

**O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi**

Toshkent Moliya Instituti

Z.Sagdillayeva, U.Yuldasheva, S.Xamidova

IQTISODIY TAHLIL

darslik

**Toshkent
"NIF MSH"
2023**

UDK:330.44

KBK:65.05

I-11

Z. Sagdillayeva

**Iqtisodiy tahlil. / U.Yuldasheva, S.Xamidova / Darslik.
– Toshkent: “NIF MSH”, 2023. – 388 bet.**

“Iqtisodiy tahlil” kursi bo’yicha mazkur darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan davlat ta’lim standartlari hamda uning asosida ishlab chiqilgan o‘quv dasturi talablariga muvofiq tuzilgan va oliy ta’lim muassasalarining 60410200- Soliqlar va soliqqa tortish (faoliyat turlari bo’yicha), 60410400- Moliya va moliyaviy texnologiyalar, 60410500- Bank ishi va auditi, 60410600- Sug‘urta ishi, 60410700- Byudjet nazorati va g‘aznachiligi, 60410900- Birja ishi, 60411000- Investitsion loyihalarga xizmat ko‘rsatish va moliyalashtirish, 60411200- Menejment (tarmoqlar va sohalar bo’yicha), 60411500- Biznes-tahlil, 60412100- Xalqaro valyuta kredit munosabatlari ijrosi, 60412700- Baholash ishi, 60412800- Elektron tijorat, 60310100-Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo’yicha), 60310400- Iqtisodiy xavfsizlik yo‘nalishlarida (бакалавруам) tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan. Ushbu darslikda iqtisodiy tahlil asoslari; korxonalar darajasida boshqaruv tahlili uslubiyati: barcha turdagi resurslardan samarali foydalanish, xarajatlar va ishlab chiqarish faoliyati natijalari; moliyaviy tahlil uslubiyati, : moliyaviy holatni baholash, likvidlik, to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlarini hisoblash; omilli tahlil uslubiyati, ichki xo‘jalik zahiralari izlash va aniqlash usullari, korxonalarda analitik ishlarni tashkil qilish masalalari ko‘rib chiqilgan.

Har bir bobda o‘zlashtirilgan bilimlarni tekshirish va mustahkamlash maqsadida nazorat savollari keltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2021–yil 25–dekabrdagi 538–sonli buyrig‘iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan

ISBN 978-9910-9605-0-5

© Z. Sagdillayev va boshqalar, 2023.

© “NIF MSH”, 2023.

Kirish

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida davlatning islohotlar dasturi makroiqtisodiy vaziyatning barqarorlashuviga, sanoat ishlab chiqarishi hajmlari ortishiga, inflyatsiya darajasining pasayishiga, investitsiyalar ko'lamining oshishiga, hayotiy muhim masalalar turlari bo'yicha iqtisodiy rivojlanishga erishishga imkon berdi. Makroiqtisodiy muvozanatni barqarorlashtirish yo'lini izchillik bilan amalga oshirish iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, iqtisodiyotda xususiy sektorning ahamiyatini oshirish, real sektorga investitsiyalarni kiritish, eksportga ishlaydigan raqobatbardosh xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni barpo etish imkonini berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoev 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida quyidagilarga alohida to'xtalib o'tdi: "Iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gapirganda, avvalo keng qamrovli iqtisodiy islohotlar negizida quyidagi maqsadlar mujassam ekanini qayd etish lozim:

- ochiq iqtisodiyot, sog'lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;

- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy sektorni jadal rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlarini ko'paytirish;

- iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, mehnat unumdorligini oshirish orqali yuqori iqtisodiy o'sishni ta'minlash;

- "yashirin" iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;

- valyutani erkinlashtirish siyosatini izchil davom ettirish, barqaror monetar siyosatni amalga oshirish;

- iqtisodiyotni rivojlantirishga doir strategik vazifalarni ro'yobga chiqarishga qodir malakali kadrlarni tayyorlash"¹.

Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo'nalishlaridan biri - bu boshqaruv tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Bu masalani ijobiy hal

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi www.press-servis.uz

etishda korxonalarining xo'jalik faoliyati va moliyaviy holatini tahlil qilish katta rol o'ynaydi. Chunki korxonalar faoliyatini tahlil qilish boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Bozor munosabatlari davrida bu shartning asosiy qismi bo'lib korxonalar iqtisodiy holatining tahlili hisoblanadi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiy tahlil korxonalar faoliyatining butun jabhalarini o'zida qamrab oladi, mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarni samarali boshqarishga, xo'jalik faoliyatida foydalanilmayotgan ichki rezervlarni aniqlashga imkon beradi.

Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida har bir korxonalar o'zining iqtisodiy hatti-harakatlarini tahlil qilishi va tashqi bozor sub'yektlari, xaridorlar, mol yetkazib beruvchilar, soliq organlari va boshqalarning hatti-harakat modelidan kelib chiqqan holda o'z iqtisodiy strategiyasi va taktikasini shakllantirishi lozim.

Har bir korxonalar iqtisodiy tahlil asosida nafaqat raqobat sharoitida yashab qolish, balki foydali biznesni tashkil qilishga imkon beruvchi xo'jalik faoliyati boshqaruvini tashkil qiladi yoki ertami-kechmi uning raqobatchilari bozorni egallab oladi va korxonalar o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ladi.

Bozor tamoyillari asosida ishlab chiqilgan iqtisodiy tahlil tizimi bankrotlik haqida ogohlantirish va uni bartaraf etishning kuchli vositasi hisoblanadi.

Iqtisodiy munosabatlarning globallasuvi sharoitida korxonalar boshqaruvida iqtisodiy tahlilning o'rnini hamda ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Iqtisodiy tahlil asoslarini o'rganish to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilishda bilim va ko'nikmalarni egallashga imkon beradi.

Mazkur darslikning maqsadi – mamlakat milliy iqtisodiyotiga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida korxonalarda iqtisodiy tahlilning zamonaviy turlari va usullaridan foydalanishning nazariy hamda amaliy asoslarini yoritishdan iborat.

Darslik oliy ta'limining davlat ta'lim standartlari asosida tayyorlangan va iqtisodiyot yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

I BOB. IQTISODIY TAHLILNING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi

Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi murakkab jarayon hisoblanadi. Ishlab chiqarish va odamlar farovonligi turli ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy omillarga, iqtisodiy taraqqiyotning tub qonunlariga bo'ysunadi. Ushbu qonunlarni aniqlash uchun oddiy kuzatish va hodisalar bayonining o'zi etarli emas. Sodir bo'layotgan jarayonlarning mohiyatiga kirib borish va ularni harakatlantiruvchi kuchlarni aniqlash zarur.

Iqtisodiy tahlil haqida fanning manbaini izlash – sezilarli darajada foydasiz mashg'ulot hisoblanadi. Analitik funktsiyalar elementlari ixtiyoriy xo'jalik faoliyatiga taalluqli hisoblanadi. Tahlil feodal Britaniyada (XII asrlar) manorial hisob va audit (qishloq xo'jalik mulkida hisob va nazorat tizimi) ning tarkibiy qismi bo'lgan. Qayd qilish joizki, yunon va rim davri auditidan farqli o'laroq britanacha o'rta asrlar auditining o'ziga xos xususiyati shunda ediki, auditor e'tibori nafaqat mulk inventarizatsiyasi va hisoblar nazoratiga, balki avvalo u yoki bu bitim natijalari hisob-kitobiga qaratilgan. Hisob-kitoblarga tuzatish kiritilib, boshqaruvchi o'z xo'jayini (lord) oldida hisob berishi kerak bo'lgan summa oshirilgan holatlar tez-tez qayd qilingan. Hisob, nazorat va analitik funktsiyalarning o'zaro aloqasi mavjud.

Buxgalteriya hisobining tarkibiy qismi sifatida tizimlashtirilgan iqtisodiy tahlil asoschisi frantsuz Jak Savari (1622-1690) e'tirof etiladi. U sintetik va analitik hisob tushunchasini joriy qilgan (shuningdek, uni haqqoniy ravishda boshqaruv hisobi va ishlab chiqarishni boshqarish haqidagi fan otasi deb sanaydilar). Albatta, iqtisodiy tahlil elementlarining shakllanishi va ulardan foydalanish o'sha vaqtda boshqa mamlakatlar, xususan, Italiyada ham kuzatilgan. Masalan, A.Pietro tadrijiy byudjet ajratmalarini haqiqatdagi xarajatlar bilan taqqoslash metodologiyasini tadqiq qilgan. B.Venturi korxonalarining o'n yillik xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlarining

dinamik qatorlarini shakllantirib tahlil qilgan. XIX asrda italiyalik buxgalter Juzeppe Cherboni (1827-1917) tomonidan Savari g'oyalari chuqurlashtirilib, buxgalteriya hisobini sintetik qo'shish va analitik ayirish to'g'risida ta'limot yaratildi.

XIX oxirlari –XX asr boshlarida hisob haqida betakror tushuncha – balansshunoslik paydo bo'ldi. U uch asosiy yo'nalish bo'yicha rivojlangan:

- 1) balansning iqtisodiy tahlili;
- 2) balansning yuridik tahlili;
- 3) foydalanuvchilar orasida balans haqida bilimlarni ommalashtirish.

Birinchi yo'nalishni I. Sher, P. Gerstner va F. Lyaytner rivojlantirgan. Xususan, Gerstner qisqa va uzoq muddatli majburiyatlar nisbati, avanslangan kapitalning 50% i miqdorida qarz mablag'larining yuqori chegarasini belgilash, moliyaviy holat va likvidlikning o'zaro aloqasi haqida *balansning analitik tavsifi* tushunchasini muomalaga kiritdi.

Ikkinchi yo'nalishning rivojlanishiga R. Baygel, E. Remer. K. Portsig va boshqa olimlar salmoqli hissa qo'shdilar. Mazkur yo'nalish doirasida keyinchalik buxgalteriya taftishi nazariyasi va amaliyoti ishlab chiqildi.

Uchinchi yo'nalish ham asosan nemis olimlari: Brozius, Guber, Shenvandt va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Rossiyada balans tahlili haqida fan taraqqiysi XX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. A.K. Roshchaxovskiy (1910) iqtisodiy tahlil o'rni va uning buxgalteriya hisobi bilan o'zaro aloqasini haqqoniy baholab bergan ilk rus buxgalteri hisoblanadi. O'tgan asrning 20-yillarida balansshunoslik nazariyasi, xususan, balans tahlili metodikasi A.P. Rudanovskiy, N.A. Blatov va I.R. Nikolaev ishlarida qat'iy shakllantirildi.

O'zbekistonda iqtisodiy tahlil rivojlanish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

- 1) Turkistonda iqtisodiy tahlil ahvoli;
- 2) Inqilobdan keyingi davrda iqtisodiy tahlil rivojlanishi;
- 3) Bozor sharoitida iqtisodiy tahlil.

Xususiy kapitalistik korxonalar va ularning monopol birlashmalarining xo'jalik faoliyati tahlili asosan balans likvidligini

tahlil qilish, aktiv va passiv moddalarini baholashdan iborat bo'lgan. Lekin Turkistonning ayrim sanoat tarmoqlari chet el kapitali bilan hamkorlikda faoliyat yuritganligi bilan bog'liq ravishda jiddiy qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Bu erda buxgalteriya hisobi va hisoboti faqatgina nemis, ingliz va frantsuz tillaridagi namunalar bo'yicha yuritilmagan. Odatda, balanslar har doim ham haqiqiy manzarani aks ettirmagan. Davlat monopoliyalari daromadlari, xarajatlari va foydasini tahlil qilish metodikasi, uning asosiy qirralarini monopolistlar quyidagicha tavsiflagan:

1) daromadlar va xarajatlar umumiy va moddalar bo'yicha tahlil qilingan;

2) xarajatlar ikki bo'limdan iborat bo'lgan - mahalliy boshqaruv tasarrufi va xo'jalik yuritishiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar va ularga u yoki bu darajada bog'liq bo'lgan xarajatlar;

3) daromadlar, xarajatlar va sof foyda mutlaq va nisbiy miqdorda ifodalangan;

4) daromadlar, xarajatlar hamda sof foyda haqida mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar (moddalar kesimida) dinamikada o'rganilgan (ketma-ket uch yil uchun);

5) tushuntirish matnlarida xulosaviy va qo'shimcha jadvallar keltirilgan.

Turkiston iqtisodiyotida kooperativ faoliyat ancha sezilarli bo'lgan. Tahlil zarurati, unga tabiiy ehtiyoj kooperativ mulkchilik shaklining o'zi bilan shartlangan edi (xo'jalik-moliyaviy faoliyat natijalari haqida kooperativ a'zolari oldida muntazam hisobot). Tahlil jarayonida xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalarini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga asosiy e'tibor qaratilgan. Ishlarni iqtisodiy yuritishda tadbirkorlar sof foydani oshirish manbasini ko'zda tutardilar.

XX asr boshida iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishining inqilobdan keyingi davrida ikki holatga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, fanning nazariy masalalarini ishlab chiqish, ikkinchidan, ularni amaliyotda qo'llash. Bu davrda balans tahliliga bag'ishlangan maxsus asarlar paydo bo'lib, ular yaqqol metodik yo'nalishga ega edi va buni xo'jalik faoliyati tahlili taraqqiyotining boshlang'ich nuqtasi sifatida qabul qilish mumkin. XX asrning

30-yillarida xo'jalik faoliyati tahlili kursi oliy ta'lim muassasalari dasturlariga kiritildi, xo'jalik faoliyati tahlili bo'yicha ilk darslik va qo'llanmalar paydo bo'ldi. Ularning mualliflari M.I.Veysman, S.K.Tatur, M.I.Bakanov kabilar edi. Aynan shu yillarda xo'jalik faoliyati tahlilining fan sifatida shakllanishi sodir bo'ldi va u korxonalar iqtisodiyotini kompleks tizimli o'rganish hamda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish zahiralari qidirish uchun amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda iqtisodiy tahlil masalalari bo'yicha taxminan uch yuzga yaqin kitob va olti yuzdan ziyod ilmiy maqola nashr qilingan.

Urush yillarida buxgalteriya hisobini qayta qurish, urush davri talablariga mos xo'jalik faoliyati tahlili va nazorati yuqorida tilga olingan hamda boshqa mualliflarning asarlarida o'z aksini topdi.

Urushdan keyingi davrni tahlilning nazariy masalalarini asoslangan tarzda ishlab chiqish davri sifatida tavsiflash mumkin. Ayni vaqtda tahlil uzviy ravishda ham korxonalar, ham milliy iqtisodiyot darajasida xo'jalik boshqaruvi amaliyotiga kiritiladi. Asta-sekin iqtisodiy tahlilning metodologiyasining mustaqil yo'nalishlari ishlab chiqiladi: qiyosiy, texnik-iqtisodiy, operativ, iqtisodiy-matematik, funktsional-qiymat va hokazo.

M.I.Bakanov, A.D.Sheremet, S.B.Barngolts, V.F.Paliy, I.I.Poklad, P.I.Savichev, I.I.Karakoz, E.V.Dolgoplov, M.F.Dyachkov, A.Sh.Margulis, A.I.Muravev, V.I.Samborskiy, N.V.Dembinskiy, G.M.Tatsiy, N.G.Chumachenko, V.I.Strajev, S.G.Ovsiyannikov, N.A.Rusak, L.I.Kravchenko, B.I.Maydanchik, R.S.Sayfulin, A.F.Aksenenko, G.V.Savitskaya kabi rus iqtisodchi olimlari bilan bir qatorda iqtisodiy tahlil metodologiyasi rivojiga N.A.Xan, Ayrumov, I.B.Galleev, O.Maxmudov, I.N.Toporovski, B.A.Zalesskiy, M.R.Rixsiyev, R.R.Radjapov, I.T.Abdukarimov, M.Q.Pardayev kabi o'zbekistonlik olimlar ham munosib hissa qo'shdilar (1960-1970 yillar).

Nazariy jihatdan puxta ishlab chiqilgan fan sifatida iqtisodiy tahlil rivojlanish bosqichida hisoblanadi. Hozirgi kunda boshqaruv qarorlarini optimallashtirishga imkon beruvchi matematik usullarni yanada keng qo'llash borasida tadqiqotlar olib borilmoqda. Fanning mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ishlab

chiqilgan nazariy yutuqlarini amaliyotga joriy qilish jarayoni davom etmoqda. Ushbu jarayonda mamlakatimizning iqtisodchi olimlaridan A.Vahobov, A.Sotvoldiev, A.Shoalimov, B.Hasanov, R.Rajabov, shuningdek, Toshkent moliya institutining respublikadagi yagona ixtisoslashtirilgan “Moliyaviy tahlil” kafedrasining professor-o‘qituvchilari A.Ibroximov, A.Abdug‘aniev, T.Shog‘iyosov, X.Ahmadjonov, Sh.Shoyoqubov, G.Ibragimov, M.Raximov, B.Xakimov, N.Ishonqulov, Z.Sagdillayeva kabi olimlari faol ishtirok etmoqda.

Iqtisodiy tahlilni nazariy jihatdan rivojlantirish istiqbollari unga yaqin fanlar, birinchi navbatda, matematika, statistika, buxgalteriya hisobi va boshqalarning rivojlanishiga bog‘liq. Bundan tashqari, tahlil taraqqiyoti amaliyot talablariga ham uzviy bog‘langan. Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida u amaliyotda keng qo‘llanilmadi, chunki joylarda boshqaruv qarorlarini asoslash zarurati mavjud emas edi, barcha qarorlar yuqoridan belgilab berilgan.

Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish, korxonalar va mulkchilik shakllari raqobati mazkur fanga bo‘lgan qiziqishni ortishiga olib keldi.

1.2. Iqtisodiy fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning o‘rni

Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida korxonalar boshqaruvida tahlilning ahamiyati ortadi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tgunga qadar rejali iqtisodiyot talablariga javob beruvchi iqtisodiy tahlil tizimi mavjud edi. Axborotlarning asosiy iste‘molchisi tarmoq vazirliklari va idoralari, statistika va moliyaviy organlar qiyofasida davlat hisoblanardi.

Barcha iqtisodiy fanlar, jumladan iqtisodiy tahlil iqtisodiyotda, ijtimoiy munosabatlarda, fuqarolik-huquqiy muhiti va boshqa sohalarda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarga bo‘ysunadi. Raqobatdosh iqtisodiyot sharoitida yangi axborotdan foydalanuvchilar, biznesni tashkil qilish va yuritishning yangi shart-sharoitlari vujudga keladi. Ishlab chiqarish munosabatlari barcha iqtisodiy fanlar uchun umumiy o‘rganish obyekti hisoblanadi. Shuning evaziga barcha iqtisodiy fanlar bir tizimga

birlashadi, bunda ularning har biri boshqasidan farqlanuvchi o'z predmetiga ega bo'ladi. Ishlab chiqarish munosabatlari va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi ta'sirida alohida iqtisodiy sub'yektlar moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish ahamiyati ham tobora ortib boradi. Fanlar rivojlanishi bilan uning tarmoqlari differentsiatsiyasi sodir bo'ladi. Ijtimoiy fanlar differentsiatsiyasi natijasida iqtisodiy tahlil shakllangan. Avval iqtisodiy tahlilning alohida shakllari asosan balansshunoslik, buxgalteriya hisobi va statistika kabi hisob fanlariga taalluqli bo'lgan. Lekin korxonalarda iqtisodiy ishlar chuqurlashuvi ta'sirida tahlilni maxsuslashtirilgan bilimlar tizimi sifatida ajratish zarurati yuzaga keldi, chunki hisob fanlari amaliyotning barcha talablariga javob berishga qodir emas edi.

Mustaqil fanni shakllantirgan iqtisodiy tahlil qator holatlarda statistika, rejalashtirish, buxgalteriya hisobi, matematika va boshqa unga bevosita bog'liq fanlarga oid ma'lumotlardan kompleks va tizimli ravishda foydalanadi.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiyot nazariyasi bilan uzviy aloqaga ega. Ma'lumki, iqtisodiyot nazariyasi barcha iqtisodiy fanlar taraqqiyotining nazariy asosi hisoblanadi va iqtisodiy qonuniyatlar, ularning ta'sir mexanizmlarini o'rganadi. Analitik tadqiqotlar o'tkazishda ushbu qonuniyatlar ta'sirini hisobga olish zarur. O'z navbatida, iqtisodiy tahlil muayyan tarzda iqtisodiyot nazariyasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ko'p sonli analitik tadqiqotlar u yoki bu iqtisodiy qonuniyatlar namoyon bo'lishi haqida ma'lumotlarni o'zida jamlaydi. Ushbu ma'lumotlarni o'rganish yangi, oldin ma'lum bo'lmagan qonuniyatlarni ifodalash, korxonalar, mamlakat yoki jahon iqtisodiyoti taraqqiyotining global prognozlarini qilishga imkon beradi.

Iqtisodiy tahlil maxsus fan sifatida iqtisodiy munosabatlar tizimi hamda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyat qonuniyatlarini yorituvchi boshqa iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'langan. Bulardan biri tarmoqlar iqtisodiyoti hisoblanib, u ham iqtisodiy fanlarning metodik va metodologik asosi sanaladi. Iqtisodiyotni bilmay turib xo'jalik faoliyatining izchil tahlilini amalga oshirishning iloji yo'q. Iqtisodiyot taraqqiyotning umumiy va o'ziga xos qonuniyatlarini o'rganadi,

samarali va oqilona xo'jalik yuritish yo'llari va usullarini ilmiy asoslaydi. Iqtisodiy tahlil umumiy va o'ziga xos iqtisodiy qonuniyatlar hamda tushunchalar talablariga muvofiqlik nuqtai nazaridan korxonalar faoliyati rivojlanishini o'rganadi.

Hozirgi sharoitda iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan o'zaro aloqasini ko'rib chiqish zarurati shunga bog'liqki, rivojlanayotgan va amaliy talab yuqori fan sifatida tahlil "Moliya nazariyasi", "Moliya", "Moliyaviy menejment" kabi turli moliyaviy fanlarning asosiy instrumenti va mazmuniga aylandi. Lekin professional darajada iqtisodiy tahlil o'tkazish uchun tahlilning aniq maqsadlariga mutanosib javob beruvchi uslubiyot bilan birga axborot bazasini chuqur anglash ham talab etiladi. Tahlilda foydalaniladigan axborotlarning salmoqli qismi buxgalteriya hisobi tizimida shakllanadi. Iqtisodiy tahlilni o'tkazish uchun buxgalteriya hisobidan tashqari boshqaruv va moliyaviy hisobotlar ham axborot bazasi hisoblanadi.

1.3. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari

Iqtisodiy tahlil umumqabul qilingan tamoyillarga qat'iy asoslanishi lozim. Korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlilida tamoyillar bilimning turli jabhalari uchun qo'llaniladi: ob'yektivlik, ilmiylik, tizimlilik, aniqlik, komplekslilik, muntazamlilik, taqqoslanuvchanlik. Ixtiyoriy darajadagi xo'jalik faoliyati tahlilini olib borishda ularga asoslanish talab qilinadi. Ob'yektivlik tamoyili tadqiq etilayotgan hodisa, vaziyat, jarayonlar tekshirilgan va ishonchli iqtisodiy axborotlar tizimida ifodalangan ob'yektiv voqelikni aks ettirishi lozim.

Ilmiylik tamoyili tahlil o'tkazishda ilmiy asoslangan metodika va tartiblarga tayanish lozimligini anglatadi.

Tizimlilik tamoyili – tadqiq etilayotgan jarayonlar, iqtisodiy hodisalar, xo'jalik operatsiyalari bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda, yagona tizimda o'rganilishini anglatadi.

Aniqlik tamoyili o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlar konkret real ma'lumotlarga asoslanishi lozim, natijalar esa aniq analitik hisob-kitoblarga asoslanadi.

Komplekslilik tamoyili tizimli tahlilning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va butun va uning qismlariga dialektik yondashuv sifatida ko'rib chiqiladi. Tahlil va sintez birligi haqida mulohazalarga tayangan holda hodisa va jarayonlarning barcha jihatlarini ichki aloqadorlikda hamda omillar ta'sirida o'rganish asosida xo'jalik faoliyati haqida aniq bilimlarga ega bo'lish va uni to'g'ri baholash mumkin. Demak, kompleks yondoshuv faoliyatning barcha jihatlarini qamrab olish, korxonalar iqtisodiyotidagi sabab bog'lanishlarini har tomonlama o'rganishni talab qiladi.

Muntazamlilik tamoyili hodisadan hodisagacha emas, balki oldindan belgilangan vaqt oralig'ida doimiy ravishda, uzluksiz tahlil olib borilishini talab qiladi.

Amaliylik tamoyili korxonalar faoliyatida kamchilik va xatoliklarni o'z vaqtida aniqlash va kelgusida bu holatlarga yo'l qo'ymaslikni anglatadi. Ishlab chiqilgan tavsiyalar belgilangan natijalarga erishish maqsadida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltiriladi.

Taqqoslanuvchanlik tamoyili taqqoslanuvchanlik shartiga rioya qilinishini talab qiladi. Taqqoslanuvchanlik ta'minlanishi uchun taqqoslanayotgan davrlarda ko'rsatkichlar o'lchanishi va aks ettirilishi yagona uslubiyot bo'yicha amalga oshirilishi lozim.

Korxonalar faoliyatini tavsiflovchi axborot barcha ma'lumotdan foydalanuvchilar uchun tushunarli, ixcham, qulay va qayta ishlashda tushunarli bo'lishi lozim. Mutanosib axborot manbalarida aks ettirilgan ma'lumotlar va natijalar foydali, mazmunli va turli hisobot davrlari uchun taqqoslanuvchan bo'lishi darkor.

1.4. Iqtisodiy tahlilning mazmuni

Tahlil (uni xo'jalik faoliyatiga bog'lamasdan va mustaqil fan sifatida ajratmay) azaldan mavjud va insoniyatning jami ilmiy va amaliy faoliyati asosida yotuvchi ancha keng tushuncha hisoblanadi. Tahlil obyekt va hodisalarni qismlarga ajratib o'rganish jarayonini o'zida aks ettiradi. Tahlilga teskari jarayon sifatida sintez namoyon bo'lib, u bilan tahlil ko'pincha amaliy yoki bilish faoliyatida uyg'unlashadi. O'rganilayotgan obyekt turi, uning

strukturasi murakkabligi, o'rganilayotgan jarayonning mavhumlik darajasi va ularni amalga oshirish usullariga bog'liq ravishda tahlil turli shakllarda namoyon bo'ladi, jumladan ko'pincha ham tabiiy, ham ijtimoiy fanlar(kimyoviy tahlil, matematik tahlil, biologik tahlil, iqtisodiy tahlil)da tadqiqot so'zining sinonimi hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlil fan sifatida ob'yektiv iqtisodiy qonuniyatlar hamda ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'sirida yuzaga kelgan iqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish bilan bog'liq maxsus bilimlar tizimini o'zida aks ettiradi.

Boshqaruv funktsiyasi sifatida rejalashtirish, hisob, tahlil va boshqaruv qarorlari o'zaro chambarchas bog'langan. Tahlil boshqaruv qarorlarini qabul qilishning ilmiy asosi hisoblanadi, uning yordamida iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari o'rganiladi, faoliyat natijalarining o'zgarishi omillar asosida tadqiq qilinadi, biznes-rejalar va boshqaruv qarorlari asoslanadi, ularning ijrosi ustidan nazorat amalga oshiriladi, samaradorlikni oshirish zahiralari aniqlanadi. Yuqorida aytib o'tilgan boshqaruv funktsiyalarisiz hech qanday boshqaruv qarorini qabul qilish mumkin emas.

Amaliy iqtisodiy fanlar tizimida markaziy o'rinni egallovchi iqtisodiy tahlil bevosita xo'jalik faoliyati bilan bog'liq qator o'ziga xos funktsiyalarni bajaradi. Iqtisodiy qonuniyatlar namoyon bo'lishini o'rganish, korxonalarining aniq sharoitida iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlari hamda tendensiyalarini aniqlash, ularni tadqiq qilish asosiy funktsiyalardan biri hisoblanadi. Masalan, talab va taklif qonuniyati. Talab o'ta harakatchan va o'zgaruvchan, chunki uning miqdori va dinamikasiga ham iqtisodiy, ham ijtimoiy tUSDagi ko'p sonli omillar ta'sir qiladi. Tovarga talabning o'zgarishiga, misol tariqasida olsak, reklamadan foydalanish, moda, afzal ko'rish, atrof-muhit, did, tovarlar hammabopligi, daromadlar miqdori, buyum foydaliligi, o'rnini bosuvchi tovarlar uchun narxlar, aholi soni o'zgarishi ta'sir etishi mumkin.

Tahlilning keyingi muhim funktsiyasi joriy va istiqboldagi rejalarini ilmiy asoslash hisoblanadi. Ilmiy asoslangan reja korxonalar faoliyati samarasini baholash mezonini sanaladi. O'tgan yillar (5-10 yil) uchun korxonalar faoliyat natijalarini iqtisodiy

tahlil qilmasdan, istiqbol uchun asoslangan prognozlashsiz va korxonalar iqtisodiyotining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganmay turib, o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan kamchilik va xatoliklarni aniqlamasdan ilmiy asoslangan rejani ishlab chiqish, boshqaruv qarorlarining optimal variantini tanlashning iloji yo'q.

Rejalashtirish zamonaviy korxonalarda moliyaviy resurslar, birinchi navbatda, pul mablag'lari bilan bog'liq, ular oxir-oqibatda moddiy, mehnat va boshqa resurs turlariga o'zgaradi. Korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi ulardan samarali foydalanishga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ishlab chiqarish, sotish va investitsion rejalarini professional darajada tayyorlash bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun eng muhim omil hisoblanadi.

Rejalar va boshqaruv qarorlari bajarilishi, resurslardan tejimli foydalanish ustidan nazorat korxonaga uchun muhim ahamiyat kasb etadi va tahlilning asosi y funksiyalaridan biri sanaladi. Rejalar bajarilishini baholash rejada ko'zda tutilgan xo'jalik operatsiyalarini bajarish muddati tugashi bo'yicha amalga oshiriladi. Erishilgan natijalarni baholashda kamchilik va xatolar aniqlanadi, ularni bartaraf etish bo'yicha tezkor qarorlar qabul qilinadi.

Iqtisodiy tahlil real foyda keltirganda o'zini oqlaydi. Iqtisodiy tahlilning haqiqiy nafi ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarida foydalanilmagan zahiralarni aniqlashdan ham iborat.

Iqtisodiy tahlilning muhim funksiyalaridan biri – resurslardan samarali foydalanishdagi foydalanilmagan zahiralarni aniqlash, ishlab chiqarish jarayonining samaradorligini oshirish hamda fan va amaliyot yutuqlari, ilg'or tajribalar o'rganilishini hisobga olgan holda korxonani muvaffaqiyatli rivojlantirish va daromadlilik darajasini oshirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy tahlil tasnifida texnik-iqtisodiy tahlil, moliyaviy-iqtisodiy tahlil, boshqaruv tahlili, ijtimoiy-iqtisodiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, iqtisodiy-ekologik tahlil va marketing tahlili kabilar o'rin olgan.

Iqtisodiy tahlil boshqaruv obyekti (xo'jalik faoliyati)ning asosiy va yirik bo'limlari hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilni tashkil qilish, obyektlari, vazifalarni echish usullari o'ziga xoslikka ega.

Moliyaviy-iqtisodiy tahlil (korxonaning moliya xizmati, moliya va kredit organlari) korxonaning faoliyati natijalariga: moliyaviy reja bajarilishi, o'z va qarz kapitaldan foydalanish samaradorligi, foyda miqdorini oshirish zahiralarini aniqlash, rentabellik o'sishi, korxonaning moliyaviy ahvoli va to'lov qobiliyati yaxshilanishi kabilarga asosiy e'tibor qaratadi.

Buxgalteriya hisoboti ma'lumotlariga asoslanuvchi moliyaviy tahlil tashqi tahlil hisoblanadi va quyidagi xususiyatlarga ega:

- tahlil sub'yektlari (axborotlardan foydalanuvchilar) ko'pligi;
- tahlil sub'yektlari maqsad va manfaatlari rang-barangligi;
- hisob va hisobotning namunaviy metodikalari, standartlari mavjudligi;
- tahlilning faqat korxonaning ommaviy hisobotiga yo'nalganligi;
- korxonaning faoliyati haqida axborotlardan foydalanuvchilar uchun natijalarning maksimal oshkoraligi.

Moliyaviy (tashqi) tahlil jarayonida quyidagilarni aniqlash bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshiriladi:

- foyda, tushum va xarajatlarning mutlaq ko'rsatkichlari;
- rentabellikning nisbiy ko'rsatkichlari;
- bozor barqarorligi, balans likvidligi, korxonaning to'lov qobiliyati;
- o'z kapitaldan foydalanish samaradorligi;
- qarz mablag'lardan foydalanish samaradorligi;
- kapitalni avanslash samaradorligi (investitsion tahlil);
- korxonaning moliyaviy ahvoli va emitent korxonaning reyting bahosining iqtisodiy diagnostikasi.

Boshqaruv tahlili korxonaning barcha xizmatlari tomonidan olib borilib, bunda rahbariyatga rejalashtirish, nazorat, optimal boshqaruv qarorlari qabul qilish, moliyaviy siyosat masalalari bo'yicha strategiya va taktika ishlab chiqish, marketing faoliyati, sovershenstvovaniya ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnika, texnologiyasi uchun zaruriy axborotlarni taqdim etish maqsad

qilinib, operativ xarakterga ega. Uning natijalari esa tijorat siri hisoblanadi.

Boshqaruv tahliliga xos xususiyatlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tahlil natijalarining korxonada rahbariyatiga yo'nalganligi;
- tashqaridan tahlilni tartibga solish mavjud emasligi;
- korxonada faoliyatini, moliyaviy va texnik jihatlarini o'rganish, tahlil qilish majmuaviyligi;
- hisob, tahlil, rejalashtirish va qaror qabul qilish integratsiyasi;
- tijorat sirini saqlash maqsadida tahlil natijalari maxfiyligi.

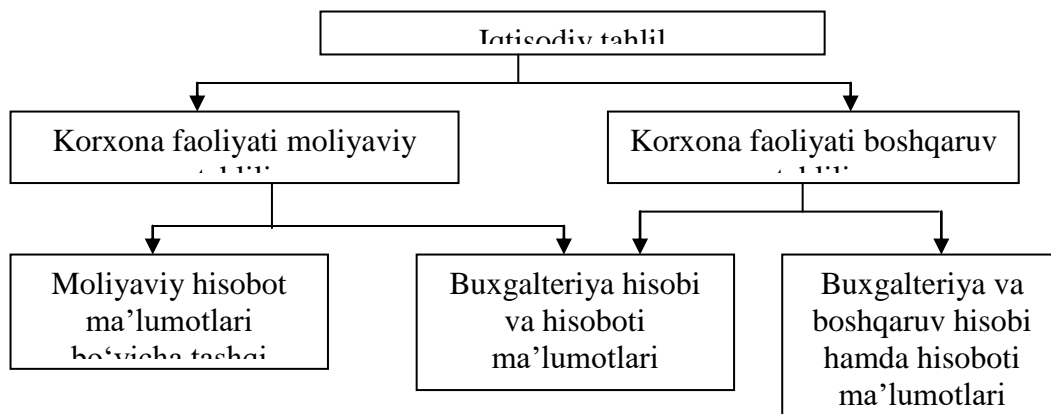
Boshqaruv yoki ichki xo'jalik ishlab chiqarish tahlili predmeti quyidagilar hisoblanadi:

- biznes-rejani asoslash;
- marketing tizimi;
- xo'jalik faoliyati samaradorligining kompleks iqtisodiy tahlili;
- texnik-tashkiliy daraja va ishlab chiqarishning boshqa shart-sharoitlari;
- ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotish;
- tannarx, mahsulot hajmi va foydaning o'zaro aloqasi.

Rivojlangan bozor iqtisodiyoti tahlilni ichki boshqaruv va tashqi moliyaviy tahlilga differentsiatsiyalash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Ichki boshqaruv tahlili – boshqaruv hisobining tarkibiy qismi, ya'ni korxonada rahbariyati, ma'muriyatining axborot-analitik ta'minotidir. Tashqi moliyaviy tahlil esa moliyaviy hisobning tarkibiy qismi sanaladi.

Analitik jarayon va baholash uchun qanday turdagi hisobot manba sifatida xizmat qilishiga bog'liq ravishda iqtisodiy tahlil turkumlanadi (1.1-chizma).

1.1-chizma. Iqtisodiy tahlilning turkumlanishi

Shunday qilib, iqtisodiy tahlil moliya-xo'jalik faoliyatini boshqarish tizimining muhim elementi hisoblanadi, undan investitsion loyihalarni baholashda oldindan prognozlash varianti sifatida; moliyaviy shart-sharoit va natijalarni prognozlash instrumenti sifatida; ishlab chiqarishni boshqarishdagi joriy muammolarni aniqlash; har bir faoliyat yuritayotgan obyektga tegishli ichki zahiralarni aniqlash, korxonaning moliyaviy ahvolini baholash maqsadida foydalanish mumkin.

Iqtisodiy tahlil o'tkazish jarayonida muhim aloqa va tavsiflarni aniqlash, iqtisodiy ma'lumotlarni axborotga aylantirish maqsadida analitik vositalar tizimi hamda turli iqtisodiy va moliyaviy hujjatlar ko'rsatkichlarini o'rganish usullaridan foydalaniladi.

1.5. Iqtisodiy tahlilning predmeti va vazifalari

Ixtiyoriy fan asosini uning predmeti tashkil qiladi. Fan predmeti mazkur fan nimani o'rganishini, metodi esa – qanday o'rganishini, ya'ni ushbu tadqiqot predmetini o'rganishda qanday uslublardan foydalanilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy tahlil fan sifatida quyidagilar bilan bog'liq maxsus bilimlar tizimini o'zida aks ettiradi:

- ob'yektiv iqtisodiy qonunlar va sub'yektiv tushdagi omillar ta'siri ostida yuzaga keluvchi o'zaro aloqadorlikdagi iqtisodiy jarayonlar tadqiqi;

- biznes-rejalarni ilmiy asoslash va ularning bajarilishini ob'yektiv baholash;
- ijobiy va salbiy omillarni aniqlash hamda ularning ta'sirini miqdoriy o'lchash;
- xo'jalik taraqqiyoti tendensiyalari va proportsiyalarini oydinlashtirish, foydalanilmagan ichki xo'jalik zahiralarni aniqlash;
- ilg'or tajribani umumlashtirish, optimal qarorlar qabul qilish.

Iqtisodiy tahlil korxonalaridagi iqtisodiy ishlardan iborat iqtisodiy fanlarning muhim qismi hisoblanadi. U o'z predmeti, obyekti va iqtisodiy jarayonlar, hodisalar, vaziyatlarni tadqiq qilish usullariga ega.

Ixtiyoriy fan, jumladan iqtisodiy tahlil predmetini ta'riflash murakkab vazifa. Mazkur muammo o'n yillar davomida ishlab chiqilmoqda, lekin predmetni ta'riflash bo'yicha yagona va yakuniy nuqtai nazar hozircha mavjud emas. Iqtisodiy tahlil predmetining adabiyotlarda tez-tez uchraydigan va ozmi-ko'pmi uning mohiyatiga mutanosib bo'lgan mavjud ta'riflarini olimlar quyidagicha guruhlaydi:

- korxonalarining xo'jalik faoliyati;
- xo'jalik jarayonlari va hodisalari.

Ayni bir obyekt turli fanlarda turli jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin. Qayd qilish joizki, tahlil jarayon sifatida xo'jalik faoliyatining o'zini emas, balki iqtisodiy jarayonlar oqibati sifatida xo'jalik yuritish natijalarini o'rganadi.

Iqtisodiy tahlil predmetini ta'riflashda professor S.B.Barngolts va professor A.D.Sheremet tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Ularning nuqtai nazariga ko'ra, moliyaviy va ishlab chiqarish faoliyati ajralmas o'zaro aloqadorlikda o'rganiladi va xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda kompleks yondashuv talab qilinadi.

Iqtisodiy tahlil predmeti deganda, professor A.D.Sheremet ta'rificha, korxonalar, birlashmalar, assotsiatsiyalarning xo'jalik jarayonlari, iqtisodiy axborotlar tizimida o'z aksini topuvchi ularning ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'sirida vujudga keluvchi faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi va yakuniy moliyaviy natijalari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil nazariyasida mahalliy olimlarning ta'riflari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy tahlil muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida professor M.Pardaev, professor A.V.Vahobov, professor A.T.Ibragimovlarning ishlari ayniqsa e'tiborga molik.

Professor M.Pardaev nuqtai nazariga muvofiq, iqtisodiy tahlil predmeti ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'sirida vujudga keluvchi xo'jalik faoliyati, korxonalar iqtisodiy ahvoli ko'rsatkichlarini yuksaltirish yo'llarini ishlab chiqish hisoblanadi.

Mazkur muammoni ko'rib chiqishga yakun yasagan holda xulosa qilish mumkinki, iqtisodiy tahlil o'z predmeti sifatida xo'jalik sub'yektlarida ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'sirida sodir bo'lgan hamda ma'lum axborot tizimlarida aks etgan iqtisodiy hodisa va jarayonlar hamda ularning yakuniy natijalarini o'rganadi.

Quyidagilar iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari hisoblanadi:

1. Iqtisodiy qonunlar ta'sir xarakterini o'rganish, korxonaning konkret shart-sharoitida iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlari va tendensiyalarini aniqlash.

2. Joriy va istiqboldagi rejalarni ilmiy asoslash: o'tgan 5-10 yil uchun korxonalar faoliyat natijalarini chuqur iqtisodiy tahlil qilmasdan, istiqbol uchun asoslangan prognozlersiz, korxonalar iqtisodiyoti rivojlanishidagi qonuniyatlarni o'rganmay turib, xato va kamchiliklarni aniqlamasdan ilmiy asoslangan rejani ishlab chiqish, boshqaruv qarorlarining optimal variantini tanlash mumkin emas.

3. Reja va boshqaruv qarorlari bajarilishi, resurslardan tejamli foydalanish ustidan nazorat qilish va erishilgan natijalarni baholash maqsadida tahlil nafaqat dalillar keltirish, balki xato va kamchiliklarni aniqlash hamda iqtisodiy jarayonlarga tezkor ta'sir qilish maqsadida olib borilishi lozim. Aynan shu sababga ko'ra tahlil tezkorligi va amaliyligini oshirish zarur.

4. Ob'yektiv va sub'yektiv, ichki va tashqi omillarning xo'jalik faoliyatiga ta'sirini o'rganish.

5. Samaradorlikni yuksaltirish zahiralarni izlash, korxonaning ilg'or tajriba, fan va amaliyot yutuqlarini o'rganish asosida faoliyat yuritishi.

6. Iqtisodiyotning erishilgan darajasi, rejalar bajarilishi va ko'rsatkichlar dinamikasi asosida korxonalar faoliyati natijalarini baholash, mavjud imkoniyatlardan foydalanish va mahsulot hamda xizmatlar bozorida uning o'rnini aniqlash.

7. Moliyaviy va operatsion risklar darajasini baholash hamda ichki boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqish, korxonaning bozor pozitsiyasini mustahkamlash maqsadida biznes daromadlilikini yuksaltirish.

8. Aniqlangan zahiralardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Nazorat savollari

1. Tahlil nima?
2. Fan sifatida iqtisodiy tahlilning shakllanish davri.
3. Xo'jalik sub'yektlari faoliyatini boshqarishda tahlilning o'rnini nimalardan iborat?
4. Iqtisodiy tahlil turlarini sanab bering.
5. Boshqaruv va moliyaviy tahlil mohiyati nimadan iborat?
6. Mazkur fan rivojlanishiga hissa qo'shgan mamlakatimiz olimlarini sanab bering.
7. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari.
8. Iqtisodiy tahlil predmetini ta'riflang.
9. Iqtisodiy fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning o'rnini qanday?
10. Iqtisodiy tahlil vazifalarini sanab bering.

II bob. IQTISODIY TAHLIL METODI VA UNDA QO'LLANILADIGAN USULLAR

2.1 Iqtisodiy tahlil metodi, uning o'ziga xos xususiyatlari

Keng ma'noda **metod** – real voqelikni o'rganishdagi yondashuv uslubi, tabiat va jamiyatni tadqiq etish uslubi. Dialektika metodi umumiy tadqiqot metodi sanalib, birinchidan, barcha hodisalar o'zaro aloqadorlikda va o'zaro shartlangan tarzda o'rganilishi, ikkinchidan barcha hodisalar harakatda, o'zgarish va rivojlanishda o'rganilishini anglatadi.

Dialektika har bir jarayon, har bir hodisani **yaxlit va qarama-qarshiliklar kurashi** sifatida ko'rib chiqishni uqtiradi. Bundan ichki qarama-qarshiliklarni, har bir hodisa, har bir jarayonning salbiy va ijobiy jihatlarini o'rganish zarurati kelib chiqadi. Bu ham tahlilning o'ziga xos qirralaridan biridir. Masalan, ilmiy texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi o'sishi, rentabellik va boshqa ko'rsatkichlar oshishida ijobiy natija beradi, lekin bunda uning atrof-muhitni ifloslantirish, ishsizlikning ortishi va boshqa salbiy jihatlarini ham hisobga olishimiz lozim.

Tahlilda dialektik metoddan foydalanish **korxonalar xo'jalik faoliyatini o'rganish barcha o'zaro aloqalarni hisobga olgan holda olib borilishi lozimligini** anglatadi. Agar boshqalaridan ajratilgan holda ko'rib chiqilsa, hech bir hodisa to'g'ri tushunilishi mumkin emas. Ma'lumki, yangi texnika joriy qilinishi bilan ishlab chiqarish xarajatlari, demakki, mahsulot tannarxi ham ortadi. Lekin bunda mehnat unumdorligi o'sadi. Bu esa, o'z navbatida, mehnat haqini tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirishga imkon beradi. Demak, u yoki bu iqtisodiy hodisani tushunish va to'g'ri baholash uchun uning boshqa hodisalar bilan barcha o'zaro aloqadorligi va bog'liqligini o'rganish zarur. Bu tahlil metodining metodologik qirralaridan biri sanaladi.

Tahlilning muhim metodologik jihatlaridan biri shuki, **u nafaqat sabab-oqibat aloqalarini o'rnatishga, balki ularga miqdoriy tavsif berishga imkon** beradi, ya'ni faoliyat natijasiga omillar ta'sirini aniqlashni ta'minlaydi. Bu iqtisodiyot holatini aniq

baholab, uning natijalari bo'yicha xulosa hamda tavsiyalarni asoslashga imkon beradi.

Tahlilda sabab aloqalarini o'rganish va o'lchashni induksiya va deduktsiya metodi bilan amalga oshirish mumkin.

Iqtisodiy tahlilda dialektik metoddan foydalanish **har bir jarayon, har bir iqtisodiy hodisani tizim sifatida, o'zaro bog'liq ko'plab elementlarning majmui sifatida ko'rib chiqish lozimligini** anglatadi. Bundan tahlil obyektlarini o'rganishga tizimli yondashuv zarurati kelib chiqadi, bu ham uning xarakterli jihatlaridan biri sanaladi. Tizimli yondashuv o'rganilayotgan hodisa va jarayonlarni elementlarga maksimal detallashtirish (xususiy tahlil), ularni tizimlashtirish va sintezni nazarda tutadi.

Hodisalarni **detallashtirish** o'rganilayotgan obyektida eng muhim va asosiy jihatlarni aniqlash uchun zarur darajada olib boriladi. U obyekt va tahlil maqsadiga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, tahlil metodi korxonalar faoliyat samaradorligini oshirish maqsadida reja ko'rsatkichlari tizimi, hisob, hisobot va boshqa axborot manbalarini maxsus usullar asosida qayta ishlash yo'li bilan korxonalar faoliyati natijalariga omillar ta'sirini tizimli, kompleks o'rganish, o'lchash va umumlashtirishni o'zida aks ettiradi.

Tahlilda tadqiq etiladigan omillar turli alomatlari bo'yicha tasniflanishi mumkin, bu natijaviy ko'rsatkichlar miqdorini shakllantirishda har bir omilning o'rni va ahamiyatini aniqroq baholashga imkon beradi.

O'z tabiatiga ko'ra omillar tabiiy-iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy, ishlab chiqarish-iqtisodiy kabilarga ajratiladi.

Tabiiy-iqlim omillari qishloq xo'jaligi, kon sanoati, o'rmon xo'jaligi va boshqa tarmoqlar faoliyat natijalariga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Ularning ta'sirini hisobga olish xo'jalik sub'yektlari faoliyat natijalarini aniqroq baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarga xodimlarning uy-joy sharoiti, korxonalarda ommaviy-madaniy, sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini tashkil qilish, xodimlarning ta'lim hamda madaniy jihatdan umumiy darajasi va boshqalar kiritiladi. Ular korxonaning ishlab chiqarish resurslaridan yanada to'liq

foydalanish va ularning mehnat samaradorligini oshirishga zamin yaratadi.

Ishlab chiqarish-iqtisodiy omillar korxonaning ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish to'liqligi va samaradorligini, uning faoliyatining yakuniy natijalarini belgilab beradi.

2.1-jadval

Tahlil omillari tasnifi

Tasnifiy belgisi	Omillar guruhi
Tabiatiga ko'ra	Tabiiy-iqlim Ijtimoiy-iqtisodiy Ishlab chiqarish-iqtisodiy
Natijalarga ta'sir darajasiga ko'ra	Asosiy Ikkinchi darajali
Xo'jalik sub'yektiga bog'liqlik darajasiga ko'ra	Ob'yektiv Sub'yektiv
Tadqiqot obyektiga nisbatan	Ichki Tashqi
Tarqalish darajasiga ko'ra	Umumiy O'ziga xos
Faoliyat natijalariga ta'siri davomiyligiga ko'ra	Doimiy Vaqtinchalik
Ta'sir xarakteriga ko'ra	Ekstensiv Intensiv
Aks ettirilayotgan hodisalar xususiyatlariga ko'ra	Miqdoriy Sifat
O'z tarkibiga ko'ra	Sodda Murakkab

Xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sir darajasiga ko'ra omillar asosiy va ikkinchi darajali omillarga ajratiladi. Ikkinchi darajalilardan farqli o'laroq **asosiy** omillar natijaviy ko'rsatkichga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Turli omillar ichidan asosiy, hal qiluvchisini ajrata olish mahorati tahlil natijalari asosida to'g'ri xulosalar chiqarishni ta'minlaydi.

Xo'jalik sub'yektiga bog'liqlik darajasiga ko'ra omillar **ob'yektiv** (odamlar xohish va irodasiga bog'liq bo'lmagan, masalan, tabiiy ofatlar) va **sub'yektiv** (yuridik va jismoniy shaxslar faoliyatiga bog'liq) omillarga ajratiladi.

Tadqiqot obyektiga nisbatan omillar ichki va tashqi, ya'ni mazkur korxonaga faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillarga

tasniflanadi. Tahlilda korxonalar ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki omillar tadqiqiga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

Tarqalish darajasiga ko'ra omillar **umumiy** (iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga ta'sir qiluvchi) va **o'ziga xos** (iqtisodiyotning alohida tarmog'i yoki korxonalar sharoitida ta'sir qiluvchi). Bunday bo'linish alohida korxonalar, ishlab chiqarish tarmoqlarining o'ziga xos xususiyatlarini to'liq hisobga olish va ularning faoliyatini yanada aniq baholashga imkon beradi.

Faoliyat natijalariga ta'siri davomiyligiga ko'ra **doimiy** (o'rganilayotgan hodisaga vaqt bo'yicha uzluksiz ta'sir ko'rsatuvchi) va **vaqtinchalik** (ayrimlarining ta'siri davriy hisoblanadi, masalan, yangi texnika, mahsulotlarning yangi turlari, ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini o'zlashtirish va hokazo) omillar farqlanadi.

Ta'sir xarakteriga ko'ra omillar **intensiv** (ishlab chiqarish jarayonida mehnat qizg'inligi, sa'y-harakatlar darajasini tavsiflaydi, masalan, qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini oshirish, qoramollar mahsuldorligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish) va **ekstensiv** (natijaviy ko'rsatkichning sifat jihatidan emas, balki miqdoriy o'sishi bilan bog'liq, masalan, ekin maydonini kengaytirish yo'li bilan mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish, hayvonlar bosh sonini ko'paytirish, ishchilar sonini oshirish va hokazo) omillarga bo'linadi.

Tarkibiga bog'liq ravishda omillar bir necha elementdan iborat **murakkab** (kompleks) va tarkibiy qismlarga ajratilmaydigan **sodda** (elementli) turlarga ajratiladi. Murakkab omilga mehnat unumdorligini, sodda omillarga hisobot davrida ish kunlari sonini misol sifatida keltirish mumkin.

2.2 Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan usullar

Iqtisodiy tahlil jarayonida iqtisodiy axborotlarni analitik qayta ishlashda qator o'ziga xos usul va uslublar qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilning usullarini ikki guruhga ajratish mumkin: **an'anaviy** va **matematik**.

Birinчисiga shunday usullar kiritiladiki, ular iqtisodiy tahlil maxsus bilimlarning ixtisoslashgan tarmog'i sifatida, mustaqil

o'quv kursi sifatida yuzaga kelgan vaqtdan boshlab qo'llanilgan. Ko'plab matematik usullar keyinroq, iqtisodiyotda tezkor EHMLardan foydalanish yo'lga qo'yilgan vaqtdan analitik ishlanmalar doirasiga kirgan. Iqtisodiy tahlilning asosiy an'anaviy usul va uslublari sirasiga mutlaq, nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish, taqqoslash, guruhlash, balans metodi, zanjirli o'rin almashtirish usuli, mutlaq va nisbiy farqlar, indeks usullarini kiritish mumkin. U yoki bu ko'rsatkichlar, iqtisodiy hodisalar, jarayonlar va vaziyatlar tahlili mutlaq miqdorlardan (qiymat bo'yicha yoki natural o'lchovlarda ishlab chiqarish hajmi, tovar aylanmasi hajmi, muomala xarajatlari va sarf-xarajatlar miqdori, foyda miqdori) foydalanishdan boshlanadi. Buxgalteriya hisobi va statistikada bo'lgani kabi tahlilda ham mutlaq miqdorlarsiz ish yuritish mumkin emas. Lekin ular buxgalteriya hisobida asosiy o'lchagichlar hisoblansa, tahlilda ko'pincha o'rtacha va nisbiy miqdorlarni hisoblash uchun baza sifatida foydalaniladi.

Nisbiy miqdorlar analitikligi, tuzilmaviy tartib ko'rsatkichlarini o'rganishda ham yaxshi namoyon bo'ladi. Jamining qismini jamining butun olinganiga nisbatini aks ettirarkan, ular butun jamini ham, uning qismini ham yaqqol tasvirlaydi (masalan, yalpi mahsulotda tayyor mahsulot, qo'shimcha mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishning ulushi).

Tahlil jarayonida o'rtacha miqdorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning «analitik kuchi» o'xshash, bir turdagi ko'rsatkichlar, hodisalar va jarayonlarni mutanosib majmuada umumlashtirishdan iborat. Ular xususiydan umumiyga, tasodifiydan qonuniyatliga o'tishga imkon beradi; ularsiz o'rganilayotgan belgini turli majmualar bo'yicha taqqoslash, turlanayotgan ko'rsatkichlarni vaqt bo'yicha o'zgarishlarini tavsiflashning iloji yo'q: ular alohida qiymat va tebranishlar tasodifiyligini mavhumlashtirishga imkon beradi.

Analitik hisob-kitoblarda, zaruratga ko'ra, "o'rtacha"larning turli shakllari qo'llaniladi: o'rtacha arifmetik, o'rtacha tortilgan, o'rtacha xronologik va b.

2.2.1 Taqqoslash usuli

Bilishning ilmiy usullaridan biri sifatida taqqoslash iqtisodiy tahlilda keng qo'llaniladi. Uning mohiyati – bir turdagi obyektlar o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqlarni aniqlash maqsadida ularni qiyoslashdan iborat. Taqqoslash yordamida iqtisodiy hodisalardagi umumiylik va o'ziga xosliklar aniqlanadi, tadqiq etilayotgan obyektlar darajasida o'zgarishlar belgilanadi, ularning rivojlanish tendensiyalari va qonuniyatlari o'rganiladi. Iqtisodiy tahlilda taqqoslashning quyidagi turlari qo'llaniladi:

- Haqiqatdagi hisobot ma'lumotlarini rejaviy ma'lumotlar bilan taqqoslash. Rejaning bajarilish foizini aniqlash taqqoslash natijasi hisoblanadi;

- Iqtisodiy hodisalar rivojlanishidagi tendensiyalar, qonuniyatlarni aniqlash maqsadida ko'rsatkichlarni dinamikada taqqoslash;

- Tahlil qilinayotgan korxonada ko'rsatkichlarini tarmoq bo'yicha o'rtacha qiymatlar bilan taqqoslash;

- O'rganilayotgan korxonaning faoliyat ko'rsatkichlarini raqobatchilarning mutanosib ko'rsatkichlari bilan taqqoslash;

- optimal qarorlarni tanlash maqsadida turli boshqaruv qarorlari natijalarini taqqoslash;

- samaradorligini baholash maqsadida boshqaruv qarorlari qabul qilingunga qadar va qabul qilingandan keyingi faoliyat natijalarini taqqoslash.

Quyidagilar **ko'rsatkichlar taqqoslanuvchanligining** majburiy sharti hisoblanadi:

- hajm, qiymat, sifat va tuzilmaviy ko'rsatkichlar birligi;
- qiyoslash amalga oshirilayotgan vaqt davri birligi;
- ishlab chiqarish shartlari taqqoslanuvchanligi;
- ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasi taqqoslanuvchanligi.

Taqqoslanmaydigan ko'rsatkichlarni qiyoslash tahlil natijalari asosida noto'g'ri xulosa chiqarilishiga olib keladi. Shuning uchun qiyoslashni amalga oshirishdan avval ko'rsatkichlarni taqqoslama ko'rinishga keltirish lozim, ya'ni qiyoslanayotgan ko'rsatkichlarni sanab o'tilgan omillarga muvofiq yagona asosga keltirish lozim.

Agar taqqoslanmaydigan ko'rsatkichlar qiymat bahosining turli darajasi oqibatida kelib chiqqan bo'lsa, u holda ushbu omilni neytrallashtirish uchun ko'rsatkichlar ayni bir narxda ifodalanadi. Masalan, yalpi mahsulot qiyoslanuvchanligini ta'minlash uchun uning hisobot va bazis davrdagi jismoniy hajmi bazis davri narxlarida ifodalanadi:

$$I_{yam} = \sum q_1 p_0 / \sum q_0 p_0$$

Bu erda q_1 i q_0 – mos ravishda hisobot va bazis davrdagi i-turdagi mahsulot ishlab chiqarishning jismoniy hajmi;

p_0 – i-turdagi mahsulotning bazis davrdagi narxi.

Korxonalar faoliyat ko'lamini o'zgarishi tufayli ko'plab ko'rsatkichlar taqqoslanmaydigan bo'lishi mumkin. Masalan, agar hisobot yili xarajatlarning miqdori ($\sum q_1 b_1 + a_1$) bazis yil xarajatlari ($\sum q_0 b_0 + a_0$) bilan taqqoslanarsa, u holda mazkur ko'rsatkichlarning farqi nafaqat mahsulot tannarxi darajasining o'zgarishi bilan, balki mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar bilan ham shartlangan bo'ladi. Xarajatlarni taqqoslanma ko'rinishga keltirish uchun hajm omilining ta'sirini neytrallashtirish talab etiladi, buning uchun bazis davr xarajatlari miqdorini hisobot davri mahsulot ishlab chiqarishning haqiqatdagi hajmiga ($\sum q_1 b_0 + a_0$) qayta hisoblash zarur va shundan so'ng hisobot davri xarajatlari miqdori taqqoslanadi:

$$I_z = \sum q_1 b_1 + a_1 / \sum q_0 b_0 + a_0$$

Bu erda b – i-turdagi mahsulot birligiga o'zgaruvchan xarajatlari;

a – tadqiq etilayotgan davrda jami mahsulot ishlab chiqarish uchun doimiy xarajatlari.

Taqqoslanayotgan ko'rsatkichlarni **bir tuzilmaga** keltirish uchun mahsulot ishlab chiqarishning haqiqatdagi hajmini bazis davr tarkibiga qayta hisoblash zarur. 2.2-jadvalda keltirilgan misolda ikkala holatda ham ishlab chiqarish tarkibi va narxlar bir xil (bazis davr darajasida), faqat umumiy mahsulot ishlab chiqarish farqlanadi. Bu mahsulotning jismoniy o'sishini to'g'ri baholashga imkon beradi.

2.2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tarkibi

Mahsulot turi	Mahsulot narxi, ming so'm.	Ishlab chiqarish hajmi		Solishtirma og'irlik	
		O'tgan davr	Hisobot davri	O'tgan davr	Hisobot davri
Tabiiy teridan poyabzal	30	5000	5400	0,5	0,6
Sun'iy teridan poyabzal	6	5000	3600	0,5	0,4
Jami		10000	9000	1,0	1,0

$$YaM_0 = 10000 \times 0,5 \times 30 + 10000 \times 0,5 \times 6 = 180000 \text{ ming so'm}$$

$$YaM_{\text{shartli}} = 9000 \times 0,5 \times 30 + 9000 \times 0,5 \times 6 = 162000 \text{ ming so'm.}$$

Agar mutlaq miqdorlar o'rniga o'rtacha yoki nisbiy miqdorlar qo'llanilsa, qator hollarda ko'rsatkichlar taqqoslanuvchanligiga erishish mumkin. Korxonada ishlab chiqarish bazasini hisobga olmay turib mahsulot ishlab chiqarish hajmi, foyda miqdori kabi mutlaq ko'rsatkichlarni taqqoslash mumkin emas. Lekin mutlaq ko'rsatkichlar o'rniga nisbiy ko'rsatkichlar, masalan, bir ishchi uchun mahsulot ishlab chiqarish, bir so'm aktivga foyda miqdori olingan bo'lsa, u holda qiyoslash to'laligicha to'g'ri hisoblanadi.

2.2.2 Nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish

Mutlaq ma'lumotlar bilan birga iqtisodiy tahlilda odatda foiz yoki koeffitsiyentlarda ifodalanadigan nisbiy ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi. Nisbiy miqdorlar, masalan, aholi jon boshi hisobida mahsulot ishlab chiqarishni aniqlash uchun qo'llaniladigan reja topshiriqlarining bajarilish darajasi, me'yorlarga rioya qilinishi, o'sish sur'ati va ko'payish, tarkibi, intensivlik ko'rsatkichlari yoki ulushini tavsiflaydi. Bunday nisbiy ko'rsatkichlar mutlaqsonlarda hisoblansa-da, nisbiy miqdorlar toifasiga kiritiladi.

Ishlab chiqarish xodimlarining mehnat unumdorligi, mahsulot birligiga material sarfi kabi ommaviy hodisalarni o'rganishda o'rtacha miqdorlarni qo'llash zarurati vujudga keladi.

Iqtisodiy tahlilda **o'rtacha miqdorlar** bir turdagi hodisalar majmuini qandaydir belgi bo'yicha umumlashtirilgan miqdoriy tavsifi uchun foydalaniladi, ya'ni bitta son bilan obyektlarning jami majmui tavsiflanadi. Masalan, ishchilarning o'rtacha oylik mehnat haqi o'rganilayotgan ishchilar majmuining mehnatiga haq to'lash darajasining umumlashma tavsifi uchun qo'llaniladi. O'rtacha miqdorlar yordamida turli obyektlar majmualarini qiyoslash mumkin: rentabellik darajasi bo'yicha tumanlar, mehnatga haq to'lash darajasi bo'yicha korxonalar va hokazo.

O'rtacha miqdorlarning keng tarqalgan shakli - o'rtacha arifmetik bo'lib, uning oddiy va tortilgan turlari mavjud. O'lchovlar haqida bevosita ma'lumotlar mavjud bo'lmaganda o'rtacha garmonik usul qo'llaniladi, o'sishning o'rtacha sur'atini hisoblashda esa o'rtacha geometrikka murojaat qilinadi.

O'rtachani hisoblashning mazkur usullari o'rganilayotgan majmuaning o'ziga xos jihatlarini tavsiflash uchun etarli bo'lmasligi mumkin. Bunda ixtiyoriy o'rtacha tortilgan miqdor hisoblash manbasi bo'lib xizmat qiluvchi ma'lumotlar tarkibining hosilasi ekanligini nazarda tutish talab etiladi. Sonlarni qatorlarga yanada teng taqsimlash barcha qatorlar uchun yanada tipik o'rtacha miqdorni beradi va aksincha.

Misol, 2018 yilning to'rt kvartali uchun ma'lumotlar bo'yicha mahsulot sotishning o'rtacha kvartal hajmini hisoblash.

Kvartal	I	II	III	IV
Tushum xi, so'm	587612	630544	691406	601417

x_i ning har bir qiymatidan 587612 ni ayirib tashlash, keyin esa "qoldiq"lar bo'yicha o'rtachani hisoblash mumkin:

	0	42932	103794	13805
--	---	-------	--------	-------

$$(0+42932+103794+13805) / 4 = 40133 \text{ so'm}$$

Izlanayotgan kvartalda sotishning o'rtacha miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$\bar{X} = 40133+587612 = 627745 \text{ so'm}$$

o'rtacha arifmetikdan tashqari o'rtacha miqdorlarning boshqa shakllari ham qo'llaniladi. Birinchi navbatda bu **o'rtacha**

geometrik bo'lib, u miqdorni emas, balki miqdorlarning individual qiymatlari ko'paytmasini o'zgarmas saqlashga imkon beradi:

$$\sqrt[n]{X_{geom}} = x_1 * x_2 * \dots * x_n$$

O'rtacha geometrik asosan o'sish sur'atini o'rganishda keng qo'llaniladi.

Misol, 2018 yilning to'rt kvartali davomida korxonada mahsulot ishlab chiqarishida foydalanilgan xom ashyo narxining o'sish sur'ati har xil bo'lgan. Yilning to'rt kvartali uchun ma'lumotlar bo'yicha yil uchun o'rtacha kvartallik narx o'sish sur'atini topish talab qilinadi.

Kvartal	I	II	III	IV
O'sish sur'ati	1,05	1,09	2,01	1,56

Narx o'sish sur'ati quyidagini tashkil qilgan: $1,05 \cdot 1,09 \cdot 2,01 \cdot 1,56 = 3,59$

Agar o'rtacha o'sish sur'atini hisoblash uchun o'rtacha arifmetik formulasidan foydalanilsa, yillik o'sish sur'ati o'rtacha 1,43 martani tashkil qilganligini ko'ramiz:

$$(1,05 + 1,09 + 2,01 + 1,56) / 4 = 1,43$$

Olingan qiymat o'sish sur'atining haqiqiy manzarasini berishi ehtimoldan uzoq, chunki agar har kvartalda narxlar 1,43 marta oshgan deb taxmin qilinsa, u holda yillik o'sish sur'ati 4,15 martani tashkil qilishi lozim:

$$1,43 * 1,43 * 1,43 * 1,43 = 4,15 \text{ marta}$$

Bunday qarama-qarshilik yuzaga kelmasligi uchun bir yilda o'rtacha kvartallik narx o'sish sur'atini hisoblash uchun o'rtacha geometrik formulasidan foydalanish talab qilinadi:

$$\sqrt[4]{1,05 \cdot 1,09 \cdot 2,01 \cdot 1,56} = 1,38$$

Iqtisodiy tahlilda **o'rtacha xronologik usul** ham keng qo'llaniladi. Korxonalarni tavsiflash uchun oraliq va oniy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Birinchisiga misol sifatida tovar aylanmasi, foyda, qandaydir davr uchun tushumlar hajmi; ikkinchisiga esa – muayyan sana uchun zahiralar, asosiy mablag'lar va ishlovchilar soni haqida ma'lumotlarni keltirish mumkin. Oraliq ko'rsatkichlarni o'rtachalashtirish uchun ko'pincha o'rtacha arifmetik formulasi qo'llanilsa, oniy

ko'rsatkichlarni o'rtachalashtirish uchun aynan o'rtacha xronologik formulasidan foydalaniladi. Agar $X_1, \dots, X_n$ oniy ko'rsatkichlar qatori berilgan bo'lsa, u holda mazkur qator uchun o'rtacha xronologik Sch quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Sch = (X_1/2 + X_2 + \dots + X_{n-1} + X_n/2) / (n-1)$$

Misol, 2016 yildagi do'konda tovar zahirasi uchun o'rtacha miqdorini topish talab qilinadi, agar har bir kvartal boshi uchun zahiralar haqida quyidagi ma'lumotlar mavjud bo'lsa (ming so'm):

Zahira	1 yanvar	1 aprel	1 iyul	1 oktyabr	1 yanvar
	2015	2015	2015	2015	2016
	100	120	111	140	106

O'rtacha xronologik formulasidan foydalangan holda quyidagini topamiz:

$$Sch = (100/2 + 120 + 111 + 140 + 106/2) / (5-1) = 118,5 \text{ ming so'm}$$

Olingan miqdorning iqtisodiy talqini quyidagicha: 2016 yil davomida korxonada har kuni o'rtacha 118,5 ming so'mga teng tovar zahirasi ega bo'lgan.

2.2.3 Iqtisodiy tahlilda guruhlash usuli

Guruhlash - bu ma'lumotlar majmuini uning tarkibi yoki komponentlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish maqsadida guruhlarga ajratishdir.

Iqtisodiy hodisalarni ilmiy tasniflash, ularni turdosh guruh yoki guruhchalarga birlashtirishni ularni batafsil o'rganish asosidagina amalga oshirish mumkin. Tasodifiy belgilariga ko'ra hodisalarni guruhlash mumkin emas: ularning siyosiy-iqtisodiy tabiatini tushuntirish zarur. Ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi omillar va sabablar haqida ham xuddi shunday deyish mumkin. Tahlil maqsadiga bog'liq ravishda tipologik, tkzilmaviy va analitik (sabab-oqibat) guruhlashdan foydalaniladi. **Tipologik guruhlashga** misollar - faoliyat turi bo'yicha aholi guruhlari, mulkchilik shakli bo'yicha korxonalar guruhlari va b.

Tuzilmaviy guruhlar ko'rsatkichlarning ichki tuzilishi, ularning alohida qismlari nisbatini o'rganishga imkon beradi. Ularning yordamida kasb-kori, mehnat staji, yoshi, mehnat

me'yorlarini bajarishi bo'yicha ishchilar tarkibi; mahsulot tannarxi tarkibi va boshqalar o'rganiladi.

Analitik guruhlar (mohiyatan tipologik va tuzilmaviyni o'zida qamrab oluvchi) o'rganilayotgan hodisalar, obyektlar va ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro munosabatlarni aniqlashga mo'ljallangan. Pri postroenii Analitik guruhlarini tuzishda ikki o'zaro aloqador ko'rsatkichlardan biri boshqasiga ta'sir qiluvchi omil sifatida, boshqasi esa birinchisining ta'siri natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Lekin har bir aniq holat uchun omilli va natijaviy alomatlarining o'zaro bog'liqligi o'zgarishi mumkinligini nazarda tutish talab qilinadi (omilli alomat natijaviy sifatida namoyon bo'lishi mumkin va aksincha).

2.3-jadval

Korxonalarini mehnat qurollari bilan ta'minlanganligi bo'yicha guruhlash

Fond bilan qurollanganligiga ko'ra korxonalar guruhi	Guruhdagi korxonalar miqdori	Guruh bo'yicha fond bilan qurollanganlik ning o'rtacha darajasi	Bir ishchining o'rtacha ishlab chiqarishi, mln. so'm
3,5 mln. so'mgacha	2	3,25	4,45
3,5 - 4,0	3	3,76	5,10
4,1 - 4,5	3	4,23	5,73
4,5 mln. so'mdan ziyod	2	4,75	6,30

Shunday qilib, axborotlarni to'g'ri guruhlash ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'lanishni o'rganish, o'rganilayotgan hodisalar mohiyatini yanada chuqurroq anglash, tahlil materiallarini tizimlashtirish, ularning asosiylari, xarakterlilari va o'ziga xoslarini ajratishga imkon beradi.

2.2.4 Iqtisodiy tahlilda balans usuli

Balans usuli – bu xo‘jalik faoliyatining o‘zaro aloqador ko‘rsatkichlarini ularning o‘zaro ta‘sirini izohlash va o‘lchash uchun, shuningdek, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zahiralari hisoblash uchun maxsus qiyoslashdir.

Tahlilning balans usulini qo‘llashda alohida ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi aloqa ularni turlicha qiyoslash orqali olingan natijalar tengligi shaklida ifodalanadi. Xo‘jalik faoliyatining ikki natijasi tengligini keltirib chiqarish yo‘li bilan uning ko‘p sonli ko‘rsatkichlarini muvofiqlashtirish bo‘yicha ilk tarixiy misol buxgalteriya balansi bo‘lganligi uchun tahlilning mazkur usuli balans metodi nomini oldi. U korxonaning mehnat, moliyaviy resurslar, xom ashyo, yoqilg‘i, materiallar, ishlab chiqarishning asosiy vositalari va boshqalar bilan ta‘minlanganligini tahlil qilishda keng qo‘llaniladi.

Masalan, korxonaning mehnat resurslari bilan ta‘minlanganligi aniqlangan holda balans tuzilib, unda bir tomondan, mehnat resurslariga ehtiyoj, boshqa tomondan – ularning haqiqatda mavjudligi ko‘rsatiladi.

Korxonalarining to‘lov qobiliyatini aniqlash uchun to‘lov balansidan foydalanilib, unda to‘lov mablag‘larining to‘lov majburiyatlari bilan o‘zaro nisbati aniqlanadi.

Tayyor mahsulot balansi quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Q_b + T = S + Q_o$$

Bu erda Q_b – yil boshi uchun tovar qoldig‘i;

T – tovar mahsulot ishlab chiqarish;

S – sotish;

Q_o – yil oxiri uchun tovar qoldig‘i.

Ba‘zan balans usuli alohida omillarning natijaviy o‘kratkich o‘shishiga ta‘sir miqdorini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Masalan, uch omilning ikkitasi ta‘siri ma‘lum bo‘lsa, u holda uchinchisining ta‘sirini natijaviy ko‘rsatkichning umumiy o‘shishidan dastlabki ikki omil ta‘siri natijasini ayirib tashlab aniqlash mumkin:

$$S = Q_b + T - Q_o$$

2.2.5 Zanjirli o'rin almashtirish usuli

Zanjirli o'rin almashtirish va uning matematik o'zgarishiga asoslangan xususiy ko'rsatkichlarning mutlaq va nisbiy miqdorlarining **farqlar (tafovut) usuli** alohida omillarning ularning o'zaro munosabatlashuv natijasiga ta'sirini o'lchashda keng qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi.

Omillar ta'siri xususiy (omilli) ko'rsatkichlar orqali, natija esa – umumlashtiruvchi (natijaviy) ko'rsatkich orqali aks ettiriladi. Xususiy va umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'lanish hisoblash formulasi ko'rinishida belgilanadi, uning bir tomonida xususiy ko'rsatkichlar va ular ustida bajariladigan matematik amallar, boshqa tomonda esa ushbu ko'rsatkichlar ta'sirida o'zgaradigan umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar qayd qilinadi. Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarning bazis (reja) dan haqiqatda og'ishi oldindan belgilanadi.

Zanjirli o'rin almashtirish usulining mohiyati hisoblash formulasiga kiruvchi xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdorini mazkur ko'rsatkichlarning haqiqatdagi miqdoriga ketma-ket almashtirishdan va hosila o'rin almashtirishning o'rganilayotgan umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar miqdori o'zgarishiga ta'sirini o'lchashdan iborat. Xususiy ko'rsatkichning bazis miqdorini har bir almashtirishdan so'ng hisoblash formulasida nazarda tutilgan barcha matematik amallar haqiqatda bajariladi va olingan natijadan oldingisi chiqarib tashlanadi (ushbu ko'rsatkich almashtirilgunga qadar). Natijalar farqi ushbu xususiy ko'rsatkich o'zgarishining umumlashtiruvchiga ta'sirining izlanayotgan miqdorini ko'rsatadi, chunki qiyoslanayotgan ketma-ket hisoblashlarda boshqa barcha xususiy ko'rsatkichlar miqdori bo'yicha bir xil. *Xususiy ko'rsatkichning bazis miqdorini almashtirish amalda o'rin almashtirish deyiladi.* O'rin almashtirishlar soni hisoblash formulasiga kiruvchilar soniga teng, ketma-ket hisoblashlar soni esa ulardan bittaga ko'p, chunki umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarishining umumiy miqdorini aniqlash uchun bazis hisoblash keltirilib, unda barcha ko'rsatkichlar bazis miqdorlarda aks ettiriladi.

a, b, v, g ko'paytiruvchilar ko'rinishidagi xususiy ko'rsatkichlarni o'z ichiga oluvchi hisoblash formulasida zanjirli o'rin almashtirishlarni quyidagicha ifodalash mumkin (2.4-jadval).

Hisob-kitobni tekshirish balans og'ishlarni tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi: alohida xususiy ko'rsatkichlar o'zgarishi ta'siridagi og'ishlarning algebraik miqdori umumlashtiruvchi ko'rsatkichning bazis miqdoridan og'ishga teng bo'lishi lozim.

2.4-jadval

Tartib raqami		O'zaro munosabatlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar miqdori				Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar miqdori	Umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarishi	
Hisoblash	O'rin almashtirish	a	b	v	g		xususiy ko'rsatkich ta'siri ostida	O'zgarishlarni hisoblash
1	-	bazis	bazis	bazis	bazis	A ₀ - Bazis	x	x
2	1	haq.	bazis	bazis	bazis	A ₁ - qayta hisoblangan	a	A ₁ - A ₀
3	2	haq.	haq.	bazis	bazis	A ₂ - qayta hisoblangan	b	A ₂ - A ₁
4	3	haq.	haq.	haq.	bazis	A ₃ - qayta hisoblangan	v	A ₃ - A ₂
5	4	haq.	haq.	haq.	haq.	A ₄ - haqiqat	g	A ₄ - A ₃

Bizning misolimizda: $(A_1 - A_0) + (A_2 - A_1) + (A_3 - A_2) + (A_4 - A_3) = A_4 - A_0$

Mazkur xususiy ko'rsatkich ta'siri ostida umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'zgarish miqdori hisoblash uchun qabul qilingan o'rin

almashtirishlar ketma-ketligiga bog'liq bo'lib, u ixtiyoriy bo'lishi mumkin emas, balki omillarning birgalikda ta'siri jarayonida o'zaro aloqadorlikning oldindan sifatli tahliliga asoslangan bo'lishi lozim.

Xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdorlarini haqiqiysiga almashtirish ketma-ketligi haqida masalaning to'g'ri hal etilishi barcha xususiy ko'rsatkichlarni miqdor, tuzilma va sifat ko'rsatkichlariga ajratish imkonini beradi. Dastlab miqdor va tuzilmaning xususiy ko'rsatkichlari miqdori o'zgaradi, keyin esa sifat ko'rsatkichlarini o'rin almashtirish bajariladi. Biroq ko'pincha bir vaqtning o'zida bir emas, balki bir nechta miqdor va sifat ko'rsatkichlarini o'lchashga to'g'ri keladi. Bu holda o'rin almashtirishlar ketma-ketligini aniqlash uchun qaysi ko'rsatkich **asosiy**, boshqalariga bog'liq emas, qaysilari – hosila ekanligi aniqlanadi. Bunday holatlarda o'rin almashtirish asosiydan boshlanadi, keyin esa oldingisiga bog'liq keyingi ko'rsatkichni o'rin almashtirishga o'tiladi.

Masalan, mahsulot hajmining bazis davrdan og'ishiga (Q) ishchilar soni (Is), ish kunlari miqdori (Ik) va ish kunining o'rtacha davomiyligi (D) o'zgarishining ta'sirini aniqlash talab qilinadi. Mazkur holatda ishchilar soni asosiy miqdoriy ko'rsatkich hisoblanadi, ish kunlarining o'rtacha soni ularning ishga kelgan kunlari soniga, ish kunining o'rtacha davomiyligi esa ishchilar soni, ularning ishga kelgan kunlari va har bir ishchining ish kuni davomiyligiga bog'liq bo'ladi. Bundan ikkinchi ko'rsatkich birinchisiga, uchinchi esa – birinchi va ikkinchiga bog'liqligi kelib chiqadi. Hisoblash formulasida ushbu ko'rsatkichlarning miqdorlarini almashtirish (o'rin almashtirish) mazkur miqdoriy ko'rsatkichlarning bir-biriga bog'liqligi hisobga olingan holda amalga oshiriladi.

Hisob-kitobga bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishini (MU_s ning sifat ko'rsatkichi) ham kiritamiz. Ko'rib chiqilayotgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa quyidagi hisoblash formulasi bilan ifodalanadi:

$$Is \times Ik \times D \times MU_s = YaM$$

2.5-jadval

Mahsulot hajmini omilli tahlil qilish uchun ma'lumotlar

Ko'rsatkich	Shartli belgi	Bazis davr	Hisobot davri	O'zgarish	
				mutlaq	nisbiy, %
1. Taqqoslama narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi, mln. so'm.	YaM	3750112	3889265	139153	3,71
2. Xodimlarning o'rtacha soni, kishi	Xs	213	235	22	10,33
3. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi, mln. so'm	Yi	17606,16	16550,06	-1056,10	-6,00
4. Bir yilda bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori	Ik	270	276	6	2,22
5. Bir ishchining o'rtacha kunlik ishlab chiqarishi, ming so'm	MU _k	65,21	59,96	-5,24	-8,04
6. Ish kunining o'rtacha davomiyligi, soat	D	7,8	7,6	-0,2	-2,56
7. Bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi, ming so'm	MU _s	8,36	7,89	-0,47	-5,62

2.6-jadval

Zanjirli o'rin almashtirish usulida mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirini hisoblash

Tartib raqami		O'zaro ta'sirlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar				Umumlashtiruvchi ko'rsatkich YaM	Umumlashtiruvchi ko'rsatkichning o'zgarishi	
Hisoblash	O'rin almash-tirish	Xs	Ik	D	MU _s		xususiy ko'rsatkich-ning ta'sirida	O'zgarish-larni hisoblash
1	-	bazis	bazis	bazis	bazis	A ₀ - Bazis		
		213	270	7,8	8,36	3750112	x	x
2	1	Haq.	bazis	bazis	bazis	A ₁ - qayta hisoblangan	Xs	A ₁ - A
		235	270	7,8	8,36	4137448		387336

3	2	Haq.	Haq.	bazis	bazis	A ₂ - qayta hisoblangan	Ik	A ₂ - A ₁
		235	276	7,8	8,36	4229391		91943
4	3	Haq.	Haq.	Haq.	bazis	A ₃ - qayta hisoblangan	D	A ₃ - A ₂
		235	276	7,6	8,36	4120945		-108446
5	4	Haq.	Haq.	Haq.	Haq.	A ₄ - haqiqat	MUs	A ₄ - A ₃
		235	276	7,6	7,89	3889265,0 4		-231680

Og'ishishlar balansi: $+387336+91943-108446-231680=+139153$ ming so'm.

Analitik hisoblash to'g'ri amalga oshirilgan, chunki xususiy ko'rsatkichlar miqdorining o'zgarishi ta'sirida og'ishishlarning yig'indisi umumlashtiruvchi ko'rsatkichning haqiqatdagisi bilan bazaviysining farqiga teng. Hisoblashlar shuni ko'rsatmoqdaki, xodimlar sonining 22 kishiga ortishi hisobiga yalpi mahsulot hajmi 387336 ming so'mga, bir ishchining o'rtacha ish kunining 6 kunga ortishi hisobiga 91943 ming so'mga ko'paygan. O'rtacha ish kuni davomiyligining 0,2 soatga kamayishi hisobiga yalpi mahsulot hajmi 108446 ming so'mga, ishchining bir soatlik mehnat unumining 0,47 ming so'mga kamayishi hisobiga esa 231680 ming so'mga kamaygan. Barcha omillar ta'sirida yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 139153 ming so'mga ortgan. Korxonalar rahbariyati tomonidan ish kuni davomiyligini nazoratini kuchaytirilsa hamda ishchilar malakasini oshirilsa mahsulot ishlab chiqarish hajmini yanada oshirish imkoniyatidan to'liq foydalanilgan bo'lar edi. Bu erda $-108446-231680=-340126$ ming so'm foydalanilmagan ichki rezerv hisoblanadi.

2.2.6 Mutlaq farqlar usuli

Farqlar usuli, ya'ni xususiy ko'rsatkichlarning haqiqatdagi va bazis miqdorlari o'rtasidagi farqni topish, keyin esa ushbu farqning umumlashtiruvchi ko'rsatkichning rejadani yoki boshqa bazadan og'ishiga ta'sirini aniqlash – zanjirli o'rin almashtirish usulining oldindan ma'lum texnik soddalashtirishidir. Farqlar

(o'zgarishlar) ning umumiy og'ishga ta'siri zanjirli o'rin almashtirishdagi kabi ketma-ketlikda aniqlanadi, lekin og'ishlar miqdori bevosita har bir hisoblash yakunida olinadi (oldingi hisoblash natijasi ayirib tashlanmagan holda). Ushbu ko'rsatkichning farqini hisoblashdan oldingi barcha ko'rsatkichlar to'liq haqiqatdagi miqdorda, keyingilarning barchasi esa bazis miqdorda hisoblash uchun kiritiladi.

$$U=x*y$$

$$\Delta U_x = \Delta x * y_0$$

$$\Delta U_y = \Delta y * x_1$$

$$U=x*y*z$$

$$\Delta U_x = \Delta x * y_0 * z_0$$

$$\Delta U_y = \Delta y * x_1 * z_0$$

$$\Delta U_z = \Delta z * x_1 * y_1$$

$$U=x*y*z*q$$

$$\Delta U_x = \Delta x * y_0 * z_0 * q_0$$

$$\Delta U_y = \Delta y * x_1 * z_0 * q_0$$

$$\Delta U_z = \Delta z * x_1 * y_1 * q_0$$

$$\Delta U_q = \Delta q * x_1 * y_1 * z_1$$

$$\Delta U = \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z + \Delta U_q$$

Masalan, mahsulot hajmiga yuqorida ko'rib chiqilgan xususiy ko'rsatkichlarning bazis miqdordan og'ishi ta'sirini quyidagi tarzda darhol topish mumkin:

1. Ishchilar soni ortishining ta'siri

$$\Delta YaM_{xs} = \Delta Xs \times Ik_0 \times D_0 \times Mu_{s0} = (+22) \times 270 \times 7,8 \times 8,36 = +387336 \text{ m.s.}$$

2. Yiliga bir ishchi ish kunlari miqdorining ortishi ta'siri

$$\Delta YaM_{Ik} = \Delta Ik \times Xs_1 \times D_0 \times Mu_{s0} = (+6) \times 235 \times 7,8 \times 8,36 = +91943 \text{ m.s.}$$

3. Ish vaqtining o'rtacha davomiyligi kamayishi ta'siri

$$\Delta YaM_D = \Delta D \times Xs_1 \times Ik_1 \times Mu_{s0} = (-0,2) \times 235 \times 276 \times 8,36 = -108446 \text{ m.s.}$$

4. O'rtacha soatlik mehnat unumining pasayishining ta'siri

$$\Delta Y_{aM_{Mus}} = \Delta M_{us} \times X_{s1} \times I_{k1} \times D_1 = (-0,47) \times 235 \times 276 \times 7,6 = -231680 \text{ m.s.}$$

Ko'ramizki, mutlaq farqlar usuli yordamida zanjirli o'rin almashtirish usulini qo'llashdagi kabi natijalar olinadi. Bu erda alohida omillar hisobiga natijaviy ko'rsatkich o'sishining algebraik miqdori uning umumiy o'sishiga tenglashishini kuzatib borish zarur.

2.2.7 Nisbiy farqlar usuli

Ushbu usul faqatgina multiplikativ modellarda natijaviy ko'rsatkich o'sishiga omillar ta'sirini o'lchash uchun qo'llaniladi. Bu erda koeffitsiyentlar yoki foizlar ko'rinishida ifodalangan omilli ko'rsatkichlarning nisbiy o'sishlari qo'llaniladi.

$U=xyz$ turidagi multiplikativ modellar uchun mazkur usulda omillar ta'sirini hisoblash metodikasini ko'rib chiqamiz.

Natijaviy

$$U=x*y \quad \Delta U_x = U_0 * \Delta x / x_0$$

$$\Delta U_y = (U_0 + \Delta U_x) * \Delta y / y_0$$

$$U=x*y*z \quad \Delta U_z = (U_0 + \Delta U_x + \Delta U_y) * \Delta z / z_0$$

$$U=x*y*z*q \quad \Delta U_q = (U_0 + \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z) * \Delta q / q_0$$

$$\Delta U = \Delta U_x + \Delta U_y + \Delta U_z + \Delta U_q$$

Ushbu qoidaga muvofiq birinchi omil ta'sirini hisoblash uchun natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdorini o'nlik kasrda ifodalangan birinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytirish zarur.

Ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdoriga uning birinchi omil hisobiga o'zgarishini qo'shish lozim, keyin esa hosil bo'lgan miqdor ikkinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytiriladi.

Uchinchi omilning ta'siri ham shunga o'xshash aniqlanadi: natijaviy ko'rsatkichning bazaviy miqdoriga uning birinchi va ikkinchi omil hisobiga o'sishini qo'shish va hosil bo'lgan miqdorni uchinchi omilning nisbiy o'sishiga ko'paytirish lozim.

Ko'rib chiqilgan metodikani 2.5-jadvalda keltirilgan ma'lumotlardan foydalangan holda mustahkamlaymiz.

$$\Delta Y_{aM_{Xs}} = Y_{aM_0} \times \Delta X_s / X_{s0} = 3750112 \times 22 / 213 = +387336 \text{ m.s.}$$

$$\Delta Y_{aM_{Ik}} = (Y_{aM_0} + \Delta Y_{aM_{Xs}}) \times \Delta I_k / I_{k0} = (3750112 + 387336) \times 6 / 270 = +91943 \text{ m.s.}$$

$$\Delta Y_{aM_D} = (Y_{aM_0} + \Delta Y_{aM_{Xs}} + \Delta Y_{aM_{Ik}}) \times \Delta D / D_0 = (3750112 + 387336 + 91943) \times (-0,2) / 7,8 = -108446 \text{ m.s.}$$

$$\Delta Y_{aM_{Mus}} = (Y_{aM_0} + \Delta Y_{aM_{Xs}} + \Delta Y_{aM_{Ik}} + \Delta Y_{aM_D}) \times \Delta M_{us} / M_{us0} = (3750112 + 387336 + 91943 - 108446) \times (-0,47) / 8,36 = -231680 \text{ m.s.}$$

Ko'rinib turibdiki, hisoblash natijalari oldingi usullardan foydalangan holda olingan natijalar bilan bir xil.

Agar ko'p sonli (8, 10 va undan ortiq) omillar ta'sirini hisoblash talab qilinsa, nisbiy farqlar usulini qo'llash qulay sanaladi. Oldingi usullardan farqli ravishda bu erda hisoblash amallari miqdori sezilarli darajada qisqaradi, bu esa uning afzalligini belgilab beradi.

2.2.8. Indeks metodi

Bu metod iqtisodiy tahlilda alohida elementlari o'lchanmas sanalgan murakkab hodisalarni o'rganishda qo'llaniladi. Nisbiy ko'rsatkichlar kabi indekslar ham reja topshiriqlari bajarilishini baholash, mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishi, o'rtacha oylik mehnat haqi, ishlab chiqarish hajmi kabi jarayon va hodisalarning dinamikasini aniqlash uchun zarur. Indekslar yordamida turli tumanlarda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlar ko'lamini va darajasi taqqoslanadi (hududiy indekslar). Indeksning boshqa vazifasi alohida omillarning natijaviy ko'rsatkich o'zgarishiga ta'sirini o'rganishdan iborat (mahsulot tannarxi, rentabellik, fond qaytimi va boshqalar o'zgarishi).

Omilli tahlil instrumenti sifatida indekslar vazifasi $\sum a_1 b_1 = L a L b \sum a_0 b_0$ tenglamasida ifodalanadi (bu erda **a** – miqdoriy omil, **b** – sifat omili).

$I_a \sum a_0 b_0$ ifodasi a omili o'zgarishi ta'sirida bazis daraja o'zgarishini tavsiflaydi, $I_b \sum a_0 b_0$ ifodasi esa quyidagilarni ko'rsatadi:

1) ikkala omilning bir vaqtda ta'siri natijasida bazis daraja o'zgarishi va

2) buning oqibati sifatida – hisobot darajasi.

Umumiy indeks xususiy indeksarga (subindekslar) ajratilgan holda aniqlangan og'ishishlarga alohida omillar ta'siri aniqlanadi. Ajratish maxsuslashtirilgan hisob yoki zanjirli o'rin almashtirish usuli deb nom olgan ketma-ket zanjirli usulda olib boriladi. Farqlar usuli zanjirli o'rin almashtirish usulining ko'rinishlaridan biri sanaladi. Maxsuslashtirilgan hisobning o'ziga xosligi shundaki, alohida omilning ta'sir darajasini aniqlar ekanmiz, uni hisobot davri shartlariga tatbiqan ko'rib chiqamiz, o'rganilayotgan omil bilan bir vaqtda ta'sir qilgan boshqa barcha omillar – bazis davr darajasida ko'rib chiqiladi. Omillarni maxsuslashtirilgan o'rganish usulida amalga oshirilgan hisoblashga misol keltiramiz. Birinchi omilni (ishchilar soni) a deb belgilaymiz, ikkinchisi (o'rtacha ishlab chiqarish) – b , ularning bazis davrdagi belgisi – 0, hisobot davrida esa – 1.

Ishlab chiqarish hajmi indeksi quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$I = \frac{a_1 b_1}{a_0 b_0}$$

Bu erda a – ishchilar soni;

b – bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlab chiqarish.

Mazkur indeksdan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish hajmiga har bir omilning ta'sirini aniqlaymiz.

Birinchi subindeks $I_a = \frac{a_1 b_0}{a_0 b_0}$

Ikkinchi subindeks $I_b = \frac{a_0 b_1}{a_0 b_0}$

Qayd qilish joizki, xususiy indekslar (subindekslar) maxrajida ayni bir bazis miqdor bo'lsa, ularning suratida faqat bir omil hisobot darajasiga ega. Quyidagicha deb faraz qilamiz:

$$a_0 = 100; a_1 = 110; b_0 = 4000; b_1 = 4200$$

$$I = \frac{110 \times 4200}{100 \times 4000} = \frac{462000}{400000} = 1,15$$

$$I_a = \frac{110 \times 4000}{100 \times 4000} = \frac{440000}{400000} = 1,10$$

$$I_b = \frac{100 \times 4200}{100 \times 4000} = \frac{420000}{400000} = 1,05$$

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, ikkala omilning ta'siri yig'indisi $60000 (440000-400000)+(420000-400000)$ ga teng, ya'ni ish hajmining umumiy o'sishi miqdoridan kichik (62000).

Bu esa alohida omillarni ajratib olgan holda o'rganish hisobot davridagi ish hajmining bazis davrdan mavjud og'ishini to'liq izohlashga imkon bermasligini anglatadi.

Umumiy o'sish (+62000) qo'shiluvchilarga ajraladi: $(10 \times 4000) + (100 \times 200) + (10 \times 200)$.

Omillar ta'siri shunday: a omil- $40000 (10 \times 4000)$

b omil - $20000 (100 \times 200)$

$2000 [62000 - (40000+20000)]$ ga teng uchinchi miqdor ishchilar sonining mutlaq o'sishi va o'rtacha ishlab chiqarish ko'paytmasini o'zida aks ettiradi (10×200). Alohida omillar ahamiyatini aniqlashning ikkinchi usuli ketma-ket zanjir usulida xususiy indekslar tuzishga asoslanadi. Misolimizdagi ma'lumotlardan foydalangan holda, ketma-ket zanjir usulida qo'llaniladigan subindekslar formulalarini keltiramiz: $I_a = a_1b_0 / a_0b_0$;

$$I_b = a_1b_1 / a_0b_0$$

Raqam qiymatlarni qo'yamiz:

$$I_a = 110 \times 4000 / 100 \times 4000 = 440000 / 400000 = 1,10$$

$$I_b = 110 \times 4200 / 110 \times 4000 = 462000 / 440000 = 1,05$$

Bunda subindekslar metodi o'zgarmasligicha qoldi, lekin alohida omillar ta'sirida ishlab chiqarish hajmi o'zgarishidagi mutlaq ko'rsatkichlar boshqa qiymatga ega bo'ldi. Masalan, **a omil**= $40000 (440000-400000)$, **b omil**= $22000 (462000-440000)$. Bo'linmas qoldiq yo'q.

Har bir omilning ahamiyatini aniqlashda oldingi omillar miqdori ham maxrajda, ham suratda hisobot davri darajasida qabul qilinadi. Bizning misolimizda **a omil** uchun **b omil** ta'sir darajasini oydinlashtirishda formulaning ham maxraji, ham suratida hisobot qiymatlaridan foydalanildi. Bu mazkur metodning umumiy tamoyilidir.

Alohida omillar qo'shilishini hisoblash asosida o'zaro aloqador ko'rsatkichlar tizimi yotadi. Har bir navbatdagi hisoblash (omil ta'siri o'zgarishi) oldingisidan kelib chiqadi. Shuning uchun

alohida omilning ta'sirini tavsiflovchi mutlaq miqdor ayni bir hodisaning hisob miqdorlari o'rtasidagi farq sifatida ta'riflanadi. Bu miqdorlar o'zaro aloqador va hisoblashga kiritilgan ko'rsatkichlar (omillar) soni bilan farqlanadi. Har bir yangi hisoblash oldingisidan shunisi bilan farqlanadiki, undagi hisob ko'rsatkichlari soni bazis ko'rsatkichlar hisobiga bittaga ortadi, mos ravishda bazis ko'rsatkichlar bittaga kamayadi.

Agar o'zaro hisoblash tizimi omillarni maxsuslashtirilgan qiyoslash usulida qo'llaniladigan usul bilan taqqoslansa, natija, ya'ni zanjir metodida hisoblanadigan alohida omillar ta'sir ko'rsatkichlari hisoblash ketma-ketligiga bog'liqligini payqash mumkin. Masalan, misolimizdagi ikki omil (a va b) ga qaytib, har birining ta'sirini aniqlashda hisoblashlar ketma-ketligini o'zgartirgan holda alohida omillar ta'sirining boshqa mutlaq ko'rsatkichlariga ega bo'lamiz:

$$I_b = a_0b_1 / a_0b_0 = 100 \times 4200 / 100 \times 4000 = 420000 / 400000$$

b omil hisobiga ish hajmi ortishining mutlaq miqdori = 20000 (420000-400000).

$$I_a = a_1b_1 / a_0b_1 = 110 \times 4200 / 100 \times 4200 = 462000 / 420000$$

a omil hisobiga ish hajmi ortishining mutlaq miqdori = 42000 (462000 - 420000).

O'z navbatida, mazkur holatda ham balans hisobi mavjud (42000+20000=62000). Biroq o'z oldimizga nafaqat balanslashtirilgan natija olish vazifasini, balki har bir omil ta'sirining to'g'ri raqamli ifodasini topishni ham qo'ygan holda to'g'ri natijalar olish uchun hisoblashda qanday ketma-ketlikka rioya qilish borasidagi masalani oldindan hal etish lozim. Hisoblash ketma-ketligiga bog'liq bo'lgan ehtimoliy variantlar miqdori omillarning faktorial sonini o'zida namoyon etadi. Ikki omilda variantlar soni 2 ga teng (1×2), to'rttada– 24 (1×2×3×4) va hokazo.

2.2.9 Korrelyatsion tahlil usullari

Agar ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa qat'iy determinatsiyalangan bo'lmasa, u holda u korrelyatsion hisoblanadi. Korrelyatsion bog'lanish - bu shunday to'liqsiz

bog'lanishki, unda omillarning har bir qiymatiga turli zamon va makon sharoitlarida natijaning har xil qiymatlari mos keladi. Bu holda omillar to'liq soni noma'lumdur.²

U shunisi bilan tavsiflanadiki, o'rganilayotgan asosiy omillar bilan birga natijaviy ko'rsatkichga asosiy ta'sirini buzib ko'rsatuvchi qo'shimcha omillar ham ta'sir ko'rsatadi.

Korrelyatsion metodni qo'llashning majburiy sharti tendensiya va rivojlanish qonuniyatini aniqlashga imkon beruvchi o'rganilayotgan ko'rsatkichlar qiymatlarining ommaviyligi hisoblanadi. Natijaviy ko'rsatkich va omillar o'rtasidagi o'zaro aloqa shakli tadqiqot uchun ko'p sonli kuzatishlardan foydalanilgan holatdagina aniqlanadi. Bunda katta sonlar qonuniga muvofiq boshqa omillar ta'siri silliqlashadi, neytrallashadi. Korrelyatsiya juft va ko'plikda bo'lishi mumkin.

Juft korrelyatsiya – ikki ko'rsatkich o'rtasidagi aloqa, ulardan biri omil, boshqasi natijaviy ko'rsatkich hisoblanadi.

Ko'plikdagi korrelyatsiya – bir necha omil va bitta natijaviy ko'rsatkich o'rtasidagi aloqa.

Korrelyatsion tahlil ikki vazifani hal qilishga yo'naltirilgan:

- Bog'liqlikning zichligini aniqlash;
- Omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'sirini miqdoriy baholash.

Hodisalar o'rtasida bog'liqlikning zichligi korrelyatsion munosabat bilan o'lchanadi.

Korrelyatsion nisbatning turli qiymatlarida aloqalar uzviyligini sifat jihatidan baholash

Korrelyatsion nisbat miqdori	0,1-0,3	0,3-0,5	0,5-0,7	0,7-0,9	0,9-0,99
Aloqa uzviyligi	Kuchsi z	Sezilarsiz	Sezilarli	Yuqori	Ancha yuqori

To'g'ri chizikli bog'lanishda korrelyatsion munosabat korrelyatsiya koeffitsiyenti deb ataladi va **r** harfi bilan belgilanadi. Korrelyatsion munosabat (korrelyatsiya koeffitsiyenti) 0 dan 1 gacha qiymat qabul qiladi:

² Soatov N.M., Tillaxo'jayeva G.N. Statistika. Darslik. TDIU. 2006 y. 350 b.

Agar $r = 0$, u holda ko'rsatkichlar o'rtasida aloqa mavjud emas;

u holda $r = 1$, u holda aloqa – funktsional;

Agar $r =$ manfiy miqdor, u holda ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa teskari.

2.7-jadval

Mahsulot tannarxi va material sarf-xarajatlar aloqasi uzviyligini ko'rib chiqamiz

Sex	Mahsulot birligi tannarxi, so'm X_1	Mahsulot birligiga material sarf-xarajatlar, so'm X_2	X_1^2	X_2^2	$X_1^2 * X_2^2$
1.	254	56	64516	3136	14224
2.	230	50	52900	2500	11500
3.	241	54	58081	2916	13014
4.	251	56	63001	3136	14056
5.	264	60	69696	3600	15840
6.	270	62	72900	3844	16740
n=6	$\sum X_1 = 1510$	$\sum X_2 = 338$	$\sum X_1^2 = 381094$	$\sum X_2^2 = 19132$	$\sum X_1 X_2 = 85374$

Ko'rsatkichlar uzviyligi koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$r = \frac{\sum X_1 X_2 - \bar{X}_1 \cdot \bar{X}_2 \cdot n}{\sqrt{\lambda_{X_1} \lambda_{X_2}}}$$

bu erda, 1. $\overline{X_1 X_2} = \sum X_1 X_2 / n = 85374 / 6 = 14229$

2. $\bar{X}_1 = \sum X_1 / n = 1510 / 6 = 251,667$

3. $\bar{X}_2 = \sum X_2 / n = 338 / 6 = 56,33$

4. $\lambda_{X_1} = \sqrt{\sum X_1^2 / n - \bar{X}_1^2} = \sqrt{381094 / 6 - 251,667^2} = 13,4$

5. $\lambda_{X_2} = \sqrt{\sum X_2^2 / n - \bar{X}_2^2} = \sqrt{19132 / 6 - 56,33^2} = 4,0$

$$r = \frac{\overline{X_1 X_2} - \bar{X}_1 \cdot \bar{X}_2}{\lambda_{X_1} \lambda_{X_2}} = \frac{(14229 - 251,667 \cdot 56,33)}{13,4 \cdot 4,0} = 0,98$$

Hisoblash natijasi ko'rsatadiki, mahsulot birligining tannarxining o'zgarishi 98% moddiy xarajatlariga bog'liq, boshqa omillar ulushiga esa uning darajasi o'zgarishining 2%i to'g'ri keladi.

2.2.10 Integral usul va uning iqtisodiy tahlilda qo'llanishi

Mazkur usul zanjirli o'rin almashtirish usuliga xos kamchiliklarni chetlab o'tishga imkon beradi va omillar bo'yicha bo'linmas qoldiqni taqsimlash bo'yicha usullar qo'llanilishini talab qilmaydi, chunki unda omilli yuklamalar qayta taqsimlanishining logarifmik qonuniyati amal qiladi.

Integral usul omillar bo'yicha natijaviy ko'rsatkich og'ishlarini to'liq bo'linishiga erishish imkonini beradi va universal xarakterga ega.

Universal hisoblash vositalari mavjud bo'lmagan holatda integratsiyalash jarayonlarini bajarish natijasi hisoblanuvchi omillar ta'sirini hisoblash formulasini qo'llash, shuningdek, hisoblash uchun oldindan shakllantirilgan ishchi formulalardan foydalanish mumkin.

Multiplikativ modellarda omillar ta'sirini hisoblash formulasi:

$$U = x*y \quad \Delta U_x = \Delta x*y_0 + \Delta x*\Delta y / 2$$

$$\Delta U_y = \Delta y*x_0 + \Delta x*\Delta y / 2$$

$$U = x*y*z \quad \Delta U_x = 1/2\Delta x*(y_1*z_0 + y_0*z_1) + \Delta x*\Delta y*\Delta z / 3$$

$$\Delta U_y = 1/2\Delta y*(x_1*z_0 + x_0*z_1) + \Delta x*\Delta y*\Delta z / 3$$

$$\Delta U_z = 1/2\Delta z*(x_1*y_0 + x_0*y_1) + \Delta x*\Delta y*\Delta z / 3$$

$$U = x \cdot y \cdot z \cdot q$$

$$\Delta U_x = 1/6 \Delta x [3q_0 \cdot y_0 \cdot z_0 + y_1 \cdot q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 \cdot z_0 (y_1 + \Delta y) + z_1 \cdot y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4$$

$$\Delta U_y = 1/6 \Delta y [3q_0 \cdot x_0 \cdot z_0 + x_1 \cdot q_0 (z_1 + \Delta z) + q_1 \cdot z_0 (x_1 + \Delta x) + z_1 \cdot x_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4$$

$$\Delta U_z = 1/6 \Delta z [3q_0 \cdot x_0 \cdot y_0 + x_0 \cdot q_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 \cdot q_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 \cdot y_0 (q_1 + \Delta q)] + \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4$$

$$\Delta U_q = 1/6 \Delta q [3z_0 \cdot x_0 \cdot y_0 + x_0 \cdot z_1 (y_1 + \Delta y) + y_1 \cdot z_0 (x_1 + \Delta x) + x_1 \cdot y_0 (z_1 + \Delta z)] + \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4$$

Demak, ko'rib turganimizdek, integral usuli - biron bir ko'rsatkichga omillar ta'sirini aniqlashda qo'llaniladi. Xo'jalik faoliyatini o'rganishda voqelikni tashkil etuvchi omillar va ularga ta'sir etuvchi sabablar o'zgarib turadi. Tahlil jarayonida ularning bir-biri bilan bog'liqlikda ekanligi e'tiborga olinishi lozim. Iqtisodiy hodisalarni o'rganish va ularga baho berishda ko'rsatkichning o'zgarishiga ikkita va undan ortiq omillarni ta'sir etishini hisoblashda integral usuli ko'proq qo'llaniladi. Bu usulning mazmunini quyidagi misol orqali ko'rib chiqamiz (2.8 - jadval). Jadval ma'lumotlari asosida mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirini integral usuli yordamida aniqlaymiz.

2.8-jadval

Mahsulot hajmiga mehnat omillari ta'sirining tahlili

No	Ko'rsatkichlar	Belgi	Biznes reja	Xaqiqat	Farqi (+;-)
1	Xodimlarning ro'yxat bo'yicha o'rtacha soni, kishi	X	100	110	+10
2	Har bir xodimga to'g'ri keladigan ish kuni, kun	K	280	275	-5
3	Xodimlarning o'rtacha bir kunlik mehnat unumdorligi, so'm	Mu	17500	18100	+600
4	Mahsulot hajmi, ming so'm	Mh	490000	547525	+57525

$$Mx = X * K * My$$

$$\Delta Mx_x = \frac{1}{2} \Delta X * (K_1 * My_0 + K_0 * My_1) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta My = \frac{10}{2} * (275 * 17500 + 280 * 18100) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = 49392,5$$

$$\Delta Mx_k = \frac{1}{2} \Delta K * (X_1 * My_0 + X_0 * My_1) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta My = \frac{(-5)}{2} * (100 * 17500 + 110 * 18100) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = -9347,5$$

$$\Delta Mx_{My} = \frac{1}{2} \Delta My * (X_1 * K_0 + X_0 * K_1) + \frac{1}{3} \Delta X * \Delta K * \Delta My = \frac{600}{2} * (110 * 280 + 100 * 275) + \frac{1}{3} * 10 * (-5) * 600 = 17480$$

$$\Delta Mx = \Delta Mx_x + \Delta Mx_k + \Delta Mx_{My} = 49392,5 - 9347,5 + 17480 = 57525$$

O'rganilayotgan korxonada xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha sonining 10 kishiga ortishi mahsulot hajmining 49392,5 ming so'mga o'sishiga olib kelgan. O'rtacha ish kunlarining rejaga nisbatan 5 kunga qisqarishi mahsulot hajmining 9347,5 ming so'mga qisqarishiga olib kelgan. Shunga qaramasdan, xodimlarning bir kunlik mehnat unumining 600 so'mga oshishi hisobiga mahsulot hajmi 17480 ming so'mga ko'paygan. Har uchala omil ta'sirida mahsulot hajmi 57525 ming so'mga oshganligini ijobiy baholash mumkin. Yo'qotilgan ish kunlari korxonada tomonidan foydalanilmagan ichki imkoniyat sifatida qaraladi.

Karrali va aralash modellarda omillar ta'sirini hisoblash formulasi:

$$U = x / y$$

$$\Delta U_x = \Delta x / \Delta y * \ln y_1 / y_0$$

$$\Delta U_y = \Delta U - \Delta U_x$$

$$U = x / (y+z)$$

$$\Delta U_x = [\Delta x / (\Delta y + \Delta z)] * \ln (y_1 + z_1) / (y_0 + z_0)$$

$$\Delta U_y = [(\Delta U - \Delta U_x) / (\Delta y + \Delta z)] * \Delta y$$

$$\Delta U_z = [(\Delta U - \Delta U_x) / (\Delta y + \Delta z)] * \Delta z$$

Usulning muhim xususiyati shundaki, u omillar tizimi modeliga kiruvchi elementlar miqdori va ularning o'rtasidagi aloqa shaklidan qat'iy nazar turli vazifalarni echish uchun umumiy yondashuvni yuzaga keltiradi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy tahlil metodlarini ta'riflang.
  2. Materialistik dialektikaning umumiy metodini batafsil tavsiflang. Uning asosiy elementlarini sanab bering.
  3. Umumiy ko'rinishdagi dialektik metod ta'riflaridan foydalangan holda iqtisodiy tahlil metodlarining asosiy xususiyatlarini sanab bering.
  4. Tahlil usullari va uslublarini tasniflash asosida qanday tamoyillar yotadi?
  5. Omilli tahlil deganda nima tushuniladi?
  6. Omillar qanday tasnifiy belgilar asosida guruhlanadi?
  7. Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usuli qanday o'rin tutadi?
  8. Ko'rsatkichlarni taqqoslama ko'rinishga keltirishning asosiy usullarini sanab bering.
  9. Nisbiy miqdorlarning asosiy turlarini tavsiflang.
  10. O'rtacha miqdorning keng tarqalgan ko'rinishlarini ayting.
  11. Tipologik, tuzilmaviy va analitik guruhlash nimaga mo'ljallangan?
  12. Iqtisodiy tahlilda balans usuli nima maqsadda qo'llaniladi?
  13. Zanjirli o'rin almashtirish, mutlaq farqlar, nisbiy farqlar, integral usullari mohiyati, qo'llanish sohasi va ularda hisoblash jarayonlarini tavsiflang.
  14. Integral usul afzalliklarini tavsiflang.
1. Keltirilgan ma'lumotlar asosida mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillarni barcha mumkin bo'lgan usullarda hisoblang:

Ko'rsatkich	Bazis davr	Hisobot davri
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi,	4800	5920

ming so'm.		
Xodimlar soni	15	16
Bir ishchining ishlab chiqarishi, ming so'm.	320	370

2. Integral usulni qo'llagan holda mahsulot hajmiga ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish ta'sirini tahlil qiling.

Ko'rsatkich	Shartli belgi	Bazis davr	Hisobot davri
Mahsulot hajmi, ming so'm.	V	42820	44575
Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm.	AChF	46005	46890
Fond qaytimi	Fq	?	?

3. Keltirilgan ma'lumotlar asosida mahsulot hajmiga ishchilarning bir soatlik mehnat unumdorligi, ish kunining o'rtacha davomiyligi, bir ishchi tomonidan ishlangan kunlarning o'rtacha soni va ishlovchilar tarkibida ishchilar salmog'i o'zgarishining ta'sirini tahlil qiling:

Ko'rsatkich	Shartli belgi	Hisobot yili uchun reja	Hisobot yili uchun haqiqatda
Mahsulot (ish, xizmat) hajmi, ming so'm.	V	848500	877780
Sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni	Xs	4657	4598
shu jumladan, ishchilar soni	Is	3394	3353
Yil davomida barcha ishchilar tomonidan ishlangan kunlar miqdori	Ik	818632,8	780913,7
Yil davomida barcha ishchilar tomonidan ishlangan soatlar miqdori	kishi-soat	6219196,7	6383698,5

4. Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida xodimlar soni va mehnat unumdorligining mahsulot hajmi o'zgarishiga ta'sirini indeks usulda hisoblang.

III bob. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI, TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH VA MANBALAR BILAN TA'MINLASH

3.1. Iqtisodiy tahlilning shakllari va turlari

Iqtisodiy tahlil mazmuni va mohiyati jihatdan turli shakllarga va turlarga egadir.

Iqtisodiy tahlil turi deganda ma'lum belgilari, xossalari, vazifasi va shu kabilar bilan umumiy bo'lgan guruhlar yoki bir butunlikni tashkil etgan yaxlit xillari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil shakli deganda uning o'ziga xos bo'lgan tashqi ko'rinishi, sirtqi qiyofasi bilan birga o'ziga xos mazmuni, ya'ni uni amalga oshirish yo'llari, usullari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil turi va shakli mazmun jihatdan bir-biriga juda yaqin, chunki ularning ikkalasi ham tahlil qiluvchining o'z oldiga qo'ygan maqsadini amalga oshirishga xizmat qiladi. Tahlilning turi necha xil bo'lishidan qat'iy nazar ularda bir-biriga o'xshash usullardan foydalaniladi. Tahlilning shaklida esa xar birida o'ziga xos usullar majmuasi qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilning turi uning belgilari bo'yicha turkumlanadi.

Hozirgi sharoitda xo'jalik faoliyatining iqtisodiy tahlili jahon tajribasidan kelib chiqqan holda ikki turga bo'linishi ko'zda tutilgan. Birinchisi moliyaviy tahlil, ikkinchisi esa, boshqaruv tahlilidir. Biroq, chet el firmalarida moliyaviy tahlil bir xil usullarda amalga oshirilmaydi. Fikrimizcha, bu tahlilda bir xil metodologik asos bo'lishi lozim, chunki har qanday korxonalar, mulk shaklidan qat'iy nazar, davlat, jamiyat manfaati nuqtai nazaridan ham qaralishi tabiiy. Zero jamiyatdagi har bir iqtisodiy jarayon, moddiy boylik shu jamiyatniki, chunki korxonaning o'zi shu jamiyatda, shu davlat hududida joylashgan, uning egasi esa shu davlat fuqarosi. Davlat o'z fuqarolarining, huquqlarini himoya qiladi, ular mulklarining daxlsizligini ta'minlaydi. Shu tufayli tahlil ham fuqarolar, korxonalar va davlat manfaatlari mushtarakligini ta'minlashga xizmat qilmog'i lozim. Hech mahal shu uchta manfaatning qaysidir birini yuqori qo'yib, qolganini ikkinchi va uchinchi

darajaga tushurib bo'lmaydi. Bu esa tahlilning metodologik asosini ma'lum darajada bir xil bo'lishini ta'minlaydi.

Tahlilda yuqorida ta'kidlangan masalalar bilan birgalikda iqtisodiy jarayonlarni, xususan xo'jalik faoliyatida sodir bo'layotgan holatlarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni ham ko'rib chiqish lozim. Chunki tahlil paytida asosan ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Shu tufayli tahlilchi ko'rsatkichlar tizimini, ularni tasniflash yo'llarini yaxshi bilishi lozim. Bularni inobatga olib iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan ko'rsatkichlarga, ularni tasniflash belgilari va tasniflash usullariga alohida ahamiyat berilishi lozim.

Har qanday ko'rsatkichlar bir jihatdan natija ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'lsa, ikkinchi jihatidan omil shaklida ham kelishi mumkin. Tahlilning asosiy vazifasi korxonaning xo'jalik faoliyati natijalariga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash va uni yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iborat. Shu jihatdan korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillari, ularning tasnifi, aniqlanish yo'llari ham ko'rsatilishi kerak. Ammo natija o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni bitta yoki birnecha usul bilan aniqlab bo'lmaydi. Bularni aniqlash uchun iqtisodiy tahlilning juda ko'p usullaridan foydalaniladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan barcha usullar ikki guruhga bo'lingan holda (an'anaviy va matematik) keltiriladi. Ularning aniq qo'llanilish yo'llari ham ko'rsatib beriladi.

Xo'jalik faoliyatining tahlili uni ifoda etuvchi axborotlar manbaiga asoslanadi. Ular buxgalteriya, statistik, tezkor hisob va hisobotlardan, reja, me'yor kabi boshqa ma'lumotlardan iborat. Hozirgi paytda hisob va hisobotlar chuqur islohotlar davrini boshidan kechirmoqda. Bular bevosita tahlilga qulay va aniq ma'lumotlarni yetkazib berishi lozim. Shu tufayli tahlil hozirgi bosqichda va kelajakda ham bu borada o'z ahamiyatini yanada oshirish lozim. Shu tufayli tahlilchi axborot manbalari to'g'risida to'liq nazariy va amaliy ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim. Iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismida uning turlari va shakllari ma'lum o'ringa ega bo'lishi lozim.

Tahlilning turi juda ko'p. Uning biri bo'lgan iqtisodiy tahlil ham birqancha turli shaklga, ko'rinishga, xillarga ega. Shu tufayli iqtisodiy tahlilning turlari va shakllariga alohida o'rin berildi. Juda ko'p iqtisodiy adabiyotlarda uning shakli va turlari bir xil deb qaraladi. SHu ikki narsaning iqtisodiy tahlil nuqtai nazaridan farqi borligini quyida batafsil ko'rib o'tamiz.

3.2. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Ichki va tashqi tahlil. Tahlilni tashkil qilish va uning xususiyatlari

Bozor munosabatlari sohasida har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z tasarrufidagi barcha resurslar – moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari harakati hamda ulardan foydalanish samaradorligini to'g'ri boshqarishni ta'minlashi zarur bo'ladi. Ammo ko'pgina korxonalar va tashkilotlar iqtisodiy mutsqaillik hamda ichki va tashqi bozorda bitimlar tuzish huquqini qo'lga kiritganlaridan so'ng xo'jalik yuritishning yangi sharoitlariga tayyor emasliklari ayon bo'lib qoldi.

Hozirgi sharoitda boshqaruv sub'ektlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi kifoya qilmaydi. Bu axborot bilan ishlash, to'g'ri xulosalar chiqarish va ulardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanish zarur bo'ladi. Samarali boshqarishda eng muhimi axborot va undan foydalana bilishdir.

Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilishdir. Tahlil davomida xo'jalik faoliyatini o'rganishda hamda xulosalar chiqarishda asos bo'ladigan bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Korxonalarda iqtisodiy tahlilni tashkil etish ixtiyoriylik va amaliyotdagi tajriba hamda talabdan kelib chiqqan holda tahlil ishlari tashkil etiladi. Tahlilni tashkil etishda o'rganiladigan mavzularning ko'lami va ahamiyatiga qarab iqtisodchilar bilan bir qatorda korxonaning barcha mutaxassislari hamda oddiy ishchisigacha ishtirok etishlari mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning zaruriyati hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yanada ortgan bo'lib, chunki har bir faoliyatning korxonalar uchun manfaatlilik darajasini aniqlashdan,

bu faoliyatning iqtisodiy nuqtai nazaridan to'g'ri tashkil etilganligiga baho berishdan iboratdir. Iqtisodiy tahlilni korxonada miqyosida to'liq tashkil etishga bevosita javobgar bosh hisobchi yoki korxonada boshqaruvchisi bo'lishi mumkin. Sherik korxonalarida esa bu masalaga bevosita korxonada boshlig'i yoki iqtisodiy masalalar bo'yicha korxonada boshlig'ining muvofiq shug'ullanishi mumkin bo'ladi.

Iqtisodchi olim M.Q.Pardayev tomonidan iqtisodiy tahlilning quyidagi axborot manbalari tarkiblanadi:

1. Tashqi iqtisodiy tahlil-buxgalteriya hisoboti asosida amalga oshiriladi.

2. Ichki iqtisodiy tahlil-buxgalteriya hisobi va hisoboti hamda tezkor hisobotlar asosida amalga oshiriladi.

Taqqoslama (korxonalararo) tahlil. Taqqoslash - bu iqtisodiy tahlilning eng ko'p qo'llaniladigan usulidir. Taqqoslama tahlilning 2 asosiy turi mavjud: ichki korxonada tahlili, ya'ni tahlilning ob'ekti sifatida shu korxonaga taalluqli xo'jalik jarayoni o'rganiladi; korxonalararo, qachonki bir qator korxonalarining xo'jalik faoliyati tahlil qilinib, tarmoqdagi ilg'or tajriba o'rganiladi.³

Taqqoslama korxonalararo tahlilning mohiyati alohida olingan korxonalarining xo'jalik faoliyatini ularning ko'rsatkichlarini har tomonlama o'rganib, erishilgan natijalar darajasini xolis farqlash va iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash hamda ilg'or tajribalarni ishlab chiqarishga tadbir qilish natijasida ichki xo'jalik rezervlarini aniqlashdan iboratdir.

Taqqoslama tahlil korxonaning barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga olishi mumkin yoki boshqacha so'z bilan aytganda kompleks xarakterga ega bo'ladi. Taqqoslama tahlilning mazmuni qo'yilgan maqsad va tekshiriladigan ob'ektga qarab quyidagicha turkumlanadi:

-ob'ekt bo'yicha (korxonada, sexlar, ishlab chiqarish uchastkasi, ish joyi);

---

³Ionova A.F., Selezneva N.N. Finansovyy analiz. Uchebник. - M.: Prospekt, 2009.

-mavzuning (tema) mazmuni bo'yicha - mehnat predmetlari, mehnat vositalari, mehnat va moliya resurslarini tahlil qilish va hokazo;

-tahlilni o'tkazish doirasi - kompleks tahlil va maxsus (tematik) tahlil.

Taqqoslama tahlilning eng muhim uslubiy masalalardan biri o'rganiladigan ob'ektni bir-biri bilan qiyosiy tahlil shartlariga rioya qilishdir.

Jamoatchilik ham tashqi iqtisodiy tahlil sub'yekti sifatida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarining moliyaviy faoliyati va ahvolidan, farovonlikni ta'minlashning so'nggi yutuqlaridan, mahalliy aholini ish bilan ta'minlash orqali ularning o'z hayot darajalarini yaxshilashning imkoniyatlariga ega ekanligi bilan bog'liq bo'lgan axborotlarni o'rganishdan manfaatdordir. Tashqi tahlil sub'yektlari qatoriga, shuningdek, reyting kompaniyalarini ham kiritish mumkin. Ushbu kompaniyalar alohida xo'jalik yurituvchi subyektlarning boshqa xo'jalik subyektlariga nisbatan iqtisodiy o'rnini aniqlashga imkon beruvchi axborotlarni tahlil etish va ularni doimiy kuzatuvini olib borish bilan shug'ullanadilar. Tahlil sub'yektlarining manfaatlari albatta bir-biridan farq qiladi. Ularning bir guruhi korxonaning moliyaviy holatini to'la o'rganishdan, bir qismi esa qisman o'rganishdan manfaatdordir. Moliyaviy tahlil sub'yektlari xo'jalik sub'yektlarining moliyaviy holatini kompleks (to'liq) baholashlari ham mumkin. Bu borada auditorlik faoliyatida olib boriladigan tahliliy proseduralarni ham misol qilib keltirish mumkin. Qolgan hollarda analitiklarning va buyurtmachilarning maqsad, manfaatlaridan kelib chiqqan holda zaruriy bo'lgan ob'yektlar bo'yicha xulosalar chiqarishga yetadigan tahlillar o'tkaziladi. Moliyaviy holatning kompleks tahlili ko'proq faqat ichki moliyaviy tahlilga xos jihatdir. Tashqi tahlil sub'yektlari, odatda o'zini qiziqtirgan masala yuzasidan axborotlarning jozibadorligiga ahamiyat qaratadilar.

Mahsulot tannarxini kamaytirish borasida keraksiz va ortiqcha xarajatlarni minimal darajaga keltirish uchun mahsulot ishlab chiqarishni loyihalashtirish va uni ishlab chiqarish chog'ida har tomonlama hisobga olish kerak. Bu masalani ijobiy hal

qilishda funksional qiymat tahlilidan foydalaniladi. FQT - ob'ektni (mahsulot) texnologik va mehnat jarayonlarini tizimli tarzda tadqiq qilib, mehnat va moddiy resurslardan samarali foydalanishga qaratilgan chora - tadbirlarni ishlab chiqadi.

FQTning asosiy maqsadi - ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlari chog'ida yangi xil mahsulotlarni loyihalashtirish va ularni o'zlashtirishda ortiqcha xarajatlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik; ishlab chiqarish bosqichida loyiha bo'yicha ko'zda tutilgan xarajatlar darajasidan chetga chiqmaslikni; buyumni qo'llash bosqichida oqlanmagan ekspluatasion xarajat va yo'qotishlarni bartaraf qilish va nihoyat, buyumlarni utilizatsiya (chiqitga) chiqarish bosqichida chiqitga chiqarilgan buyumlarni qayta ishlab, ulardan foydalanish jarayonini o'z ichiga oladi.

FQT ning eng muhim tamoyillari quyidagilardan iborat:

- ob'ektga kompleks tarzda yondashish;
- ob'ekt holatini o'rganilganda jamoa ijodiy tafakkurini har tomonlama faollashtirish (fikrlar hujumi);
- FQT barcha bosqichlarida texnikaviy va tashkiliy yechimlarni baholashda funksional kerakli va ortiqcha xarajatlarni aniqlash.

FQT o'tkazish quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- tahlil qilish ob'ektini tanlash (mahsulot konstruksiyasi, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnologik jarayon, boshqaruv va hisob tizimi kabilar);
- tahlilning maqsadi va vazifalarini asoslash (rentabellik darajasini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, jahon bozorida mahsulotlarning raqobatbardoshlik qobiliyatini oshirish, xom-ashyo, materiallar va elektr quvvatini tejash, ishlab chiqarishdagi «tor» joylarni bartaraf qilish, import va taqchil mahsulotlarni ishlatishdan voz kechish);
- tahlil ob'ekti to'g'risida ma'lumotlarni yig'ish va asosiy, qo'shimcha hamda keraksiz funksiyalarni aniqlash;
- ijodiy yondashish va nostandart tafakkur qilish;
- funksional-qiymat tahlilini qo'llash natijasida olinadigan iqtisodiy samarani aniqlash;
- qabul qilingan qarorlarni ishlab chiqarishga joriy qilish.

Iqtisodiy tahlilning shakllaridan biri kompleks tahlil bo'lib, u tashqi tahlilda keng qo'llaniladi. U alohida boshqa tahlillarda takrorlanmaydigan o'ziga xos xususiyatlarga ega. SHu tufayli kompleks tahlil metodologiyasiga alohida e'tibor berilgan. Shu sababli xo'jalik faoliyatini kompleks baholash usullari sifatida undan ichki va tashqi tahlilda foydalanamiz. Bu bejiz emas, albatta, chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar reytingini aniqlash, shu orqali ularning istiqbolini belgilash muhim ahamiyatga ega. Kompleks ko'rsatkichlar ana shu savollarga javob beradi.

Korxonalar va birlashmalarni ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining tashqi tahlilini quyidagilar olib boradilar: boshqaruvning yuqori organlari, moliya organlari, banklar, soliq organlari va hokozolar.

Iqtisodiy tahlil ishlarini korxonalar va birlashmalar olib borishi bilan bir qatorda boshqa tashkilotlar ham olib borishi mumkin: Bularga: rejalashtirish tashkilotlari, ilmiy tadqiqot va loyihalashtirish institutlari, jamoat tashkilotlari, matbuot organlari kabilar kiradi.

3.3. Tahlilni o'tkazish bosqichlari va ularning tizimliliigi. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish tartibi

Tahlilni tashkil etish bosqichlari. Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy tahlilni tashkil etishning quyidagi bosqichlari keltirib o'tilgan:

- Tahlil o'tkazishning rejasi va dasturini tuzish bosqichi.
- Tahlil uchun kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash, yig'ish hamda hisoblanadigan ko'rsatkichlarni belgilash bosqichi.
- To'plangan ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va tahlil uchun moslashtirish bosqichi.
- Bevosita xo'jalik sub'ektlarining barcha sohalarini belgilangan tartibda tahlil qilib chiqish bosqichi.
- Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi.

- Tahlil natijasida ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash shart-sharoitlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tadbiiq etish bosqichi.

Odatda tahlil ma'lumotlari va ularning natijalari u kim tomonidan va nima maqsadda o'tkazilganligiga qarab turli shaklda umumlashtirilishi mumkin. Korxonalar va tashkilotlarni xo'jalik faoliyati tahlilining natijalari analitik mavzular yoki xo'jalikni yillik hisobotiga ilova qilinadigan bayonnoma ko'rinishida ifoda etiladi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va yakunlash qaysi turdagi tahlilni o'tkazganligimizga qarab bajariladi. Masalan, korxonalarining yillik hisoboti asosida o'tkazilgan joriy tahlilning yakuni, umumiy xulosalar yozish va yuqori tashkilotlarga tushuntirish xati tuzish orqali yakunlanadi. Ayrim turdagi boshqa tahlil turlarining natijalari esa mutaxassislarining ma'ruzasi, korxonalar rahbarining buyrug'i, jamoaning majlis bayoni, taftish komissiyasining dalolatnomalari orqali umumlashtirilishi mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirganda albatta erishilgan natijalar, yo'l qo'yilgan kamchiliklar hamda yutuqlar aniq raqamlarda va faktlar bilan ko'rsatilgan bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatish choratadbirlari, ya'ni takliflar ham ko'rsatiladi.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish va umumlashtirishga korxonalarining umumiy majlis materiallari, turli xil diagramma, jadval va grafiklar tuzib jamoaga ko'rsatma sifatida osib qo'yish, oynoma va ro'znoma saxifalarida ma'lumotlarni chop etish, axborot doskalaridagi ko'rsatkichlarni e'lon qilib borish ham hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning natijalari bo'yicha tuzilgan barcha axborotlar, yozma xulosalar jamlanib korxonalar rahbariga, mulkdorga topshiriladi. Rahbar tahlil natijasiga asosan boshqaruv qarorlarini qabul qiladi. Qaror qabul qilishda bir qancha mutaxassislarni, bo'linmalar rahbarlarini taklif qilib chuqur o'ylangan va puxta ishlangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Agar korxonada yirik bo'lsa boshqaruv qarorlarini qabul qilishda «Fikrlar hujumi» usulidan ham foydalanishi mumkin. Buning uchun mazkur korxonada ijodiy guruh tashkil qilingan bo'lishi lozim. Mazkur ijodiy guruhning vazifasi korxonada xo'jalik faoliyatini yaxshilashga qaratilgan bo'ladi.

Iqtisodiy tahlil natijalari boshqaruv qarorlari bilan birga auditorlarning xulosa chiqarishi uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Auditorlar oldingi taftishchilardek taftish bilan emas, endilikda tahlil bilan shug'ullanishlari lozim. Shu tufayli tahlil usullarini, uni amalga oshirish metodologiyasini buxgalterlar qancha bilsa, auditorlar ularga nisbatan ikki karra ko'p va puxta bilishlari lozim. Zero, auditorlik xulosasini chiqarish uchun faqat tahlil natijalaridan foydalanish mumkin, xolos.

Hozirgi kunda ommalashgan dasturiy ta'minotlar qatoriga litsenzion dasturiy ta'minotlar sanalgan «Analitik», ««Finansoviy analiz», Inek-AFSP», «Inek-ADP», «Inek-Analitik», «Audit Expert» dasturiy ta'minotlarini kiritish mumkin.

Istiqbolli tahlilida axborotlarni dasturiy ta'minotidan foydalanishning sxematik ketma-ketligi quyidagi tarkibda amalga oshiriladi.

1. Ma'lumotlarni kiritish:

- buxgalteriya hisobot ma'lumotlarini kiritish; moliyaviy hisobotga kirmaydigan qo'shimcha ma'lumotlarni kiritish.

2. Buxgalteriya balansini aktiv va passiv moddalarini korrektirovkalash (baholash);

3. Buxgalteriya balansini xalqaro standartlar talablari asosidagi analitik jadvalini tuzish;

4. Moliyaviy koeffitsiyentlarni hisob-kitob qilish;

5. Aniqlangan moliyaviy koeffitsiyentlar orqali rasm va diagrammalarni tayyorlash;

6. Olingan natijalar asosida xulosalar tayyorlash.

Ma'lumotlarni analitik qayta ishlashning galdagi vazifalari qatoriga ularning o'zbek tilidagi dasturiy ta'minotlarini shakllantirish va amaliyotga joriy etish, dasturiy ta'minotda ko'proq prognoz asosida aniq yechimlarga kelish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotlarni ishlab chiqish, milliy hisobchilik va

xalqaro normalarga mos ishlanmalarni tuzib chiqish vazifalari qo'yilmoqda.

3.4. Tahlil uchun kerakli manbalar tizimi va ularning turlari

Iqtisodiy, huquqiy, texnik, ekologik va boshqa manbalar. Iqtisodiy tahlilda axborot texnologiyalarining qo'llanilishi.

Korxonaning moliyaviy hisoboti uning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar manbai bo'lib hisoblanadi. Tahlil natijalari va uning sifati ko'p jihatdan uning axborotlar manbai bilan ta'rinlanganlik darajasiga bog'liq. Shuningdek, prof M. Pardayev taronidan iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar, hisoblanadigan va hisoblanmaydigan axborotlarga tarkiblanishi ta'kidlanadi.

Hisoblanadigan axborot manbalariga quyidagilar kiradi:

- * buxgalteriya hisobi va hisoboti;
- * statistika hisobi va hisoboti;
- * tezkor hisob va hisobot;
- * tanlab kuzatilgan hisob ma'lumotlari.

Buxgalteriya hisobi va hisobotida xo'jalik operatsiyalari, xo'jalik mablag'lari va ularning manbalari ifodalanadi.

Statistika hisobi va hisobotida hodisa va jarayonlar umumiy majmuasining miqdoriy jihatlari ifodalanadi.

Tezkor hisob va hisobotlarga hisobot davri ichida olish mumkin bo'lgan axborotlar majmuasi kiradi.

Tanlab kuzatish natijasida olingan ma'lumotlar hisobotdagi ko'rsatkichlarni chuqurlashtirish hamda hodisa va jarayonlarni alohida o'rganish imkonini beradi.

Hisoblanmaydigan ma'lumot manbalariga quyidagilar kiradi:

- * ichki idora va idoradan tashqari taftish ma'lumotlari;
- * ichki va tashqi audit hisobotlari;
- * laboratoriya va tibbiy-sanitariya nazorati materiallari;
- * soliq xizmati xodimlarining tekshirish natijalari;
- * mehnat jamoasining majlis va yig'ilish qarorlari.

Shuningdek, tahlil jarayonida tasdiqlangan reja, biznes-reja va boshqa me'yoriy hujjatlar ham qo'llaniladi.

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar oshkoraligi nuqtai nazaridan yopiq va ochiq ma'lumotlarga bo'linadi. Buxgalteriya va statistik hisobotlarda ifodalangan ma'lumotlar tashqariga, boshqa sub'ektlarga taqdim qilinadi va ular ochiq ma'lumotlarga kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'zining me'yoriy ko'rsatkichlarini, ta'riflari, limitlari va ularni baholash yo'llarini ishlab chiqadi. Bu ko'rsatkichlar xo'jalik sub'ektining tijorat, texnologik, ishlab chiqarish siri bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismi bo'lgan moliyaviy yoki boshqaruv tahliliga nisbatan yuqoridagi tarkiblashni berib o'tish esa umumiy jihatdan to'g'ri, lekin tarkib jihatdan noto'g'ri hisoblanadi, negaki, boshqaruv tahlilini axborot manbalari moliyaviy tahlilning axborot manbalaridan o'zining ifoda etilishi, mazmuni, ko'lami, rasmiylashtirish tartibi, olish tartiblari va boshqa belgilari bo'yicha farq qiladi.

Texnik-moliyaviy tahlil. Ushbu tahlil kompleks moliyaviy tahlil va muhandislik tahlilning birikishi asosida hosil bo'lgan. Texnik-moliyaviy tahlil 3 yo'nalishda olib boriladi: a) ishlab chiqarishning texnik darajasini tahlil qilish; b) ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruvni tahlil qilish; v) ishlab chiqarilgan mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish.

Korxonaning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida korxonaning ishlab chiqarish bazasini rivojlantirish darajasini, ilg'or texnologiya jarayonlarini joriy qilish, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, qo'l mehnatini to'la mexanizatsiyalash, zamonaviylashtirish kabi masalalar kiradi.

Ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat va boshqaruv masalalarini tahlil qilish jarayonida qo'llanilayotgan boshqaruv shakllarining progressivligi (ilg'orligi), boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv shakllarining ilg'orligi, boshqaruv tizimining samaradorligi, boshqaruv apparatini qisqartirish kabi yechimlar hal etiladi.

Mahsulotning texnik darajasini tahlil qilish jarayonida iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli

mahsulot ishlab chiqarish, ularning texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlari respublikamizda va chet ellarda ishlab chiqarilgan eng yaxshi (yuqori) namunalari bilan taqqoslash.

Mahsulotning texnik darajasi ularni attestatsiya qilish orqali aniqlanadi. Texnik-moliyaviy tahlil iqtisodchilar, texniklar, muhandislar, mutaxassislardan tuzilgan kompleks brigade orqali amalga oshiriladi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- Iqtisodiy ma'lumotlar;
- Huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar;
- Ilmiy-texnikaviy ma'lumotlar;
- Tabiiy-ekologik ma'lumotlar;
- Boshqa ma'lumotlar.

Iqtisodiy ma'lumotlarni biznes reja, turli xil axborot manbalar, texnologik ma'lumotlar, operativ-texnik, me'yoriy va hisob hujjatlari tashkil etadi. Bu manbalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi.

Huquqiy- me'yoriy ma'lumotlarga esa respublikamizda amal qilayotgan barcha qonunlar, me'yoriy hujjatlar va normativ aktlarda rasmiylashtirilgan axborotlardan foydalanish tushiniladi.

Ilmiy-texnikaviy ma'lumotlar, eng yangi taraqqiyot, jaxondagi o'zgarishlar, fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan axborotlardir. Bu axborotlar tahlil uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy-ekologik ma'lumotlar, tabiat, er, iqlim va boshqa ekologik omillarni mujassamlashtirgan axborotlarni moliyaviy tahlilda muhim manba sifatida o'rganiladi.

Boshqa manbalarga esa, iqtisodiy, huquqiy, ilmiy-texnikaviy, tabiiy-ekologik manbalarda aks etmagan ma'lumotlar tuShunilib, bunga ommaviy axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi, radio va televideniyadagi keltirilgan axborotlardan foydalanish tahlil uchun muhimdir.

Korxonalar hisobotlari yillik va choraklik moliyaviy hisobotlar shaklini tuzish bo'yicha ko'rgazmaga amal qilgan holda tuziladi. Ammo unda xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin. Buni aniqlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1. Buxgalteriya balansi ko'rsatkichlarini bosh kitob ko'rsatkichlaridagi raqamlar bilan solishtirish. Ular bir-biriga mos ravishda to'g'ri kelishi lozim.

2. Buxgalteriya balansidagi har bir bo'limning moddalaridagi summasi shu bo'lim jami summasiga va aktiv qismining passiv qismiga to'g'ri kelishi aniqlanadi.

3. Buxgalteriya balansidagi moliyaviy hisobot tarkibiga kiruvchi boshqa hisobot ko'rsatkichlari bilan to'g'ri kelishi tekshiriladi.

4. Buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan 1994 yil 26 martda ishlab chiqilgan 164-sonli «Buxgalteriya hisoboti va balansi to'g'risidagi Nizom»ga va 1997 yil 25 yanvarda tasdiqlangan «Korxonalar va tashkilotlarning yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarini to'lg'azish bo'yicha Qo'llanma»ga to'g'ri kelishi ko'rib chiqiladi. Bu qo'llanmaga har yili qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilib boriladi.

Rahbar moliyaviy hisobotni tasdiqlashda shu qo'yilgan talablarning hammasini yoki muayyan qismini tekshirib ko'rinishi va ishonch hosil qilgandan so'ng, unga imzo qo'yishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy tahlil o'tkazish bosqichlari.
2. Kompleks tahlil dasturi qanday tuziladi?
3. Tanlanma tahlil dasturi qanday tuziladi?
4. Tahliliy jadvalarga ma'lumotlar tayyorlash.
5. Iqtisodiy tahlilning so'ngi bosqichi qanday rasmiylashtiriladi?
6. Iqtisodiy tahlil qilish bilan mukammal tarzda kim shug'ullanadi?
7. Iqtisodiy tahlil turlari va shakllari to'g'risida qanday tushunchaga egasiz?
8. Kompleks tahlilni tashkil etish usulining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Xo'jaliklararo taqqoslama tahlilni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib bering.
10. Funktsional qiymat tahlilini tashkil etish va uning uslubi.

11. Iqtisodiy tahlilning asosiy manbalariga nimalar kiradi?
12. Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish tartibi.

IV bob. XO'JALIK SUB'YEKTLARINING MARKETING FAOLIYATIDA TAHLIL

4.1 Xo'jalik sub'ektlarining marketing faoliyatida tahlilning maqsadi va vazifalari

Resurslardan samarali foydalanish va iste'molchilarning e'tiyojlarini qondirish uchun korxonada bozordagi holatni chuqur tahlil etishi lozim. Shu maqsadda kompleks marketing tadqiqoti olib boriladi. Marketing orqali doimiy ravishda yangi xizmat turlari taklif etiladi, ular bozorining kengayishi tufayli korxonada yuqori darajadagi foydaga erishadi. Marketing orqali korxonada xo'jalik faoliyati tartibga solinadi. Shu tufayli korxonada ishlab chiqarish faoliyati natijasining tahlili marketing faoliyatini tahlil etishdan boshlanmoqi lozim.

Kompleks marketing tahlili marketing tadqiqoti tizimining asosiy qismi bo'lib, manbalarni yigish, ularni ro'yxatga olish, bozordagi tovarlar, ish va xizmatlarga tegishli ma'lumotlarga ishlov berish orqali samarali marketing xulosalari qilinadi.

Marketing tadqiqoti jarayonidagi kompleks moliyaviy tahlil ob'ekti sifatida, bizningcha, birinchidan, real bozor jarayoni iste'molchilar va raqobatchilar bilan birgalikda, ikkinchidan, mahsulot turlarini ishlab chiqarishdagi korxonaning aniq iqtisodiy va ishlab chiqarish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak.

Har ikki bir-biri bilan bogliq ob'ektlarni chuqur o'rganish orqali bozordagi holat va korxonada imkoniyatlari hisobga olingan holda optimal variantdagi assortiment dasturi yaratiladi. Bu dasturni amalga oshirish orqali korxonada mahsulotini raqobatbardoshligi, barqarorligi ta'minlanadi. Kompleks marketing tahlilining asosiy vazifalari:

- korxonada xizmatiga bo'lgan talab va ehtiyojni baholash, tahlil etish, ishlab chiqarish dasturi real asosga ega ekanligiga ishonch hosil qilish;
- mahsulot va xizmatlarga bo'lgan talablarga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tahlil etish;
- talab etilmagan xizmat turlarini aniqlash;
- baho siyosati va assortiment turlarini tahlil etish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini baholash va tahlil etish;

– marketing faoliyatining taktika va strategiyasini ishlab chiqish.

Kompleks marketing tahlilining axborot tizimi ichki manba, tashqi manba, marketing tadqiqotlaridan iborat. Tahlil etish jarayonida bu bo'limlarning har biri mustaqil axborot tizimi sifatida ishtirok etadi. Ichki axborot manbalari tarkibiga korxonaning buxgalteriya va statistika hisobotlarining tezkor va joriy ishlab chiqarish va ilmiy-texnik manbalari kiradi.

Tashqi manbalar tizimiga korxonaning tashqi faoliyati, bozor va uning infra-tuzilmasi, xaridor va mol yetkazib beruvchilar holati, raqobatchi-lar harakati, bozor mexanizmini tartibga solish bo'yicha davlat tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlar va boshqalar kiradi. Bu manbalar vaqtli va maxsus nashr, statistik to'plam, tijorat tashkilotlari olib borgan izlanishlarga oid sharhlarda aks etadi. Bunday manbalar qatorini tashkil etilgan ko'rgazma va anjuman manbalari, ishbilarmonlar uchrashuvi va ularning olib borgan mu-zokaralar bo'icha tuzilgan bayonnomalari yanada to'ldiradi. Tahlilning axborot manbalari sifatida korxonaning biznes-rejasi (marketing rejasi)dan ham foydalaniladi

4.2. Talab va taklif. Marketing tizimidagi tahlil turlari va ularning asosiy usullari

Korxonaning marketing faoliyati tushunchasi yangi iqtisodiy kategoriyalar qatoriga kiradi.

Hozirgi sharoitda xo'jalik sub'yektlari bozorni o'rgangan holda «qanday mahsulot, kim uchun va qancha miqdorda ishlab chiqarish zarur» tamoyligi amal qilgan holda ish yuritishlari lozim. Buning uchun ular bozorni o'rganishlari, marketing sohasida yuqori malakali mutaxassislariga ega bo'lishlari kerak.

Bozor talabini tahlil etishda bozorning alohida olingan tovarlar bilan to'yinganlik darajasi. Uning yaqin va uzoq oraliqda o'zgaruvchanlik ehtimoli, tovarlar narxining o'zgaruvchanligi, eng yuqori foydaliligi, muvozanatlashgan ko'rsatkichlar va ularning o'zsharishlariga baho beriladi.

Bozor sharoitida iste'mol tabiiy holda amalga oshmay, ayirboshlash va uning pul –tovar muomalasi tufayli ro'yobga chiqadi. Buning uchun oldi-sotdi, xaridor-sotuvchi pog'onalaridan o'tib, bir qator shakllarni boshdan kechirmog'I zarur, ya'ni, ehtiyoj-talab iste'mol. Demak, bozorni talab va taklif qonuniyatlar asosida tartibga solinadi.⁴

Talab– bu eng avvalo biron-bir ne'matlar yoki xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarni bozorda namoyon bo'lishi va uni pul bilan ta'minlashidir.

Taklif – bu muayyan paytda bozorda bo'lgan yoki unga yetkazib berilishi mumkin bo'lgan tovarlar massasi sifatida belgilanadi.

Talab, avvalo, resurslarga va iste'mol tovarlari, tovarlashgan xizmatlarga bo'lgan talab sifatida yuzaga keladiki, birinchisi ishlab chiqarish iste'molini, ikkinchisi esa shaxsiy iste'molni qondirishga qaratilgandir.

Bozorni o'rganishda iqtisodiy tahlil fani quyidagi vazifalarni bajaradi:

- qanday mahsulot ishlab chiqarish lozimligini belgilaydi;
- qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini ko'rsatadi;
- korxonaning kelajakda yaratish kerak bo'lgan mahsuloti to'g'risida ma'lumot beradi;
- foyda olish va uning hajmini oshirish imkoniyatlarini ko'rsatadi va hokazolar.

Talab o'zgarishi mavjud bo'lib, bu:

- baholar o'zgarishi va holati;
- xaridorlar miqdori va ularning didi, istagi;
- iste'molchilarning pul daromadi;
- o'rnini almashtirish mumkin bo'lgan yoki o'rnini bosadigan tovarlar hajmi;
- inflyasiya ehtimoli kabilarga bog'lqdir.

Bularni ayni vaqtda talabni belgilovchi omillar deyish mumkin. Bularning ichida eng muhimlari tovarlar va xizmatlar bahosi hamda iste'molchilarning pul daromadlari hisoblanadi.

---

⁴ Pardaev M.Q, Xasanov B.A.Molivaviv va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

Yuqoridagi talabni belgilovchi omillardan tovar bahosi va iste'molchilarning xarid etish imkoniyati muhim o'rin tutadi. Taklif, bozor tovar bilan to'la ta'minlangandan keyin o'zgarmasdan bir me'yorda bo'lishi ham mumkin, bunda baho oshib borishi bi-lan bozorga chiqariladigan tovar ko'payishining zarurati bo'lmay qoladi. Shunda ishlab chiqarish hajmi ham o'zgarmay, taklif ham bahoga bog'liq bo'lmagan holda barqarorlashishi mumkin.

Taklifning o'zgaruvchanligi, umuman talab o'zgaruvchanligiga o'xshab, tovar bahosining o'zgarishi, taklifning o'zgarish darajasini aniqlash uchun taklif o'zgaruvchanligi ko'rsatkichi (K) qo'llaniladi. Unga ko'ra,

$K = \text{Taklif etilgan tovar miqdori o'zgarishi (\%)} / \text{Baholarning o'zgarishi (\%)}$

Agar, $K > 1$ bo'lsa, taklif o'zgaruvchan;

$K = 1$ bo'lsa, o'zgarmas;

$K < 1$ bo'lsa mutlaq noo'zgaruvchan bo'ladi.

Bozordagi taklif etilgan tovarlar miqdorining bir necha omillari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1. Taklif etiladigan tovarlar bahosi.
2. Ishlab chiqarish texnologiyasi
3. Tovar ishlab chiqaruvchi-larning miqdori.
4. Ishlab chiqarish omillari bahosi.
5. Soliq va subsidiyalar.
6. Baholarning oshish ehtimoli va hokazolar.

Taklif, bozor tovar bilan to'la ta'minlangandan keyin o'zgarmasdan bir me'yorda bo'lishi ham mumkin, bunda baho oshib borishi bilan bozorga chiqariladigan tovar ko'payishining zarurati bo'lmay qoladi. Shunda ishlab chiqarish hajmi ham o'zgarmay, taklif ham bahoga bog'liq bo'lmagan holda barqarorlashishi mumkin.

Talab va taklifni ifodalashda asosiy ko'rsatkichlardan bo'lib, yana quyidagilar hisoblanadi:

Jami talab ko'rsatkichi. Har bir iste'molchining o'z, shaxsiy talabi bozordir. Jami bozor talabi yoki umumiy bozor talabi barcha iste'molchilar talabi yig'indisidan kelib chiqadi. Shunday ekan, jami talab ko'rsatkichi narxlarning muayyan darajasida barcha

iste'molchilar sotib oladigan tovarlar miqdorining ifodasi sifatida keladi.

Jami taklif ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkichning shakllanishi ham xuddi talabniki singari, jami taklif yig'indisidan kelib chiqadi. Bu esa jami sotilishi lozim bo'lgan tayyor mahsulot ifodasi sifatida keladi.⁵

Sotish hajmi, o'rtacha baho darajasi, sotishdan keladigan tushum va undan ko'riladigan foyda ichki va tashqi bozorga bog'liq.

4.1-jadval

Mahsulotning bozorda sotilishini tahlili

Ko'rsatkichlar	Ichki bozor			Tashqi bozor		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018
	"A" mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	260	320	328	50	49	42
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	5,5	5,8	6,1	5,7	6,0	6,5
1 t. mahsulot bahosi, ming so'm	7,0	7,3	7,5	7,8	7,9	8,0
Mahsulot rentabelligi, %	27,3	25,9	22,9	36,8	31,7	23,0
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	390	480	459	105	93	63
	"B" mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	75	143	287	400	350	309
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	4,3	4,5	4,9	4,4	4,6	5,0
1 t. Mahsulot bahosi, ming so'm	5,4	5,7	5,9	6,0	5,9	5,9
Mahsulot rentabelligi, %	25,6	26,7	20,4	36,4	28,3	18,0
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	82	172	287	640	455	278
	"C" mahsuloti					
Sotish hajmi, ming t.	386	392	400	380	385	406
1 t.mahsulot tannarxi, ming so'm	4,4	4,4	4,5	4,4	4,4	4,5
1 t. Mahsulot bahosi, ming so'm	4,5	4,6	4,7	4,7	4,7	4,8
Mahsulot rentabelligi, %	2,3	4,5	4,4	6,8	6,8	6,7
Sotishdan ko'rilgan foyda, mln so'm	39	78	80	114	115	122

4.1-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki "A" hamda "B" mahsulotlariga talab ichki bozorda keyingi ikki yil ichida ortgan. Bu mahsulotlariga bo'lgan talab tashqi bozorda qisqargan, renta-

⁵Pardaev M.Q, Xasanov B.A.Molivaviv va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

bellik darajalari pasaygan. “V” mahsulotga talab o'zgarmagan 2016 yilda yeksport mahsulot daromadlilikgi ichki bozordagiga nisbatan yuqori bo'lgan. «B» turdagi mahsulotning tashqi bozordagi narxining pasa-yishi, tannarxining ortishi tufayli rentabellik darajasi 2016 yildagi 36,4 foizdan 2018 yilga kelib 18 foizga qadar pasaygan. Shu davr ichida «A» mahsulotning rentabelligi 36,8 foizdan 23 foizga qadar tushib ketgan.

Bunga asosiy sabab eksport qilingan mahsulot tannarxining keskin ortishidir.

Mahsulotning bozor (ichki, tashqi) da egallagan ulushi, daromad darajasiga qarab to'rt kategoriyaga bo'lish mumkin :

- «yulduz» kategoriyali tovarlar – korxonada foydasining asosini tashkil yetadigan hamda iqtisodiy o'sishga olib keladigan;
- «sog'in sigirlar» kategoriyali tovarlar – og'ir iqtisodiy davrlarning vujudga kelishining oldini oladigan, investitsiyaga muhtoj bo'lmagan, foyda keltirayotgan, boshqa kategoriyali mahsulotlar ishlab chiqarishni moliyalashtirishga ishlatiladigan;
- «og'ir bola» kategoriyali tovarlar – bu yangi turdagi tovarlar bo'lib, reklamaga muhtoj bo'lgan, bozorga olib chiqilishi kerak bo'lgan, vaqtinchalik foyda keltirmayotgan, ammo kelajakda «yulduz» tovar bo'lishi mumkin bo'lgan;
- «o'lik yuk» yoki «omadsiz» kategoriyali tovarlar – bugungi kun talabiga javob bermaydigan, iqtisodiy o'sishga imkon bermaydigan, foyda keltirmaydigan.

Korxonada mahsulotni guruhlariga ajratib o'rganish orqali to'g'ri, aniq strategiya ishlab chiqiladi. Strategiyani amalga oshirish orqali «og'ir bola» kategoriyasiga mansub tovarlarni moliyalashtirish orqali ularni «sog'in sigirlar», «yulduz» kategoriyalariga yetkazish yo'llari belgilanadi.

Marketing tahlilining asosiy usullaridan biri – korxonada mahsulotning bahosi, kuchli raqobatdagi korxonada hamda o'rtacha bozor baholarining qiyosiy tahlilidir.

4.2-jadval

Mahsulot baholari darajasining qiyosiy tahlili

Маҳсулот тури	Таҳлил етилаётган корхонада	Кучли рақобатдаги корхонада	Ўртача тортилган
---------------	-----------------------------	-----------------------------	------------------

	баҳо, минг сўм	Миқ- дори, дона	1		2		3		баҳо
			баҳо, минг сўм	Миқ- дори, дона	баҳо, минг сўм	Миқ- дори, дона	баҳо, минг сўм	Миқ- дори, дона	
А	10	5000	12	2400	15	2000	9	2100	11,10
Б	20	1298	21	800	21	780	23	750	21,05
В	5	4810	4	4010	7	2500	6	3180	5,28
Г	30	896	29	600	29	570	30	530	29,55

4.2-жадвал маълумотлари асосида корхонанинг баҳо сиёсати имкониятидан келиб чиққан ҳолда сотишга мўлжалланган маҳсулотнинг баҳоси тўғрисида даслабки хулосалар:

а) маҳсулот бозоридан рақобатчиларни сиқиб чиқариш (“А” маҳсулоти бўйича);

б) максимал фойда олишга эришиш (“Г” маҳсулот бўйича)

в) етарли даражадаги фойда нормаси сақланган ҳолда бозорда турғун ҳолатга эришиш (“Б” ва “В” маҳсулотлари бўйича)

4.3 Talab va taklifga ta'sir etuvchi omillar tahlili

Hajm ko'rsatkichlari orasida mahsulotni realizatsiya qilish ko'rsatkichi o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarish samaradorligini aniqlovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Darhaqiqat, sotish jarayoni – ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'molchilarning talab va ehtiyojlariga javob berishi demakdir. Bunday sharoitda korxonalar mahsulot assortimentini kengaytirishdan va uning sifatini yaxshilashdan u yoki bu tovarlarga bo'lgan taklif va talablarni o'rganishdan manfaatdor edilar, zero ishlab chiqarish sotish jarayoni bilan tugallanishi kerak edi.

Korxonalarining sotish ko'rsatkichlari orqali ish yuritish tajribasida, jiddiy nuqsonlar mavjudligini ko'rish mumkin. Gap shundaki, korxonalar sotish rejasini orttirib bajarganlari holda, ularning ayrim iste'molchilari bilan tuzilgan shartnoma majburiyatiga asosan tovar yetkazib bermaslik hollari ko'payishi mumkin. Bu esa o'z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishiga juda

katta zarar yetkazardi. Shu sababli korxonalarining xo'jalik faoliyatiga baho berishda muhim ko'rsatkich sifatida sotish rejasining shartnoma majburiyatlariga nisbatan bajarilishini olish lozim.

Darvoqe, mazkur ko'rsatkich bo'yicha reja bajarilish darajasining eng maqbul miqdori 100 foizdir. Mahsulotni realizatsiya qilish avvalambor, tovar mahsulotini ishlab chiqarishga bog'liq.

Tovar mahsuloti deganda, barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tagan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilib sotishga mo'ljallangan mahsulot tushuniladi.

Sotilgan mahsulot deganda, tovarlar iste'molchilarga yuborilganda yoki uning puli tovar yuboruvchilarining bankdagi hisobraqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Sanoat mahsuloti har xil baholarda, ya'ni rejada qabul qilingan ulgurji bahoda hisoblanilar edi. Bu esa ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan mahsulotni taqqoslash uchun imkoniyat yaratadi. Bundan tashqari tovar mahsuloti hisobotida amaldagi ulgurji baho bilan ham hisoblanadi. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini tannarx, foyda kabi ko'rsatkichlar bilan bog'lash uchun imkoniyat beradi, chunki tannarx va foyda ko'rsatkichlarini o'lchash uchun asos qilinib amaldagi ulgurji baho olinardi.

Tovar mahsuloti asosan shartnoma bahoda, o'zgarmas ulgurji va amaldagi ulgurji bahoda hisoblanadi.

Tovar va realizatsiya ko'rsatkichlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'liq. Masalan, hisobot davrida realizatsiya qilinmagan mahsulot (tayyor mahsulot, jo'natilgan tovarlar) ning yil boshiga bo'lgan qoldig'iga ishlab chiqarilgan tovar mahsuloti qo'shilib realizatsiya qilinmagan mahsulotlarning yil oxiridagi qoldig'i ayirib tashlanadi.

Sof mahsulot tovar mahsuloti bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar (shu jumladan asosiy ishlab chiqarish vositalarining amortizatsiyasi) summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlaniladi. Bu ko'rsatkichdan foydalanish mehnat jamoalarini buyumlashgan mehnatni kam sarflab mahsulot chiqarishni

ko`paytirishdan manfaatdor qiladi. Moddiy ishlab chiqarishda barcha taromoqlarning sof mahsulot summasi mamlakatda hosil qilingan milliy daromadni tashkil etadi. Sof mahsulot ko`rsatkichidan foydalanish chiqimsiz xo`jalik mexanizmini shakllantirishning yo`nalishlaridan biridir.

Ayrim hollarda boshqaruv tahlilida to`g`ri baho berishga erishish uchun normativ sof mahsulot (NSM) ko`rsatkichidan ham foydalaniladi. Normativ sof mahsulot ishlab chiqarishdagi ishchilarning asosiy va qo`shimcha ish haqini, sotsial sug`urta uchun ajratmalar va normativ foydani jamlash orqali aniqlanadi.

Sof mahsulotda bo`lganidek, NSMning iqtisodiy mazmunini yangidan hosil qilingan qiymat tashkil qiladi.

Mahsulot hajmining natural miqdori bo`yicha umumiy o`zgarishiga ham bir qancha omillar ta`sir qiladi. Ularning ayrimlarini ko`rib chiqamiz. Birinchisi, mahsulot umumiy natural miqdorining bajarilish koeffitsienti va ikkinchisi, mahsulot assortimentining tarkibiy o`zgarishi. Tahlil jarayonida shu ikki omilning ham ta`sirini aniqlash lozim. Bularni aniqlash uchun bir qancha hisob-kitoblarni amalga oshirishni talab qiladi.

Eng avvalo, barcha mahsulotlarni ishlab chiqarish bo`yicha natural miqdorining umumiy bajarilish koeffitsientini (Knm) aniqlab olish lozim. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\text{Umumiy mahsulot natural miqdori rejasining bajarilish koeffitsi-enti (Knm)} = \frac{\text{Haqiqiy bajarilgani}}{\text{Rejada ko`zda tutilgani}} = \frac{44025}{43646} = 1,00868$$

Ushbu koeffitsient aniqlangach mazkur omilning mahsulot hajmining o`zgarishiga ta`sirini (ΔQ_{knm}) hisoblash mumkin. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Q_{knm} = (Q_r \cdot K_{nm}) - Q_r$$

Bunda: Q_r – haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va rejadagi bahoda ifodalanishi;

K_{nm} - mahsulot natural miqdori rejasining umumiy bajarilish koeffitsienti;

Agar ushbu formulani kengaytirib yozadigan bo'lsak quyidagi formulaga ega bo'lish mumkin:

$$\Delta Q_{knm} = (q^r \cdot r^r) \cdot K_{nm} - (q^r \cdot r^r);$$

Ushbu formulaning birinchi qismini yana boshqacha ko'rinishda ham ifodalash mumkin:

Rejadagi baho va rejadagi tarkibdagi haqiqiy tovar mahsulotining miqdori	=	Haqiqiy tovar mahsulotining rejadagi miqdori va rejadagi bahodagi hajmi	X	K_{nm};
---	----------	--	----------	------------------------

Ushbu omillarning ta'sirini hisoblash uchun mahsulot hajmining qiymati aniqlanadi va ushbu jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (4.2-jadvalga qaralsin).

U holda olma sharbati bo'yicha reja bahosidagi tovar mahsuloti haqiqatdagi rejadagi tarkibda K_{nm} ni qo'llab quyidagicha hisoblanadi:

$$2363,8 \times 1,00868 = 2384,3 \text{ ming so'm}$$

Xuddi shu tarzda boshqa mahsulotlar bo'yicha ham hisoblash mumkin (6-ustun).

Tovar mahsuloti hajmining ikkinchi omil, ya'ni tovar guruhlarining tarkibiy tuzilishi o'zgarishi evaziga o'zgarganligini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Q_{tt} = (q^h \cdot r^r) - (q^r \cdot r^r) \cdot K_{nm};$$

Bunda: ΔQ_{tt} - mahsulot hajmining o'zgarishiga ularning tarkibiy tuzilishi o'zgarishining ta'siri;

q^h - mahsulotning haqiqatdagi natural miqdori;

q^r - mahsulotning rejadagi natural miqdori;

$r^r - 1$ shartli banka mahsulotning rejadagi bahosi.

Ushbu formulaning birinchi qismini yana quyidagicha ham ifodalash mumkin:

Haqiqatda ishlab chiqarilgan tovar mahsulotining rejadagi bahosi	=	Haqiqatda ish-lab chiqaril-gan mahsulot hajmi	X	Mahsulotning rejadagi bahosi
---	----------	--	----------	---

4.4 Raqobat darajasi ko'rsatkichlari va ularni aniqlovchi omillar tahlili. Korxonada mahsulotning raqobatbardoshligi tahlili

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlarning raqobatbardoshligini aniqlanayotganda, uning boshqa raqobatchi tovarlardan yuksak taraflarining mavjudligi, umume'tirof etilgan talablarga javob berish hamda ketgan xarajatlar miqdori bilan baholanadi. Mahsulotning raqobatbardoshligini baholashda xaridorlar ehtiyoji va bozor talabiga asoslanadi. Chunki tovar xaridor talabiga javob berishi uchun quyidagi parametrlarga mos kelishi kerak:

- texnik parametrlarga (tovar belgisi, uni qo'llash va tavsiya etish markazlari);
- ergonomik parametrlarga (tovarning inson organizmiga mos kelishi);
- estetik parametrlarga (tovarning tashqi ko'rinishi);
- me'yoriy parametrlarga (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);
- iqtisodiy parametrlarga (tovarning baho darajasi, unga ko'rsatiladigan servis xizmati, vositalar o'lchami, xaridorlarning ayni vaqtdagi ehtiyojlarini qondira olish).

Har bir iste'molchi o'z ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tovarlarni sotib oladilar. Bu esa o'z navbatida raqobatni keltirib chiqaradi.

Xaridorlarning xatti-harakatlaridan shuni ko'rish mumkinki, tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (s), sotib olish xarajatlarga (x) nisbatan yuqori bo'lsa, o'sha mahsulotni ko'proq tanlashadi. U holda tovarlarning raqobatbardoshligi (r) quyidagi,

$$\mathbf{R = S / X;}$$

Tovarlarining raqobatbardoshligini baholash quyidagi bosqichlarda bo'ladi:

- 1.O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish.
- 2.O'xshash mahsulotlarning sotishilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash.

3.O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash.

Raqobat –lotincha so'zdan olingan bo'lib, maqsadga erishish uchun kurash, korxonalar o'rtasidagi sof kurashni bildiradi. Uning asosiy quroli bo'lib, talabni shakllantirish va sotishni rag'batlantirish hisoblanadi.

Bozorda korxonaning tutgan ulushiga qarab raqobat ko'rsatkichlari aniqlanadi:

A)ilg'or – 40 foiz;

B)ilg'orga da'vogar – 30 foiz;

V)davomchilari – 20 foiz;

G)bozorda uncha davomi kelmagan – 10 foiz.⁶

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan holda ham ularning raqobat darajasini aniqlashimiz va baho berishimiz mumkin.

Hozirgi zamonaviy sharoitda boshqarishda iqtisodiy uslubni birinchi o'ringa qo'yilishi xo'jalik hisobidagi korxonalar va uning sex, uchastkalarini asosiy printsiplari bo'lib, bunda moliyaviy va boshqaruv tahlili muhim ahamiyatga egadir. Faqat moliyaviy va boshqaruv tahlili tufayli jamoa faoliyatining iqtisodiy natijalari ob'ektiv baholanib korxonani har bir bo'limi, har bir ishchini umumiy natijadagi ulushi aniqlanadi. Moliyaviy va boshqaruv tahlilisiz xo'jalik mexanizmini to'g'rilash va uni takomillashtirishni amalga oshirib bo'lmaydi. Moliyaviy va boshqaruv tahlili ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlab qolmay, balki moddiy resurslardan oqilona tejamkorlik bilan foydalanishni rag'batlantiradi, shu bilan birga ishlovchilarni tejamkorlik ruxida tarbiyalaydi.

Raqobatchilarning imkoniyatlarini muntazam o'rganib turish sotish uchun mo'ljallangan mahsulotlarni o'z vaqtida xaridorlarga yetkazish va firma schyotiga pul kelib tushish rejasini muvaffaqiyatli bajarishning garovidir. Faqat raqobatchilarni bozorga o'xshash tovarlar yetkazib berish imkoniyatini bilibgina qolmay, shuningdek, ularga nisbatan sifatli va arzonroq tovarlar taklif qilish choralarini ko'rish yuqori foyda olishning yana bitta omilidir.

---

⁶Pardaev M.Q, Xasanov B.A.Moliyaviy va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. -T.: Cho'lpon, 2012.

Raqobatchilarni imkoniyatlarini o'rganishda qator davrlar mobaynida ixtisoslik tovarlarini sotilish holatini kuzatmoq va ma'lumotlarni tahlil etish lozimdir. Bunday tahlil quyidagi tartibda bajariladi (4.3-jadval).

4.3-jadval

Xo'jalik sub'ektining raqobatchilari imkoniyati va firma ixtisoslik tovarlarining bozordagi sotilish darajasini tahlili

Tovarlarning turi	O'lchov birligi	O'rtacha o'tgan uch yilda bozordagi talab miqdori	Raqobatchilar taklif qilgan tovarlar miqdori	Bozordagi talabdan farq	Firma taklif qilishi lozim bo'lgan tovarlar
1	2	3	4	5	6
"A" mahsulot	дона	2600	2200	400	560
"B" mahsulot	кг.	1400	1380	20	14
"V" mahsulot	кг.	240	159	81	86
"G" mahsulot	дона	300	160	140	112
"D" mahsulot	тн.	700	670	30	33

Uch yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, firmaning "A" mahsulotiga bo'lgan talabga nisbatan 160 dona ko'p tovar iste'molchilarga taklif qilinmoqda. Shuningdek, "V" mahsulot bo'yicha 5 kg va "D" mahsuloti bo'yicha 3000 kg talabga nisbatan ortiqcha tovarlar bozorga chiqarilgan.

Demak, bu mahsulotlarni to'liq sotilishi uchun raqobatchilarga nisbatan sifatli va xaridorgir tovarlar bo'lishiga ye'tibor qaratilishi lozim. Lekin "B" va "G" mahsulotlarni ishlab chiqarishni ko'paytirish imkoniyatlari borligini tadqiqotlar ko'rsatib turibdi. Firma ixtiyorida bozordagi talabni ye'tiborga olib turib ayrim turdagi tovarlarni ko'proq taklif qilishga ixtisoslashish imkoniyatlari ham bor. Demak, firmani bozordagi strategiya va taktikasi turli variantlarda bo'lishi ham mumkin ekan.

Iqtisodiyotda raqobat turli funksional strukturalar o'rtasida yagona maqsad sari raqobatlashuv tushuniladi. Komleks raqobat tahlili ikki asosiy yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- 1) korxonani raqobatda tutgan o'rnini tahlili;
- 2) korxonani raqobatga bardoshligini tahlili

Kompleks marketing tahlilining asosiy yo'nalishini korxonaning raqobatda tutgan o'rni muhim rol o'ynaydi. Korxonaning raqobatbardoshligi qisqa muddatdagi kapital mablag' sarfi evaziga rejadagiga nisbatan kam bo'lmagan miqdordagi foydaga erishish tushuniladi. Korxonani raqobatga bardoshligini ta'minlash uchun raqobat qilish qobiliyatini oshirish, raqobatbardoshlik strategiyasini rivojlantirish lozim. Bu ko'rsatkichlar korxonani bozordagi faoliyatini samarali yuritish, bozordagi ulushini saqlash yoki uni oshirish, kelgusida yetarli darajadagi rentabellikka, moliyaviy barqarorlikka erishish kabi ko'rsatkichlar yig'indisidan iborat. Bunday holatga erishish uchun tovar quyidagi hususiyatlarga ega bo'lishi talab etiladi.

-texnik parametrlar (tovar hususiyati, uni qo'llanishi va tavsiya yetilishi);

-estetik parametrlar (tovarlarning tashqi ko'rinishi);

-ergonomik parametrlar (tovarning inson organizmiga zararsizligi);

-me'yoriy parametrlar (tovarning amaldagi me'yorlarga va standartlarga mos kelishi);

-iqtisodiy parametrlar (tovar bahosi, ko'rsatiladigan servis xizmati).

Xaridorlarning hatti-harakatidan shuni anglash mumkinki, tovarlarni taqqoslashda, uning ishlatish samaradorligi (S), sotib olish harajatlari (X)ga nisbatan yuqori bo'lsa, shu mahsulotni xarid etadilar. Tovar raqobatdoshligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

Tovar raqobatbardoshligini baholash bosqichlari quyidagilardan iborat:

1. O'rinbosar tovarlarni topish va uni tahlil qilish;

2. O'xshash mahsulotlarning solishtirilishi orqali asosiy ko'rsatkichlarini belgilash (aniqlash);

3. O'z mahsulotimizdagi integral (umumiy) raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini aniqlash;

Jahon bozori amaliyotida raqobatning quyidagi shartlari mavjud:

- kuchlar teng va strategiyalar o'xshash bo'lsa, bozorda muvozanat uzoq saqlanmaydi, ular orasida kelishmovchiliklar susaymaydi;

- sizning raqibingiz hamma narsadan xabardor deb biling;
- raqibingizning –g'ashini keltiruvchi harakatlar qilmang;
- sizning harakatingiz imkoningiz darajasida ekanligiga raqibingizni ishontiring.

Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan holda ham uning raqobat darajasini aniqlashimiz va baho berishimiz mumkin.

Mahsulotning raqobatlashuv qobiliyatini pasayish sabablarini korxonaning (muhandislari, iqtisodchi, master, texnik nazorat, moddiy-texnika ta'minoti, sotish bo'limlari xodimlari) sinchiklab o'rganadilar:

- mahsulot konstruktsiyasi (modeli, tuzilishi);
- tayyorlov texnologiyasini;
- materiallar va butlovchi buyumlarning sifati va bahosi;
- korxonada ishlab chiqarishining holati va boshqalar.

Mahsulot turlari parametrlarini o'zgarish sabablarini kompleks tahlilida yetalon sifatida qabul qilingan o'rtacha bozor yoki tarmoq parametrlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi. Har bir detal , material, butlovchi buyum, texnologik jarayonlar bo'yicha tafovutlar mutaxassislar tomonidan alohida-alohida aniqlanadi va jamlanadi. Yo'l qo'yilgan kamchiliklar tufayli mahsulot raqobatbardoshligining pasayishini bartaraf etish tadbiriy choralari quyidagi mazmunga ega:

- o'zgartirish kiritiladigan va modernizatsiya qilinadigan mahsulot nomi;
- mahsulot ishlab chiqarishidagi kamchiliklarni yo'qotish bo'yicha bajariladigan ish turlari;
- kamchiliklarni yo'qotish bilan bog'liq ish turlarini muddati, unga javobgar shaxslarning ismi, sharifi;
- zarur material, asbob-uskunalar ro'yxati va miqdori;
- bajarilgan ish turlari va moddiy resurslarning summasi;
- ishni tugatish muddati;
- kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan ishlar samaradorligiga oid ma'lumotlar.

Mahsulot raqobatbardoshligi ko'p jihatdan sifat ko'rsatkichlariga bog'liq. Sifat zanjiri sifatning uch xil tushunchasini aks ettiradi.

Birinchi bosqichda mahsulot, xizmatlar sifati texnikaviy shartlarga muvofiq bo'lishi kerak. Ikkinchi bosqichda konstruktsiya, instruktsiya sifati baholanadi, ya'ni sifat firma texnikaviy shartlariga javob berishi, ammo konstruktsiya yuqori yoki past sifatli bo'lishi mumkin.

Uchinchi bosqichda sifat iste'molchi talabiga muvofiq darajada bo'ladi. Sifatning bu jihati uning funktsional jihati deb ataladi.

Bozor kon'yunkturasi – bozordagi iqtisodiy vaziyat bo'lib, u bozorning u yoki bu bozor parametrlari bilan o'lchanadi.

(Masalan: Talab va taklif o'rtasidagi muvozanat, ish haqi darajasi, valyuta kursi va xokazolar).

Kon'yunkturaning xususiyatli jihatlari:

- nobarqarorlik, notinchlik;
- qarama-qarshilik;

qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni.

Kon'yunkturaga ta'sir qiluvchi omillar:

- texnologik taraqqiyot
- monopoliyalar;
- davlat siyosati;
- iqtisodiy muammolar;
- mavsumiylik.
- doimiy bo'lmagan ta'sir qiluvchi omillar:
- tabiiy ofatlar
- ijtimoiy konfliktlar
- krizislar.

Kon'yunkturaning 3ta iqtisodiy bosqichi(tsikl) mavjud:

- Yuqori kon'yunktura fazasi (ko'tarilish);
- Retsessiya fazasi(pasayish, cho'kish);
- Depressiya fazasi(davlat ichida iqtisodiy faollikning pasayishi, susayishi). Bu fazalarning davomiyligi 5 yilgacha cho'zilishi mumkin.

Nazorat savollari

1.Korxonaning bozordagi faoliyatini tahlil qilishning ahamiyati nimalardan iborat?

2. Korxonada mahsulotga bo'lgan talab va taklifni o'rganishda tahlilning asosiy vazifalari bo'lib qaysilar hisoblanadi?
3. Bozordagi talab va taklifga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatib bering?
4. Mahsulotning bozor (ichki, tashqi) da egallagan ulushi, daromad darajasiga qarab qanday kategoriyaga bo'lish mumkin?
5. Kompleks marketing tahlilining asosiy yo'nalishlari?
6. Raqobatning qanday shartlari mavjud?
5. Bozor kon'yunkturasi nima?
6. Kon'yunkturaga ta'sir qiluvchi omillar?

V bob. MAHSULOT (ISH, XIZMAT) LAR ISHLAB CHIQRISH VA SOTISH HAJMINING TAHLILI

5.1. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi – korxonalar faoliyatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Mahsulot sotish hajmi uning miqdoriga bog'liq bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga, shuningdek, tannarx darajasi, foyda miqdori, rentabellik darajasi, korxonaning moliyaviy ahvoli, uning to'lov qobiliyati va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bog'liq bo'ladi.

Mahsulot ishlab chiqarish tahlili maqsadi raqobatchilarga nisbatan mahsulot sotish hajmini oshirish yo'llarini topish, ishlab chiqarish quvvatlaridan maksimal darajada foydalangan holda bozordagi ulushni kengaytirish va buning natijasi sifatida – korxonaga foydasini oshirish hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni kompleks maqsadli tahlil qilishning asosiy vazifasi korxonaning raqobat pozitsiyasini va bozor kon'ekturasi o'zgarganda resurslar bilan o'zgaruvchan manyovr qilish qobiliyatini tahlil qilish hisoblanadi. Mazkur umumiy vazifa quyidagi xususiy analitik vazifalarni hal qilish yo'li bilan bajariladi:

- Mahsulot ishlab chiqarishning prognoz hajmi bajarilishi va dinamikasi o'zgarishi ustidan tizimli nazorat;
- Hajm bo'yicha bitimlar bajarilishini baholash, yetkazib berishlar maromiyligi, mahsulotlar butligi;
- Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga omillar ta'sirini aniqlash;
- ob'yektiv va sub'yektiv omillarni hisobga olgan holda mahsulot ishlab chiqarishni oshirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxonaga faoliyatini baholash;
- Mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish bo'yicha aniqlangan zahiralarni o'zlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.

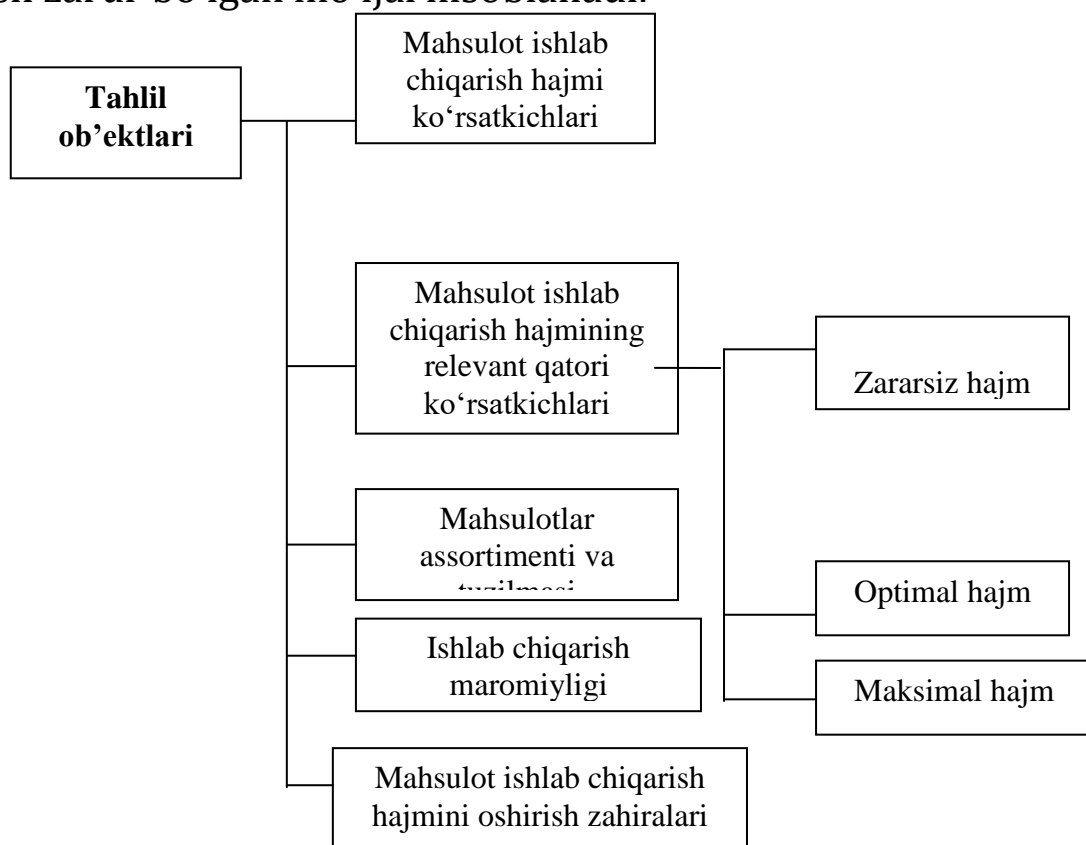
Ishlab chiqarish hajmini o'rganish ish faolligining muayyan diapazonida, ya'ni relevant qator taqdim etuvchi min-max chegarasida amalga oshiriladi. Tahlil nafaqat mutlaq min-max

chegarasida, balki o'zgarmas doimiy xarajatlar chegarasida ham amalga oshirilishi mumkin. Relevant qator minimal mumkin, maksimal mumkin, optimal va haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmini tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarishning minimal hajmi – mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitlari hamda mahsulot uchun narxlarda daromadlar va xarajatlar tengligiga erishiladigan hajm hisoblanadi.

Maksimal hajm ishlab chiqarish omillarining maksimal yuklamasini ta'minlaydi.

Optimal sifatida shunday ishlab chiqarish hajmi e'tirof etiladiki, bunda mavjud ishlab chiqarish shart-sharoitida muayyan narx diapazonida maksimal foyda olish ta'minlanadi. Optimallashtirish vazifasi amaliydan ko'ra ko'proq nazariy sanalsa-da, biroq mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirishda bilish zarur bo'lgan mo'ljal hisoblanadi.

5.1-chizma. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlili obyektlari.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlili uchun **axborot manbalari** sifatida tashkilotlar biznes-rejasi, operativ reja-grafiklar, 1-S shakli (yillik) - "Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish to'g'risida", 1-S shakliga ilova - "Sanoat korxonalarining 2017 yilda mahsulot yetkazib berish va moddiy resurslarni olishga shartnomalar tuzishining borishi yuzasidan so'rov", 1-korxonalar shakli - "Tashkilot xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida", 2-shakl - "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot", Tayyor mahsulot harakati haqida ma'lumotnoma va birlamchi hisobga olishning ayrim ma'lumotlari hamda mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnomalardan foydalaniladi.

5.2. Ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili

Korxonalar tomonidan ishlab chiqilgan mahsulot natural, shartli-natural va qiymat ko'rsatkichlari yordamida o'lchanadi.

Natural ko'rsatkichlar tahlil uchun qulay va korxonalar tomonidan bajarilgan ishlar hajmini nisbatan aniq tavsiflaydi. Lekin natural ko'rsatkichlar qo'llanilishi chegaralangan, chunki aksariyat korxonalar bir emas, balki bir necha turdagi mahsulotlar tayyorlaydi, bu esa turli mahsulotlarni jamlashni istisno etadi. Natural ko'rsatkichlarni qo'llash cheklanganligi shartli-natural ko'rsatkichlar paydo bo'lishiga olib keldi. Masalan, yigirish ishlab chiqarishida mahsulotlar hisobi kilo-nomerlarda, to'qimachilik ishlab chiqarishida - hisob kalavada olib boriladi va hokazo.

Tahlilda qiymat ko'rsatkichlardan yalpi va tovar mahsulotlari ko'proq qo'llaniladi, ular mahsulot ishlab chiqarish hajmining bajarilish darajasini tavsiflaydi.

Yalpi mahsulot tarkibiga asosiy va qo'shimcha sexlar tomonidan ishlab chiqilgan tayyor mahsulotlar, o'zlari ishlab chiqargan yarimfabrikatlar, tashqariga chiqarilgan sanoat xarakteridagi ish va xizmatlar, o'z asbob-uskunalarini kapital ta'mirlash, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'zgarishi, maxsus mo'ljallangan instrumentlar va o'z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar kiritiladi. Yalpi mahsulotdan farqli o'laroq tovar mahsulotlar tarkibiga buyurtmachilar xom ashyosi qiymati va

tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'zgarishi, o'z ishlab chiqarishidagi yarimfabrikatlar va instrumentlar kiritilmaydi. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari o'sishi yoki kamayishi faqatgina korxonalar qatorida va ishlab chiqarishning uzoq tsikli bilan hisobga olinadi.

Tahlil mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o'rganish, bazis va zanjirli o'sish sur'ati hamda ko'payishni hisoblash bilan boshlanadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmi taqqoslama narxlarda ifodalanishi lozim, uning asosi sifatida esa bazis davr narxlari qabul qilinadi. Masalan, i-davrda mahsulot ishlab chiqarish hajmini bazis davr narxida aniqlash uchun uning miqdorini n oldingi davrlar uchun narxlar indeksi ko'paytmasiga bo'lish lozim:

$$215000:1,30=165384$$

$$220000 : (1,35*1,30)=125356 \text{ va hokazo.}$$

O'sishning bazis sur'ati har bir keyingi darajani dinamik qatorning birinchi yiliga nisbati bilan, zanjirli sur'ati – oldingi yilga nisbati bilan aniqlanadi.

5.1- jadval

Ishlab chiqarish dinamikasi tahlili

Yil	Joriy narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	Narx indeksi	Bazis yildagi narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	Ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, %	
				Bazis	zanjirli
2011	200 000	1,0	200 000	100	100
2012	215 000	1,30	165384	82,7	82,7
2013	220 000	1,35	125356	62,6	75,8
2014	339150	1,20	209352	104,6	167,0
2015	336006	1,10	254550	127,3	127,6

5.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, dastlabki ikki yil mahsulot ishlab chiqarishja inqiroz sodir bo'lgan, keyingi yillarda esa biroz

o'sish qayd qilingan. Yakunda 4 yilda ishlab chiqarish hajmi 27,3 % ga o'sgan.

Keyingi tahlillarda o'rtacha geometrik yoki o'rtacha arifmetik tortilgan bo'yicha aniqlanadigan mahsulot o'sishining o'rtacha yillik sur'ati aniqlanadi.

Uning o'rtacha geometrigini hisoblaymiz:

$$T = \sqrt[n-1]{T_1 * T_2 * T_3 * T_4 * T_5} = \sqrt[4]{1,0 * 0,827 * 0,758 * 1,670 * 1,276} = \sqrt[4]{1,335} = 1,074 = 107,4\%$$

$$107,4 - 100,0 = 7,4\%$$

Demak, mahsulot ishlab chiqarish o'sishining o'rtacha yillik sur'ati 7,4% ni tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini o'rgangandan so'ng 1-S shakli (yillik) - "Sanoat mahsuloti ishlab chiqarish to'g'risida" hisobot shakli ma'lumotlari bo'yicha taqqoslama narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi bajarilishini baholash zarur. Ushbu hisobot shaklida mahsulot (ish, xizmat) hajmi quyidagicha aks ettiriladi:

- a) taqqoslama ulgurji narxlarda
- b) hisobot davrining amaldagi narxlarida.

Taqqoslama narxlar mahsulot ishlab chiqarish o'sishi sur'ati va reja bajarilishini aniqlash uchun zarur.

5.2-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Og'ish			
		Reja	Haq.	rejadan		o'tgan yildan	
				summa, ming so'm	% da	summa, ming so'm	% da
A	1	2	3	4	5	6	7
Korxonaning ulgurji narxlarida mahsulot (ish, xizmat) hajmi:							
- taqqoslama narxlarda	209352	220388	254550	+34162	+15,50	+45198	+21,59

- hisobot yilining amaldagi narxlarida	229243	237940	272389	+34448	+14,48	+43146	+18,82
--	--------	--------	--------	--------	--------	--------	--------

5.2-jadval ko'rsatkichlari korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi rejasini uddalaganligidan darak beradi. mahsulot (ish, xizmat) hajmi rejasiga taqqoslama narxlarda 34162 ming so'mga yoki 15,50% ga ortig'i bilan bajarilgan, oldingi yilga nisbatan o'sish 45198 ming so'm yoki 21,59% ga teng. Mavjud narxlarda mahsulot o'sishi 18,82 % ni tashkil qiladi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmining qiymat va natural ko'rsatkichlari o'sish sur'atlarini taqqoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi variantlar ehtimol tutiladi:

- qiymat ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati natural ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi asosan narx o'sishi bilan shartlangan;

- natural ko'rsatkichlar o'sish sur'ati qiymat ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori – mahsulot hajmining o'zgarishi mahsulotning jismoniy hajmi o'sishi bilan vujudga kelgan.

5.3. Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili

Mahsulot strukturasi - ayrim mahsulot turlarini jami ishlab chiqarishda tutgan ulushidir.

Mahsulot ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar: qiymat bahosida ishlab chiqarish hajmi, material sig'imi, tovar mahsulot tannarxi, foyda, rentabellikka ulkan ta'sir ko'rsatadi. Agar qimmatroq mahsulotning ulushi ortsa, u holda uni ishlab chiqarish hajmi qiymat ifodasida o'sadi va aksincha. Yuqori rentabelli mahsulotning ulushi oshganda va mos ravishda past rentabelli mahsulot ulushi kamayganda ham foyda miqdorida xuddi shunday holat sodir bo'ladi.

Struktura o'zgarishining asosiy sabablari:

- har xil kategoriyadagi iste'molchilarning mahsulotga bo'lgan talabini o'zgarishi;

- korxonani uskuna va moddiy resurslar bilan yetarli ta'min etilmagani;
- zarur malakali mutaxassislarni yetishmasligi;
- korxonani kam mehnat sig'imli, yuqori rentabellikka ega mahsulot turlarini ko'proq ishlab chiqarishga intilishi.

Ishlab chiqarish strukturasi sanab o'tilgan ko'rsatkichlar darajasiga ta'sirini hisoblashni zanjirli o'rin almashtirish usulida amalga oshirish mumkin bo'lib, u mahsulot strukturasi tashqari barcha omillarni mavhumlashtirishga imkon beradi:

$$V_{\text{haq}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ haq}} * P_{i \text{ reja}} = 35755 \text{ mln. so'm}$$

$$V_{\text{shartli}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 36656,4 \text{ mln. so'm}$$

$$\Delta V_{\text{str.o'zg.}} = V_{\text{haq}} - V_{\text{shartli}} = 67000 - 61750 = -901,41 \text{ mln. so'm}$$

Bu erda,

V_{haq} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi;

V_{shartli} – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot hajmi reja strukturada;

$\sum Q_{\text{haq}}$ – haqiqatda ishlab chiqarilgan jami mahsulot natural miqdori;

$D_{i \text{ haq}}$, $D_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning strukturasi haqiqatda va rejada;

$P_{i \text{ reja}}$ – i- turdagi mahsulotning rejadagi bahosi.

5.3-jadval

Tovar mahsuloti strukturasi tahlili

Mahsulot	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Mahsulot i/ch hajmi, dona		Mahsulot strukturasi		Reja narxida mahsulot i/ch, mln. so'm			Strukturaviy o'zgarishlar ning mahsulot hajmiga ta'siri, ming so'm
		Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqiy mahsulot reja strukturada	Haqiqatda	
Kaptiva	85000	100	95	12,82	11,88	8500	8717,95	8075	-642,95
Epika	70000	1200	1100	15,38	13,75	8400	8615,38	7700	-915,38

Lasetti	48000	140	145	17,95	18,13	6720	6892,31	6960	67,69
Neksiya	32000	200	220	25,64	27,50	6400	6564,10	7040	475,90
Damas	26000	220	230	28,21	28,75	5720	5866,67	5980	113,33
jami		780	800	100	100	35740	36656,41	35755	-901,41

$$V_{\text{shartli(Kaptiva)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 12,82 * 85000 = 8717,95 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Epika)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 15,38 * 70000 = 8615,38 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Lasetti)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 17,95 * 48000 = 6892,31 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Neksiya)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 25,64 * 32000 = 6564,10 \text{ mln.so'm}$$

$$V_{\text{shartli(Damas)}} = \sum Q_{\text{haq}} * D_{i \text{ reja}} * P_{i \text{ reja}} = 800 * 28,21 * 26000 = 5866,67 \text{ mln.so'm}$$

5.3-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, agar ishlab chiqarish hajmi barcha turdagi mahsulotlar bo'yicha rejalashtirilgan struktura bo'yicha bo'lganda, umumiy mahsulot hajmi reja narxida 36656,41 mln. so'mni tashkil qilar edi.

Haqiqatdagi strukturada u 901,41 mln. so'mga kam. Bu esa umumiy ishlab chiqarish hajmida nisbatan arzon mahsulotlar ulushi ortganligidan darak beradi.

5.4. Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili

Umumiy mahsulot hajmi bo'yicha reja bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi mumkin. Lekin bu hali ishlab chiqarish rejasi barcha mahsulotlar, ya'ni mahsulotlar assortimenti bo'yicha bajarilganligini anglatmaydi. Mahsulot hajmi bo'yicha rejaning bajarilishi yoki ortig'i bilan bajarilishi bir mahsulotni rejadan tashqari ishlab chiqarish va ayni vaqtda boshqa mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarmaslik natijasi ham bo'lishi mumkin.

Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyot sharoitida reja bajarilishi tahlili yuqori turuvchi organlar orqali davlat tomonidan korxonalar faoliyati ustidan nazorat shakli hisoblangan. Hozirgi vaqtda, ya'ni tovarlar yetkazib berish, davlat buyurtmasi, bozor kon'yunkturasini o'rganish, asosida korxonalar mustaqil ravishda reja ishlab chiqayotgan bir paytda reja bajarilishi tahlili quyidagilarni baholashga imkon beradi:

- shartnoma majburiyatlarini bajarilish darajasi;
- rejalashtirish sifati;
- menejment sifati.

Ayni vaqtda umumiy hajmda va assortiment bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish rejasi xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar bilan ta'minlash, uskunalar bilan jihozlash, shtat jadvalini tuzish va boshqa rejalar tuzish uchun boshlang'ich baza hisoblanadi.

Yo'riqnoma va amaliyotda ko'pincha aralash qo'llaniladigan nomenklatura hamda assortiment tushunchalarini farqlash talab qilinadi.

Nomenklatura - bu mahsulotlar nomlari va ularning mutanosib turlari uchun belgilangan kodlar ro'yxatidir.

Assortiment - har bir tur bo'yicha ishlab chiqarish hajmi ko'rsatilgan holda mahsulot nomlari ro'yxatidir.

U to'liq, guruhli va guruh ichida bo'lishi mumkin.

To'liq assortiment - tayyorlanadigan mahsulotlarning barcha turlari va ko'rinishlarining tugal ro'yxati; guruhli assortiment turdosh guruhdagi mahsulotlarni birlashtiradi. Guruhga kiruvchi mahsulotlar uning guruh ichidagi assortimentini tashkil qiladi.

Assortiment va mahsulot ishlab chiqarish tarkibini shakllantirishda korxonalar, bir tomondan, mazkur mahsulot turiga talabni, boshqa tomondan - mehnat, xom ashyo, texnik, texnologik, moliyaviy va tasarrufida mavjud boshqa resurslardan samaraliroq foydalanishni hisobga olishi lozim. Assortimentni shakllantirish tizimi quyidagilarni tashkil qiladi:

- xaridorlarning joriy va istiqboldagi ehtiyojlarini aniqlash;
- ishlab chiqarilayotgan yoki ishlab chiqarish rejalashtirilayotgan mahsulotning raqobatbardoshlik darajasini baholash;

- mahsulotning hayot tsiklini o'rganish, yangi, yanada mukammal mahsulot turlarini joriy qilish va ishlab chiqarish dasturlaridan ma'naviy eskirgan hamja iqtisodiy samarasiz mahsulotlarni chiqarib tashlash bo'yicha o'z vaqtida chora-tadbirlar qo'llash;

- mahsulotlar assortimentida o'zgarishlarning iqtisodiy samaradorligi va risk darajasini baholash.

Mahsulotlar assortimenti bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishini baholash odatda ayni nomli koeffitsiyent yordamida hisoblanib, u assortiment bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishiga kiritilgan umumiy haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarishni uning umumiy rejaviy ishlab chiqarishga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi (rejadan tashqari tayyorlangan mahsulot assortiment bo'yicha ishlab chiqarish rejasining bajarilishida hisobga olinmaydi).

5.4.-jadval

Assortiment bo'yicha reja bajarilishining tahlili

Mahsulot nomi	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Naturada ishlab chiqarish, dona		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm		Assortiment hisobida ishlab chiqarish
		reja	haq.	reja	haq.	
1	2	3	4	5	6	7
A	7779	4255	4630	33100	36019	33100
B	14251	1486	1701	21175	24240	21175
V	2282	4735	4045	10806	9230	9230
G	14826	6451	5760	95641	85400	85400
D	23348	1195	1550	27900	36190	27900
E	x	x	x	31766	63471	31766
Jami	x	x	x	220388	254550	208571

Assortiment bo'yicha reja bajarilishining o'rtacha foizi 94,6%

$$\frac{(208571 * 100)}{220388}$$

Assortiment bo'yicha reja bajarilmasligining sabablari:

Tashqi: bozor kon'yunkturasi, mahsulotlarning alohida turlariga talab o'zgarishi, moddiy-texnik ta'minot holati, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirmaslik.

Ichki: ishlab chiqarishni tashkil qilishdagi kamchiliklar, asbob-uskunalarining texnik holati yomonligi, uning turib qolishi, avariylar, elektr energiyasi etishmasligi, ishlab chiqarish madaniyati pastligi va boshqalar. Assortiment bo'yicha reja bajarilishini aniqlashning boshqa usullari ham mavjud. *Eng kam foiz usuli* sodda usullardan biri sanaladi. Mazkur usul qo'llanilganda haqiqatdagi miqdor rejalashtirilgan kam bo'lgan majburiy assortimentlar pozitsiyalari bo'yicha rejaning bajarilish foizi aniqlanadi. Olingan foizlarning eng kichigi assortiment bo'yicha reja bajarilishining jamlanma ko'rsatkichi sifatida qabul qilinadi, lekin u 100% dan ziyod bo'lmasligi lozim.

5.5. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili

Korxonada faoliyati maromiyligi deganda sexlar tomonidan ishlab chiqarishning sutkalik yoki oylik grafiklariga qat'iy rioya qilingan holda detallar, yarimfabrikatlar va mahsulotlarni bir maromda ishlab chiqarish tushuniladi.

Bir maromda ishlab chiqarish mahsulotlarni bir xil miqdorda ishlab chiqarilishi degani emas. Reja grafigi ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlari tizimli tarzida oshib borishini nazarda tutadi. Oy davomidagi o'sish sur'ati grafikka mutanosib bo'lishi lozim.

Bunda korxonaning dispetcherlik xizmati muhim ahamiyat kasb etadi. To'g'ri tashkil etilgan dispetcherlik xizmati istalgan vaqtda quyidagi savollarga mukammal javob bera olishi talab qilinadi: u yoki bu detallarning qanday miqdori qayta ishlashning u yoki bu bosqichida turibdi, materiallar zahirasi holati qanday, qanday dastgohlar qanday rejimda ishlamoqda, tanavorlar yetkazib beruvchi hamkorlar qanday ishlamoqda, qancha detalni tuzatish talab qilinadi va hokazo. Dispetcherlik xizmati materiallari bo'yicha shoshilinch tartibda mahsulot ishlab

chiqarish grafigi bajarilishini ta'minlovchi choralar qo'llanilishi lozim. Faqat shu holatdagina korxonalar maromiy ishlashi mumkin.

Biroq ishlab chiqarishning ayrim uchastkalarida smena grafigidan ortda qolish holatlari tez-tez uchraydi. Ular, odatda, tuzatiladigan va batamom yaroqsiz mahsulot paydo bo'lishi, avariya tufayli uskunalarning ko'zda tutilmagan to'xtab qolishi, buzilish va tuzatishlar, maxsus instrumentlar mavjud emasligi, tugallanmagan ishlab chiqarish but emasligi, ish o'rinlariga materiallarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik, ishlab chiqarishning qandaydir bosqichida texnologik jarayon buzilishi va boshqalar bilan bog'liq bo'ladi.

Hatto bir uchastkada mahsulot ishlab chiqarish smena grafigi bajarilmasligi boshqa uchastkalardagi normal ishlab chiqarish ritmi buzilishiga olib kelishi va bu bilan ish vaqti hamda ishlab chiqarish quvvatlaridan etarli darajada foydalana olmaslikka sabab bo'lishi mumkin. Demak, nomaromiy faoliyat barcha iqtisodiy ko'rsatkichlarni yomonlashtiradi: mahsulot sifati pasayadi; tugallanmagan ishlab chiqarish va omborlarda tayyor mahsulotlarning rejadan tashqari qoldiqlari hajmi ortadi, buning oqibati o'laroq kapital aylanishi sekinlashadi; shartnoma bo'yicha yetkazib berishlar bajarilmaydi va korxonalar mahsulotlarni o'z vaqtida jo'natmaganligi uchun jarima to'laydi; tushum o'z vaqtida kelib tushmaydi, shuning uchun pul oqimida ham tanqislik yuzaga keladi. Korxonalar faoliyati maromiylik oy ichida kunlar yoki dekada bo'yicha, bo'linmalar bilan birga olinganda oylar va choraklar bo'yicha oylik (choraklik) mahsulot ishlab chiqarishga foizlarda aniqlanadi. Birinchi dekadadagi mahsulotlarning o'tgan oyning uchinchi dekadasida ishlab chiqarilgan mahsulotlarga nisbati ham maromiylik ko'rsatkichi hisoblanadi. Yil davomida mahsulot ishlab chiqarish maromiyligini tavsiflash uchun oylar bo'yicha, bo'linmalar bilan birga olinganda dekadalar bo'yicha dinamik qatorlar tuzish maqsadga muvofiq.

Maromiylik bo'yicha reja bajarilishini baholash uchun **bevosita** va **bilvosita** ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Bevosita ko'rsatkichlar – maromiylik koeffitsiyenti, variatsiya koeffitsiyenti, dekada, oy, chorak uchun mahsulot ishlab chiqarishning yillik ishlab chiqarish hajmidagi ulushi.

Maromiylikning bilvosita ko'rsatkichlari – ish vaqtidan tashqari ishlar uchun qo'shimcha to'lov mavjudligi, korxonada aybiga ko'ra turib qolishlar to'lovi, yaroqsiz mahsulot tufayli yo'qotishlar, mahsulotni o'z vaqtida yetkazib bermaslik va jo'natmaganlik uchun jarimalar to'lash va b.

Maromiylik koeffitsiyenti maromiylik hisobida qabul qilingan mahsulotlarni reja hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

5.5-jadval

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili (dekabr oyi uchun)

Dekadalar	Hisobot yili		Maromiylik hisobida qabul qilinadi	Salmog'i, %	
	Reja	Haq.		Reja	Haq.
I-dekada	6165	5728	5728	30	27
II-dekada	70897	7425,3	7089,7	34,5	35
III-dekada	7295,3	8061,7	7295,3	35,5	38
Jami	20550	21215	20113	100	100

Maromiylik koeffitsiyenti = $20113/20550 = 0,978$

Korxonada tomonidan dekabr oyi uchun mahsulot ishlab chiqarish rejasi ortig'i bilan bajarilgan. Biroq u dekabr oyi mobaynida bir maromda ishlamagan, buni dekadalar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Masalan, I dekadada oylik ishlab chiqarishning 27% i (rejada 30%) ishlab chiqarilgan, uchinchi dekadada ishlab chiqarish sur'ati oshirilib, mahsulot ishlab chiqarish 38 % ni tashkil qilgan, reja bo'yicha esa 35,5% bajarilishi lozim edi.

Variatsiya koeffitsiyenti (Kv) sutka (dekada, oy, chorak) uchun reja topshirig'idan o'rtacha kvadratik og'ishning o'rtacha sutkalik (o'rtacha dekadalik, o'rtacha oylik, o'rtacha choraklik) rejaviy mahsulot ishlab chiqarishga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$Kv = \frac{\sqrt{\sum (x - \bar{x})^2 / n}}{\bar{X}_{n,i}} = \frac{\sqrt{[(27 - 30)^2 + (35 - 34,5)^2 + (38 - 35,5)^2] / 3}}{33,3} = \frac{\sqrt{5,41}}{33,3} = 0,069$$

$$\bar{X}_{n,i} = \frac{100}{3} = 33,3$$

Nomaromiylik – bu mahsulot sotish qiyinchiliklari, tashkilotchilik, texnologiyalar va ishlab chiqarish moddiy-texnik

ta'minotining past darajasi. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlilida turli dekadalarda ish kunlari sonini hisobga olish talab qilinadi, chunki bunga alohida dekadalar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishning ulushi bog'liq sanaladi.

Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili uchun asosan operativ-texnik hisob, dekada ma'lumotlari, davriy hisobot ma'lumotlaridan foydalaniladi.

5.6. Mahsulot sotish mohiyati, vazifalari va tahlil manbalari

Korxonada faoliyatining asosiy natijaviy ko'rsatkichi sotilgan mahsulot hajmi hisoblanadi.

Sotilgan mahsulot uchun yetkazib beruvchi korxonada qilingan xarajatlarni qoplash va xo'jalik faoliyatini davom ettirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini oladi. Mahsulot sotishda foyda olinib, uning bir qismi korxonada qoladi va uning kapital qo'yilmalari, aylanma mablag'larni to'ldirish, rag'batlantirish jamg'armalarini shakllantirish va boshqalarga yo'naltiriladi, bir qismi esa davlat byudjetiga kiritiladi.

Sotish hajmi ishlab chiqarish majmuasi sifatida korxonada faoliyatining yakuniy natijasi bo'lganligi uchun tushum tahlili butun korxonada bo'yicha ham, uning tuzilmaviy bo'linmalari yoki mahsulotlar turlari kesimida ham, shuningdek, uning ixtisoslashtirilgan xo'jalik birliklari bo'yicha, yetakchi mustaqil ishlab chiqarish faoliyati (sexlar, filiallar) bo'yicha amalga oshiriladi. Albatta, bunday tahlil butun korxonaning moliyaviy oqimlarida muayyan bo'linma tushumini ajratish mumkin bo'lgan, shuningdek, agar ushbu tushum miqdori umuman korxonada uchun jiddiy bo'lganda ma'noga ega bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish tahlilida bo'lgani kabi tushum tahlilda ham analitik xizmatlar va chiziqli bo'linmalar xodimlarining sezilarli darajada vaqt sarflashi talab qilinadi. Shuning uchun korxonada va uning alohida bo'linmalari istiqbolini aniqlash uchun qanday foydali axborot berishiga qarab uni o'zini oqlagan deb hisoblash mumkin.

Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushum O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq belgilanadi.

Mazkur ko'rsatkichning moliyaviy hisobotga kiritilishi shu bilan izohlanadiki, kiritilayotgan o'zgarishlar maqsadlaridan biri moliyaviy hisobot analitikligini oshirish hisoblanadi. Bundan tashqari, mazkur ko'rsatkich korxonaga o'z tasarrufidagi mahsulotni sotishdan olingan daromadni tavsiflaydi. U foyda ko'rsatkichlarini barcha keyingi hisoblashlar uchun baza hisoblanadi. Bu esa korxonalar hisobotida "Sotishdan sof tushumlar" ko'rsatkichi paydo bo'lishiga olib keldi.

"Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq mahsulotni sotishdan olingan tushumlar uning bank muassasalari hisobiga tovarlar uchun to'lovi yoki tovarlar jo'natish va xaridorga hisob-kitob hujjatlarini ko'rsatishiga asosan aniqlanadi. Umumqabul qilingan atamashunoslikka muvofiq, tushumni uning to'lovi asosida aks ettirish **kassa usuli**, tushumni uning jo'natilishi asosida aks ettirish esa **hisoblash usuli** deb yuritiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga tushumni jo'natish bo'yicha sotish asosida aks ettirish usuli ko'proq mos keladi. Aynan ushbu usul bozor iqtisodiyotidagi mamlakatlarda qabul qilingan standart hisoblanadi. Biroq shuni ham hisobga olish zarurki, tushumni jo'natish bo'yicha sotish asosida aks ettirish (hisoblash usuli) usulida korxonaga ushbu sotilgan mahsulotlar bo'yicha ulardan daromadlar ro'yxatga olingan hisobot davrida shubhali debitorlik qarzlarning bir qismini hisobdan chiqarish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim.

Korxonaning boshqa tashkilot va korxonalar bilan, shuningdek, alohida shaxslar bilan hisoblashishlari bo'yicha shubhali qarzlarning miqdori zahiralanadi hamda foyda va zararlar hisobiga kiritiladi.

Belgilangan muddatda (agar belgilangan muddat bo'lmasa, buning uchun me'yoriy zarur vaqt davomida) qaytarilmagan va mutanosib kafolatlar bilan ta'minlanmagan korxonaning debitorlik qarzi shubhali deb e'tirof etiladi.

Shubhali qarzlarning bo'yicha zahiralarning yil oxirida amalga oshirilgan korxonaning debitorlik qarzi inventarizatsiyasi natijalari asosida tashkil qilinadi. Zahira miqdori qarzdorning moliyaviy ahvoli (to'lov qobiliyati) va qarzni to'lov yoki bir qismini

qaytarish ehtimolini baholashga bog'liq ravigda har bir shubhali qarz bo'yicha alohida belgilanadi.

Agar shubhali qarzlarning bo'yicha zahira tashkil qilingandan keyingi yil oxirigacha ushbu zahiraning qandaydir qismi foydalanilmagan bo'lsa, u holda sarflanmagan summa mutanosib yilning foydasiga qo'shiladi.

Bozor iqtisodiyotidagi mamlakatlarda shubhali debitorlik qarzlarni hisobdan chiqarish oxirgi 3-5 yil uchun sotilgan mahsulot hajmiga foiz nisbatidan kelib chiqqan holda potentsial shubhali qarzlarni hisoblash asosida ham amalga oshirilishi mumkin. Bu mutanosiblik tamoyilidan chetga chiqmaslikka imkon berib, unga muvofiq mazkur hisobot davrida daromad olinishini ta'minlagan xarajatlar aks ettiriladi.

Hisoblash usuli o'ziga xos afzalliklarga ega chunki u:

- a) bozor iqtisodiyoti talablariga ko'p jihatdan mos keladi;
- b) Hozirgi vaqtda O'zbekistonda mavjud daromad va xarajatlarni aks ettirish nomutanosibligini bartaraf etadi: aksariyat hollarda daromadlar kassa usulida, xarajatlar esa hisoblash usulida aks ettiriladi;
- c) xalqaro standartlarga mos keladi va potentsial investorlar uchun yagona qoniqarli hisoblanadi;
- d) aksariyat hollarda korxonalar moliyaviy ahvoli o'zgarishiga olib kelmaydi, chunki ko'pincha ular mahsulotlarni oldindan to'lov shartlariga ko'ra sotadi.

Tahlilning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- rejaning bajarilish darajasini va mahsulotlar sotish dinamikasini baholash;
- turli omillarning ushbu ko'rsatkichlar miqdori o'zgarishiga ta'sirini aniqlash;
- mahsulot sotishni oshirishning ichki xo'jalik zahiralarini aniqlash;
- aniqlangan zahiralarini o'zlashtirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish.

5.7. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari

Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushum tashkilotning ishlab chiqarish tsikli yakunlanganligi, ishlab chiqarishga bo'naklangan tashkilot mablag'larining pul shaklida qaytganligi va barcha mablag'larning yangi tsikli boshlanganligini tavsiflaydi. Mahsulot sotish hajmidagi o'zgarishlar tashkilotlar faoliyatining moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Sotishdan tushumlar o'zgarishi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar sirasiga quyidagilar kiritiladi:

- sotish hajmi o'zgarishi;
- sotilgan mahsulotning chiqarish narxi o'zgarishi;
- sotish tarkibi o'zgarishi.

Sotishdan tushumlarning umumiy o'zgarishi quyidagi tarzda omilli og'ishlar miqdori ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\Delta T = T_1 - T_0 = \Delta T_q + \Delta T_p + \Delta T_c ,$$

Bu erda

T_1 - hisobot yilidagi tushum;

T_0 - bazis yildagi tushum;

ΔT_q - sotish hajmi o'zgarishi natijasida og'ish;

ΔT_c - sotish tarkibi o'zgarishi natijasida og'ish;

ΔT_p - sotilgan mahsulotning chiqarish narxi o'zgarishi natijasida og'ish.

Bunda tushumni (T) sotish narxining (r) sotish hajmiga (q) ko'paytmasi sifatida tasavvur qilamiz. Bunda bazis yildagi tushum quyidagiga teng bo'ladi:

$$T_0 = p_0 * q_0 ,$$

Joriy yildagi tushum esa:

$$T_1 = p_1 * q_1 ,$$

Bu erda p_0 , p_1 - bazis va joriy yildagi sotish narxi;

q_0 , q_1 - bazis va joriy yildagi sotish hajmi.

Bundan kelib chiqqan holda sotish hajmi o'zgarishining (o'zgarimas narxlar holatida) tushum o'zgarishiga ta'sirini hisoblash quyidagicha bajariladi:

$$\Delta T_{q_1} = p_0 * q_1 - p_0 * q_0 = p_0(q_1 - q_0) = p_0 * \Delta q$$

Sotish narxi o'zgarishining (o'zgarimas hajmda) tushum o'zgarishiga ta'sirini hisoblash quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta T_{p_1} = p_1 * q_0 - p_0 * q_0 = q_0(p_1 - p_0) = q_0 * \Delta p$$

Tahlil jarayonida sotish tarkibining o'zgarishi kabi omillar ta'siri ham aniqlanadi. Bunda alohida assortiment pozitsiyalarning bazis va tahlil davrida sotishning umumiy hajmidagi ulushi belgilanadi, keyin esa strukturaviy o'zgarishlarning umumiy sotish hajmiga ta'siri hisoblanadi. Sotilgan mahsulot assortimenti o'zgarishi natijasida olinmay qolgan tushum – salbiy, rejadan tashqari tushum ijobiy baholanadi. Yanada batafsil tahlilda strukturaviy o'zgarishlarning yanada aniqroq bahosi talab qilinadi.

5.8. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili

Mahsulot sotish tahlili har oy, chorak, yarim yil va yil uchun o'tkaziladi. Bu jarayonda uning haqiqatdagi ma'lumotlari rejaviy, oldingi davrlar bilan taqqoslanadi, rejaning bajarilish foizi, rejadan mutlaq og'ish, tahlil davridagi o'sish sur'ati va ko'payish, ko'payishning bir foizi uchun mutlaq qiymat hisoblanadi.

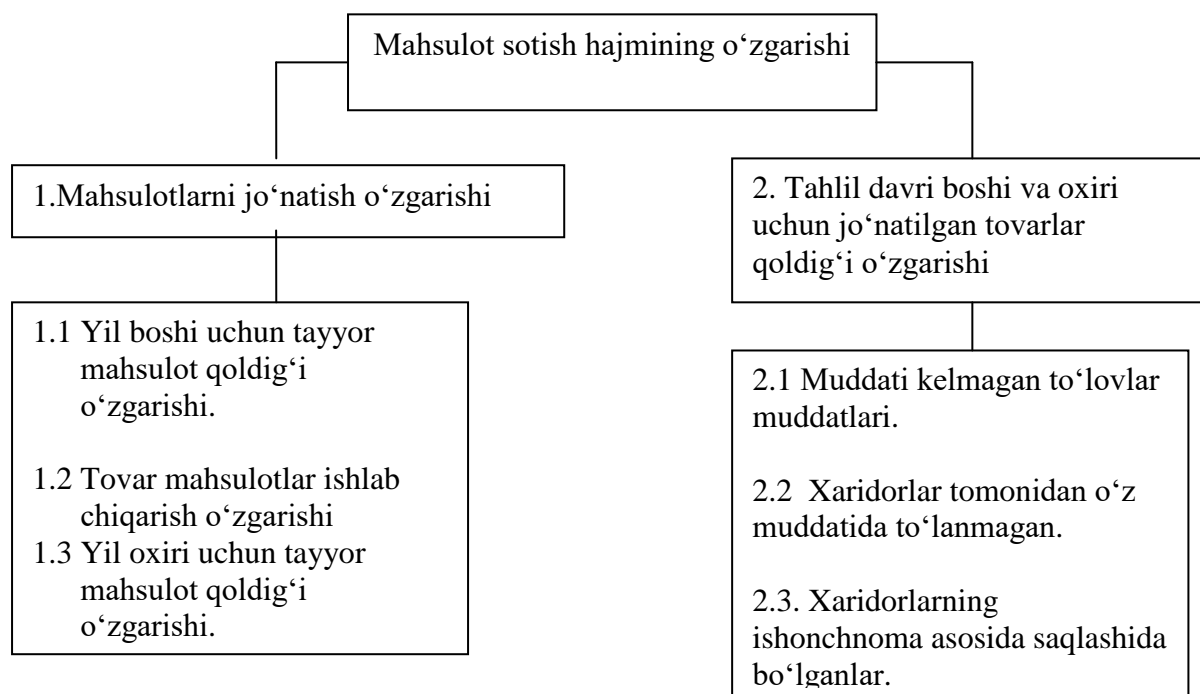
Baholash jarayonida farq kuzatilgan assortiment pozitsiyalarini ajratish zarur:

– haqiqatda ishlab chiqarish hajmining reja bilan farqi, shu sababli mahsulot sotish hajmi bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilmagan;

– haqiqatda ishlab chiqarish hajmining rejalangan sotish hajmi bilan farqi, shu sababga ko'ra korxonada sotilmagan mahsulotlarning me'yorida ortiqcha zahiralar to'planib qolgan.

Analitik ishlarni amalga oshirish jarayonida ushbu vaziyatlarning tashkilot uchun oqibatlarini baholanadi. Birinchi holatda – bu shartnoma majburiyatlari buzilganligi uchun jarima sanksiyalari, ikkinchisida – mavjud me'yorida ortiqcha zahiralar

bilan bog‘liq xarajatlarning yuzaga kelishi: ombor xarajatlari, mulk solig‘i oshishi, aylanma mablag‘lar aylanuvchanligi sekinlashuvi, kapitalning zahiralarda qotib qolishi va boshqalar.

5.1-chizma. Mahsulot sotish hajmining omilli tahlili sxemasi

Quyida ishlab chiqarish hajmi ko‘rsatkichlari, ombordagi mahsulot qoldiqlarini sotish va dinamikasining qiyosiy tahlili tovar balansi doirasida amalga oshiriladi.

Mahsulot sotish tahlilining ikki variantini qo‘llash mumkin. Agar tashkilot tushumi tovar mahsulotlar jo‘natilishi bilan aniqlansa, u holda tovar mahsulotlar balansi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$O_{yb} + T = R + O_{yo} ,$$

$$\text{Bundan: } R = O_{yb} + T - O_{yo}$$

Agar tushum jo‘natilgan mahsulot to‘lovi amalga oshirilgandan so‘ng aniqlansa, u holda tovar balansini quyidagicha yozish mumkin:

$$O_{yb} + T + OT_{yb} = Z + OT_{yo} + O_{yo} ,$$

$$R = O_{yb} + T + OT_{yb} - OT_{yo} - O_{yo} ,$$

Bu erda O_{yb} , O_{yo} – davr boshi va oxiri uchun omborlardagi tayyor mahsulot qoldig‘i;

T – tovar mahsulotlar ishlab chiqarish;

R – hisobot davrida mahsulot sotish hajmi;

OT_{yb} , OT_{yo} – davr boshi va oxiri uchun xaridorlar tomonidan to‘lanmagan jo‘natilgan mahsulot qoldig‘i.

Mazkur omillarning mahsulot sotish hajmiga ta‘sirini hisoblash omilli ko‘rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini rejaviy bilan taqqoslash va ularning har biri uchun mutlaq hamda nisbiy o‘sishlarni hisoblab chiqarish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

5.6-jadval

Mahsulot sotish hajmiga ta‘sir qiluvchi omillar tahlili (ming so‘mda)

№	Ko‘rsatkich	Shartli belgi	Hisobot yili		Rejadan og‘ish	Sotish hajmiga ta‘sir
			Reja	Haq.		
1.	Yil boshida tayyor mahsulot qoldig‘i	Q_{yb}	16166	25352	+9186	+9186
2.	Tovar mahsulot ishlab chiqarish	T	268682	281126	+12444	+12444
3.	Yil oxirida tayyor mahsulot qoldig‘i	Q_{yo}	24394	26098	+1704	-1704
4.	Mahsulot sotish (moddalar:1+2-3)	R	260454	280380	+19926	X

Bizning misolimizda mahsulot sotish rejasi 19926 ming so‘mga yoki 7,6% ziyod bajarilgan ($19926 * 100 : 260454$). Ulardan 9186 ming so‘m yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldiqlari ortishi ulushiga to‘g‘ri keladi. Tovar mahsulotlarni rejadan tashqari ishlab chiqarish 12444 ming so‘mni tashkil qiladi va sotish ham xuddi shu miqdorga ortgan. Biroq tayyor mahsulot qoldiqlarining rejadan tashqari o‘shishi yil oxirida sotish hajmining 1704 ming so‘mga kamayishiga olib keldi.

5.7-jadval

Sotish hajmiga ta‘sir qiluvchi omillar tahlili natijalarini umumlashtirish

№	Omillar	Summa, ming so‘m	Rejaga nisbatan foizda
1.	Yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldig‘ining ortishi	+9186	+3,5
2.	Tovar mahsulotni rejadan tashqari ishlab chiqarish	+12444	+4,7

3.	Yil oxiri uchun tayyor mahsulot qoldig'ining ortishi	-1704	-0,6
Σ	Jami	+19926	+7,6

Hisoblashni tekshirish:

$+9186 + 12444 - 1704 = +19926$ ming so'm.

$+3,5 + 4,7 - 0,6 = +7,6\%$

Tahlil jarayonida omborlarda rejadan tashqari qoldiqlar vujudga kelishi, xaridorlar tomonidan mahsulotlar uchun o'z vaqtida to'lovlar amalga oshirilmasligining sabablarini aniqlash va mahsulot sotish hamda tushum olishni jadallashtirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur.

5.9. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari tahlili

Yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishini hisobga olgan holda sotish ko'rsatkichlarini amaliyotda qo'llash juda muhim ahamiyatga ega, chunki korxonalar rahbariyatining ishlab chiqarilayotgan mahsulotning natural-moddiy tarkibi va uning xaridorlar bilan shartnomalarda nazarda tutilgan talablarga mutanosibligiga e'tiborini kuchaytiradi. Pul muomalasini tartibga solish uchun mahsulot sotishdan tushumlar miqdorini ham bilish lozim.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha reja bajarilishini baholashga o'tishdan avval umumiy miqdor va mahsulotlar assortimenti bo'yicha sotish rejasining yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari hamda tovar mahsulotlar ishlab chiqarish rejasi bilan muvofiqligini, shuningdek, rejaviy sotish hajmining xaridorlar bilan shartnomalar orqali ta'minlanganligini tekshirish zarur. Amaliyotda shartnomalarning umumiy summasi sotish rejasidan kam bo'lgan, ya'ni rejalashtirilayotgan sotish ta'minlanmagan holat uchrab turadi. Mahsulotlarning rejalashtirilgan natural-moddiy tarkibi bilan shartnomalar va ularga ilova qilingan spetsifikatsiyalarda qayd qilingan xaridorlar buyurtmalari o'rtasida tafovut undan ham ko'proq kuzatiladi.

Bundan tashqari, yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari sotishini rejalashtirishda taxminan

hisoblanadi, chunki yil boshi uchun ushbu qoldiqlar haqida hisobot ma'lumotlari mavjud bo'lmaydi (kelgusi yil rejasi hisobot yili yakunlangunga qadar ishlab chiqiladi). Shu sababli mahsulotlarning rejaviy balansi real bo'lmasligi mumkin. Yil boshi uchun balans bo'yicha sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlarini aniqlash uchun ularning sotish hajmining rejaviy hisoblashlari uchun qabul qilingan miqdori bilan taqqoslanadi. Tekshirish natijalari bo'yicha zaruratga ko'ra sotishning rejalashtirilgan umumiy hajmiga o'zgartirishlar kiritiladi.

Mahsulotning natural-moddiy tarkibi bo'yicha xaridorlar bilan shartnomalarga sotish rejasi mutanosibligiga oid yanada batafsil tahlil rejalashtirilgan ishlab chiqarish assortimenti va yil boshi va oxiri uchun sotilmay qolgan tayyor mahsulot qoldiqlari haqida ma'lumotlar jalb qilinishini taqozo etadi.

Sotish rejasi asoslanganligi va realligi tekshirilgandan so'ng uning bajarilishini baholashga o'tish talab qilinadi.

Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishi quydagi formula bo'yicha aniqlanadi (foizlarda):

$$Kn = (N^0 - Nn) : N^0 * 100\%$$

Bu erda Kn – shartnoma majburiyatlari rejasi bajarilishi foizi, %;

N^0 – tuzilgan shartnomalar uchun rejaviy mahsulot hajmi, ming so'm;

Nn – shartnomalar bo'yicha yetkazib berilmagan mahsulot, ming so'm.

Shartnomalar bo'yicha rejaning bajarilmasligi korxonaga uchun tushum kamayishi, jarima sanksiyalari to'lashga olib keladi. Bundan tashqari, raqobat sharoitida korxonaga mahsulot sotish bozorini yo'qotishi mumkin, bu esa ishlab chiqarish tanazzuliga sabab bo'ladi.

Shartnoma majburiyatlari bajarilishi tahlili alohida shartnomalar, mahsulot turlari, yetkazib berish muddatlari kesimida tashkil etilishi lozim.

5.8-jadval

Mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, ming so'm.

Hisobot davri	Reja bo'yicha shartnomalar tuzish uchun mahsulot ishlab chiqarish		Shartnoma majburiyatlari bo'yicha yetkazib berilmagan mahsulot		Mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, %	
	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan buyon	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan buyon	Hisobot oyi uchun	Yil boshidan buyon
Yanvar	500	500	-	-	100	100
Fevral	520	1020			100	100
Mart	520	1540	15	40	97,1	97,4

5.9-jadval

Umuman korxonada bo'yicha shartnoma majburiyatlari bajarilishi quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi (ming so'mda):

No	Ko'rsatkich	Hisobot yili uchun reja	Hisobot yili uchun haqiqatda
1.	Taqqoslama narxlarda sotish	260454	280380
2.	Yetkazib berishlar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi	X	20950
3.	Yetkazib berish bo'yicha majburiyatlarni hisobga olgan holda mahsulot sotish hajmi	X	239504
4.	Sotish rejasining bajarilish foizi	X	91,9

Bizning misolimizda umumiy hajm bo'yicha mahsulot sotish rejasi 107,6% ga bajarilgan. Biroq mahsulot yetkazib berish bo'yicha majburiyatlarni hisobga olgan holda reja 91,9% ($239504 * 100 : 260454$) ga bajarilib, yetkazib berish bo'yicha majburiyatlar bajarilmasligi 20950 ming so'mni tashkil qiladi.

Yetkazib berish bo'yicha majburiyatlar hisobga olingan holda sotish hajmi 239504 ming so'm ($260454 - 20950$).

Yetkazib berishlar borishini tezkor tahlil qilish uchun axborot manbalari sifatida asosan operativ-texnik va statistik hisob ma'lumotlari, kuzatish materiallari xizmat qiladi.

Buxgalteriya hisobi ham axborot manbasi bo'lib xizmat qilishi mumkin, lekin kechikuvchi xarakteri bilan bog'liq ravishda ancha chegaralangan holda qo'llaniladi. Axborot texnologiyalarini qo'llash assortiment kesimida, shuningdek, yetkazib berishlar muddatlari bo'yicha har bir oluvchi bo'yicha jo'natmalar haqida tezkor axborot olishga imkon beradi.

5.10. Mahsulot sifati tahlili

Hozirgi sharoitda zamonaviy turdagi mahsulotlarni zaruriy miqdorda va yuqori sifatli ishlab chiqarish hal qiluvchi vazifalardan biri sanaladi.

Mahsulot sifati – mahsulot sotish o'sishiga imkon beruvchi asosiy omillardan biri bo'lib, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va korxonalar raqobatbardoshligining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir.

Mahsulot sifati – uning mo'ljallanganligiga muvofiq muayyan ehtiyojni qondirish uchun yaroqliligini shartlovchi mahsulotlar xususiyatlari majmuidir.

Sanoatning turli tarmoqlari mahsulotlari o'ziga xos sifat parametrlariga ega. Mashinasozlik milliy iqtisodiyot uchun yangi texnikalar yaratish va amaldagi texnikalarni rekonstruktsiya qilishda yetakchi tarmoq hisoblanadi. Engil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida sifatni tavsiflovchi belgilar tovarlarning iste'mol xususiyatlarini oshirish, masalan, matolar asilligi, bo'yoq chidamliligi, mahsulotlar mustahkamligi, kaloriyalilik va boshqalar hisoblanadi.

Yangi mahsulot ishlab chiqarish hajmi texnik taraqqiyot darajasini tavsiflaydi.

Tabiiyki, yangi mahsulotlar ishlab chiqarishning ilk davrida katta xarajatlarni talab qiladi, lekin bu loyiha quvvatlarini o'zlashtirish, kelgusida seriyali yoki ommaviy ishlab chiqarish natijasida o'zini qoplaydi. Tobora mahsulot tannarxi kamayib, mos ravishda uning ulgurji narxlari ham pasayadi. Bu ham ishlab chiqaruvchilar, ham iste'molchilar uchun foydali hisoblanadi.

Mahsulotlarning sifatini tashkil etuvchi bir yoki bir nechta xususiyatlarining miqdoriy tavsifi **sifat ko'rsatkichi** deb yuritiladi.

Mahsulotlar **sifat ko'rsatkichining umumiy, individual** va bilvosita ko'rsatkichlari mavjud. Sifat ko'rsatkichlari mahsulotlarning parametrik, iste'mol, texnologik dizayn xususiyatlarini, uning standartga muvofiqligi, ishonchliligi va chidamliligini tavsiflaydi.

Umumiy ko'rsatkichlar turi va mo'ljallanganligidan qat'iy nazar barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatini masalan, quyidagilarning ulushini tavsiflaydi:

- umumiy ishlab chiqarishda yangi mahsulotlar ulushi;
- sertifikatlangan va sertifikatlanmagan mahsulotlar ulushi;
- xalqaro standartlarga javob beruvchi mahsulotlar ulushi;
- eksport qilinayotgan, jumladan yuksak rivojlangan sanoat mamlakatlariga jo'natilayotgan mahsulotlar va boshqalar.

Mahsulot sifatining **individual (yagona) ko'rsatkichlari** uning xossaligidan birini tavsiflaydi:

- foydalilik (sut yog'liligi, ko'mirning yonuvchanligi, rudada temir miqdori, oziq-ovqat mahsulotlarida oqsil miqdori va boshqalar);
- ishonchlilik (chidamlilik, ishda buzilmasligi);
- konstruktorlik va texnologik qarorlar samaradorligini aks ettiruvchi texnologiklik (mehnat sig'imi, energiya sig'imi va hokazo);
- mahsulotlar estetikligi.

Bilvosita ko'rsatkichlar - bular sifatsiz mahsulotlar uchun jarimalar, yaroqsizga chiqarilgan mahsulotlarning hajmi va ulushi, reklama qilingan mahsulotlar ulushi, yaroqsizga chiqarishdan yo'qotishlar va boshqalar.

Mahsulot sifatini tahlil qilish asosida quyidagi vazifalar hal qilinadi:

- mahsulotlarning texnik darajasi baholanadi;
- bazaviy va nazariy mumkin bo'lgan darajaga nisbatan alohida mahsulotlar bo'yicha ushbu darajaning og'ishi aniqlanadi;

- tayyorlash va yetkazib berish sifatini tavsiflovchi parametrlar bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlil qilinadi;

- mahsulotlar texnik darajasini sekinlashtiruvchi omillar aniqlanadi;

- mahsulot sifatini oshirish, yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish va yo'qotishlarni qisqartirish imkoniyatlari asoslanadi.

Mahsulot sifatini tahlil qilish uchun foydalaniladigan axborot tahlil qilinayotgan obyektning deyarli barcha jihatlarini qamrab oladi (konstruktsiyalar haqida ma'lumotlar, mehnat vositalari va predmetlarida qo'llaniladigan texnologik jarayonlar, ishlab chiqarish va sotish natijalari, reklama haqida ma'lumotlar va boshqalar)

Axborot manbalari sifatida sinov hujjatlari, fizik-kimyoviy ko'rsatkichlarning laboratoriya nazorati ma'lumotlari, texnik nazorat bo'limi (TNB) ma'lumotlari va boshqalar xizmat qiladi.

Mahsulot sifati bo'yicha rejaning bajarilishini umumlashtirma baholash uchun turli usullar, jumladan ball usuli qo'llaniladi. Baholashning ball usuli mohiyati shundan iboratki, mahsulot sifatining o'rtacha tortilgan bali aniqlanadi hamda uning haqiqatdagi va rejadagi darajasini taqqoslash yo'li bilan sifat bo'yicha reja bajarilishining foizi topiladi.

Sifat nav bilan tavsiflanadigan mahsulotlar bo'yicha har bir navning umumiy ishlab chiqarishdagi ulushi, o'rtacha navlilik koeffitsiyenti, taqqoslama shartlarda mahsulotning o'rtacha tortilgan narxi hisoblanadi. Birinchi ko'rsatkich bo'yicha reja bajarilishini baholashda mahsulotning umumiy hajmida har bir navning haqiqatdagi ulushi rejadagi bilan, sifat dinamikasini o'rganish uchun esa - o'tgan davrlar ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

O'rtacha navlilik koeffitsiyenti barcha navdagi mahsulotlar qiymatining yuqori nav bahosi bo'yicha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

5.10-jadval

Mahsulot (un mahsuloti) sifati tahlili

Nav	Birlik uchun ulgurji narx, so'm.	Naturada ishlab chiqarish, dona		Reja bajarilishi, %	Salmog'i, %		Qiymat ifodasida ishlab chiqarish, ming so'm	
		Reja	Haq.		Reja	Haq.	Reja	Haq.
Oliy	2500	1420	1490	104,9	56,35	59,84	3550	3725
Birinchi	2200	1100	1000	90,9	43,65	40,16	2420	2200
Jami	X	2520	2490	98,8	100	100	5970	5925

5.10-jadvaldan ko'rinadiki, mahsulot ishlab chiqarish rejasi 98,8 % bajarilgan, yuqori navli mahsulot ishlab chiqarish 104,9 % , birinchi navli – 90,9 %. Biroq bu navlilik bo'yicha reja bajarilganligini tavsiflamaydi. O'rtacha navlilikning rejadagi va haqiqatdagi koeffitsiyentlarini, shuningdek, mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosini aniqlash talab qilinadi.

1. O'rtacha navlilik koeffitsiyenti:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so' m}}{2500 * 2520} = 0,948$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so' m}}{2500 * 2490} = 0,952$$

2. Mahsulot birligining o'rtacha sotilgan bahosi:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{5970 \text{ ming so' m}}{2520} = 2369,03 \text{ so' m.}$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{5925 \text{ ming so' m}}{2490} = 2379,5 \text{ so' m.}$$

Sifat ortishi hisobiga o'rtacha narx 10,47 so'mga oshgan.
(2379,5 – 2369,04)

Sifatning mahsulotlar hajmiga ta'siri:

$$(2379,5 - 2369,04) * 2490 = +26,045 \text{ ming so' m.}$$

Mahsulotlarning navli tarkibining uni ishlab chiqarish hajmiga qiymat ifodasida ta'sirini hisoblash uchun mahsulot ishlab chiqarish tarkibi tahlilida qo'llaniladigan usullardan ham foydalanish mumkin.

5.11-jadval ma'lumotlari bo'yicha ushbu hisoblashni mutlaq farqlar usulida bajaramiz.

5.11-jadval

Mahsulot nav tarkibining mahsulot ishlab chiqarishga ta'siri (qiymat ifodasida un mahsuloti)

Mahsulot navi	Mahsulot birligi uchun ulgurji narx, so'm	Mahsulot tarkibi, %			Struktura o'zgarishi hisobiga o'rtacha narx o'zgarishi, so'm.
		Reja	Haq.	Og'ish, (+,-)	
Oliy nav	2500	56,35	59,84	+3,49	87,25
Birinchi nav	2200	43,65	40,16	-3,49	-76,78
Jami	X	100	100	-	10,47

Nav belgilangan mahsulotlarning barcha turlari bo'yicha shunga o'xshash hisoblash bajariladi, natijalar umumlashtiriladi.

Mahsulot sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri detallar, yarimfabrikatlar va tayyor mahsulotlar yaroqsiz bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik hisoblanadi. Yaroqsizga chiqarishdan yo'qotish odatda mahsulot tannarxi tahlili jarayonida tadqiq qilinadi.

Reklamatsiya yetkazib berilayotgan mahsulotlar sifatiga rioya qilmaslikka doir e'tirozlarni ma'lum darajada tavsiflaydi. Reklamatsiya mahsulotlardagi nuqsonlarni bartaraf qilish, texnologiyalar va mahsulotlar konstruktsiyasini yaxshilash, yuqori sifatli materiallarni qo'llash va boshqalar bo'yicha tezkor choralar qabul qilish uchun signal hisoblanadi.

Mahsulotlar **butligi** deganda tayyor mahsulotning mazkur turi uchun zaruriy instrumentlar, detallar va moslamalar majmui mavjudligi tushuniladi. Masalan, traktor, avtomobil yoki boshqa mashina agar tegishli instrumentlar va ehtiyot qismlari bilan ta'minlangan bo'lsa, iste'molchilar uchun jo'natishga tayyor hisoblanadi. Qonun but bo'lmagan mahsulotlarni jo'natish va ularni hisobotga kiritishni taqiqlaydi. Shuning uchun ushbu talablarga rioya qilinishini tekshirish hamda hamkor korxonalariga uzellar, detallar, priborlar, ehtiyot qismlari,

instrumentlar va moslamalar yetkazib bermaslik sabablarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari

1. Mahsulot (ish, xizmat) hajmi tahlilining vazifalari nimalardan iborat?

2. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi tahlili ketma-ketligini bayon qiling.

3. Ishlab chiqarish tarkibi va mahsulot hajmiga strukturaviy o'zgarishlar ta'siri tahlilida qanday usullar qo'llaniladi?

4. Mahsulotlar assortimenti tahlili metodikasini tavsiflang.

5. Mahsulotlar assortimenti tahlili maqsadi nimalardan iborat?

6. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili usullarini ayting.

7. Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi buzilishining salbiy oqibatlarini sanab bering.

8. Mahsulot sotish hajmi tahlilida qanday vazifalar hal qilinadi?

9. Shartnoma majburiyatlarini bajarish tahlili qanday maqsadda va qanday ketma-ketlikda amalga oshiriladi?

10. Mahsulot sotishning zararsiz hajmi tahlili korxonalar faoliyatini boshqarishda qanday ahamiyatga ega?

11. Mahsulot sotish hajmi o'zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

12. Etishmagan ko'rsatkichlarni hisoblang va assortiment rejasi bajarilishini baholang, tahlil qiling va xulosa yozing.

Mahsulot nomi	Taqqoslama narxlarda mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm		Ishlab chiqarish strukturasi, %		Reja bajarilishi, %	Struktura bo'yicha og'ishish, % (+,-)	Assortiment hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot
	Reja	Haq.	Reja	Haq.			
1	2	3	4	5	6	7	8
A	12800	12860					12800
B	4500	4370					4370
V	3900	4200					3900

Jami	21200	21430					21070
-------------	--------------	--------------	--	--	--	--	--------------

13. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha mahsulot hajmiga strukturaviy o'zgarishlar ta'sirini hisoblang, tahlil qiling va xulosa yozing.

Mahsulot	Mahsulot birligining ulgurji narxi, so'm	Mahsulot i/ch hajmi, dona		Mahsulot strukturasi		Reja narxida mahsulot i/ch, mln. so'm			Strukturaviy o'zgarishlarning mahsulot hajmiga ta'siri, ming so'm
		Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqiy mahsulot	Haqiqatda	
A	700	18285,7	18371,4						
B	350	12857,0	12485,7						
V	750	5200,0	5600,0						
Jami		36342,7	36457,1						

14. Etishmagan ko'rsatkichlarni hisoblang va mahsulot ishlab chiqarish maromiyligiga baho bering, tahlil qiling va xulosa yozing.

Oylar	Mahsulot ishlab chiqarish							
	ming so'mda				Oy yakuniga ko'ra % larda			
	1-dekada	2-dekada	3-dekada	Oy bo'yicha	1-dekada	2-dekada	3-dekada	Oy bo'yicha
Oktyabr	83,2	112,0	124,8	320,0				100
Noyabr	80,3	111,2	117,5	309,0				100
Dekabr	85,3	105,7	150,0	341,0				100
IV-kvartal uchun o'rtacha	82,9	109,6	130,8	323,3				100

15. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha mahsulot sotish hajmi o'sishining bazis va zanjirli sur'atini hisoblang, tahlil qiling va xulosa yozing.

Yil	Sotish hajmi, ming so'm	O'sish sur'ati, %	
		Bazis	Zanjirli
xxx1	90200		
xxx2	92400		
xxx3	93800		
xxx4	94100		
xxx5	96300		

16. Balansli bog'lanish usulidan foydalangan holda mahsulot sotish hajmiga quyidagi omillar ta'sirini hisoblang:

- a) yil boshi va oxiri uchun tayyor mahsulot qoldiqlari o'zgarishi;
- b) mahsulot ishlab chiqarish o'zgarishi.

Ko'rsatkichlar	Reja	Haq.	Omillarning sotish hajmiga ta'siri
Yil boshida tayyor mahsulot qoldig'i	500	550	
Mahsulot ishlab chiqarish	10200	11000	
Yil oxirida tayyor mahsulot qoldig'i	450	620	
Mahsulot sotilishi			

VI bob. ASOSIY VOSITALAR HOLATI VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH TAHLILI

6.1. Asosiy vositalar tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot manbalari

Asosiy vositalar – ixtiyoriy ishlab chiqarishning eng muhim omillaridan biridir. Ularning holati va samarali foydalanish bevosita korxonalar xo'jalik faoliyatining yakuniy natijalariga ta'sir qiladi. Korxonaning asosiy vositalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona foydalanish barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash, jumladan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish, uning tannarxi va tayyorlashda sarflanadigan mehnat sig'imini pasaytirishga imkon beradi.

Asosiy vositalar – moddiy ishlab chiqarish sohasi kabi ijaraga berish uchun ham foydalaniladigan noishlab chiqarish sohada uzoq vaqt davomida (bir yildan ortiq) harakatlanuvchi moddiy aktivlardir.

Investitsion va tuzilmaviy siyosatning amalga oshirilishi sharofati bilan bizning respublikamizda mamlakat iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlovchi elektr energetikasi, yoqilg'i sanoati, qora va rangli metallurgiya, kimyoviy va neftkimyo sanoati kabi sanoat tarmoqlari jadal rivojlanmoqda.

Iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash bo'yicha olib borilgan qat'iy chora-tadbirlar mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot tarkibiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va kengaytirish bo'yicha ishlar hali hamon davom etmoqda. Asosiy vositalar tahlili bir necha yo'nalishda olib borilishi mumkin, ularni majmuaviy ishlab chiqish esa asosiy vositalar va uzoq muddatli investitsiyalarning tarkibi, dinamikasi va foydalanish samaradorligini baholashga imkon beradi.

Tahlil va hal qilinadigan analitik vazifalar yo'nalishini tanlash boshqaruv ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Asosiy vositalar tuzilmaviy dinamikasi tahlili va investitsiyaviy tahlil moliyaviy tahlil mazmunini tashkil qiladi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi va ularni ishlatish

bo'yicha xarajatlarni baholash boshqaruv tahliliga taalluqli sanaladi, biroq tahlilning bu ikki turi o'rtasida aniq chegara mavjud emas. Uskunalarini saqlash va ishlatish bo'yicha xarajatlar tahlili mahsulot tannarxi tahlilining tarkibiy qismi hisoblanadi.

6.1-jadval

Asosiy vositalar tahlilining asosiy yo'nalishlari va vazifalari

Tahlilning asosiy yo'nalishlari (tematikasi)	Tahlil vazifalari
Asosiy vositalar tuzilmaviy dinamikasi	Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar hajmi va tarkibini baholash. Asosiy vositalar qiymati o'zgarishining korxonada moliyaviy ahvoli va balans tarkibiga ta'sir miqdori va xarakterini aniqlash.
Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahlili	Asosiy vositalar harakati tahlili. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari tahlili. Uskunalar ish vaqtidan foydalanish tahlili. Uskunalaridan foydalanishni integral baholash
Uskunalarini saqlash va ulardan foydalanish bo'yicha xarajatlar samaradorligining tahlili	Kapital ta'mir xarajatlari tahlili. Joriy ta'mir xarajatlari tahlili. Uskunalarini ishlatish bo'yicha xarajatlar, foyda va ishlab chiqarish hajmining o'zaro aloqasi tahlili.
Asosiy vositalarga investitsiyalar samaradorligi tahlili	Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Investitsiyalash uchun qarzlarni jalb qilish samaradorligini baholash.

Asosiy vositalar tahlili metodikasi ulardan foydalanishning eng yaxshi variantini tanlashga yo'naltirilgan. Shuning uchun tahlilning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilar tilga olinadi:

- asosiy vositalardan foydalanish bo'yicha qarorlar variantlilikligi;
- istiqbolga yo'naltirilganligi.

Tahlil sifati axborotlar ishonchliligi, ya'ni buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish sifati, asosiy vositalar obyektlari bilan operatsiyalar tizimi va ro'yxatga olish nuqsonsizligi, obyektlarni hisob-malaka guruhlariga kiritish aniqligi, inventarizatsion ro'yxatga olishlar ishonchliligi, analitik hisob registrlarini ishlab chiqish va yuritish mukammalligiga bog'liq bo'ladi.

Tahlilning axborot manbalari:

- 1-shakl – "Buxgalteriya balansi";

- 2-moliya shakli-“Asosiy vositalarning mavjudligi va harakati hamda boshqa nomoliyaviy aktivlar to‘g‘risida” statistik hisobot shakli;
- “Ishlab chiqarish quvvatlari balansi”, asosiy vositalar hisobining inventar kartochkalari.

6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar korxonalar ishlab chiqarish jarayonida ulkan ahamiyat kasb etadi, chunki ular jamuljamlikda korxonalar tayanuvchi va korxonaning ishlab chiqarish quvvatlarini baholash mezonini sanaluvchi ishlab chiqarish-texnik bazani hosil qiladi.

Asosiy vositalarning to‘g‘ri buxgalteriya hisobining zaruriy sharti – bu ularni baholashning yagona tamoyilidir. Asosiy vositalarni baholashning quyidagi bosqichlari ajratib ko‘rsatiladi:

- boshlang‘ich;
- tiklanish;
- joriy;
- qoldiq;
- tugatish.

Boshlang‘ich qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, d-abzats) – to‘langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig‘imlarni), shuningdek aktivni undan mo‘ljal bo‘yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan yetkazib berish va montaj qilish, o‘rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo‘yicha qilingan xarajatlarning qiymati.

Tiklanish qiymati belgilangan narx indeksi, tiklanish qiymati aniqlab bo‘lingan o‘xshash turdagi mahsulotlar narxi, narx o‘zgarishlarining yiriklashtirilgan koeffitsiyentlari yordamida aniqlanadi. Asosiy vositalar qiymatini ishlab chiqarishning o‘zgargan iqtisodiy va texnik shart-sharoitlariga mutanosiblikka keltirish uchun davriy ravishda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshiriladi. Tiklanish qiymati asosiy vositalarning real

miqdorini qoplash uchun zarur asosiy vositalar miqdorini aniqlashga imkon beradi.

Joriy qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, e-abzats) – ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun etarli bo'lgan summa.

Qoldiq qiymat (5-sonli BXMS 3-bandi, j-abzats) – jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati.

Tugatish qiymati (5-sonli BXMS 3-bandi, z-abzats) – asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar barcha korxonalar uchun asosiy vositalarni baholash tamoyillari deyarli bir xil, biroq mulkni qayta baholash, rekonstruktsiya, mavjud bino yoki inshootlarni qayta jihozlash yoki qurib bitkazish jarayonida boshlang'ich qiymat o'zgarishi mumkin.

O'z mo'ljallanganligiga ko'ra asosiy vositalar ikki guruhga ajratiladi:

- ishlab chiqarish;
- noishlab chiqarish.

Asosiy vositalar tarkibi va harakati tahlilida hisobot ma'lumotlari dinamikada ko'rib chiqiladi. Bunda shuni ham nazarda tutish lozimki, asosiy vositalarning ishora qilingan ishlab chiqarish xarakteridagi ikkala guruhi bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'langan, shuning uchun ular eng katta solishtirma og'irlikka ega bo'ladi.

6.2-jadval

Asosiy vositalar tarkibi va dinamikasi tahlili

Asosiy vositalar guruhlari	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		O'zgarishi (+;-)	
	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %	Summa, mln. so'm	Salmog'i, %
Asosiy vositalar - jami	4594,7	100	5759,9	100	+1165,2	+25,3
jumladan, ishlab chiqarish	3446	75	4493	78	+1047	+30,3
Noishlab chiqarish	1148,7	25	1266,9	22	+118,2	+10,3

6.2-jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy vositalarning ulushi yil boshidagi 75% dan yil oxirigacha 78% gacha o'sib, noishlab chiqarishdagi asosiy vositalar ulushi mos ravishda pasaygan.

Asosiy vositalar tarkibida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash uchun ularning tarkibini tahlil qilish zarur.

Asosiy vositalar tarkibi tarmoqning o'ziga xosligi bilan belgilanadi va korxonalarining ishlab chiqarish-texnik xususiyatlarini aks ettiradi. Fondlar tarkibini tahlil qilishda aktiv va passiv qismlar nisbatini aniqlash zarur. Fondlarning aktiv qismi mehnat predmetiga bevosita ta'sir qiladi. Passiv qismni ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltiruvchi fondlar tashkil qiladi. Iqtisodiy adabiyotlarda fondlarning aktiv qismi tarkibi bo'yicha yagona qarash shakllanmagan. Ayrimlar bino va inshootlarni hisobdan chiqargan holda barcha fondlarni aktiv qism deb hisoblasa, boshqalar – faqatgina mashina va uskunalarni aktiv qism deya e'tirof etadilar.

Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fondlarning aktiv qismiga mashina va uskunarlar (ishlab chiqarish quvvatlari, ishchi mashina va uskunarlar, o'lchash va me'yorlash pribor hamda moslamalari, laboratoriya jihozlari, hisoblash texnikasi, boshqa mashina va uskunarlar), shuningdek, transport vositalari kiritiladi. Fondlarning passiv qismini bino va inshootlar tashkil qiladi. Biroq ayrim sanoat tarmoqlarida – elektr energetikasi, neft-kon sanoati,

gaz va boshqalarda inshootlar fondlarning aktiv qismi tarkibiga kiritiladi. Keyingi hisob-kitoblarda biz mashina va uskunalar qiymatidan kelib chiqamiz, chunki ular mahsulot ishlab chiqarish o'sishiga, mehnat unumdorligi oshishiga bevosita ta'sir qiladi va fond qaytimi dinamikasini belgilab beradi.

6.3-jadval ma'lumotlaridan ma'lumki, ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy vositalarning umumiy qiymati 25,3% ga o'sgan. Ularning tarkibida o'zgarish sodir bo'lgan: mashina va uskunalar ulushi yil boshidagi 58% dan yil oxirida 60% gacha o'sib, passiv qism ulushi qisqargan. Bunda mashina va uskunalar o'sishi boshqa asosiy vositalarning o'sish sur'atini ortda qoldirgan.

6.3-jadval

Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Fond nomi	Yil boshi uchun		Yil oxiri uchun		Mutlaq o'zgarish	O'sish sur'ati, %
	summa, mln. so'm	salmog'i, %	summa, mln. so'm	salmog'i, %		
A	1	2	3	4	5	6
Bino	491,6	10,7	604,7	10,5	113,1	123
Inshootlar	482,4	10,5	512,6	8,9	30,2	106,2
Uzatish qurilmalari	340	7,4	408,9	7,1	68,9	120,2
Mashin va uskunalar	2665	58	3456,1	60	791,1	129,6
Mebel va ofis jihozlari	92	2	115,2	2	23,2	125,2
Kompyuter va hisoblash texnikasi	147	3,2	161,3	2,8	14,3	109,7
Transport vositalari	248,1	5,4	334,1	5,8	86	134,6
Boshqa asosiy vositalar	128,6	2,8	167	2,9	38,4	129,8
Jami	4594,7	100	5759,9	100	1165,2	125,3

6.3. Asosiy vositalar harakatining tahlili

Asosiy vositalar harakati tahlili quyidagi ko'rsatkichlar asosida amalga oshiriladi – asosiy vositalar kirimi (joriy qilinishi), yangilash, hisobdan chiqarish, tugatish, kengaytirish koeffitsiyentlari. Asosiy vositalarning texnik holatini tavsiflash uchun yaroqlilik, eskirish va almashtirish koeffitsiyentlari hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash uchun boshlang'ich axborot manbai moliyaviy hisobot (2-moliya shakli - “Asosiy vositalarning mavjudligi va harakati hamda boshqa nomoliyaviy aktivlar to'g'risida” statistik hisobot shakli) hisoblanadi. Yangilash va tugatish koeffitsiyentlarini hisoblash uchun yangi uskuna keltirilishi va eskirgan uskunalar tugatilishi haqida birlamchi analitik hisob ma'lumotlari talab qilinadi.

Ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasini quyida keltirilgan jadval ma'lumotlari misolida ko'rib chiqamiz.

6.4-jadval

Asosiy vositalar mavjudligi va harakati balansi (mln.so'mda)

Ko'rsatkich	Yil boshida mavjud	Kirim qilindi	Chiqarib tashlandi	Yil oxirida mavjud
Boshlang'ich baholashda asosiy vositalar qiymati	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
jumladan yangilari		590		
Asosiy vositalar eskirishi	1581			2496,5
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	3013,7			3263,4

Asosiy vositalar harakati tahlili uchun quyidagi formulalar bo'yicha yuqorida tilga olingan ko'rsatkichlarni hisoblaymiz:

- Tushum (joriy qilish) koeffitsiyenti **Kj**:

Qayta kirim qilingan asosiy vositalar

Kj=

Davr oxirida asosiy vositalar qiymati

$$K_j = \frac{1608,1}{5759,9} \times 100\% = 27,9\%.$$

- Yangilash koeffitsiyenti **Kya**:

$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxirida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_{ya} = \frac{590}{5759,9} \times 100\% = 10,2 \%$$

Yangilash koeffitsiyenti fondlarning barcha qiymati kabi ularning aktiv qismi bo'yicha ham, shuningdek, uskunalar guruhlari bo'yicha hisoblanadi va odatda qator yillar uchun dinamikada ko'rib chiqiladi. Bizning misolimizda yillik yangilanish koeffitsiyenti 10,2% ga teng. Uskunalarning yosh tarkibi asosiy vositalarning texnik darajasini ham tavsiflaydi. Bu uning ishga yaroqliligi va almashtirish zarurati haqida mulohaza qilishga, shuningdek, fond qaytimini oshirishning potentsial imkoniyatlarini bilishga imkon beradi. Tahlil uchun amaldagi uskunalar turlari bo'yicha, ularning ichida esa foydalanish davomiyligi bo'yicha guruhlanadi va amaldagi muddatlar normativ, mazkur sanoat uchun umumiy o'rnatilgan xizmat muddatlari bilan taqqoslanadi. Bundan tashqari, foydalanilishi fond qaytimining etarli darajasini ta'minlay olmaydigan eskirgan uskunalarning ulushi aniqlanadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari kirimi asosan ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

- yangi qurilish va texnik qayta qurollantirish;
- amaldagi korxonalar rekonstruktsiyasi.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan islohotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri – bu birinchi navbatda mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini, umuman iqtisodiy o'sishning lokomotivlariga aylanishi lozim bo'lgan ishlab chiqarish, tarmoq va sohalarni jadal rivojlantirishga, demografik xususiyatlar, ish bilan bandlik, aholi daromadlarini oshirish va boshqalar bilan bog'liq O'zbekiston uchun o'ziga xos bo'lgan o'ta muhim

muammolarni hal qilishni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiyotni tizimli va bosqichli ravishda tuzilmaviy yangilash hisoblanadi.

Bundan tashqari, investitsiya mablag'larining aksariyat qismi korxonalar uskunalarini modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga yo'naltirilayotganligi kam xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga zamin yaratadi.

- Asosiy vositalarni muomaladan chiqarish koeffitsiyenti **K_{ch}**:
Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_{ch} = \frac{\text{Muomaladan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_{ch} = \frac{442,9}{4594,7} \times 100 = 9,6\%.$$

- Tugatish koeffitsiyenti **K_t**:
Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshida asosiy vositalar qiymati}}$$

Hisobot yilida kirim qilingan asosiy vositalar ulushi 27,9% ni tashkil qildi, ulardan yangilari 10,2% . Asosiy vositalarni yangilash maqsadi – uskunalarini saqlash va ishlatish bo'yicha xarajatlarni kamaytirish, uskunalar turib qolishlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish, mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish.

- Almashtirish koeffitsiyenti **K_a**:
Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati

$$K_a = \frac{\text{Eskirishi natijasida chiqarib tashlangan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}$$

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1} \times 100 = 27,5\%.$$

- Mashina va uskunalar parkini kengaytirish koeffitsiyenti **K_{keng}**:

$$K_{keng} = 1 - K_a.$$

Ishlab chiqarish jarayonida ishlatilayotgan asosiy vositalar jismoniy va ma'naviy eskiradi. Jismoniy eskirish darajasi amortizatsiya hisoblash jarayonida aniqlanadi. Bu jarayon

quyidagilar uchun usul sifatida bir necha jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin:

- asosiy vositalar eskirmagan qismining joriy bahosini aniqlash;
- asosiy vositalarga bir martalik xarajatlarni tayyor mahsulotga kiritish;
- ishlab chiqarish jarayonidan chiqarilayotgan asosiy vositalarni o'rin almashtirish uchun yoki yangi ishlab chiqarishga qo'yilmalar uchun moliyaviy resurslar jamg'arish.

Asosiy vositalar holatini aniqlash uchun mos ravishda asosiy vositalarning eskirgan ulushi yoki ishlatish uchun yaroqli qismi ulushini tavsiflovchi eskirish va yaroqlilik ko'effitsiyentlari hisoblanadi:

- Asosiy vositalar eskirish ko'effitsiyenti K_e :

$$K_e = \frac{\text{Asosiy vositalar eskirish qiymati}}{\text{Asosiy vositalar boshlang'ich qiymati}}$$

- Asosiy vositalar yaroqlilik ko'effitsiyenti K_{ya}

$$K_{ya} = \frac{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati}}$$

Ushbu ko'rsatkichlar foizlarda yoki ulush birliklarida o'lchanadi va hisobot davrining boshi uchun ham, oxiri uchun ham hisoblanishi mumkin. Ma'lumki, eskirish ko'effitsiyentining ortishi korxonalar asosiy vositalari holati yomonlashganligini bildiradi. Bunda shuni hisobga olish lozimki, eskirish ko'effitsiyenti asosiy vositalarning haqiqatda eskirishini aks ettirmaydi, yaroqlilik ko'effitsiyenti esa ularning joriy qiymati, masalan, uskunalar vaqtincha ishlatilmayotganda aniq bahosini bera olmaydi. Bu holatda asosiy vositalar jismoniy eskirmaydi, lekin ularning eskirishining umumiy miqdori ortadi. Asosiy vositalarning joriy qiymat bahosi qator omillar, xususan, konyuktura va talab holatiga bog'liq bo'ladi, shuning uchun yaroqlilik ko'effitsiyenti yordamida olingan bahodan farqlanishi mumkin. Asosiy vositalarning eskirish miqdoriga tashkilotda qabul qilingan amortizatsiya hisoblash tizimi eng katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda mavjud hisob va hisobot tizimida eskirish va yaroqlilik

koeffitsiyentlari asosiy vositalar holatining faqatgina shartli bahosini beradi, bu esa ushbu ko'rsatkichlardan tahlil jarayonida qo'llash imkoniyatini jiddiy ravishda cheklab qo'yadi. Endi esa asosiy vositalarning eskirish va yaroqlilik koeffitsiyentlarini aniqlaymiz:

$$Ke = 1581 / 4594,7 \times 100\% = 34,5\% - \text{yil boshi uchun}$$

$$Ke = 2496,5 / 5759,9 \times 100\% = 43,4\% - \text{yil oxiri uchun}$$

$$Kya = 3013,7 / 4594,7 \times 100\% = 65,5\% - \text{yil boshi uchun}$$

$$Kya = 3263,4 / 5759,9 \times 100\% = 56,6\% - \text{yil oxiri uchun}$$

Yaroqlilik koeffitsiyenti bir (yoki 100%) va eskirish koeffitsiyenti o'rtasidagi farq sifatida hisoblab topilishi mumkin $Kya = 1 - Ke$.

6.4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari

Asosiy vositalarni yangilash tezligi korxonalarining ishlab chiqarish, investitsion va innovatsion faolligiga bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni muomaladan chiqarishning optimal muddatlari ilg'or texnikalardan foydalanish asosida kengaytirilgan ishlab chiqarishni rag'batlantirishga imkon beradi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini umumiy tavsiflashda **fond qaytimi, fond sig'imi, fondlar rentabelligi, mahsulotlar o'sishining bir so'miga to'g'ri keladigan solishtirma kapital qo'yilmalar** kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi natijasida yuzaga keluvchi **nisbiy iqtisod (qo'shimcha ehtiyoj)** ham hisoblanadi.

Tahlil jarayonida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar dinamikasi, ularning darajasi bo'yicha reja bajarilishi o'rganiladi, korxonalarining qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini yanada chuqurroq tahlil qilish maqsadida fond qaytimi ko'rsatkichi barcha asosiy vositalar, ishlab chiqarish yo'nalishidagi fondlar, ularning aktiv qismi (mashina va uskunalar) bo'yicha aniqlanadi.

Fond qaytimi – asosiy ishlab chiqarish fondlarining 1 so'm (1000 so'm)iga to'g'ri keladigan bir yilda (yoki boshqa davr)

ishlab chiqarilgan mahsulot hajmidir. Uni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$F_q = \frac{Q}{A_f}$$

Bu erda: F_q – fond qaytimi;

Q – ulgurji narxlardagi mahsulotlar (ish, xizmat) hajmi;

A_f – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha yillik qiymati.

Fond qaytimini hisoblashda shuni nazarda tutish talab qilinadiki, asosiy vositalar qiymatida xususiy va ijaraga olingan mablag‘lar hisobga olinadi, konservatsiyadagi, shuningdek, boshqa korxonalariga ijaraga berilgan asosiy vositalar hisobga olinmaydi.

Fond qaytimi dinamikasini baholashda boshlang‘ich ma‘lumotlar taqqoslama ko‘rinishga keltiriladi. Mahsulot hajmini ulgurji narxlar va strukturaviy o‘zgarishlar o‘zgarishiga, asosiy mablag‘lar qiymatini esa qayta baholash koeffitsiyentiga tuzatish talab qilinadi.

Ayrim iqtisodchilar fond qaytimini sotilgan mahsulotlar, foyda, shuningdek, natural ifodada mahsulot ishlab chiqarishdan kelib chiqqan holda aniqlashni taklif qiladilar.

Natural ifodada mahsulot ishlab chiqarishdan kelib chiqqan holda aniqlangan fond qaytimi ko‘rsatkichi asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligini to‘g‘riroq aks ettiradi. Biroq bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalar tomonidan ushbu ko‘rsatkichning qo‘llanilish doirasi chegaralangan. Sanoatning aksariyat tarmoqlarida fond qaytimi qiymat ko‘rsatkichlari asosida aniqlanadi. Fond qaytimini hisoblash uchun sotilgan mahsulotlar ko‘rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiq emas, chunki qator yillar uchun dinamikada bu ko‘rsatkich hajmini turlicha bahoda aks ettiradi. Fond qaytimini korxonada foydasi bo‘yicha ham hisoblash mumkin.

Asosiy faoliyat bo‘yicha foyda

$$Fr = \frac{\text{Asosiy faoliyat bo‘yicha foyda}}{\text{Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha yillik qiymati}}$$

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha yillik qiymati

Mablag'lardan samarali foydalanishning boshqa ko'rsatkichi **fond sig'imi** hisoblanib, u asosiy vositalar o'rtacha qiymatini mahsulot ishlab chiqarish hajmiga nisbati bilan aniqlanadi (fond qaytimiga teskari ko'rsatkich) :

$$F_s = \frac{A_f}{Q}$$

Fond sig'imini dinamikada hisoblash va baholash o'ziga xos alohida o'rin tutadi. Fond sig'imining o'zgarishi mahsulot hajmining bir so'miga asosiy vositalar qiymati o'sishi yoki kamayishini ko'rsatadi va asosiy vositalarda mablag'larni nisbatan tejab qolish yoki ortiqcha sarflash miqdorini aniqlashda qo'llaniladi.

Asosiy vositalarni nisbatan tejab qolish (ortiqcha sarflash) miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$T_n (A_f) = (F_s^1 - F_s^0) \times Q^1$$

Bu erda

F_s^1, F_s^0 – haqiqatdagi va bazis davrdagi fond sig'imi;

Q – haqiqatdagi mahsulot hajmi.

Asosiy vositalar qiymatining o'sish sur'ati bilan mahsulot ishlab chiqarish o'sish sur'atining nisbati fond sig'imining chegaraviy ko'rsatkichini, ya'ni mahsulotlarning 1% o'sishiga asosiy vositalar o'sishini aniqlashga imkon beradi. Agar fond sig'imining chegaraviy ko'rsatkichi birdan kam bo'lsa, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi ortadi va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsiyenti o'sgan hisoblanadi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi keyingi ko'rsatkich fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi hisoblanib, fond qiymatining xodimlar soniga nisbati sifatida hisoblanadi.

Fond bilan qurollanganlik ko'rsatkichi xodimlarning umumiy soni bo'yicha ham, asosiy ishlab chiqarish xodimlarining soni hisobida ham aniqlanishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini taqqoslash xodimlar soni tarkibidagi o'zgarishlarni ularning o'zgarmas miqdorida asosiy vositalar bilan ta'minlanganligiga ta'siri haqida mulohaza qilishga imkon beradi.

Fond qaytimi, fond bilan qurollanganlik va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro aloqani kuzatish

uchun fond qaytimi formulasini hosil qilish lozim (surat va maxraj xodimlar soniga bo'linadi):

$$F_q = \frac{M_u}{F_{qur}} = \frac{\frac{Q}{X_s}}{\frac{Av}{X_s}}$$

Bu erda,

Q – mahsulot (ish, xizmat) hajmi;

Av – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati;

Xs – xodimlar soni;

M_u – mehnat unumdorligi;

F_{qur} – fond bilan qurollanganlik.

Shunday qilib, fond qaytimini mehnat unumdorligining fond bilan qurollanganlikka bo'linmasi sifatida tasavvur qilish mumkin. O'z navbatida, fond qaytimi mehnat unumdorligiga to'g'ri proporsional, fond bilan qurollanganlikka esa teskari proporsial bo'ladi. Fond qaytimini oshirish uchun mehnat unumdorligining o'sish sur'ati uning fond bilan qurollanganlik bo'yicha o'sish sur'atini ortda qoldirishi zarur.

6.5. Fond qaytimining omilli tahlili

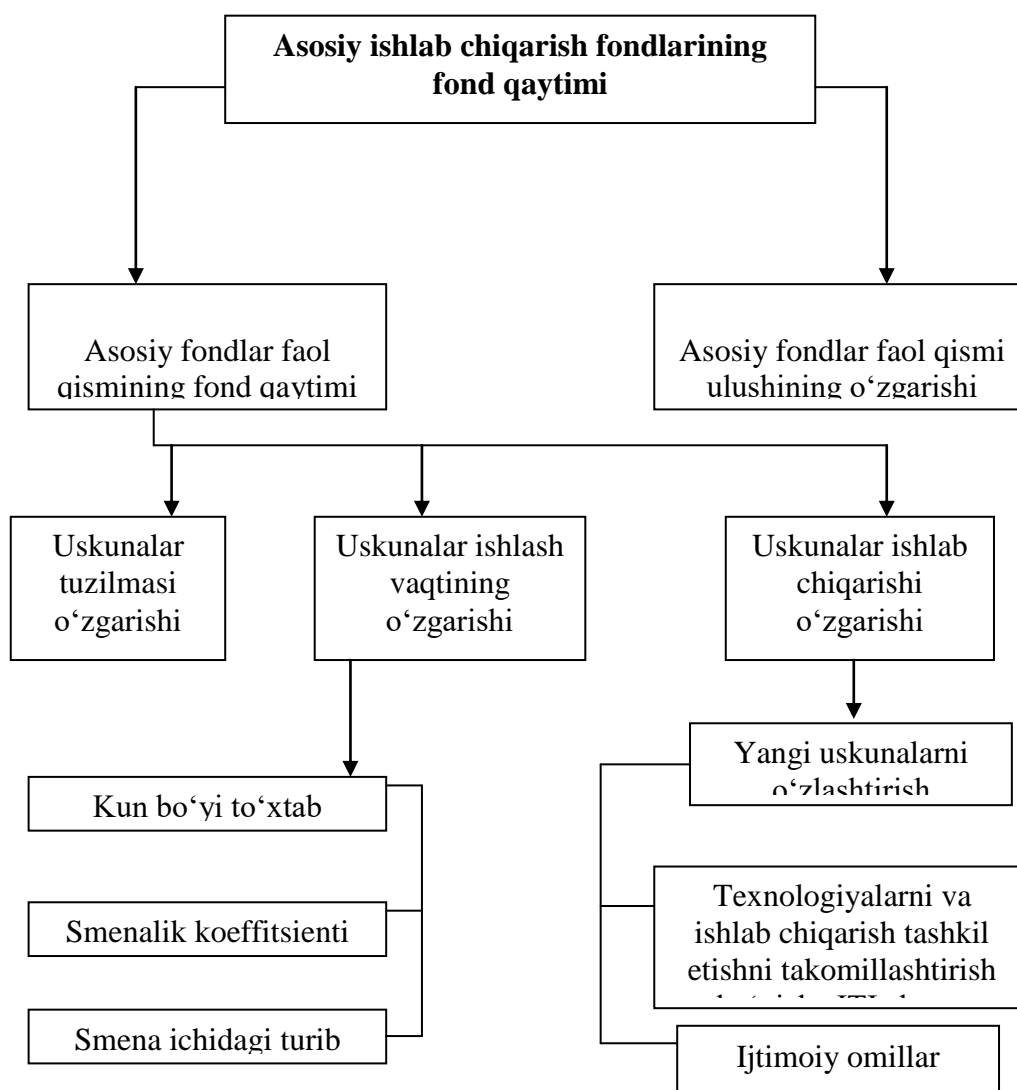
Tahlilda fond qaytimining haqiqatdagi ko'rsatkichi oldingi davrlar ma'lumotlari, loyihaviy ko'rsatkichlar, boshqa korxonalarining fond qaytimi bilan taqqoslanadi. Fond qaytimi darajasini taqqoslash tahlilning boshlanishi, uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va o'lchash uchun boshlang'ich baza hisoblanadi. Quyidagilar fond qaytimi ortishiga xizmat qiladi:

- ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ilg'or texnologiyalardan foydalanish, joriy uskunalarni modernizatsiyalash;
- uskunalarni ishlatish vaqtini ko'paytirish;
- uskunar ishlash intensivligini oshirish, jumladan xom ashyo va materiallar sifatining texnologik jarayon talablariga muvofiqligini ta'minlash va ishlab chiqarish xodimlari malakasini oshirish yo'li bilan;
- asosiy vositalarning faol qismi ulushini oshirish.

10.1-chizmadan ko‘rinib turibdiki, asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi ko‘p jihatdan uskunalarining ishlash tarkibi va vaqtidagi o‘zgarishlarga bog‘liq.

Tuzilmaning fond qaytimiga ta‘hiri shu bilan shartlanganki, asosiy ishlab chiqarish fondlarining turli toifalari ishlab chiqarish jarayonida birdek faol ishtirok etmaydi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimini hisoblashda ishchi mashinalar va uskunalar ajratib ko‘rsatiladi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari, jumladan mashina va uskunalar qiymatining bir so‘miga fond unumi o‘shish sur‘atlarini taqqoslash asosiy vositalar tarkibi o‘zgarishining ulardan foydalanish samaradorligiga ta‘sirini ko‘rsatadi.

6.1-chizma. Fond qaytimi darajasini belgilab beruvchi omillar

5.5-jadvalda ko'rib chiqilayotgan davr uchun asosiy ishlab chiqarish fondlari, jumladan mashina va uskunalardan oldingi davrga nisbatan yomon foydalanilgan. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi o'tgan yilgi 1594,8 so'mdan hisobot yilida 1457,6 so'mgacha, mos ravishda mashina va uskunalar 2062,1 so'mdan 1894,8 so'mgacha kamaygan.

Tahlilda asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimiga ta'sir qiluvchi omillar hisoblab chiqiladi.

6.5- jadval

Fond qaytimi tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Og'ish (+;-)	Hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan % da
	A	1	2	3	4
1	Taqqoslama ulgurji narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi	5495,7	6548,9	+1053,2	119,1
2	Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati	3446	4493	+1047	130,4
3	Jumladan mashina va uskunalar	2665	3456,1	+791,1	129,7
4	Asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatida mashina va uskunalarning ulushi, % (satr3:satr2x100)	77,33	76,92	-0,41	99,5
5	Ishlab chiqarish fondlari qiymatining ming so'miga mahsulot hajmi (str1:str2)x100 so'm	1594,8	1457,6	-137,2	91,4
6	Mashina va uskunalarning qiymatining ming so'miga mahsulot hajmi (satr1:satr3)x100 so'm	2062,1	1894,8	-167,3	91,9

Bunda fond qaytimi ko'rsatkichini ikki ko'paytuvchining ko'paytmasi ko'rinishida ifodalash talab qilinadi:

Asosiy ishlab chiqarish fondlari fond qaytimi = Asosiy ishlab chiqarish fondlarining umumiy qiymatida mashina va uskunalarning ulushi * Mashina va uskunalarning fond qaytimi

Asosiy vositalar tarkibida mashina va uskunalarning ulushini miqdoriy ko'rsatkich sifatida qabul qilgan holda zanjirli o'rin

almashtirish usuli bilan har bir omilning ta'siri hisoblanadi (10.6-jadval).

Fond qaytimining 137,2 so'mga (1457,6 – 1594,8) pasayishi ikki omil, uskunalarning ulushi hamda mashina va uskunar fond qaytimi kamayishi ta'sirida sodir bo'lgan.

$$\text{Hisoblashni tekshirish: } 1457,6 - 1594,8 = - 8,6 - 128,6 - 137,2 = - 137,2.$$

6.6-jadval

Ketma-ket hisoblar	O'zaro ta'sirlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar		Asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond qaytimi	Oldingi hisoblashlardan og'ish	Og'ish sabablari
	Fondlar tarkibida mashina va uskunar ulushi, %	Mashina va uskunar fond qaytimi			
1- hisob o'tgan yili	O'tgan 77,33	O'tgan 2062,1	O'tgan 1594,8		
Birinchi ko'rsatkichni o'rin almashtirish	Hisobot 76,92	O'tgan 2062,1	Shartli 1586,2	-8,6	Mashina va uskunar ulushi pasayishi
Ikkinchi ko'rsatkichni o'rin almashtirish	Hisobot 76,92	Hisobot 1894,8	Hisobot 1457,6	-128,6	Mashina va uskunar fond qaytimi pasayishi

6.6. Uskunalardan foydalanish tahlili

Uskunalardan foydalanishni yaxshilash fond qaytimiga katta ta'sir ko'rsatadi. Uskunalardan foydalanish tahlilida, avvalo, korxonaning uskunar bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanish to'liqligini tekshirish zarur.

Jami uskunar **mavjud, o'rnatilgan va ishlatilayotgan** kabi turlarga ajratiladi.

Mavjud uskunalarga qayerda bo'lishi (sexlarda, omborda) va qanday ahvolda bo'lishidan qat'iy nazar korxonada mavjud barcha uskunar kiritiladi.

O'rnatilgan uskunar – bu sexlardagi yig'ilgan va ishlatishga tayyorlangan uskunalardir. Shuni ham nazarda tutish

lozimki, o'rnatilgan uskunalarning bir qismi zahirada, konservatsiyada, rejadagi ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishi mumkin.

Ishlatilayotgan uskunalalar – bu ishlatish vaqtidan qat'iy nazar hisobot davrida haqiqatda ishlatilayotgan barcha uskunalardir. Uskunalardan foydalanish samaradorligini oshirish ikki yo'l bilan ta'minlanadi:

- ekstensiv (vaqt bo'yicha)
- intensiv (quvvati bo'yicha)

Uskunalarning ekstensiv yuklama darajasini tavsiflash uchun uni ishlatish vaqtining balansi o'rganiladi. U o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- kalendar vaqt fondi – uskunalarini ishlatishning maksimal mumkin bo'lgan vaqti (hisobot davridagi kalendar kunlar soni 24 soatga va o'rnatilgan uskunalar birligi miqdoriga ko'paytiriladi);

- rejim vaqt fondi – (o'rnatilgan uskunalar birligi miqdori hisobot davridagi kalendar kunlar soniga va smenalilik koeffitsiyenti hisobga olingan holda kunlik ish soati miqdoriga ko'paytiriladi);

- rejaviy fond – reja bo'yicha uskunani ishlatish uskunaning rejaviy ta'mirda va modernizatsiyada bo'lishga oid rejimli vaqtidan farq qiladi;

- ishlangan vaqtning haqiqatdagi fondi.

Haqiqatdagi va rejadagi kalendar vaqt fondini taqqoslash uskunani ishga tushirish bo'yicha rejaning muddat va miqdor bo'yicha bajarilish darajasini; kalendar va rejim vaqt fondini taqqoslash – smenalilik koeffitsiyentini oshirish hisobiga uskunalardan yaxshiroq foydalanish imkoniyatini, rejim va rejaviy vaqt fondini taqqoslash – ta'mirlashga vaqt sarfini qisqartirish hisobiga yuzaga keladigan vaqt zahiralari aniqlashga imkon beradi.

Uskunalarini ishlatish vaqtidan foydalanishni tavsiflash uchun quyidagi koeffitsiyentlar qo'llaniladi:

- kalendar vaqt fondi – $K_{k.f.} = T_f : T_k$
- rejim vaqt fondi – $K_{r.f.} = T_f : T_r$
- rejaviy vaqt fondi – $K_{p.f.} = T_f : T_p$

- kalendar fonda turib qolishlarning ulushi : $Ud.pr = PR : Tk$,
Bu erda

Tf, Tp, Tr, Tk – mos ravishda uskunalar ish vaqtining haqiqatdagi va rejaviy, rejim va kalendar fondlari;

PR – uskunalarining turib qolishlari.

Bir martalik tekshiruv ko'rsatadiki, tahlil qilinayotgan korxonaning birinchi sexida vaqt bo'yicha uskunalaridan foydalanish quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

6.6-jadval

Ko'rsatkichlar	Reja	Hisobot	Rejadan og'ish (+,-)
Mahsulot hajmi, ming so'm	10823	10853	+30
Uskunalarini ish vaqti fondi, dastgoh-soatlar	421321	419699	-1622
1 dastgoh-soat uchun mahsulot ishlab chiqarish, so'm	25,69	25,86	+0,17

Ushbu ko'rsatkichlar asosida quyidagilarni aniqlaymiz:

- uskunalaridan ekstensiv foydalanish koeffitsiyenti

$$419699 : 421321 = 0,9962$$

- uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsiyenti

$$25,86 : 25,69 = 1,007$$

- uskunalaridan integral foydalanish koeffitsiyenti

$$0,9962 \times 1,007 = 1,003.$$

Hisoblashlar ko'rsatadiki, sexda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishning sezilarli zahiralari mavjud – rejaviy vaqt fondi 99,62 % ga foydalanilgan. To'g'ri, ish vaqtidan yo'qotishlar 1 dastgoh-soatga mahsulot ishlab chiqarish ortishi bilan qisman qoplangan va bu ko'rsatkich rejadan 0,66% yuqori bo'lgan. Buning natijasida mahsulot ishlab chiqarish rejasi 100,27% ga bajarilgan.

Nazorat savollari

1. Asosiy vositalar tahlili qanday yo'nalishlarda amalga oshiriladi?

2. Asosiy vositalar harakatini tavsiflovchi koeffitsiyentlarni sanab bering.

3. Asosiy vositalarning texnik holatini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?

4. Asosiy vositalar dinamikasini baholashda qanday ko'rsatkichlar qo'llaniladi?

5. Asosiy vositalar foydalanish samaradorligi tahlili metodikasini bayon qiling?

6. Asosiy vositalar fond qaytimi ko'rsatkichini hisoblash va tahlil qilishning iqtisodiy ma'nosi nimadan iborat?

7. Asosiy vositalar fond sig'imi ko'rsatkichini tahlil qilish qanday iqtisodiy ma'noga ega?

8. Asosiy vositalar fond qaytimi o'sishining asosiy omillarini tavsiflang. Ularning qaysilari ustuvor ahamiyat kasb etadi?

9. Ishlab chiqarish uskunalaridan foydalanish tahlili metodikasini tushuntirib bering.

10. Asosiy vositalarni ishga tushirish koeffitsiyentini (Ki) hisoblashda qanday formula qo'llanilishini aniqlang:

A) Yangi asosiy vositalar qiymati
$$K_i = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

B) Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati
$$K_i = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

V) Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati
$$K_i = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

G) Yangi asosiy vositalar qiymati
$$K_i = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} .$$

11. Yangilash koeffitsiyentini (Kya) hisoblash uchun qanday formuladan foydalaniladi?

A) Yangi asosiy vositalar qiymati
$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

B) Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

V) Yangi asosiy vositalar qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

G) Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{Qayta kirim qilingan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} .$$

12. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish koeffitsiyentini (K_h) hisoblash uchun qanday formuladan foydalaniladi?

A) Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_h = \frac{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

B) Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_h = \frac{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

V) Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati

$$K_h = \frac{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}} ;$$

G) Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati

$$K_h = \frac{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}} .$$

13. Tugatish (K_t) koeffitsiyentini hisoblash uchun qanday formuladan foydalaniladi?

A) Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

B) Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}} ;$$

Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

V) Tugatilgan asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{-----}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}} ;$$

G) Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati

$$K_t = \frac{\text{-----}}{\text{Tugatilgan asosiy vositalar qiymati}} .$$

14. Asosiy vositalar yaroqliligi (K_{ya}) koeffitsiyentini hisoblash uchun qanday formuladan foydalaniladi?

A) Asosiy vositalar qoldiq qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{-----}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati}} ;$$

B) Asosiy vositalarga hisoblangan eskirish miqdori

$$K_{ya} = \frac{\text{-----}}{\text{Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati}}$$

V) Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{-----}}{\text{Asosiy vositalar qoldiq qiymati}} ;$$

G) Asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

$$K_{ya} = \frac{\text{-----}}{\text{-----}}$$

Asosiy vositalarga hisoblangan eskirish miqdori

15. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini hisoblang, tahlil qiling hamda xulosalarni shakllantiring.

Ko'rsatkichlar	Bazis yil	Hisobot yili	Og'ish, (+ -)	O'zgarish sur'ati
1. Mahsulot (ish, xizmat) hajmi, mln. so'm	2300	2470,6		
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, mln. so'm	1821,2	1867,6		

3.Fond qaytimi				
4.Fond sig'imi				

16. Quyidagilarni hisoblagan holda asosiy vositalar tahlilini amalga oshiring:

- Kirim koeffitsiyenti (Kk)
- Yangilash koeffitsiyenti (Kya)
- Hisobdan chiqarish koeffitsiyenti (Kh)
- Tugatish koeffitsiyenti (Klik)
- Almashtirish koeffitsiyenti (Ka)
- Mashina va uskunalar parkini kengaytirish koeffitsiyenti (Kk)
- Eskirish koeffitsiyenti (Ke). Xulosalarni ifodalang.

Ko'rsatkichlar	Yil boshida mavjud	Kirim qilindi	Chiqarib tashlandi	Yil oxirida mavjud
Boshlang'ich baholashda asosiy vositalar qiymati	2966	1670,2	9.2	4627
jumladan yangilari		1231,6		
Asosiy vositalar eskirishi	889,8			956,8
Asosiy vositalarning qoldiq qiymati	2076,2			3670,2

VII bob. MODDIY RESURLAR BILAN TA'MINLANGANLIK VA ULARDAN FOYDALANISH TAHLILI

7.1. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta'minoti

Ishlab chiqarish jarayoni mehnat vositalari va mehnat predmetlarining uzluksiz doiraviy aylanishini o'zida aks ettiradi. Buning natijasida ular shaxsiy iste'mol predmetlariga aylanadi va ishlab chiqarish sohasini tark etadi yoki ishlab chiqarishning yangi vositalari sifatida yana uning tarkibiga qo'shiladi.

Uzluksiz ishlab chiqarish jarayonida korxonani mehnat predmetlari bilan ta'minotini tashkil qilish samaradorligi, ulardan ishlab chiqarish jarayonida oqilona foydalanish ulkan ahamiyat kasb etadi.

Mehnat predmetlariga quyidagilar kiritiladi: xom ashyo va materiallar, qo'shimcha materiallar, yonilg'i va energiya, ta'mir uchun ehtiyot qismlar va boshqalar. Moddiy resurslarni iste'mol qilish jarayonida ularning moddiy xarajatlarga o'zgarishi sodir bo'ladi, shuning uchun xom ashyo, materiallar, yonilg'i va energiyadan tejamkor foydalanish mahsulot tannarxini pasaytiradi.

Material sig'imi, mehnat sig'imi, fond sig'imi, kapital qo'yilmalar darajasi, mahsulot tannarxi va korxonada foydasi o'rtasida o'zaro chambarchas aloqa mavjud. Boshlang'ich materiallarning material sig'imi kamayganda chiqindilar kamayishi hisobiga jonli mehnat tejamkorligi vujudga keladi, mahsulot tayyorlash mehnat sig'imi kamayadi.

Ayni vaqtda material sig'imining kamayishi bir xil dastgohda bir xil miqdordagi materillardan foydalangan holda vaqt birligida ko'proq miqdorda tayyor mahsulot olishga imkon beradi. Bu esa mehnat unumdorligi, fond qaytimi ortishiga, fond sig'imi kamayishiga olib keladi. O'z navbatida, muayyan hajmdagi mahsulot yaratish uchun fond sig'imini kamaytirish korxonalarda kapital qo'yilmalar hajmini nisbatan qisqarishini keltirib chiqaradi.

Mahsulotlar tannarxini kamaytirgan holda moddiy resurslardan oqilona foydalanish rentabellik va foyda o'sishi omili sanaladi. Lekin oddiy resurslardan tejamli foydalanish faqatgina ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflovchi iqtisodiy ko'rsatkichlar oshishiga olib kelmaydi. Mavjud texnologik tizimlarda inson ehtiyojlarini qondirish uchun ishlab chiqarish hajmining o'sishi shunga olib keldiki, tabiiy resurslar ning tugash sur'ati va atrof-muhitning ifloslanish darajasi yo'l qo'yib bo'lmaydigan chegaraga yetib qoldi⁷.

Atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha yirik mutaxassislar E. fon Vaytszekker, Eymari B. Lovins, L. Xanter Lovins texnologik tizimlarning rivojlanish tendensiyalari tahlili asosida quyidagi xulosaga keldilar:

Resurslar mahsuldorligini to'rt karra oshirish mumkin va shunday qilish lozim. Boshqacha aytganda, tabiiy resurslarni qayta ishlash hisobiga olinayotgan boyliklar to'rt karra oshishi darkor. Shuning evaziga biz ikki hissa yaxshi yashab, ikki hissa kamroq sarflashimiz mumkin bo'ladi⁸.

Moddiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni tejash variantlarini izlash tahlilning asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Moddiy resurslar tahlilining asosiy bosqichlari:

- moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini baholash;
- moddiy resurslardan foydalanish samaradorligining moddiy sarflar miqdoriga ta'sirini baholash;
- korxonaning moddiy resurslar bilan ta'minlanganligini tahlil qilish;
- materiallarni sarflash me'yorlari asoslanganligini tahlil qilish;
- moddiy resurslarga optimal ehtiyojni asoslash.

Moddiy resurslar tahlili uchun axborot manbalari sifatida moddiy resurslar mavjudligi va ulardan foydalanish haqida va ishlab chiqarish xarajatlari haqida statistik hisobot, ta'minot bo'limining tezkor ma'lumotlari, moddiy resurslar kirimi, sarfi va

---

⁷ Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества.- М.: Academia- Наука, 1998., с. 578.

⁸ Мидоуз Донелла, Мидоуз Денис, Рандерс Й. За пределами допустимого: глобальная катастрофа или стабильное будущее? (Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – с.600.

qoldig'i haqida analitik buxgalteriya hisobi ma'lumotlari, shuningdek, moddiy-texnik ta'minot rejalari, xom ashyo va materiallar yetkazib berish shartnomalari kabilar xizmat qiladi.

7.2. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili

Moddiy ta'minotni to'g'ri tashkil qilish korxonalar uzluksiz ishlashining asosiy shartlaridan biri sanaladi.

Materiallarga rejaviy ehtiyoj quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$M = M_e + Z_{m_{yo}} - Z_{m_{yb}};$$

Bu erda M – materiallarga rejaviy ehtiyoj;

M_e – rejadagi mahsulotni ishlab chiqarishni ta'minlash uchun materiallarga ehtiyoj;

$Z_{m_{yo}}$ – davr oxiri uchun materiallar zahirasi.

$Z_{m_{yb}}$ – davr boshi uchun materiallar zahirasi.

Davr boshida zahira tashkil qilish uchun moddiy resurslarga ehtiyoj uchta baho asosida aniqlanadi: 1) natural o'lchov birliklarida, bu ombor binolariga ehtiyojni belgilash uchun zarur; 2) qiymat bo'yicha – aylanma mablag'larga ehtiyojni aniqlash uchun; 3) ta'minlanganlik kunlarida – yetkazib berish grafigi bajarilishini rejalashtirish va nazorat qilish maqsadida.

Korxonaning kunlar bo'yicha zahiralar bilan ta'minlanganligi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$Z_k = \frac{Z_{mi}}{R_{1gi}};$$

Bu erda Z_k – kunlar bo'yicha xom ashyo va materiallar zahirasi;

Z_{mi} – i-turdagi material resurslarning natural yoki qiymat ko'rsatkichlarida ifodalangan zahiralar;

R_{1gi} – i-turdagi material resurslarning xuddi shu o'lchov birligida bir kunlik sarfi.

Materiallarning bir kunlik sarfi tahlil davri uchun i-turdagi material resurslarning jami sarfini davrdagi kalendar kunlar miqdoriga bo'lish bilan aniqlanadi.

Zahiralarni qoplashning ichki va tashqi manbalari mavjud.

Tashqi manbalarga tuzilgan shartnomaga muvofiq yetkazib beruvchilardan olingan material resurslar taalluqli sanaladi.

Ichki manbalar – bu xom ashyoni chiqitga chiqarishni kamaytirish, ikkilamchi xom ashyodan foydalanish, material va yarimfabrikatlarni o'zi tayyorlash, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini joriy qilish natijasida materiallarni tejash.

Material resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili jarayonida quyidagilar aniqlanadi:

1) material resurslarga ehtiyojlarning ularni yetkazib berish bo'yicha shartnomalar bilan ta'minlanganlik darajasi va uning bajarilishi;

2) yetkazib berishlar maromiyligi va ishlab chiqarish dasturi bajarilishiga yetkazib berishdagi buzilishlar ta'siri;

3) tovar zahiralari bilan haqiqatda ta'minlanganlikning rejadagi bilan muvofiqligi;

4) material resurslar bilan ta'minlash etarli bo'lmaganligiga bog'liq ravishda ishlab chiqarish hajmining kamayishi.

Material resurslarga ehtiyojlarning yetkazib berish bo'yicha shartnomalar bilan ta'minlanganlik darajasi quyidagi ko'rsatkichlar orqali baholanadi:

- reja bo'yicha ta'minlanganlik koeffitsiyenti K_{tr} :

$$K_{tr} = \frac{\textit{Tuzilgan shartnomalar bo'yicha summa}}{\textit{Rejaviy ehtiyoj}}$$

- haqiqatda ta'minlanganlik koeffitsiyenti K_{th} :

$$K_{th} = \frac{\textit{Haqiqatda yetkazib berilgan material resurslar qiymati}}{\textit{Rejaviy ehtiyoj}}$$

Keltirilgan koeffitsiyentlar tahlili materiallarning har bir turi bo'yicha amalga oshiriladi.

Yetkazib beruvchilardan olingan materiallar miqdori, ularning standartlar, texnik shartlar va shartnoma shartlariga muvofiqligi tekshiriladi.

Agar materiallar pasaytirilgan navlilikda olingan bo'lsa, u holda bu mahsulot birligiga sarf-xarajatlar ortishiga yoki tayyor mahsulotlar sifatining mutanosib yomonlashishiga olib keladi.

Bunday holatlar enil sanoat uchun xos sanaladi. Mashinasozlik korxonalariga nomutanosib profilli metalloprokatlar kelib tushishi, odatda, materiallarni ortiqcha sarflash va chiqindi ko'payishiga, mehnat sig'imi ortishi va mahsulot tannarxi qimmatlashishiga sabab bo'ladi. Bundan yetkazib beruvchilardan olingan materiallar sifati va assortimenti shartnoma shartlariga muvofiq yoki muvofiq emasligini oydinlashtirish zarurati yuzaga keladi.

Tahlil jarayonida material resurslarni tashish ehtiyojining ularni yetkazib berish shartnomalari bilan ta'minlanganligi va haqiqatda bajarilishini tekshirish zarur.

7.1-jadval

Material resurslarning shartnomalar bilan ta'minlanganligi va haqiqatda bajarilishi

Materiallar nomi	Rejaviy ehtiyoj, tonna	Ehtiyojlarni qoplash manbalari, tonna		Shartnomalar tuzish, tonna	Yetkazib beruvchilardan kelib tushdi, tonna	Ehtiyojlar-ning shartnomalar bilan ta'minlanganligi, %	Shartnomalar ning bajarilishi, %
		ichki	Tashqi				
A	1	2	3	4	5	6=gr.4:gr.3	7=gr.5:gr.4
Saralangan konstruktsion po'lat	1100	300	800	700	650	87,5	92,8
Ingichka listli po'lat	160	-	160	150	150	93,7	100,0
Mis prokat	1800	100	1700	1450	1450	85,3	100,0
Latun prokat	400	30	370	360	350	97,3	97,2

7.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, sifatli po'lat materialiga ehtiyoj rejasi yetkazib berish bo'yicha shartnomalar hamda ichki qoplash manbalari bilan to'liq ta'minlanmagan.

Reja bo'yicha ta'minlanganlik koeffitsiyenti:

$$Kt.r = (300 + 700) : 1100 = 0,909$$

Haqiqatda yetkazib berish rejasi 86,3 % ga bajarilgan.

$$Kt.r = (650 + 300) : 1100 = 0,863.$$

7.3. Ombor zahiralari holati tahlili

Ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda ombor zahiralari to'ldirishni to'g'ri tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir nomlanishdagi materiallar bo'yicha me'yorlar o'rnatilgan bo'lishi va shu doirada ushbu zahiralari o'zining maksimal miqdoridan minimal miqdorigacha tebranishi lozim.

Korxonaning moddiy qimmatliklar zahirasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: normal saqlash zahiralari – joriy va sug'urta (ehtiyot); texnologik va mavsumiy zahiralari.

Zahiraning maksimal me'yoriga sanab o'tilgan tarkibiy qismlarning barchasi kiradi va u materiallarning navbatdagi partiyasi kelib tushgan vaqtdagi zahiralari holatini aks ettiradi. Minimal me'yorga joriy zahira kiritilmaydi. Bu me'yor joriy zahira to'liq sarflangan va etkazmalarining keyingi partiyasi kelib tushishi kutilayotgan davrdagi zahiralari holatini aks ettiradi.

Tahlilda har bir nomlanishdagi materiallar ishlab chiqarish uchun sarflash kunlarida ifodalangan zahiraning minimal me'yori bilan taqqoslanadi. Shu maqsadda quyidagi shaklli analitik jadval qo'llaniladi (7.2-jadval)

7.2-jadval

Material resurslar zahira holati tahlili

Materiallar markasi nomi	O'rtacha sutkalik sarf, kg	Haqiqatdagi zahira		Zahira me'yori, kunlar		Maksimal me'yordan og'ish	
		kg	kunlar	maksimal	minimal	kunlar	kg
Po'lat markasi U-10	50	4800	96	35	25	+61	+3050
8mm li po'lat	51,4	3600	70	94	80	-24	-1233,6

$$\text{Hisoblash: } 96 - 35 = +61 \text{ kun}$$

$$61 * 50 = +3050 \text{ kg}$$

Ushbu misolda hatto maksimal me'yor bilan taqqoslanganda ham U-10 po'latda sezilarli qoldiq mavjud. Ayni vaqtda boshqa turdagi po'lat 1233,6 kg kam.

7.4. Material resurslardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar

Zahiralarni tizimli aniqlash va mobilizatsiyalash, material sarflar va mahsulotning material sig'imini kamaytirish zarurati tahlilda material resurslardan foydalanish samaradorligini har tomonlama tavsiflovchi va mahsulotning material sig'imini kamaytirish borasida korxonada faoliyatini rejalashtirish, hisobga olish, natijalarni tahlil qilishga imkon beruvchi ko'rsatkichlar tizimi qo'llanilishini nazarda tutadi. Material resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari **umumiy** va **xususiy**ga ajratiladi.

Umumiy ko'rsatkichlarga quyidagilar kiritiladi: mahsulotning material sig'imi; material qaytimi; mahsulot tannarxida material sarflarning ulushi; material resurslardan foydalanish koeffitsiyenti.

Material resurslar samaradorligining **xususiy ko'rsatkichlari** material resurslarning alohida elementlarini iste'mol qilish samaradorligini tavsiflash, shuningdek, alohida mahsulotlar material sig'imini baholash uchun qo'llaniladi. Alohida mahsulotlarning solishtirma material sig'imi qiymat, natural-qiymat va natural ifodada hisoblanishi mumkin.

Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni aniqlash tartibi va ularning o'zgarish tendensiyalarini ko'rib chiqamiz.

Mahsulotning material sig'imi material sarfining ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi va ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir so'miga to'g'ri keluvchi material sarfini ko'rsatadi:

$$M_e = \frac{M_z}{N_v},$$

Bu erda M_z - material sarfi; N_v - qiymat yoki natural ko'rsatkichlardagi mahsulot hajmi. Material sarfi tarkibiga xom ashyo, asosiy va qo'shimcha materiallar, sotib olingan yarimfabrikatlar, yonilg'i, energiya kiritiladi.

Material qaytimi – material sig‘imiga teskari ko‘rsatkich, iste‘mol qilingan resurslarning 1 so‘miga to‘g‘ri keladigan mahsulot ishlab chiqarishni tavsiflaydi:

$$M_0 = \frac{N_v}{M_z}.$$

Mahsulotlarning turlari bo‘yicha **solishtirma material sig‘imi** mahsulot birligi ishlab chiqarish uchun material sarfining mahsulotning ulgurji narxiga nisbati sifatida aniqlanadi. Bu ko‘rsatkich ham natural, ham qiymat ifodasida ifodalanishi mumkin. Solishtirma material sig‘imini natural ifodada mahsulot tayyorlash uchun nisbatan bir turdagi materiallar (1 kvт./s. elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun shartli yoqilg‘i miqdori yoki 1 kilonmer kalava ishlab chiqarish uchun paxta tolasi miqdori) sarflanadigan korxonalaridagina aniqlash mumkin. Aksariyat korxonalarda mahsulot turli materiallardan tayyorlanadi, shuning uchun solishtirma material sig‘imini hisoblash faqat qiymat ifodasida amalga oshiriladi.

Material resurslardan foydalanish koeffitsiyenti – bu haqiqatdagi material sarfining rejalashtirilgan kalkulyatsiya bo‘yicha hisoblangan material sarfi miqdori va mahsulotning haqiqatdagi ishlab chiqarishi hamda assortimentiga nisbatidir.

Bu ko‘rsatkich haqiqiy material xarajatlari qiymatini reja bo‘yicha material xarajatlarining mahsulot ishlab chiqarish hajmi indeksiga ko‘paytmasiga bo‘lish orqali aniqlanadi va material sarfi me‘yoriga rioya qilinishini ko‘rsatadi:

$$K_m = \frac{M_h}{M_r * I_q}$$

Agar foydalanish koeffitsiyenti 1 dan katta bo‘lsa, materiallar ortiqcha sarflanayotganligini; K_m ning 1 dan kichik qiymati material resurslar tejalayotganligini anglatadi.

Material sig‘imining xususiy ko‘rsatkichlari material resurslarning alohida turlaridan (xom ashyo sig‘imi, metall sig‘imi, energiya sig‘imi va boshqalar) foydalanish samaradorligini tavsiflash uchun, shuningdek, alohida mahsulotlarning material sig‘imi darajasini (mahsulot birligiga ishlatilgan barcha materiallar qiymatining uning ulgurji narxiga nisbati) tavsiflash uchun qo‘llaniladi.

7.5. Material resurslardan foydalanish tahlili

Mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha rejani muvaffaqiyatli bajarish uchun korxonada nafaqat xom ashyo, yoqilg'i va boshqa mehnat vositalari bilan o'z vaqtida hamda to'liq ta'minlanishi zarur, balki ulardan ishlab chiqarishda oqilona foydalanish ham muhim o'rin tutadi. Bu esa materiallarni sarflashning ilg'or me'yorlarini qo'llash, yaroqsiz mahsulot chiqarishga yo'l qo'ymaslik yoki bu holatni minimumga tushirish, materiallardan faqat bevosita mo'ljallanganligiga ko'ra foydalanish, chiqindilarni to'g'ri qo'llashni taqozo etadi.

Sanoat korxonalarida sarfining umumiy miqdorida materiallar sarfi miqdori tayyorlanayotgan mahsulotning material sig'imiga bog'liq ravishda muhim ahamiyat kasb etadi. Material sarfining solishtirma og'irligi etarli darajada keng oraliqda tebranadi – u engil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarida eng yuqori bo'lsa, kon sanoati tarmoqlarida eng past ko'rsatkichga ega.

Materiallarni saqlash, moddiy qimmatliklarni yo'qotish va hisobdan chiqarish, keraksiz materiallarni tashqarida sotish, yo'qotishlar uchun aybdor shaxslardan undirish masalalari, shuningdek, moddiy qimmatliklar qoldiqlarini inventarizatsiya qilish natijalari material resurslardan foydalanish tahlilida o'z aksini topishi lozim.

Bunday tahlil materiallar qanchalik samarali sarflanayotganligi va mahsulot hajmi hamda tannarxiga qanday ta'sir qilayotganligini aniqlashga imkon beradi.

Tahlil quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

1. Mahsulotlar tannarxi kalkulyatsiyasi asosida tovar mahsulotning haqiqatdagi va rejalashtirilgan material sig'imi aniqlanadi, keyin esa ular o'rtasidagi farq topiladi.

2. Sarflardan olingan farqni tovar mahsulotni haqiqatdagi ishlab chiqarishga ko'paytirgan holda materiallar tejilishi yoki ortiqcha sarfining umumiy miqdori topiladi. Hosil bo'lgan umumiy miqdor material sig'imi o'zgarishining mahsulot tannarxiga ta'sirini tavsiflaydi.

3. Materiallar tejilishi yoki ortiqcha sarfi miqdorini mos ravishda tovar mahsulotning haqiqatdagi yoki rejalashtirilgan

material sig'imi bo'lish yo'li bilan tejash hisobiga qancha qo'shimcha mahsulot olinganligi yoki ortiqcha sarf hisobiga ishlab chiqarish qancha kamayganligi aniqlanadi.

7.3-jadval

Tovar mahsulot material sig'imi tahlili

t/r	Ko'rsatkichlar	Hisobot yili		Rejadan og'ish
		Reja	Haq.	
	A	1	2	3
1.	Moddiy xarajatlar, ming so'm	143252	166730	+23478
2.	Ulgurji narxlarda korxonaning tovar mahsuloti, ming so'm	220388	254550	+34162
3.	Tovar mahsulot material sig'imi, so'm (1-modda : 2-modda)	0,650	0,655	+0,005
4.	Rejadagi material sig'imi o'zgarishining ta'siri:	X	X	X
4.1.	Mahsulot tannarxiga material sarflar(3-modda gr.3 *2-modda gr.2), ming so'm	X	X	+1272,7
4.2.	Mahsulot hajmi, ortishi (+), kamayishi(-) (4.1-satr. ust .3 : 3-satr ust.1), ming so'm	X	X	-1958

Korxonada haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarishda 1272,7 ming so'mlik miqdorda materiallar ortiqcha sarflanishiga yo'l qo'ydi. Ushbu ortiqcha sarf bir so'm mahsulot uchun rejaga nisbatan haqiqatdagi sarf o'sishi bilan yuzaga kelgan. Sarflarning rejalashtirilgan me'yoriga rioya qilinganda korxonada qo'shimcha ravishda 1958 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarishi mumkin edi.

Asosiy va ikkinchi darajali kabi turlarga ajratiladigan (paxta tozalash va yog' zavodlari, go'sht kombinatlari va boshqa korxonalar), xom ashyoning bir turidan bir necha turdagi mahsulotlar ishlab chiqariladigan sanoat tarmoqlarida materiallardan foydalanish tahlilida tadqiqotning boshqa usuli qo'llaniladi. Bu erda mahsulot birligiga materiallar sarfi ko'rsatkichi ishlatilmaydi, balki foydalaniladigan material birligiga mahsulot chiqish me'yorlari foizlarda aniqlanadi.

Tahlil haqiqatdagi chiqishlarni normativ bilan taqqoslash usulida olib borildi. Agar asosiy mahsulot chiqishi ortayotgan bo'lsa, korxonada faoliyatiga ijobiy baho berish mumkin bo'ladi.

Tovar ishlab chiqarishning umumiy material sig'imini yanada chuqurroq tahlil qilish asosida material sarfining qaysi elementlari uning o'zgarishiga ta'sir qilganligini aniqlaymiz. Sarf elementlari: xom ashyo, asosiy materiallar, sotib olingan yarimfabrikatlar, qo'shimcha materiallar, yoqilg'i, energiya kesimida material sig'imining xususiy ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

7.4-jadval

Xususiy ko'rsatkichlarning material sig'imining umumlashtirma ko'rsatkichiga ta'siri

Ko'rsatkich	Reja bo'yicha	Hisobot bo'yicha	Rejadan og'ish
Taqqoslama narxlarda mahsulot ishlab chiqarish, ming so'm	220388	254550	+34162
Moddiy xarajatlar, ming so'm, jumladan:	143252	166730	+23478
xom ashyo va materiallar	45179	52946	+7767
Yarimfabrikatlar	84629	96474	+11845
Yoqilg'i	7934	8909	+975
Energiya	2865	5092	+2227
boshqa materia xarajatlar	2645	3309	+464
umumiy material sig'imi, tiyin, jumladan:	65,0	65,5	+0,5
xom ashyo qismida material sig'imi	20,5	20,8	+0,3
yarimfabrikatlar material sig'imi	38,4	37,9	-0,5
yoqilg'i material sig'imi	3,6	3,5	-0,1
energiya sig'imi	1,3	2,0	+0,7
boshqa materiallar bo'yicha material sig'imi	1,2	1,3	+0,1

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mahsulot material sig'imining rejaga nisbatan 0,5 tiyinga ortishi boshqa material sarflari bo'yicha xom ashyo sig'imi, energiya sig'imi va mahsulot sig'imi mos ravishda 0,3; 0,7; 0,1 tiyinga ortishi oqibatida sodir bo'lgan. Boshqa teng sharoitlarda ushbu omillar hisobiga material sig'imi 1,1 tiyinga kamayishi mumkin edi (0,3 + 0,7 + 0,1). Qolgan materiallar bo'yicha mahsulot material sig'imining 0,6 tiyinga kamayishi e'tiborga loyiq (0,5 + 0,1).

Mahsulot material sig'imini o'zgarishi natijalari tannarx kalkulyatsiyasi asosida alohida mahsulotlar solishtirma material sig'imi tahlili bilan tasdiqlanishi lozim. Tahlil qilinayotgan korxonada mahsulot turli materiallardan tayyorlanganligi uchun va ularning katta qismi sotib olinadigan yarimfabrikatlardan iborat ekanligi sababli natural ko'rsatkichlarda solishtirma material sig'imini hisoblash maqsadga muvofiq emas.

Solishtirma material sig'imi tahlili uslub va usullari obyektning tanlashga bog'liq bo'ladi. Angi mahsulotlar bo'yicha funktsional-qiyamat tahlili asosida ushbu buyum o'z funktsiyalarini bajarishi uchun mutlaq zaruriy minimum xarajatlarni hamda konstruktsiya va texnologiyalar nomukammalligi, mahsulot tayyorlashning samarasiz usuli bilan bog'liq qo'shimcha yoki ortiqcha sarfxarajatlarni aniqlash mumkin. Yangi turdagi mahsulotlarni loyihalashtirish va konstruktorlik echimlarni tanlash bosqichida provoditsya analiz konstruktiv va nisbiy material sig'imi tahlili o'tkaziladi. Korxonaning sa'y-harakatlari mahsulot konstruktsiyasi hamda materialdan foydalanish koeffitsiyentini oshirish uchun detal va uzellar tayyorlash texnologiyasini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning eng yaxshi xorij namunalari mutanosibligini aniqlash maqsadida eski mahsulot bo'yicha ham bunday tahlilni amalga oshirish zarur.

Materiallardan foydalanish va uning mahsulot hajmiga ta'sirini tahlil qilish yakunida material resurslardan foydalanishni yaxshilash asosida mahsulot hajmi o'sishi uchun zahiralarning hisobi bajariladi. Ushbu hisobda materiallarning turli shakllari bo'yicha sarflarni qisqartirishning aniqlangan barcha imkoniyatlari hisobga olinmaydi, balki etishmasligi ishlab chiqarish o'sishini chegaralab qo'ygan materiallar bo'yichagina hisob ishlari amalga oshiriladi.

Nazorat savollari

1. Korxonaning materiallar bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanish tahlili oldida qanday asosiy vazifalar turadi?
2. Tahlilning asosiy bosqichlarini ayting.
3. Materiallardan foydalanish samaradorligining umumlashtiruvchi ko'rsatkichlariga nimalar kiradi?

4. Material sig'iminining xususiy ko'rsatkichlarini ayting.
5. Solishtirma material sig'imi o'zgarishi sabablarini ayting.
6. Korxonalarda materiallar me'yoridan ortiqcha sarflanishiga olib keladigan qanday sabablar mavjud?
7. Material resurslar tejalishi zahiralarning tashuvchilari hisoblanuvchi omillarning asosiy guruhlarini ayting.
8. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha xom ashyo va materiallarning ombor holatini tahlil qiling.

Materiallar nomi	1-sana uchun haqiqatda qoldiq	Xarajat kunida haqiqatda qoldiq	Zahira me'yori, kunlarda		Me'yordan og'ish, kunlarda	Natural ifodada me'yordan og'ish
			maksimum	minimum		
A	1	2	3	4	5	6
Po'lat U-10, kg	4800	96	35	15		
Po'lat 8mm, kg	350	7	20	10		

9. Mahsulotning material sig'imi ko'rsatkichlarini aniqlang, u bo'yicha biznes-reja bajarilishini baholang, uning dinamikasini tahlil qiling.

Ko'rsatkich	O'tgan yil	Hisobot yili		O'tgan yilga nisbatan % da	Rejaga nisbatan % da
		reja	haq..		
1. Material sarfi, ming so'm	33400	33496	33473		
2. Tovar mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm	76430	76715	77468		
3. Tovar mahsulot material sig'imi, so'm					

10. Oldingi jadval ma'lumotlari bo'yicha rejaga nisbatan material sig'imi o'zgarishining mahsulot hajmiga ta'sirini hisoblang.

VIII bob. MEHNAT RESURLARI BILAN TA'MINLANGANLIK VA MEHNAT UNUMDORLIGI TAHLILI

8.1. Mehnat resurslari tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot manbalari

Iqtisodiyotning zamonaviy rivojlanish bosqichida, reja va o'tgan davrlarga nisbatan mehnatdan foydalanish jarayonida qanday o'zgarishlar sodir bo'lganligini aniqlab olish zarur. Korxonalarda mehnatdan foydalanish tahlilining asosiy vazifasi shundan iboratki, mehnat unumdorligi o'sishiga to'sqinlik qiluvchi, ish vaqti yo'qotilishiga sabab bo'luvchi barcha omillar aniqlanadi.

Korxonalar faoliyatini tavsiflovchi mehnat ko'rsatkichlari sifatida quyidagilardan foydalaniladi: mehnat unumdorligi, xodimlar soni, mehnat haqi fondi va o'rtacha mehnat haqi darajasi.

Mehnat resurslari tahlilining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

Mehnat unumdorligi qismida – rejaning bajarilish darajasi va o'sish sur'ati (dinamika) ni aniqlash; ekstensiv va intensiv omillar, xususan, mehnat unumdorligiga yangi texnikani joriy qilish, ish vaqtdan foydalanish, mahsulotlar assortimenti o'zgarishi va boshqalar ta'sirini aniqlash; qo'llanilayotgan ishlab chiqarish me'yorlari sifati va bajarilish darajasining mehnat unumdorligi darajasiga ta'sirini aniqlash;

Mehnat resurslari tarkibi, harakati va mehnat resurslaridan foydalanish qismida – xodimlar soni tarkibi va tarkibini hamda tuzilma o'zgarishining mehnat unumdorligi, dinamika va harakat ko'rsatkichlariga ta'sirini o'rganish.

Mehnat resurslari tahlilining maqsadi zahiralarni va foydalanilmagan ichki imkoniyatlarni aniqlash, ushbu zahiralarni ishga tushirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish hisoblanadi.

Mehnat ko'rsatkichlari tahlili uchun asosiy axborot manbalari sifatida quyidagilar hisoblanadi: mehnat bo'yicha rejalar, 1 – mehnat shakli "Mehnat bo'yicha hisobot", 3-moliya shakli "Tashkilot xarajatlari to'g'risida", ishchilar harakati bo'yicha

kadrlar bo'limining statistik hisoboti, sexlar, bo'limlar, korxonalar xizmatlarining tezkor hisoboti, ishlab chiqarish bo'linmalari va xizmatlar hamda korxonaning mehnat resurslari bilan bog'liq boshqa hisobotlar.

Tahlilning kompleksligini ta'minlash uchun statistik hisobotdan tashqari boshqa axborot manbalarini ham jalb qilish talab etiladi: ishlab chiqarish va yaroqsiz mahsulotlarni hisobga olish bo'yicha birlamchi hujjatlar, mehnat haqi hisoblash bo'yicha hisob registrlari, bir martalik kuzatishlar natijalari (fotografiyalar, xronometraj va boshqalar) hamda bir martalik statistik tekshirishlar va hokazo.

Mehnat resurslari tahlili quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

- korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi;
- ish vaqtidan foydalanish samaradorligini baholash;
- mehnat unumdorligini o'rganish.

8.2. Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi tahlili

Korxonaning xodimlar bilan ta'minlanganligi va undan foydalanish samaradorligiga mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uning tannarxi, foyda va boshqa ko'rsatkichlar bog'liq bo'ladi. Faoliyat yuritayotgan korxonalarda ishlab chiqarish o'sishiga ayni paytda mavjud yoki undan kamroq ishchilar sonida mehnat unumdorligini oshirish hisobiga erishish lozim.

Korxonaning jami xodimlari ikki guruhga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish xodimlari.
2. Noishlab chiqarish xodimlari.

Ishlab chiqarish xodimlariga – asosiy faoliyatda band bo'lgan xodimlar – korxonaning asosiy faoliyati (mahsulotlar tayyorlash va sanoat xarakteridagi ishlarni bajarish, ishlab chiqarishni tashkil qilish va korxonani boshqarish va hokazo) bilan bog'liq faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxslar kiritiladi. Ushbu guruh xodimlari quyidagi toifalarga ajratiladi: ishchilar, xizmatchilar, mutaxassislar va boshqaruv xodimlari.

Barcha turdagi transport, bolalar bog'chasi va yaslilar, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari va sport-

sog'lomlashtirish sohasidagi xodimlar *noishlab chiqarish xodimlari* toifasiga kiritiladi.

Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi uning toifalar va kasblar bo'yicha haqiqatda mavjud ko'rsatkichini rejadagi ehtiyoji bilan taqqoslash asosida aniqlanadi.

Ishchilar soni o'zgarishini tahlil qilishda mazkur korxonalar zaruriy mehnat resurslari bilan qay darajada ta'minlanganligini aniqlash zarur. Ishchilarning haqiqatdagi sonini reja bilan shunchaki taqqoslash yo'li bilan ushbu savolga to'g'ri javob olishning iloji yo'q. Hisobot bo'yicha ishchilar miqdori rejaga nisbatan kam bo'lib chiqishi mumkin. Lekin bu ishlab chiqarish mehnat resurslari bilan ta'minlanmaganligini anglatmaydi, chunki korxonaning rejalashtirilgan ishchilar soniga ehtiyoji yangi texnikalarni joriy qilish, qo'shimcha ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va ishchilarning muayyan miqdorini ozod qilishga imkon beruvchi qator boshqa tashkiliy-texnik tadbirlar o'tkazish yo'li bilan qisqartirilgan bo'lishi mumkin.

Boshqa tomondan, ishchilarning haqiqatdagi umumiy miqdorining rejaga muvofiqligi ham korxonaning zaruriy mehnat resurslari bilan ta'minlanganligini anglatmaydi, chunki bir kasb bo'yicha mehnat resurslari ortiqcha bo'lgan bir vaqtda boshqa kasblar bo'yicha etishmaslik kuzatilishi mumkin. Bundan korxonaning mehnat bo'limi va kadrlar bo'yicha materiallari ma'lumotlari bo'yicha ishchilar tarkibini o'rganish zarurati yuzaga keladi.

Mehnat resurslari ta'minlanganligi va samarali foydalanish tahlili uchun 1- mehnat shakli – "Mehnat bo'yicha hisobot" statistik shakl qo'llaniladi.

Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi analitik jadvalda keltirilgan ma'lumotlar bilan tavsiflanadi.

8.1-jadvaldan ko'rinadiki, asosiy faoliyat xodimlarining soni hisobot yilida rejaga nisbatan pasayib, 96,8% ni tashkil qilgan, o'tgan davrga nisbatan esa – 86,8%. Ishchilar soni rejaga nisbatan oshgan, o'tgan yilga nisbatan esa kamayib, mos ravishda 114,7% va 92,6% ni tashkil qilgan. Rahbarlar va mutaxassislar soni hisobot bo'yicha reja darajasida 100% bo'lgan, o'tgan yilga nisbatan 75,4%.

8.1 jadval

Mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik

Xodimlar toifasi	O'tgan davr uchun xodimlar soni	Reja bo'yicha xodimlar soni	Hisobot davridagi xodimlar soni	Haqiqatda, % da	
				Rejaga nisbatan	O'tgan davrga nisbatan
Asosiy faoliyat xodimlari	874	784	759	96,8	86,8
Ulardan:					
Ishchilar	649	524	601	114,7	92,6
Xizmatchilar	172	120	118	98,3	68,6
Rahbarlar va mutaxassislar	53	40	40	100,0	75,4

Tahlil jarayonida ishlab chiqarish xodimlari tarkibidagi o'zgarishlarni o'rganish zarur. Xodimlar tarkibi tarmoq xususiyatlari, mahsulotlar nomenklaturasi, ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va ko'lamiga bog'liq bo'ladi. Xodimlarning har bir toifasi salmog'i texnika va ishlab chiqarishni tashkil etish taraqqiy etishi bilan o'zgaradi.

Avtomatlashtirilmagan korxonalarda ishchilarning salmog'i o'sishi ishlab chiqarish xodimlari tarkibi yaxshilanganligidan darak beradi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot murakkablashuvi, avtomatlashtirilgan uchastka va sexlar joriy qilinishi mutaxassislar ulushi ortishini talab qiladi. Boshqaruvni takomillashtirish, orgtexnikadan foydalanish bilan xizmatchilar ulushini kamaytirish ta'minlanadi.

8.2-jadval

Mehnat resurslari tarkibi tahlili

Xodimlar toifasi	Xodimlar tarkibi						Salmog'ining o'zgarishi, ±	
	O'tgan yil uchun		Reja		Haqiqatda		rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan
	kishi	%	kishi	%	kishi	%		
Asosiy faoliyat xodimlari, jami	874	100	784	100	759	100	-	-
jumladan:								
Ishchilar	649	74,2	524	79,6	601	79,2	-0,4	+5,0
Xizmatchilar	172	19,7	120	15,3	118	15,5	+0,2	-4,2

Rahbarlar va mutaxassislar	53	6,1	40	5,1	40	5,3	+0,2	-0,8
----------------------------	----	-----	----	-----	----	-----	------	------

8.2-jadval ma'lumotlari asosiy faoliyat xodimlari tarkibida oldingi va hisobot davrida tarkibiy o'zgarishlar sodir bo'lganligini ko'rsatadi. Rejaga nisbatan ishchilar salmog'ining kamayishi xizmatchilar, rahbarlar va mutaxassislar salmog'i ortishi bilan bir vaqtda sodir bo'lgan, o'tgan yilga nisbatan esa aksincha, ishchilar salmog'i ortgani holda boshqa toifadagi xodimlarning salmog'i kamayishi sodir bo'lgan. Bu korxonada boshqaruvi tarkibidagi o'zgarishlar bilan shartlangan bo'lishi mumkin.

Mutaxassislar soni kamayishi zarur malakali mutaxassislar mavjud emasligi natijasi hisoblanadi.

Ishlab chiqarish jarayonida ishtirokiga ko'ra, ishchilar, asosiy – bevosita asosiy mahsulot tayyorlash bilan band va qo'shimcha – qo'shimcha ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning barcha turlari bilan band – toifaga ajratiladi. Bunday bo'linish ishchilar sonini tahlil qilish va mehnat unumdorligini yuksaltirishning zahiralari aniqlashda jiddiy ahamiyatga ega. Biroq yillik va joriy statistik hisobotda bunday ma'lumotlar keltirilmaydi. Bu turli korxonalarda guruhlashning bir xilligini o'rnatish qiyinligi bilan, ba'zan esa asosiy va qo'shimcha toifaga kiritiladigan kasblar ro'yxati mavjud emasligi bilan izohlanadi.

Asosiy toifaga bevosita korxonada mahsulotini ishlab chiqaruvchi ishchilar, qo'shimcha toifaga ishlab chiqarish uchun zaruriy sharoitlarni ta'minlovchi ishchilar va qo'shimcha sexlar ishchilari (ta'mirlash-mexanik, instrumental, transport, energetik va hokazo) kiritiladi.

Ishlab chiqarish talablariga nafaqat xodimlarning umumiy soni, balki uning sifat tarkibi ham mutanosibli muhim ahamiyat kasb etadi. Bu xodimlarning jinsi, yoshi, staji, kasbi, tarif razryadi va to'lov tizimi bo'yicha taqsimlanishi haqida statistik hisobot ma'lumotlarini o'rganish yo'li bilan tekshiriladi.

Korxonalarda ba'zan malakasi kam xodimlar mavjud bo'lgan holda yetakchi kasb xodimlari etishmaydi.

Statistik hisobot, shuningdek, mehnat resurslarini birlamchi hisobga olish ma'lumotlari asosida ishchilarni malaka razryadlari

bo'yicha guruhlash amalga oshiriladi, har bir razryaddagi ishchilar sonining o'rtacha tortilgani sifatida o'rtacha tarif razryadi hisoblab chiqarilib, reja hamda o'tgan davr ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

8.3. Xodimlar qo'nimsizligi tahlili

Xodimlar soni, tarkibi va malakasi tahlili mehnat resurslari harakatini o'rganish bilan to'ldirilishi lozim bo'lib, u turli sabablarga bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, qarilik bo'yicha nafaqaga chiqish, o'qish uchun, xizmat safari, yuqori lavozimga ko'tarilish, boshqa korxonaga ishga o'tish, ishlar va shartnoma muddati tugashi bilan bog'liq ravishda o'zgarishi mumkin. Shular bilan bir qatorda, xodimlarni ularning o'z xohishiga ko'ra, mehnat intizomini buzganligi uchun, malaka talablariga javob bermasligi uchun bo'shatish, ya'ni xodimlar qo'nimsizligi ham xodimlar tarkibi va mehnat unumdorligining salbiy o'zgarishiga, ish vaqtidan to'liq foydalanmasligiga sabab bo'ladi.

Mehnat resurslari harakatini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar dinamikasi hisoblanadi va tahlil qilinadi:

– xodimlarni ishga qabul qilish aylanmasi koeffitsiyenti (K_{iq}):

$$K_{iq} = \frac{\text{Ishga qabul qilingan xodimlar soni}}{\text{Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni}} ;$$

– ishdan ketish bo'yicha aylanma koeffitsiyenti (K_k):

$$K_b = ; \frac{\text{Ishdan bo'shatilgan xodimlar soni}}{\text{Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni}}$$

– qo'nimsizlik koeffitsiyenti (K_q):

O'z xohishiga ko'ra va mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shatilgan xodimlar soni

$$K_q = \frac{\text{Ishdan bo'shatilgan xodimlar soni}}{\text{Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni}}$$

– kadrlar doimiyligi koeffitsiyenti (K_{kd}):

$$K_{kd} = \frac{\text{Yil davomida ishlagan xodimlar soni}}{\text{Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni}}$$

Xodimlarning o'rtacha ro'yxatdagi soni

Tahlil etilayotgan korxonada mehnat resurslari harakati tahlili quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

8.3-jadval

Xodimlar qo'nimsizligi tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili
1.	Ro'yxat bo'yicha ishchilar soni	649	601
2.	Ishga qabul qilinganlar soni	118	109
3.	Ishdan bo'shatilganlar soni	163	155
	Jumladan :		
3 a	O'z xohishiga ko'ra	53	45
3 b	Ishga kelmaganligi va boshqa mehnat intizomi buzilishlari uchun bo'shatilganlar	87	80
3 v	O'qishga kirganligi, pensiyaga chiqqanligi bilan bog'liq tarzda	23	30
4.	Ishga qabul qilish bo'yicha aylanma koeffitsiyenti	0,182	0,181
5.	Ishdan bo'shatishlar bo'yicha aylanma koeffitsiyenti	0,251	0,258
6.	Xodimlar qo'nimsizligi koeffitsiyenti	0,216	0,208

Ma'lumotlar ko'rsatadiki, hisobot davri uchun o'z xohishiga ko'ra, ishga sababsiz kelmaganligi va boshqa mehnat intizomini buzganligi uchun ishdan bo'shatilganlar soni 125 tani tashkil qiladi (45+80), o'z navbatida, xodimlar qo'nimsizligi koeffitsiyenti 0,208% ni tashkil qiladi. O'tgan yilda bu ko'rsatkich 0,216%ga teng edi .

Xodimlar qo'nimsizligi yil davomida yangi xodimlarni ishga qabul qilish va tayyorlashga to'g'ri kelishini anglatadi. Yangi qabul qilingan xodimlar, odatda, ishlab chiqarishning rejalashtirilgan darajasiga darhol erisha olmaydi, ularning yangi joyga moslashishi, ish joyi va operatsiyalarni o'zlashtirishi davridagi mehnat unumdorligi doimiy xodimlarga nisbatan pastroq bo'ladi. Ishchi xodimlarni mustahkamlashga yo'naltirilgan tadbirlarni oldindan ko'zda tutish uchun o'z xohishiga ko'ra ishdan bo'shashlarning aniq sabablarini bilish lozim. Statistik hisobotda ushbu sabablar keltirilmaydi, joriy hisobda ham bunday ma'lumotlar mavjud emas. Ularni ijtimoiy tadqiqotlar o'tkazish asosida aniqlash mumkin. Tadqiqot ma'lumotlari bo'yicha

qo'nimsizlikning asosiy sabablari quyidagicha: mehnat turidan qoniqmaslik, sharoitlar yomonligi, oylik mehnat haqi kamligi, ushbu kasbda o'sish imkoniyati mavjud emasligi, ish vaqtining uzunligi va boshqalar.

Tahlil yakunida korxonada xodimlarini ijtimoiy himoyalash darajasini oshirish, ularning mehnat, ijtimoiy-madaniy, uy-joy-maishiy shart-sharoitlarini yaxshilashga yo'naltirilgan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Ular kelgusi yil uchun ijtimoiy taraqqiyot rejasi va jamoaviy shartnoma ishlab chiqishda hisobga olinadi.

8.4. Ish vaqtdan foydalanish tahlili

Ishlab chiqarish hajmining o'sishi, mehnat jamoasining har bir a'zosiga mahsulotlar ishlab chiqishning ortishi, shuningdek, mehnat resurslaridan samarali foydalanishning eng muhim shartlaridan biri ish vaqtdan tejamkor va samarali foydalanish hisoblanadi. Ish vaqti qay darajada to'liq va oqilona foydalanilayotganligiga mehnat samaradorligi, barcha texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarni bajarish bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ish vaqtdan foydalanish tahlili korxonadagi analitik ishlarning muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Ish vaqtdan foydalanish tahlili ikki yo'nalishda olib boriladi: ish vaqtdan yo'qotishlarni va undan unumsiz foydalanishni aniqlash.

Tahlil uchun asosiy ma'lumotlar manbasi 1-mehnat statistik hisobot shakli bo'lib, unda ish vaqtdan foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar mavjud bo'ladi: yil uchun ishlab berilgan kishi-kun va kishi-soatlarning umumiy miqdori.

Ish vaqtdan foydalanish tahlili metodikasini ko'rib chiqishdan oldin qisqacha tarzda ishlab berilgan vaqtni hisobga olishning amaldagi tartibi haqida to'xtalib o'tamiz. Ishlab berilgan kishi-kuni va kishi-soatlarning haqiqatdagi miqdori haqida ma'lumotlar tabel hisobi ma'lumotlari bo'yicha olinadi. Tabel hisobining hozirgi tashkiliy shakli ishlab berilgan kishi-kuni va kishi-soatlarning haqiqatdagi miqdori haqida ishonchli ma'lumot bera olmaydi.

Xodimning ish vaqti fondini rejalashtirishda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi: *ish vaqtining kalendar fondi*, u barcha smenalarda uzrli va uzrsiz kishi-kunilarning umumiy soni bilan o'lchanadi; *ish vaqtining nominal fondi*, buni hisoblashda kalendar bo'yicha kunlarning umumiy sonidan bayram va dam olish kunlari chiqarib tashlanadi; *ish vaqtining maksimal fondi*, buni hisoblashda nominal fondni hisoblashda qabul qilingan kunlar soni navbatdagi ta'tillar davomiyligiga kamaytiriladi (kunlarda).

Ish vaqti fondini kishi-soatlarda rejalashtirishda xodimlarning ayrim guruhlarida ish kuni davomiyligi qisqartirilganligini hisobga olish zarur. Qisqartirilgan ish kuniga ega xodimlar guruhiga, masalan, tungi smena ishchilari, o'smirlar, og'ir va zararli ishlar bilan bandlar, emizikli onalar va boshqalar kiritiladi.

Ish kunning o'rtacha davomiyligi xodimlarning u yoki bu guruhining ish kuni davomiyligining umumiy hisobdagi ushbu guruhlarning ulushiga o'rtacha tortilgani sifatida aniqlanadi.

Masalan, agar 500 kishi 8 soatdan, 300 kishi 7 soatdan, 100 kishi 6 soatdan ishlasa, u holda ish kunining o'rtacha davomiyligi 7,44 soatni tashkil qiladi.

$$\frac{500 * 8 + 300 * 7 + 100 * 6}{500 + 300 + 100}$$

Shunday qilib, haqiqatdagi ish vaqtining o'rtacha davomiyligi muayyan darajada Mehnat resurslari tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Ish vaqtidan foydalanish tahlilida haqiqatda ishlab berilgan kishi-kuni va kishi-soatlarni rejadagi hisobot yili va o'tgan yil ma'lumotlari bilan taqqoslash orqali ish vaqti yo'qotishlari aniqlanadi.

Ish vaqti fondi (IVF) xodimlar soni, bir xodim tomonidan yil uchun ishlab berilgan kunlarning o'rtacha miqdori, ish kunining o'rtacha davomiyligiga bog'liq bo'ladi. Bu bog'liqlikni quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$IVF = XS * K * D$$

4.4.- jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, o'tgan yil bilan taqqoslaganda ish vaqtidagi umumiy yo'qotish 37,01 ming kishi-soatga teng bo'lsa, reja bilan qiyoslanganda 42,16 ming kishi-soatga ortiq bo'ldi.

Ish vaqti fondi o'zgarishi quyidagi omillar ta'siri hisobiga sodir bo'lgan:

a) xodimlar soni

$$\Delta IVF_{XS} = (XC_1 - XC_0) * K_0 * D_0 = (952 - 974) * 264 * 7,69 = -44,663$$

ming kishi-soat;

b) bir yilda bir xodimning ish kunlari soni (ish vaqtining butun kunlik yo'qotishlari)

$$\Delta IVF_K = XC_1 * (K_1 - K_0) * D_0 = 952 * (258 - 264) * 7,69 = -43,925$$

ming kishi-soat;

v) ish kuni davomiyligi (smena ichida ish vaqti yo'qotishlari)

$$\Delta IVF_D = XC_1 * K_1 * (D_1 - D_0) = 952 * 258 * (7,9 - 7,69) = +51,579$$

ming kishi-soat.

Bizning misolimizda 88,588 ming kishi-soat (44,663+43,925) ish vaqti yo'qotilishi xodimlar soni qisqarishi va yil uchun bir xodim uchun ish kunlari soni kamayishi hisobiga yuzaga kelgan. Ish vaqtining umumiy yo'qotishi ish kuni davomiyligi uzaytirilishi hisobiga qisman qoplangan.

8.4- jadval

Ish vaqtdan foydalanish tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yil uchun reja	Hisobot yil uchun haqiqatda	Og'ish, (+,-)	
					O'tgan yildan	Rejada n
1.	Xodimlarning o'rtacha soni(XS)	974	936	952	-22	16
2.	Bir xodimning bir yilda ishlagan kunlari soni (K)	264	260	258	-6	-2
3.	Bir xodimning bir yilda ishlagan ish soatlari (S)	2030,16	2028,00	2038,20	8,04	10,20
4.	Ish kunining o'rtacha davomiyligi (D)	7,69	7,8	7,9	0,21	0,10
5.	Ish vaqti fondi (IVF) ming kishi-soat	1977,38	1898,21	1940,37	-37,01	42,16

Ish vaqti yo'qotishini o'rgangandan so'ng ish vaqtining unumsiz sarflanishi aniqlanadi.

Ish vaqtining unumsiz sarflanishi yaroqsiz mahsulotlar tayyorlash, ularni tuzatish oqibatida ish vaqtini yo'qotish, shuningdek, texnologik jarayondan chetlashish (ish vaqtining qo'shimcha sarfi) bilan bog'liq ish vaqti sarfidan yuzaga keladi. Ish vaqtining unumsiz sarflanishi yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar haqida ma'lumotlarga asosan hisoblanadi.

8.5. Mehnat unumdorligi tahlili

Mehnatdan foydalanish samaradorligining eng muhim ko'rsatkichi – mehnat unumdorligi bo'lib, uning darajasi bir xodim uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ko'rsatkichi va vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot ko'rsatkichi bilan ifodalanishi mumkin.

Mehnatdan foydalanish samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlarni tavsiflaydi:

- mehnat unumdorligining o'sish sur'ati;
- mehnat unumdorligi oshishi hisobiga mahsulot o'sishi ulushi;
- bazis yilga nisbatan jonli mehnat tejami (yil hisobida xodimlar);
- mehnat haqi fondidan nisbiy iqtisod;
- mehnat unumdorligining o'sish sur'atining o'rtacha oylik mehnat haqi o'sishiga nisbati.

Mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasiga korxonada faoliyatining ko'plab ko'rsatkichlari, jumladan mehnat ko'rsatkichlari: mahsulot ishlab chiqarish, xodimlar soni, mehnat haqi fondi, tannarx va boshqalar bog'liq bo'ladi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari tahlilining asosiy yo'nalishi nafaqat reja qanday bajarilganligini aniqlashdan iborat, balki o'sish dinamikasini aniqlash, rejani bajarmaslik yoki ortig'i bilan bajarish sabablarini oydinlashtirish: mexanizatsiya vositalaridan foydalanish, asosiy va qo'shimcha ishlarga qo'l mehnatini jalb qilish, smena ichida va kunlab ish vaqti yo'qotilishi mavjudligi, ishlab chiqarish me'yorlari tarkibi va ularning texnikaning zamonaviy darajasiga muvofiqligini aniqlash ham uning vazifasiga kiradi. Tahlilda korxonada, sexlar, uchastkalar va

alohida ish joylarida mavjud mehnat unumdorligini oshirish zahiralarni aniqlash va ulardan foydalanish bo'yicha amaliy chora-tadbirlarni qayd qilish zarur.

Korxonalarda mehnat unumdorligini hisobga olish va tahlil qilish uchun bir xodimning o'rtacha ishlab chiqarish ko'rsatkichidan foydalaniladi. Bunda ishlab chiqarishni aniqlashning uchta usuli farqlanadi: qiymat, *natural va mehnat*. Bir xodim uchun o'zgarmas narxlarda mahsulot ishlab chiqarish ko'rsatkichi mufassal ko'rsatkich hisoblanadi. Mehnat unumdorligining mazkur ko'rsatkichi kamchiliklardan xoli emas – xom ashyo va materiallar narxi darajasiga bog'liqligi, mahsulotlar assortimenti, narxlar asoslanganligi va boshqalar. Narxlar o'zgarmasligiga rioya qilish mehnat unumdorligi darajasini o'lchash to'g'riligini ta'minlaydi, chunki aksincha holatda ko'rsatkichlar qiymat omili ta'sirida buzib ko'rsatiladi. Assortimentga kelsak, yo'l qo'yilgan o'zgarishlar mehnat unumdorligi darajasida aks ettiriladi, chunki mahsulotlarning har bir turi buyumlashgan, mehnatdan tashqari ushbu ishlab chiqarishga o'tkazilgan va yana ushbu ishlab chiqarishda sarflangan jonli mehnatni o'z ichiga oladi.

Qiymat ifodasida mahsulot
ishlab chiqarish hajmi

Mehnat unumdorligining = $\frac{\text{qiymat ko'rsatkichi}}{\text{Xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni}}$

Qator tarmoqlarda ishlab chiqarishni umumiy qiymat ko'rsatkichi bilan birgalikda uni natural ifodada o'lchash mumkin – dona, tonna, metr va boshqa ko'rsatkichlarda.

Bir xodimga to'g'ri keladigan mehnat = $\frac{\text{unumdorligi}}{\text{Xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha soni}}$

Tonna, kg, dona va metrda
ifodalanadigan mahsulot hajmi

Ishlab chiqarishni _____ bir turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi ishlab chiqarishdarda qo'llanildi. Bir turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishda ishlab

chiqarishning bir necha markasi yoki navi shartli-natural birliklarda o'lchanishi mumkin. Domna sexlarda mahsulot shartli ravishda qayta ishlangan chugun hisobidagi og'irlikka, marten sexlarida – oddiy uglerodli po'latga, tsement zavodlarida – shartli portlandtsementga keltiriladi va hokazo. Buning uchun mutanosib ayirboshlash koeffitsiyentlari qo'llaniladi. Ishlab chiqarishni bunday o'lchash aniq va ob'yektiv tuyulsa-da, lekin bir turdagi mahsulot bo'lsa ham (masalan, ko'mir yonuvchanligi) turli sifati tufayli mehnat unumdorligining haqiqiy darajasini aks ettirmaydi. Shuningdek, bir turdagi korxonalarda mehnat sarfi bir xil emasligi uchun undan qiyosiy tahlilda foydalanib bo'lmaydi.

Ishlab chiqarishni aniqlash uchun qo'llaniladigan o'lchovlarning uchinchi turi mehnat o'lchovidir.

Mehnat unumdorligi   Mahsulot ishlab chiqarishga vaqt
sarfi

(mehnat)   =   Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi

Mehnat o'lchovi real mehnat sarflarini yanada to'liq aniqlash imkonini beradi. Mehnat o'lchovlari sex, uchastka bo'yicha xodimlarning ishlab chiqarishini alohida operatsiyalarja yoki smena uchun har bir xodimga, turli-tuman mahsulot ishlab chiqarishda oy uchun hisoblashda qo'llaniladi. Ishlab chiqarishni aniqlash uchun me'yorlashtirilgan ish vaqti – norma-soatdan foydalaniladi. O'zgarmas (barqaror) me'yordlarda norma-soatlarda o'lchangan ishlab chiqarish ishlab chiqarishning alohida uchastkalarida mehnat unumdorligi o'zgarishini etarlicha to'liq tavsiflaydi. Umuman korxon bo'yicha mehnat unumdorligini baholash uchun, mahsuldorlik ko'rsatkichi o'sishini tahlil qilishda norma-soatlarda o'lchangan ishlab chiqarish, odatda, qo'llanilmaydi. Axir ko'plab korxonalarda ishlab chiqarish me'yorlari faqatgina baylashib ishlovchilar mehnat sarfini o'ziga qamrab oladi va vaqtincha ishlovchilar, ustiga-ustak boshqa toifadagi xodimlar mehnat sarfini tavsiflamaydi.

Mehnat unumdorligi darajasini baholash uchun umumlashtiruvchi, xususiy va qo'shimcha ko'rsatkichlar tizimi qo'llaniladi:

Umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiritiladi:

- o'rtacha yillik xodim uchun mahsulot ishlab chiqarish

Mahsulot hajmi

(_____);

Xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni

- bir ishchi uchun mahsulot ishlab chiqarish

Mahsulot hajmi

(_____);

Xodimlarning o'rtacha ro'yxat soni

-bir kishi-kuni uchun mahsulot ishlab chiqarish

Mahsulot hajmi

_____ ;

Ishlangan kishi-kunlarning umumiy soni

- bir kishi-soat uchun mahsulot ishlab chiqarish;

Mahsulot hajmi

_____

Ishlangan kishi-kunlarning umumiy soni

Tahlil jarayonida ushbu ko'rsatkichlar dinamikasini, ularning darajasi bo'yicha rejaning bajarilishini o'rganish, qiyosiy tahlil o'tkazish va ularning o'zgarish sabablarini aniqlash zarur.

Mehnat unumdorligining eng umumlashtiruvchi ko'rsatkichi – bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot, ya'ni uning yillik ishlab chiqarishi (MU_x). Uning miqdori nafaqat o'rtacha kunlik (KI) va o'rtacha soatlik ishlab chiqarishga (SI), balki xodimlarning umumiy sonida ishchilarning ulushi (I_{ul}), yil uchun bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdoriga (K) va ish kuni davomiyligiga (D) bog'liq (4.1-chizma).

O'rtacha soatlik ishlab chiqarish qancha yuqori bo'lsa, ish vaqtining smena ichida va butun kun davomida yo'qotilishi qancha kam bo'lsa, yilda bir ishchining o'rtacha ishlab chiqarishi shuncha ko'p bo'ladi.

Bunda bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ishlab chiqarishni quyidagi omillar ko'paytmasi ko'rinishida tasvirlash mumkin:

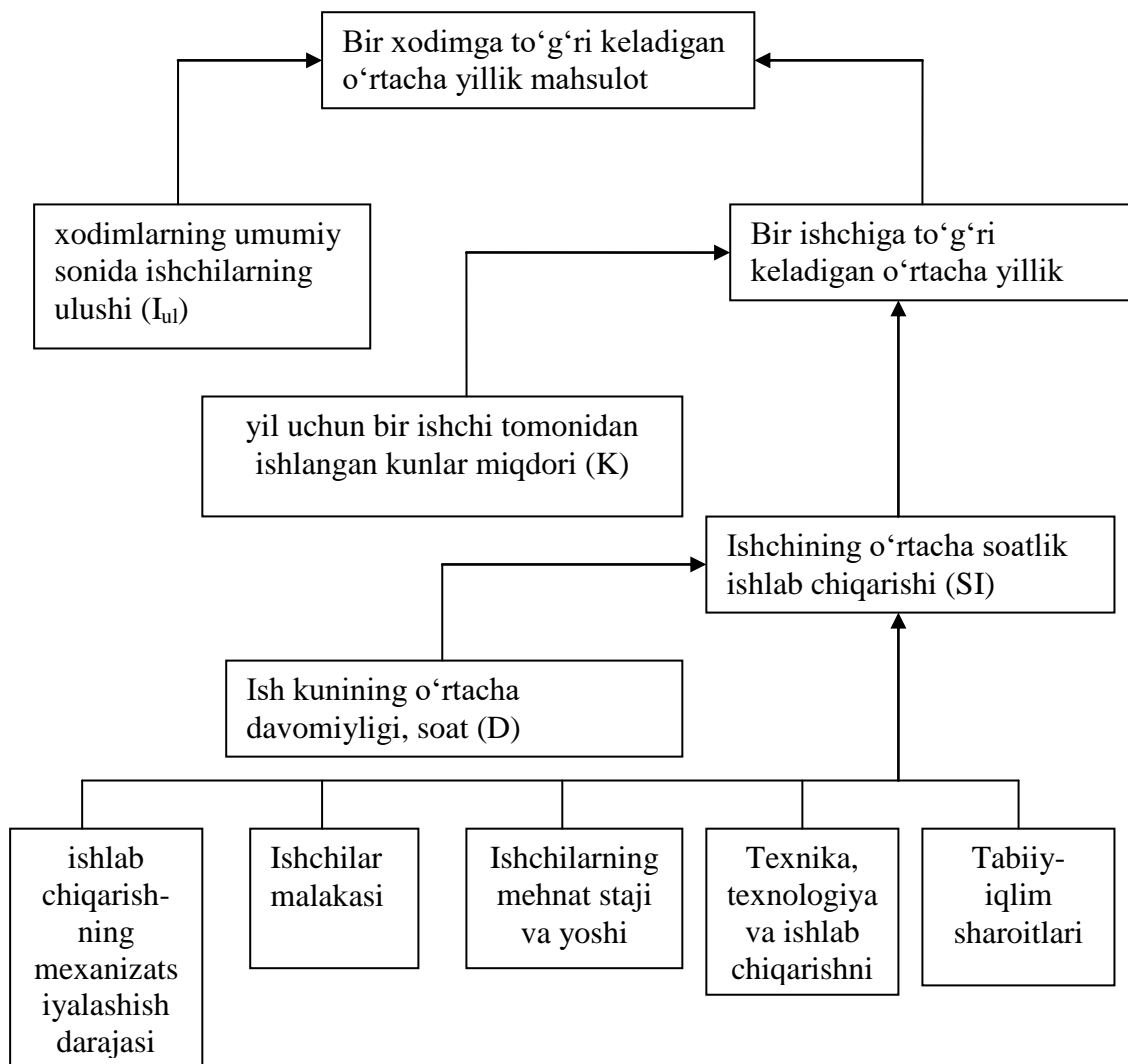
$$MU_x = I_{ul} * K * D * SI$$

O'z navbatida, bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishini quyidagi omillar ko'paytmasi ko'rinishida tasvirlanadi:

$$MU_i = K * D * SI$$

$$\text{Bundan } MU_x = I_{ul} * MU_i$$

Mazkur omillar ta'sirini hisoblash determinatsiyalangan omilli tahlil usullarining biri bilan bajariladi.

8.1-chizma. Mehnat unumdorligi omilli tizimining tarkibiy-mantiqiy modeli

8.5-jadvalimizda bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot rejaga nisbatan 32,49 ming so'mga oshgan. Bu o'zgarish ishchilar ulushining rejadan 2,02 % kamayishi hamda bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotning 46,65 ming so'mga ortishi oqibatida sodir bo'ldi. Ishchilar ulushining rejadan 2,02 % kamayishi mehnat unumdorligining 5,76 ming so'mga qisqarishiga olib keldi. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi 46,65 ming so'mga o'sishi, bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotning 38,26 ming so'mga oshishiga sabab bo'ldi.

Korxonani to'liq baholash va mehnat unumdorligini oshirish zahiralari aniqlash uchun umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar bilan birga *mehnat unumdorligi darajasining xususiy ko'rsatkichlari*: ish vaqti birligi uchun olingan mahsulotlar miqdori haqida yoki i-turdagi mahsulot birligini ishlab chiqarishga bevosita mehnat

8.5-jadval

Mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasining tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Og'ish (+,-)	
			Reja	Haq.	O'tgan yildan	Rejada n
1.	Taqqoslama ulgurji narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi (ming so'mda)	251222	266669	315642	64420	48973
2.	Korxonada xodimlarining o'rtacha soni	1233	1114	1161	-72	47
3.	Ishchilarning o'rtacha soni	974	936	952	-22	16
4.	Xodimlarning umumiy sonida ishchilarning ulushi (3-qator *100: 2 - qator.)	78,99	84,02	82,00	3,00	-2,02
5.	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot (ming so'mda)	257,93	284,90	331,56	73,63	46,65
6.	Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulot (ming so'mda)	203,75	239,38	271,87	68,12	32,49
7.	Bir xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotning rejadan og'ishi (ming so'mda)	X	X	X	X	32,49
	Jumladan:					
a	Xodimlarning umumiy sonida ishchilarning ulushi o'zgarishi hisobiga (-2,02*284,9:100)	X	X	X	X	-5,76
b	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik	X	X	X	X	38,26

	mahsulot o'zgarishi hisobiga (+46,65*82:100)					
--	--	--	--	--	--	--

xarajatlari haqida ma'lumotlarni ham tahlil qilish zarur. Dastlabkisi mahsulot ishlab chiqarish hajmini bevosita mehnat xarajatlariga bo'lish orqali, ikkinchisi – bevosita mehnat xarajatlarini (kishi-soatlarda) mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi darajasi ustidan tezkor nazorat qilish uchun yil davomida alohida turdagi ishlar yoki ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha uning darajasining qo'shimcha ko'rsatkichlaridan foydalaniladi: bajarilgan ish birligiga mehnat sarfi yoki ish vaqti birligi uchun bajarilgan ishlar miqdori.

8.6. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishiga omillar ta'sirini hisoblash

Ishlab chiqarish rejasi bajarilishining keyingi tahlilini bir ishlovchi tomonidan ishlab chiqarish bo'yicha emas, balki bir ishchi tomonidan ishlab chiqarish bo'yicha amalga oshiramiz. Buni qator sabablar bilan izohlash mumkin: ishchilar – bevosita mahsulot ishlab chiqaruvchilar bo'lib, aynan ularning mehnati intensivligi ishlab chiqarish hajmi ortishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, ishlangan vaqtlar ko'rsatkichlari ishchilar toifasi bo'yicha mehnat hisobotlarida keltiriladi. Ishchi tomonidan ishlab chiqarish mehnatning ishlab chiqarish quvvati va uning intensivligiga bog'liq bo'ladi. Mehnatning ishlab chiqarish quvvati darajasi texnik jihozlanganlik bilan belgilanadi. Mehnatning ishlab chiqarish quvvati ishning mehnat sig'imi kamayishi bilan birgalikda ortib boradi. Mehnat intensivligi uning vaqt birligidagi miqdori bilan o'lchanadi, darajasi esa ish vaqtidan foydalanishga bog'liq.

Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mahsulotning o'zgarishi quyidagi omillarga bog'liq:

K – bir yilda bir ishchining o'rtacha ishlagan kunlari miqdori;

D- ish kunining o'rtacha davomiyligi;

SI – ishchining o'rtacha bir soatlik ishlab chiqarishi.

Demak, bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi yil davomida bir ishchi tomonidan ishlangan kunlarning o'rtacha miqdoriga, ish kunining o'rtacha davomiyligi va ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishiga bog'liq bo'ladi.

Omillarni hisoblash uchun zanjirli o'rin almashtirish usulidan foydalanish zarur.

Hisoblash mexanizmi mohiyati quyidagilardan iborat: bir ishchining yillik ishlab chiqarishi yil davomida bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdorining ish kunining o'rtacha davomiyligi va ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi ko'paytmasiga teng. Agar ko'paytmadagi ko'paytuvchilarni ishora qilingan ketma-ketlikda asta-sekin o'rin almashtirsak, har bir omilning ta'sirini aniqlash mumkin.

Omillar qiymatini o'rin almashtirishga kirishishdan avval bir ishchining yillik ishlangan kunlarining o'rtacha soni va ish kunining o'rtacha davomiyligini hisoblab chiqish lozim (8.6-jadval)

8.6-jadval

Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Og'ish (+,-)	
			Reja	Haq.	O'tgan yildan	Reja-dan
1.	Taqqoslama ulgurji narxlarda korxonaning mahsulot (ish, xizmat) lari hajmi, ming so'm	251222	266669	31564 2	64420	48973
2.	Ishchilarning o'rtacha soni	974	936	952	-22	16
3.	Barcha ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-kunlarning umumiy miqdori, ming kishi-kun	257,14	243,36	245,62	-11,52	2,26
4.	Barcha ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-soatlarning umumiy miqdori, ming kishi-soat	1977,38	1898,2 1	1940,3 7	-37,01	42,16
5.	Bir ishchi uchun o'rtacha yillik ishlab chiqarish, ming so'm (str.1 : str.2)	257,93	284,90	331,56	73,63	46,65
6.	Bir ishchining bir yilda ishlagan kunlari soni	264	260	258	-6	-2

	(3-modda : 2-modda)					
7.	Ish kunining o'rtacha davomiyligi, soatlarda (4-modda : 3-modda)	7,69	7,80	7,90	0,21	0,10
8.	Bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi, so'm (1-modda : 4-modda)	127,05	140,48	162,67	35,62	22,19

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi o'tgan yilga nisbatan 73,63 ming so'mga, rejaga nisbatan esa – na 46,65 ming so'mga oshgan. Bunda ish vaqtidan foydalanish yomonlashgan: har bir ishchi o'tgan yilga qaraganda 6 kun, rejaga nisbatan esa – 2 kun kam ishlagan. Ish vaqtidan yo'qotishlar ish vaqtidan tashqari ishlash hisobiga qisman qoplangan. Ish vaqtining davomiyligi ish vaqtidan tashqari ishlash hisobiga o'tgan yil bilan taqqoslanganda 0,21 soatga, rejaga nisbatan esa–0,1 soatga uzaygan. O'rtacha soatlik ishlab chiqarish o'tgan yilga nisbatan 35,62 so'm, rejaga nisbatan esa – 22,19 so'mga oshgan.

Shunga muvofiq, rejadan tashqari o'rtacha soatlik ishlab chiqarish va ish kuni davomiyligi uzayishi hisobiga ishchilarning o'rtacha yillik ishlab chiqarishi o'sishi bo'yicha rejaning bajarilishiga erishilgan.

Zanjirli o'rin almashtirish usulida ishlab chiqarish o'sishiga uchala omildan har birining ta'sir miqdorini aniqlash mumkin (8.7-jadval, boshlang'ich ma'lumotlar 8.6-jadvaldan olingan)

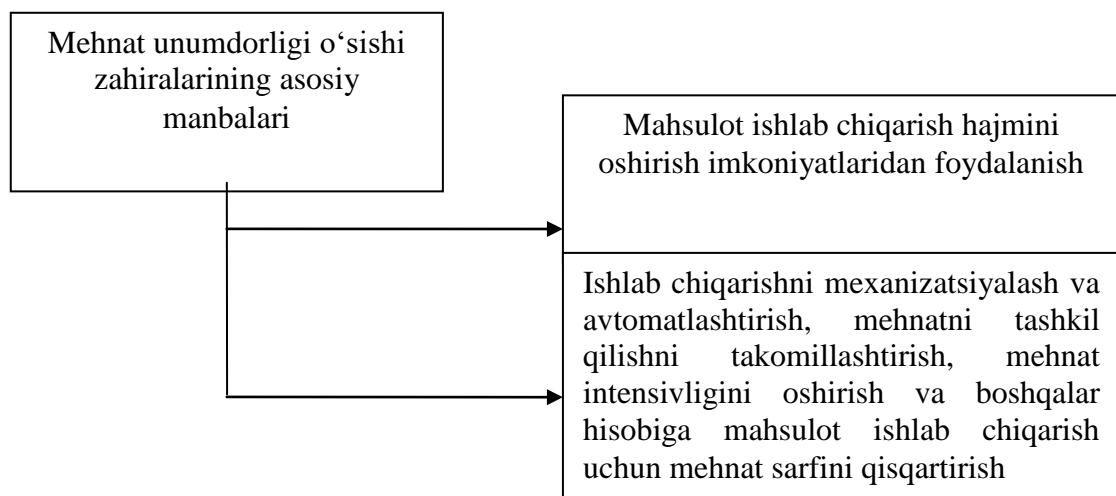
8.7-jadval

Tartib raqami		O'zaro ta'sirlashuvchi xususiy ko'rsatkichlar			Umumlashtiruvchi ko'rsatkich o'rtacha yillik ishlab chiqarish, ming so'm	Oldingi hisoblashda n og'ish, ming so'm	Og'ish sabablari
Hisoblash	o'rin almashtirish	Ish kunlari soni	Ish kuni davomiyligi	O'rtacha soatlik ishlab chiqarish, so'm			
A	B	1	2	3	4	5	6
1	reja	reja	reja	reja	284,89		

		260	7,8	140,48			
2	1	haqiqat 258	reja 7,8	reja 140,48	282,70	-2,19	Kunlar sonining kamayishi
3	2	haqiqat 258	haqiqat 7,9	reja 140,48	286,33	3,62	Ish vaqti davomiyligi ortishi
4	Hisobot 3	haqiqat 258	haqiqat 7,9	haqiqat 162,67	331,55	45,22	Soatlik ishlab chiqarish ortishi

5-ustun bo'yicha og'ishlar balansi: $-2,19+3,62+45,22=+46,65$ ming so'm, bu esa haqiqatdagi va rejadagi o'rtacha yillik ishlab chiqarish o'rtasidagi farqqa teng ($331,56 - 284,90$).

Ichki zahiralarni aniqlash va ularning realizatsiyasi mehnat unumdorligi tahlilining vazifalaridan biri hisoblanadi. Bizning misolimizda agar korxonada ish vaqtining rejalangan fondidan to'liq foydalanganda bir ishchining mehnat unumdorligi 2,19 ming so'mga ortiq bo'lishi mumkin edi va bu 2084,88 ming so'mlik miqdorda ($2,19 \cdot 952$) qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga imkon berardi. Ushbu holatda ish vaqtdan to'liq foydalanish hisobiga mehnat unumdorligi va mahsulot o'sishini zahira emas, balki boy berilgan imkoniyat deb hisoblash mumkin. Kelgusi tahlillarda soatlik ishlab chiqarishning bu darajada o'sishiga sabab bo'lgan va ish vaqtdan yo'qotishlarni yuzaga keltirgan omillarni aniqlash lozim.

8.2-chizma. Mehnat unumdorligi o'sishi zahiralari

Bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmi va mehnat sarfi o'zgarishi nisbatlarining quyidagi variantlarini qo'llash mumkin, ular ayni vaqtda mavjud iqtisodiy shart-sharoitlarda mehnat unumdorligi o'sishini ta'minlash bo'yicha boshqaruv strategiyasini tanlashda hisobga olinishi lozim:

a) mahsulot ishlab chiqarishga mehnat sarfi kamaygan holda mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortishi sodir bo'lmoqda;

b) mahsulot ishlab chiqarish hajmi mehnat sarfiga nisbatan tezroq o'smoqda;

c) mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarmas mehnat sarfi sharoitida o'smoqda;

d) mehnat sarfi kamaygan holda mahsulot hajmi o'zgarmasligicha qolmoqda;

e) mahsulot hajmi mehnat sarfiga nisbatan sustroq sur'atda kamaymoqda.

8.7. Mahsulotning mehnat sig'imi va soatlik ishlab chiqarish tahlili

Mehnat sig'imi – bu detallar, uzellar, yarimfabrikatlar, mahsulot ishlab chiqarish uchun ish vaqti sarfi hisoblanadi. Ishlab chiqarishni texnik takomillashtirish, ilmiy-texnik taraqqiyot, ishni tashkil qilishning ilg'or usullarini joriy qilish yo'li bilan erishilgan mahsulotning mehnat sig'imini kamaytirish evaziga mehnat unumdorligi o'sishining yuqori ulushiga erishiladi.

Mahsulotning mehnat sig'imi va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari o'rtasida teskari mutanosiblik mavjud – mehnat sig'imi kamayganda ishlab chiqarish o'sadi va aksincha.

Mehnat sig'imi qisqarishi hisobiga mehnat unumdorligining ortish foizi quyidagi formula bo'yicha aniqlanishi mumkin:

$$Fm = \frac{100 * A}{100 - A}$$

Bu erda Fm – mehnat unumdorligining o'sish foizi;

A – ishlab chiqarilgan mahsulot mehnat sig'imining kamayish foizi.

Mahsulot birligi ishlab chiqarish uchun mehnat sig'imining qisqarishi ishchilarning o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi

miqdoriga ham bevosita ta'sir qiladi. Mehnat sig'imi o'zgarishining ishchilarning mehnat unumdorligiga ta'sirini 1000 so'mlik mahsulot hisobida solishtirma mehnat sig'imi ko'rsatkichidan foydalangan holda kuzatish mumkin.

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shundan darak beradiki, solishtirma mehnat sig'imi o'tgan yilga nisbatan 21,9 % ga (100-78,10), rejaga nisbatan esa 13,64 % (100 - 86,36) kamaygan. Ushbu omil hisobiga asosan soatlik ishlab chiqarish o'sishi ta'minlangan, u esa mehnat sarfi darajasi va me'yorlarning bajarilish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Mehnat sig'imi qisqarishi hisobiga soatlik ishlab chiqarishni $15,8\% \left(\frac{100 * 13,64}{100 - 13,64} \right)$ ga oshirish rejalashtirilgan.

Haqiqatda soatlik ishlab chiqarish 28,04 % ga, jumladan mehnat sig'imi qisqarishi hisobiga $28,04\% \left(\frac{100 * 21,9}{100 - 21,9} \right)$ ga o'sdi.

Me'yorlarning bajarilish darajasi avvalgidek o'zgarmasdan qoldi, o'rtacha soatlik ishlab chiqarish ortishiga esa butunlay mehnat sig'imi qisqarishi evaziga erishildi.

8.8-jadval

Mehnat sig'imining mehnat unumdorligiga ta'siri

T/r	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili		Ko'rsatkichning o'zgarishi		
			Reja	Haq.	Reja o'tgan yilga nisbatan	Haqiqatda o'tgan yilga nisbatan	Haqiqatda rejaga nisbatan
1.	Mahsulot (ish, xizmat) hajmi, ming so'm.	251222	266669	315642	106,15	125,64	118,36
2.	Ishlangan kishi-soatlarning umumiy miqdori, ming kishi-soat.	1977,38	1898,21	1940,37	96,00	98,13	102,22

3.	Ming so'mlik mahsulot uchun mehnat sarfi, soat (2 - modda : 1 - modda)	7,87	7,12	6,15	90,44	78,10	86,36
4.	Bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi , so'm (str.1 : str.2)	127,05	140,48	162,67	110,58	128,04	115,79

Mehnat sig'imi kamayishiga ta'sir qiluvchi aniq sabablarni belgilash uchun tashkiliy-texnik tadbirlar rejasi, yetkazib berishlar rejasi, ishlab chiqarish me'yorlarini qayta ko'rib chiqish, bajarilishini tekshirish talab qilinadi. Mehnat sig'imining bunday tahlili mahsulot tayyorlashning me'yorlashtirilgan mehnat sig'imi, norma-soatlarda asosiy ishchilar mehnat sarfi bo'yicha ma'lumotlar asosida olib boriladi.

Bazis, reja va amaldagi hisobot davri me'yorlari bo'yicha me'yorlashtirilgan mehnat sig'imi o'zgarishini tahlil qilish mahsulot mehnat sig'imi kamayishi bo'yicha ishlarni baholashga imkon beradi.

Norma-soatlarda mehnat sig'imining qisqarishi turli omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ularga quyidagilar kiritiladi: yanada mukammal mehnat asboblari paydo bo'lishini ta'minlovchi ilmiy-texnik taraqqiyot, yangi texnik qarorlar, foydalanilayotgan mashina, uskuna va instrumentlarning qo'llanilish sohasini takomillashtirish va kengaytirish; mehnat va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash bilan bog'liq chora-tadbirlar, ishchilar malakasi ortishi, ilmiy asoslangan ishlab chiqarish me'yorlarini joriy qilish va mehnatni me'yorlashtirishni tartibga solish; sotib olinadigan yarimfabrikatlar ulushi o'zgarishi.

Nazorat savollari

1. Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi miqdoriy va sifat parametrlari bo'yicha qanday tahlil qilinadi?

2. Ishchilar sonining rejadan mutlaq va nisbiy og'ishlari nimani ko'rsatadi?

3. Korxonalarda mehnat resurslari harakatlanishini tavsiflash uchun qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi va ularning darajasi qanday aniqlanadi?

4. Ish vaqti fondiga qanday omillar ta'sir qiladi? Butun kunlik va smena ichidagi ish vaqti yo'qotishlari qanday aniqlanadi?

5. Mehnat unumdorligining umumlashtiruvchi, xususiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarini ayting. Ular qanday hisoblanadi?

6. Mahsulot strukturasi va assortimentining mehnat unumdorligiga ta'siri qanday hisoblanadi?

7. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishiga qanday omillar ta'sir qiladi? Ular qanday hisoblanadi?

8. Ishchining soatlik ishlab chiqarishiga mehnat sig'imining ta'siri qanday hisoblanadi?

9. Ishga qabul qilish, ishdan bo'shash, xodimlar qo'nimsizligi bo'yicha aylanma koeffitsiyentlarini hisoblagan holda ishchilar harakatlanish ko'rsatkichlarini tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar	Soni, kishi
Ishga qabul qilingan ishchilar soni	297
Ishdan bo'shatilgan ishchilar soni	329
Jumladan:	
- shartnoma muddati va ish tugashi munosabati bilan boshqa korxonaga, qurilish va tashkilotlarga o'tkazilgan	21
- o'qishga kirganligi, harbiy xizmatga chaqirilganligi, pensiyaga chiqqanligi munosabati bilan	103
- o'z xohishiga ko'ra	100
- sababsiz ishga kelmaganligi va boshqa mehnat intizomidagi qoidabuzarliklar uchun	105
Ro'yxat bo'yicha ishchilar soni	1337

10. Mehnat unumdorligi dinamikasi va rejasining bajarilishini tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Reja	Haqiqat	O'tgan yilga nisbatan reja, % da	O'tgan yilga nisbatan haqiqat, % da	Rejaning bajari-lishi, %

A	1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot hajmi, ming so'm	338360	357000	363860			
2. Ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha soni	1897	1878	1870			
3. Jumladan ishchilar	1359	1320	1337			
4. Ishlab chiqarish xodimlarining umumiy sonida ishchilarning ulushi	?	?	?			
5. o'rtacha yillik ishlab chiqarish, ming so'm :						
a) bir xodimning	?	?	?			
b) bir ishchining	?	?	?			

11. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi rejasidan og'ishga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblang.

№	Ko'rsatkichlar	Reja	Hisobot	Og'ish (+,-)	
				summa	% da
1.	Mahsulot hajmi, ming so'm	357000	363860		
2.	Barcha ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-kunlarning umumiy miqdori, ming kishi-kun	306240	304836		
3.	Barcha ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi-soatlarning umumiy miqdori, ming kishi-soat	2388672	2362479		
4.	Ishchilarning o'rtacha soni, kishi	1320	1337		
5.	Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishi				
6.	Bir ishchining bir yilda ish kunlari soni				
7.	Ish kunining o'rtacha				

	davomiyligi, soatlarda				
8.	Bir ishchining o'rtacha soatlik ishlab chiqarishi, so'm				

12. Foizlar farqi usulida mehnat resurslaridan foydalanishni tavsiflovchi omillarning mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sirini hisoblang (tahlil uchun 11-topshiriqdagi jadval ma'lumotlaridan foydalaning).

t/r	Ko'rsatkichlar	Reja bajarilishi, %	Ko'rsatkich darajalari farqi, %	Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'siri, ming so'm	Omillar nomi
1.	Ishchilarning o'rtacha soni				
2.	Ishlangan kishi-kunlarning umumiy miqdori				
3.	Ishlangan kishi-soatlarning umumiy miqdori				
4.	Mahsulot hajmi				

IX bob. MAHSULOT ISHLAB CHIQRISH VA DAVR XARAJATLARI TAHLILI

9.1. Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish hajmini keng ko'lamda kengaytirish va ularni rivojlanishi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Yuqori samaradorlikka erishishda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga ketadigan materiallarning ulushi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Bu o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda moddiy resurslarga bo'lgan ehtiyojni bir tomondan oshirilishi, ikkinchi tomondan ushbu zahiralarning qiymatining bozor talablarini inobatga olib, mahsulot tannarxining qanchaga tushishini hisobga olishni taqozo etadi. Korxonalarining moddiy resurslar bilan o'z vaqtida, zaruriy miqdorda belgilangan sifatda hamda bir maromda ta'minlanganligi, ulardan rasional foydalanish pirovardida uning iqtisodiy rivojlanishiga va taraqqiy etishi uchun har tomonlama ta'sir etadi. Shu boisdan, korxonalarda yaratilayotgan mahsulotda moddiy resurslarning ulushi qanday salmoqni tashkil etishini tahlil qilish muhimdir.⁹

Moddiy resurslar deb, ishlab chiqarishning muayyan siklida foydalanishda bo'lgan va shu siklida ishlab chiqarilgan mahsulot (ish va xizmatlar) tannarxiga o'z qiymatini to'liq o'tkazib boruvchi buyumlarga aytiladi.

Moddiy resurslar tahlilining asosiy maqsadi – mavjud natijaga odilona baho berish bilan birga yo'l qo'yilgan kamchiliklarni kelgusida bartaraf qilish va shu orqali iqtisodiy tahlil qilinayotgan ob'ektning iqtisodiy ahvolini yaxshilashdan iboratdir.

Moddiy resurslar tahlilining mazmuni, uning oldiga qo'yilgan vazifalaridan kelib chiqadi. Tahlilda ashyoviy resurslar bilan korxonaning ta'minlanganlik darajasiga, ulardan samarali

---

⁹Sokolova N.A., Kaverina O.D. Upravlencheskiy analiz. Uchebnoe posobie. –M.: Buxgalterskiy uchets, 2008.

foydalanishning holatiga, mahsulot hajmini o'stirishda ashyolarni to'g'ri boshqarishning ahamiyatiga, ashyoviy resurslarni iqtisod qilish yuzasidan ichki imkoniyatlarni belgilash va yo'lga qo'yishga muhim ahamiyat beriladi.

Shu ma'noda iqtisodiy tahlil oldiga ham o'ta muhim vazifalar qo'yiladi. Jumladan:

- moddiy resurslar ta'minoti rejasining bajarilishiga baho berish;
- resurslar va ular bo'yicha normativlarga qat'iy amal qilinishini o'rganish;
- moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanishning darajasiga baho berish;
- moddiy aylanma mablag'lar, ashyoviy resurslar aylanishini o'rganish;
- muhim samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishini omilli tahlil qilish;
- mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi mehnat buyumlari bilan bog'liq bo'lgan omillarni o'rganish;
- ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida mehnat buyumlarining salmoq ko'rsatkichlarini o'rganish va h.k.lar.

Korxonaning moddiy resurslaridan foydalanish tahlilining axborot manbalari quyidagilardan iborat:

- moddiy-texnika ta'minoti rejasi;
- arizalar;
- xomashyo va materiallarni yetkazib berish shartnomalari;
- material resurslarini ishlatilishi va ulardan foydalanish bo'yicha hamda ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha statistik hisobot shakllari;
- moddiy-texnika ta'minoti bo'limining operativ ma'lumotlari;
- analitik buxgalteriya hisobining moddiy resurslarning kirimi, chiqimi va qoldiqlari to'g'risidagi axborotlari.

Korxonani moddiy resurslar bilan ta'minlanishi va ulardan samarali foydalanganligiga baho berishda iqtisodiy tahlilning ahamiyati kattadir. Korxonada moddiy resurslardan qay darajada foydalanilayotganligini tahlil etish natijasida

ishlabchiqarilayotgan mahsulotlarga sarflanayotgan xarajatlarni tejash maqsadida foydalanilmay qolgan ichki imkoniyatlarni topish mumkin.

Material sarfini kamaytirishning quyidagi yo'llari mavjud:

1.Mahsulotlarning konstruksiyasini o'zgartirish va takomillashtirish.

2.Ishlab chiqarish jarayonlari va ishlab chiqarish dastgohlarining texnologiyasini takomillashtirish.

3.Eng maqbul bichish xaritalarini qo'llash orqali materiallarga ketadigan xarajat normalarini kamaytirish.

4.Ishlab chiqarishning ikkilamchi resurslari va chiqitlaridan foydalanishni yo'lga qo'yish.

5.Ishlab chiqarishda brakga aslo yo'l qo'ymaslik va h.k.lar.

Mehnat predmetlariga: xomashyo, materiallar, yonilg'I va boshqa predmetlar kirib, ular har bir ishlab chiqarish siklida butunlay o'z qiymatini mahsulotga o'tqazadi.

9.2. Korxonalar xarajatlari tasnifi

Turli tasnifiy belgilarga ko'ra korxonalar xarajatlarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

Ishlab chiqarish jarayonidagi funktsiyalariga bog'liq ravishda:

- ishlab chiqarish xarajatlari

- noishlab chiqarish xarajatlari

Mahsulot qiymatiga kiritilishiga bog'liq ravishda:

- bevosita xarajatlari

- bilvosita xarajatlari

Sotilgan mahsulot bilan hisobdan chiqarish vaqtiga bog'liq ravishda:

- mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlari

- davr xarajatlari

Sotilgan mahsulot o'zgarishiga javob reaksiyasiga bog'liq ravishda:

- o'zgaruvchan xarajatlari

- doimiy xarajatlari

- doimiy-o'zgaruvchan xarajatlari

Tasniflashning boshqa mezonlari ham mavjud bo'lib, ularga muvofiq nazorat qilinadigan xarajatlar, mahsulot birligi uchun o'rtacha xarajatlar va boshqalar ajratiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq. Ularga quyidagilar kiritiladi:

- materiallar uchun bevosita xarajatlar
- mehnatga haq to'lash uchun bevosita xarajatlar
- qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlari

Materiallar uchun bevosita xarajatlar va mehnatga haq to'lash uchun bevosita xarajatlar birlamchi xarajatlar deb yuritiladi.

Mehnatga haq to'lash uchun bevosita xarajatlar va qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlari konversion xarajatlar deyiladi. Konversion xarajatlar – bu materiallar qiymatini tayyor mahsulotga kiritish bo'yicha xarajatlardir.

Materiallar uchun bevosita xarajatlar va konversion xarajatlar miqdori mahsulotning to'liq ishlab chiqarish tannarxini hosil qiladi.

Noishlab chiqarish xarajatlari – bu bevosita mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlardir.

Noishlab chiqarish xarajatlari sotish xarajatlari, ilmiy tadqiqot va ishlanmalar, umumiy va ma'muriy, boshqaruv, kreditlar bo'yicha foizlar to'lash xarajatlari va bevosita korxonaning ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan boshqa xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini noishlab chiqarish xarajatlaridan ajratish korxonaning faoliyat natijalariga ta'sir qiluvchi omillarning maxsuslashtirilgan tahlili zarurati bilan shartlangan.

Davr xarajatlari hisobotda ishlab chiqarish xarajatlarini korxonaning noishlab chiqarish xarajatlarining korxonaning asosiy faoliyati bilan bog'liq qismidan ajratish maqsadida alohida keltiriladi. Bunday yondashuvning asosiy maqsadi va oqibati shuki, davr xarajatlari material-ishlab chiqarish zahiralari qiymatiga kiritilmaydi va tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarida kelgusi hisobot davrlariga o'tkazilmaydi.

Moliyaviy xarajatlar korxonaning moliyaviy faoliyati bilan bog'liq xarajatlardan iborat: kredit resurslari jalb qilish, qimmatli

qog'ozlar bilan operatsiyalar, valyuta bilan operatsiyalar, uzoq muddatli ijaraga mablag' olish.

Favqulodda xarajatlar – bu korxonada faoliyatida favqulodda kamdan-kam hollarda yuzaga keladigan sarf-xarajatlar (zararlar). Ular odatiy faoliyat uchun xos emas va bir necha yillar davomida takrorlanmaydi, korxonaning boshqaruv xodimlari tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emas (tabiiy ofat, urush, inqilob va boshqalar tufayli yo'qotishlar).

9.2.1. O'zgaruvchan xarajatlar, doimiy va doimiy-o'zgaruvchan xarajatlar

O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi o'zgarishi bilan o'zgarib boradi. Ularga materiallar uchun bevosita xarajatlar va mehnatga haq to'lash uchun bevosita xarajatlar kiritiladi. O'zgaruvchan xarajatlarga dastgohlar tomonidan iste'mol qilinadigan elektr energiyasi uchun to'lov (ishlangan kishi-soatlarga proporsional), ishchilar mehnatiga haq to'lash va boshqalarni misol sifatida keltirish mumkin.

O'zgaruvchan xarajatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan mahsulot birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar o'zgarmasligicha qoladi (boshqa teng shart-sharoitlarda).

9.1-jadval

Xarajatlarning umumiy miqdori va mahsulot birligi tannarxining mahsulot hajmiga bog'liqligi

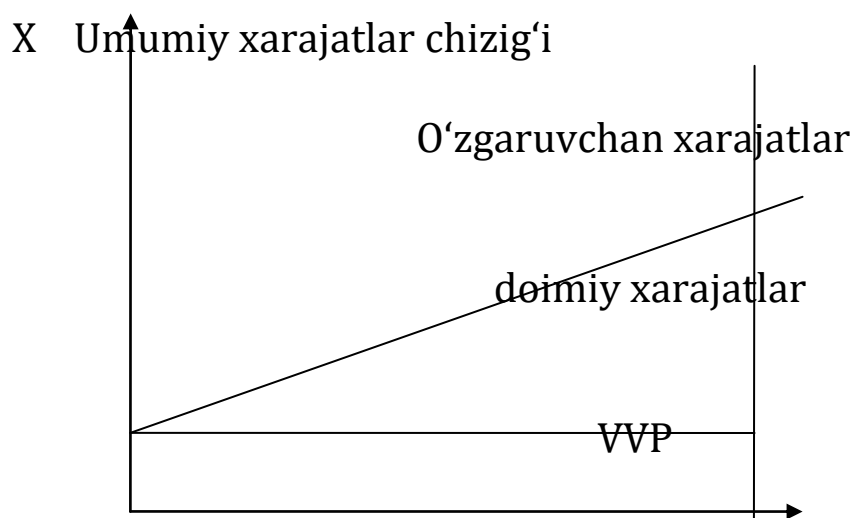
Mahsulot hajmi, dona.	Jami mahsulot tannarxi, mln. so'm.			Mahsulot birligi tannarxi, ming so'm		
	Doimiy xarajatlar	O'zgaruvchan xarajatlar	Jami	Doimiy xarajatlar	O'zgaruvchan xarajatlari	Jami
500	50	40	90	100	80	180
1000	50	80	130	50	80	130
1500	50	120	170	33	80	113
2000	50	160	210	25	80	105
2500	50	200	250	20	80	100

Ishlab chiqarish hajmi 5 marta oshdi, mahsulot tannarxining doimiy xarajatlari 5 marta kamaydi ($100 : 20$), mahsulot birligi tannarxi 180 ming soʻmdan 100 ming soʻmgacha pasaydi.

Doimiy xarajatlar – bu mutlaq miqdori ishlab chiqarish hajmi oʻzgarishida deyarli oʻzgarmaydigan xarajatlardir. Ularga bino uchun ijara toʻlovi, boshqaruv xodimlarining oylik mehnat haqi va boshqalar kiritiladi. bu xarajatlar vaqt oʻtishi bilan oʻsishi mumkin, lekin ular ishlab chiqarish hajmi oʻzgarishiga toʻgʻri proporsional ravishda oʻzgarmaydi. Ishlab chiqarish hajmi oʻsishi mahsulot birligi hisobida doimiy xarajatlarni tejashga olib keladi va mos ravishda mahsulot tannarxi ham pasayadi.

Doimiy-oʻzgaruvchan xarajatlar doimiy va oʻzgaruvchan xarajatlarning aralashmasi hisoblanadi. Doimiy-oʻzgaruvchan xarajatlarning umumiy miqdori ishlab chiqarish hajmi oʻzgarishiga muvofiq oʻzgaruvchan xarajatlar oʻzgargan yoʻnalishda oʻzgaradi, biroq bu oʻzgarish toʻgʻri proporsional tusga ega boʻlmaydi.

Doimiy-oʻzgaruvchan xarajatlarga misol tariqasida telefon uchun toʻlovni keltirish mumkin, bunda uning doimiy qismi – telefondan foydalanganlik uchun abonent toʻlovi, oʻzgaruvchan qismi – xalqaro soʻzlashuvlar uchun toʻlov.

9.1-chizma. Xarajatlarning umumiy miqdorining ishlab chiqarish hajmiga bogʻliqligi.

Xarajatlarning umumiy miqdorining ishlab chiqarish hajmiga bogʻliqligi 9.1-chizmada keltirilgan. Absstsissa oʻqida mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ordinata oʻqida esa – doimiy va

o'zgaruvchan xarajatlar miqdori joylashgan. Rasmdan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hajmi ortganda o'zgaruvchan xarajatlar o'sadi, ishlab chiqarish pasayganda kamayib, asta-sekin doimiy xarajatlar chizig'iga yaqinlashadi.

9.3. Ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori tahlili

Mahsulot, ish va xizmatlar tannarxi tahlili xarajatlarni boshqarish tizimida ulkan ahamiyat kasb etadi. U ushbu ko'rsatkichni o'zgarish tendensiyalarini va uning darajasi bo'yicha reja bajarilishini aniqlash, uning o'sishiga omillar ta'sirini belgilash, zahiralarni aniqlash va mahsulot tannarxini kamaytirish imkoniyatlaridan foydalanish bo'yicha korxonada faoliyatini baholashga imkon beradi.

Mahsulot tannarxi tahlili, odatda, korxonaning umumiy xarajatlari dinamikasini o'rganishdan boshlanadi.

9.2-jadval

Korxonada umumiy xarajatlari dinamikasining tahlili, ming so'm.

Xarajatlar	Haqiqatda		Hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan % da
	O'tgan yil	Hisobot yili	
Jami xarajatlar	180529	223580	123,8
Jumladan:			
- mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	167481	189213	112,9
- davr xarajatlari	9612	10043	104,5
- moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar	3436	24324	707,9
- favqulodda zararlar	-	-	-

9.2-jadval ma'lumotlari nafaqat ishlab chiqarish tannarxi – korxonada xarajatlarining asosiy qismi, davr xarajatlari – o'zgarishini aniqlashga imkon beradi, balki o'ziga xos bozor munosabatlarida, moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda mazkur korxonada ishtirok darajasini ham aniqlaydi.

Ko'rinib turibdiki, korxonada hisobot yili uchun deyarli barcha turdagi xarajatlar o'tgan davrga nisbatan o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bunda korxonaning moliyaviy faoliyati

bo'yicha xarajatlar 7,07 marta o'sgan, bu esa moliyaviy faoliyat faollashganligidan darak beradi.

9.4. Mahsulotning 1 so'mi uchun xarajatlar tahlili

Ishlab chiqarilgan mahsulot bir so'mi uchun xarajatlar – mahsulot tannarxining muhim umumlashtiruvchi ko'rsatkichi bo'lib, ishlab chiqarish tannarxining ulgurji narxdagi korxonah mahsuloti hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

mahsulotning bir so'mi uchun xarajatlar qator afzalliklarga ega. Birinchidan, u universal, chunki ishlab chiqarishning ixtiyoriy sohasida hisoblanishi mumkin, ikkinchidan, tannarx va foyda o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqani yaqqol ko'rsatadi.

Tahlil jarayonida bir so'mlik mahsulot uchun xarajatlar dinamikasini o'rganish va mazkur ko'rsatkich bo'yicha qiyosiy tahlilni amalga oshirish talab etiladi.

9.3-jadval

1 so'mlik mahsulot uchun xarajatlar dinamikasi

Yil	Tahlil qilinayotgan korxonah		Raqobatchi korxonah		Tarmoq bo'yicha o'rtachah	
	Ko'rsatkich darajasi, tiy.	O'sish sur'ati, %	Ko'rsatkich darajasi, tiy.	O'sish sur'ati, %	Ko'rsatkich darajasi, tiy.	O'sish sur'ati, %
2012	84,2	100	84,0	100	86,5	100
2013	83,6	99,3	83,0	98,8	86,3	99,8
2014	82,5	98,0	81,5	97,0	85,5	98,9
2015	82,0	97,4	81,0	96,4	86,1	99,5
2016	81,3	96,5	80,2	95,5	83,9	97,0

Keltirilgan ma'lumotlar asosida xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan korxonahda bir so'mlik mahsulot uchun xarajatlar raqobatlashayotgan korxonalarga nisbatan sekinroq pasaymoqda. Mazkur ko'rsatkich darajasi soha bo'yicha o'rtachadan pastroq.

Ishlab chiqarilgan mahsulotning bir so'mi uchun qilingan xarajatlarni tahlil qilishda belgilangan topshiriqning bajarilishi, sarf-xarajatlar kamayishi, rejaga nisbatan tannarxning mutlaq miqdorda va foizlarda o'zgarishi sabablari aniqlanadi.

Rejaviy sarf-xarajatlardan og'ishga ta'sir qiluvchi omillar

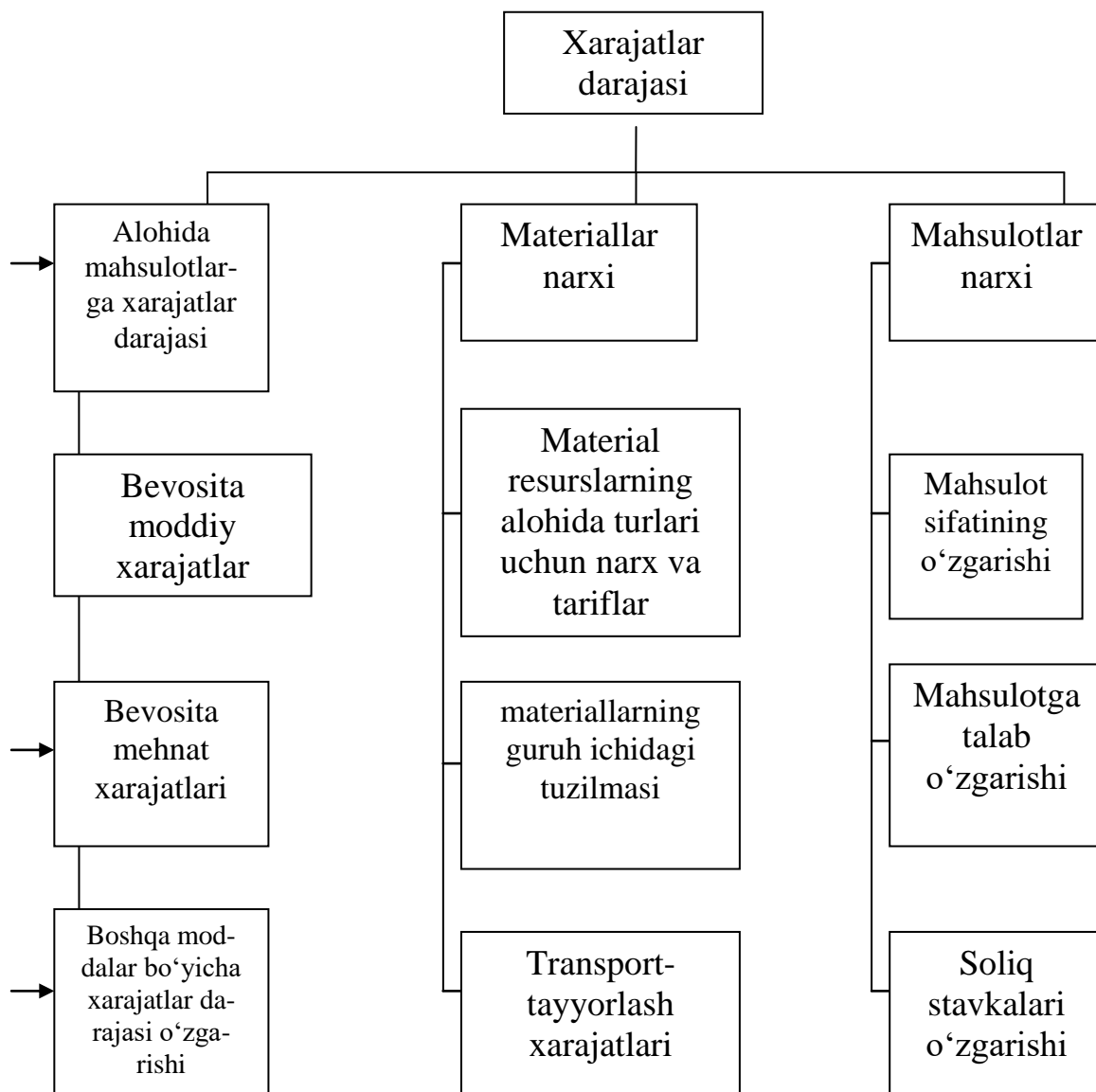
Bir soʻmlik mahsulot uchun haqiqatdagi xarajatlar quyidagi omillar taʼsirida rejadan ogʻishi qayd qilinadi:

- a) mahsulot tarkibi va assortimenti;
- b) mahsulot tannarxi;
- v) ishlatilgan material resurslar uchun narx va tariflar;
- g) mahsulot narxi.

Tannarx darajasiga taʼsir qiluvchi omillar 6.2-chizmada keltirilgan. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi barcha mahsulotlar jami tannarxiga taʼsir oʻtkazadi, shuning uchun xarajatlar darajasini oʻrganishda mazkur koʻrsatkich hisobga olinmaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish tarkibi va assortimentining rejaga nisbatan oʻzgarishi. Ushbu omil bir soʻmlik mahsulot uchun xarajatlar miqdoriga taʼsir qiladi, chunki tannarxning korxonaga ulgurji narxiga nisbati har xil turdagi mahsulotlar boʻyicha bir xil emas. Ayrim mahsulotlarning narxida tannarx ulushi kamroq, foyda ulushi esa yuqori, boshqa buyumlar narxida buni aksini kuzatish mumkin. Boshqa teng sharoitlarda tannarx ulushi korxonaga boʻyicha oʻrtacha narxdan past boʻlgan nisbatan rentabelli mahsulotlarda solishtirma ogʻirlikning ortishi shunga olib keladiki, 1 soʻmlik mahsulot uchun xarajatlarning oʻrtacha miqdori pasayadi; nisbatan rentabelli mahsulotlarda solishtirma ogʻirlik ortishi kuzatilganda 1 soʻmlik mahsulot uchun xarajatlarning oʻrtacha miqdori ham ortadi. Mahsulot tarkibidagi siljishlar 1 soʻmlik mahsulot uchun xarajatlarning oʻrtacha miqdori ortishiga, oʻz navbatida, uning rentabellik darajasi pasayishiga olib kelmasligi maqsadga muvofiq.

Mahsulotning 1 soʻmi uchun xarajatlar miqdori qisqarishi uning sifati yaxshilanishi natijasida ham sodir boʻlishi mumkin. Tabiiyki, mahsulotlar sifatining yomonlashuvi 1 soʻmlik mahsulot uchun unumsiz xarajatlarning ortishini keltirib chiqaradi. Tahlilda aynan qanday mahsulotlar hisobiga 1 soʻmlik mahsulot uchun xarajatlarda oʻzgarish sodir boʻlganligini aniqlash talab qilinadi. Buning uchun birinchi navbatda 1 soʻmlik mahsulot uchun xarajatlar miqdori oʻrtachadan yuqori va ulushi mahsulotlarning umumiy hajmida sezilarli oʻzgargan mahsulot hamda xizmatlarga eʼtibor qaratiladi.

9.2-chizma. Xarajatlar darajasiga ta'sir qiluvchi omillar tizimi

Tannarx darajasining o'zgarishi. Xarajatlar darajasiga ta'sir qiluvchi ikkinchi omil mahsulot tannarxining o'zgarishi hisoblanadi. Ushbu o'zgarishlarni aniqlash uchun narxlangan va reja uchun qabul qilingan haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulotning 1 so'mi uchun haqiqatdagi xarajatlar haqiqatdagi mahsulot hajmi uchun reja bo'yicha xarajatlar bilan taqqoslanadi. 1 so'mlik mahsulot uchun xarajatlar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi yiriklashtirilgan omillarni baholash jiddiy amaliy ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilish jarayonida nima va qay tariqa tejamkorlik miqdori va darajasiga ta'sir qilganligini bilish zarur. Rejadan tashqari tejamkorlik mahsulot strukturasi

o'zgarishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin yoki kalkulyatsiya moddalari bo'yicha xarajatlar darajasi pasayishi natijasi bo'lishi mumkin.

Material resurslar uchun narx va tariflar o'zgarishi. O'rnatilgan tartibda iste'mol qilinayotgan materiallar narxi, shuningdek, yuk tashish va energiya narxi pasayishi mahsulotlar tannarxi kamayishiga, ularning narxi ko'tarilishi esa tannarx oshishiga olib keladi. Bundan esa 1 so'mlik mahsulot uchun xarajatlar o'zgarishi yuzaga keladi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot narxining o'zgarishi teskari yo'nalishda ta'sir qiladi, xususan, sotish narxlari qancha kam bo'lsa, xuddi shu tannarxda 1 so'mlik mahsulot uchun xarajatlar miqdori shuncha ko'p bo'ladi.

Tovar mahsulot narxi o'zgarishi. Korxonada mahsulotlarining ulgurji narxi pasayganda boshqa teng sharoitlarda ulgurji narxda ishlab chiqarilgan mahsulotning 1 so'mi uchun xarajatlar ortadi. Va aksincha, korxonada mahsulotlarining ulgurji narxi ko'tarilganda mahsulotning 1 so'mi uchun xarajatlar kamayadi.

9.5. Tannarx elementlari va moddalari bo'yicha xarajatlar tahlili

Elementlari bo'yicha ishlab chiqarish uchun xarajatlarni tahlil qilishda nafaqat hisobot, balki o'tgan davr uchun ma'lumotlardan foydalanish va xarajatlarning alohida elementlarining ishlab chiqarish xarajatlari umumiy miqdoriga nisbatini foizlarda aniqlash zarur, bu jadvalda amalga oshirilgan. Elementlar bo'yicha guruhlash ishlab chiqarish xarajatlari smetasini ishlab chiqishga imkon beradi, unda tashkilotning material resurslarga umumiy ehtiyoji, summa asosiy vositalardan amortizatsiya ajratmalari miqdori, mehnatga haq to'lash xarajatlari va korxonaning boshqa pul xarajatlari belgilanadi.

Guruhlash asosida xarajatlarni turdosh iqtisodiy elementlar bo'yicha aks ettirish tamoyili yotadi.

Guruhlash aylanma mablag'larni rejalashtirish va ularning foydalanilishi ustidan nazorat qilish uchun tannarx bo'yicha rejani boshqa bo'limlar bilan muvofiqlashtirish uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy elementlar bo'yicha buxgalteriya hisobi yuritiladi va

ishlab chiqarish uchun xarajatlarning umumiy miqdori bo'yicha pul hisoboti tuziladi.

Iqtisodiy elementlar bo'yicha xarajatlarni guruhlash korxonaning material va pul sarf-xarajatlarini ularni mahsulotlarning alohida turlari va boshqa xo'jalik ehtiyojlariga taqsimlamagan holda ko'rsatadi.

Umumiy xarajatlarda alohida iqtisodiy elementlar nisbati ishlab chiqarish xarajatlari nisbatini belgilaydi. Tarkibi bo'yicha xarajatlarni o'rganish shu bilan shartlanganki, o'tgan yil va reja bo'yicha xarajatlari ishlab chiqarishning mutanosib hajmlarini tavsiflaydi va hisobot davri mahsulotida qayta hisoblanmaydi. Shuning uchun mahsulotlarning turli hajmlarida mutlaq miqdordagi xarajatlarni taqqoslash o'z ma'nosini yo'qotadi.

Mahsulot (ish, xizmatlar) ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar o'z iqtisodiy mazmuniga mos ravishda quyidagi elementlarga guruhlanadi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlari (qaytadigan chiqindi qiymati chiqarib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish xarakteridagi mehnat uchun haq to'lash;
- ishlab chiqarish xodimlari bo'yicha ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;
- asosiy vositalar va ishlab chiqarishga mo'ljallangan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar.

"Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq mahsulot tannarxiga ma'muriy, tijorat, umumxo'jalik va moliyaviy xarajatlar kiritilmaydi. Har bir hisobot davrining mazkur xarajatlari mahsulot sotishdan foyda kamayishi hisobiga yoziladi.

Bundan tashqari, oldinroq mahsulot tannarxiga kiritilgan barcha xarajatlardan bevosita ishlab chiqarish (korxonaning asosiy faoliyati) ga aloqadorlari, ya'ni yuqorida qayd qilinganidek, materiallar uchun bevosita va bilvosita xarajatlar, mehnatga bevosita va bilvosita xarajatlar, ishlab chiqarish xarakteridagi qo'shimcha xarajatlar ajratiladi.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, moddiy xarajatlarning ulushi oldingi davrga nisbatan oshgan. Bu shartnoma asosida xom ashyo va materiallar yetkazib berish

ulushi ortishi oqibati bo'lib, mahsuldorlik o'sishi va tannarx pasayishiga imkon beruvchi ancha ijobiy holat sanaladi.

Ishlab chiqarish xodimlari mehnat haqining ulushi 20,5% dan 19,1% gacha pasaygan. Ushbu pasayish yangi texnikalarni joriy qilish, texnologiyalarni takomillashtirish, o'zi ishlab chiqaradigan detal va uzellarni sotib olinadigan mahsulot va yarimfabrikatlar bilan almashtirish negizida mehnat sig'imi qisqarishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Amortizatsiya ajratmalarining ulushi biroz kamaygan bo'lsa-da, ularning mutlaq miqdori o'sgan.

Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlarning (ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlar, ishlab chiqarish jarayoniga taalluqli mehnat safari xarajatlari, yaroqsiz mahsulotlardan yo'qotishlar, bekor to'xtab turish va boshqalar) ulushi pasaygan. Ishlab chiqarish smetasi bajarilishi, xarajatlar dinamikasi, texnik-iqtisodiy va boshqa ko'rsatkichlar tahlili jarayonida pirovard rejalashtirilgan davr uchun xarajatlarni kamaytirish imkoniyati aniqlanadi.

9.4-jadval

Iqtisodiy elementlar bo'yicha xarajatlar tarkibi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili	
	Summa, ming so'm	Salmog'i, %	Summa, ming so'm	Salmog'i, %
1. Material sarflar	116734	69,7	134720	71,2
2. Mehnat haqi xarajatlari	34334	20,5	36140	19,1
3. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	7537	4,5	8325	4,4
4. Amortizatsion ajratmalar	6029	3,6	6433	3,4
5. Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	2847	1,7	3595	1,9
Jami ishlab chiqarish tannarxi	167481	100	189213	100

Jumladan:				
-o'zgaruvchan xarajatlar	12561 1	75	14437 0	76,3
-doimiy xarajatlar	41870	25	44843	23,7

Xarajatlarni iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlash bilan bir qatorda ishlab chiqarish xarajatlari **xarajatlar moddalari** (kalkulyatsiya moddalari) bo'yicha rejalashtiriladi va hisobga olinadi.

Xarajatlar moddalari bo'yicha tannarxni rejalashtirish va hisobga olish tannarxning mazkur darajasi qanday omillar ta'sirida shakllanganligi va uni qanday yo'nalishlarda kamaytirish mumkinligini aniqlash uchun zarur.

Kalkulyatsiya moddalari tahlili rejadagi va haqiqatdagi xarajatlarni taqqoslash, keyin esa birinchi navbatda tannarx tarkibida eng yuqori solishtirma og'irlikka ega moddalar bo'yicha og'ishlarni va ularning sabablarini o'rganishga asoslangan.

Tannarx bo'yicha reja bajarilishiga har bir modda bo'yicha alohida tejamkorlikning ta'siri nafaqat ushbu modda bo'yicha xarajatlarni kamaytirish sur'atiga, balki shu moddaning mahsulot tannarxining umumiy miqdoridagi ulushiga ham bog'liq. Bu ta'sir ($S_i q_1$) modda bo'yicha xarajatlarning bazis darajasidan og'ishlarning mutlaq miqdorini rejaviy mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga yoki uning boshqa bazis darajasiga bo'lish yo'li bilan foizlarda o'lchanadi

$$\left(\sum_1^n S_r * q_1 \right),$$

$$\text{aynan } \Delta S_i q_1 \% = \frac{\Delta S_i q_1 * 100}{\sum_1^n S_r * q_1} .$$

Tannarxni umumiy pasaytirishda moddalarning alohida guruhlarining ulushli ishtirokini aniqlash tahlilni keyinchalik detallashtirish uchun muhim sanaladi.

Agar shunday dalillar aniqlangan bo'lsa, birinchi navbatda alohida moddalar bo'yicha xarajatlarning bazis darajaga nisbatan ortishi sabablari va noishlab chiqarish xarajatlarini o'rganish

zarur. Keyin esa korxonaga bog'liq bo'lmagan narx va tariflar o'zgarishi omillari, shuningdek, hukumat qaroriga ko'ra mehnat haqi oshirilishining tannarxga ta'sirini aniqlash talab etiladi.

Mahsulot tannarxi va uning tarkibiy qismlari haqida ma'lumotlar bilan tanishilgandan so'ng har bir modda bo'yicha alohida va avvalo ortiqcha xarajatlar aniqlangan moddalar bo'yicha omilli tahlilga o'tiladi.

Demak, bozor munosabatlarida mahsulot tannarxi ahamiyati keskin o'sdi. Iqtisodiy va ijtimoiy nuqtai nazardan mahsulot tannarxining pasayishi ahamiyati korxonaga uchun quyidagilardan iborat:

- korxonaga tasarrufida qoladigan foydaning ortishi, o'z navbatida, nafaqat oddiy, balki kengaytirilgan ishlab chiqarishda yangi imkoniyatlar paydo bo'lishi;

- xodimlarni moddiy rag'batlantirish va korxonaning ijtimoiy muammolarini hal qilish imkoniyati kengayishi;

- korxonaning moliyaviy holati yaxshilanishi va bankrotlik riski darajasi kamayishi;

- o'z mahsulotining sotish narxini kamaytirish imkoniyati mahsulotlar raqobatbardoshligini sezilarli darajada yuksaltirish va sotish hajmini oshirishga imkon beradi;

- aksiyadorlik jamiyatlarida mahsulot tannarxi pasayishi, bu dividendlar to'lash va ularning stavkasini oshirish uchun yaxshi manba hisoblanadi.

9.6. Moddiy xarajatlarning omilli tahlili

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy xarajatlar eng katta solishtirma og'irlikka ega bo'lib, bu oziq-ovqat sanoatining ayrim tarmoqlarida 90% gacha etsa, mashinasozlikda qariyb 65%ga teng. Shuning uchun sanoatning material sig'imli tarmoqlarini tahlil qilishda asosiy e'tibor moddiy xarajatlarning asosiy moddalari bo'yicha reja bajarilishi va dinamikasini o'rganishga qaratilib, ulardagi tejamkorlik mahsulot tannarxini umumiy pasaytirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Moddiy xarajatlarning asosiy qismi, aynan esa: mahsulot ishlab chiqarish uchun xom ashyo, materiallar va sotib olinadigan yarimfabrikatlar xarajatlari, texnologik ehtiyojlar uchun yonilg'i va energiya hisobotda tannarxni kalkulyatsiyalashda tannarxning mustaqil moddalari sifatida ajratiladi.

Tahlil jarayonida korxonadan tomonidan material resurslarni sarflash me'yorlarini pasaytirish bajarilishiga; haqiqatdagi natijalarning rejadagi yoki normativdan og'ishlarini aniqlashga asosiy e'tibor qaratiladi. Og'ishlar sabablari, shuningdek, mahsulot tannarxini kamaytirish zahiralarini aniqlash maqsadida haqiqatda qilingan xarajatlarning mahsulot tannarxi darajasiga ta'siri o'rganiladi.

Moddiy xarajatlarning darajasining rejaviy va oldingi davrdan, ilg'or me'yor va boshqa taqqoslash bazalaridan og'ishlari sabablarini o'rganishda ushbu sabablar uch guruhga ajratiladi, ular shartli ravishda **narx, me'yor va almashtirish omillari** deb nomlanadi.

Omillarning uchala guruhining umumqabul qilingan nomlari shartlilik quyidagidan iborat. **Narx omili** deganda nafaqat xom ashyo va materiallar yetkazib beruvchilarning narxlari, balki transport-tayyorlash xarajatlari o'zgarishi ham tushuniladi. **Me'yor omili** nafaqat moddiy xarajatlari me'yorlari o'zgarishini, balki mahsulot birligiga haqiqatdagi xarajatlarning (solishtirma xarajatlari) o'rnatilgan me'yordan og'ishini ham aks ettiradi. **Almashtirish omili** deganda faqatgina material resurslarning bir turini boshqasi bilan to'liq almashtirish ta'siri tushunilib qolmay, aralashma (retseptura) dagi nisbat o'zgarishlari va foydali moddalar miqdori ham tushuniladi.

Narx omili, ya'ni materiallarning tayyorlash tannarxini belgilab beruvchi omillar guruhi yetkazib beruvchilarning ulgurji narxlari bo'yicha materiallar qiymati va transport-tayyorlash xarajatlariidan shakllanadi.

Transport-tayyorlash xarajatlari darajasi qator shart-sharoitlarga bog'liq: tashish uzoqligi, transport turi, uning yuk ko'tarish qobiliyatidan foydalanish, yuklash va ombor operatsiyalari mexanizatsiyasi. Ularning xaridor korxonaga ta'sir darajasi turlicha. Ushbu shartlarning ta'sirini aniqlash qiyin,

chunki ularning o'zgarishlari haqida umumlashtirilgan ko'rinishda axborotlar mavjud emas. Odatda, jiddiy o'zgarishlar (masalan, temir yo'l transporti o'rniga samolyotda tashish) haqida ma'lumotlarni ta'minot bo'limi va buxgalteriya to'playdi.

Tannarxni pasaytirishda naturada materiallar tejamkorligi – me'yor omili va materiallarni oqilona almashtirish – almashtirish omili hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Gap shundaki, narx omili ta'sirida moddiy xarajatlar tejamkorligi moddiy xarajatlar moddalari bo'yicha miqdor kamayishi orqali tannarx pasayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Me'yor omili va almashtirish omili ta'sirida tejamkorlik esa nafaqat ushbu moddalarga bevosita ta'sir ko'rsatadi, balki mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish imkonni yuzaga keltiradi va bu bilan mahsulot birligiga doimiy xarajatlar darajasi qisqarishiga ham bilvosita ta'sir qiladi. Shunday qilib, almashtirish va me'yor omillari hisobiga moddiy xarajatlar tejamkorligining mahsulotlar tannarxini pasaytirishga ta'sir diapazoni narx omiliga nisbatan kengroqdir.

9.5-jadval

Oshxona servizi ishlab chiqarishga materiallar sarfi. Hisobot kalkulyatsiyasi ma'lumotlari

Materiallar nomi	Reja bo'yicha			Hisobot bo'yicha		
	Mahsulot birligi ga sarf, kg.	Material narxi, so'm.	Material sarflar miqdori, so'm.	Mahsulot birligi ga sarf, kg.	Material narxi, so'm.	Material sarflar miqdori, so'm.
A	1	2	3	4	5	6
Gil	3,35	1529	5122,1	3,50	1500	5250
Kaolin	15,16	1369	20754	15,26	1380	21058,8
Dala shpati	-	-	480	-	-	-
Kvarts – qum	5,44	1184	6440,9	5,54	1190	6592,6
Pegmatit va b.	-	-	444	-	-	460
Jami	-	-	33241	-	-	33361,4

9.6-jadval

Material sarflar miqdoriga “me'yor” omili, “narx” omili va “materiallarni almashtirish” omili ta'sirini hisoblash

Materiallar nomi	Moddiy xarajatlar, so'm			Rejadan og'ish (+,-)			
	Reja, rejaviy me'yor va rejaviy narxlarda	Haqiqatda, haqiqiy me'yor va narxlarda	shartli, pri haqiqiy me'yor va rejaviy narxlarda	Jami gr.8-gr.7	jumladan quyidagilar hisobiga		
					me'yor gr.9-gr.7	narx gr.8-gr.9	almashtirish
A	7	8	9	10	11	12	13
Gil	5122,1	5250	5351,5	+127,9	+229,4	-101,5	-
Kaolin	20754	21058,8	20890,9				
Dala shpati	480	-	480	-175,2	-	-312,1	+136,9
Kvarts qum	6440,9	6592,6	6559,3	+151,7	+118,4	+33,3	-
Pegmatit va b.	444	460	460	+16	+16	-	-
Jami	33241	33361,4	-	+120,4	+363,8	380,3	+136,9

Oshxona servizi ishlab chiqarish moddiy xarajatlari materiallarni almashtirish va moddiy xarajatlari me'yorlariga rioya qilinmaganligi hisobiga rejaga nisbatan 120,4 so'm ko'paygan. Material narxining pasayishi moddiy xarajatlar 380,3 so'm tejalishiga olib kelgan.

Endi moddiy xarajatlar darajasiga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash metodikasini ko'rib chiqamiz.

Avvalo, umumiy og'ish, ya'ni hisobot bo'yicha va reja bo'yicha xarajatlar miqdori o'rtasidagi farq topiladi (6.6-jadvalning 8-7 grafalariga qarang).

Materiallarning solishtirma xarajatlari o'zgarishining moddiy xarajatlar miqdoriga ta'sirini o'lchash uchun haqiqatdagi va rejaviy xarajatlarni bir xil bahoga taqqoslash zarur. Shu maqsadda qayta hisoblangan ko'rsatkich miqdori xarajatlarning rejalashtirilgan miqdori (rejaviy miqdorni rejaviy narxga) bilan har bir band bo'yicha alohida ravishda taqqoslanadi. Farq me'yor hisobiga og'ishni ko'rsatadi (gr.9-gr.7).

Narx omili ta'siri sarflangan materiallarning bir xil haqiqatdagi miqdorini ikki bahoda – haqiqatdagi va rejaviy narxda taqqoslash yo'li bilan, ya'ni qayta hisoblangan ko'rsatkichni xarajatlarning haqiqiy miqdoridan chiqarib tashlash natijasi sifatida o'lchanadi (gr. 8 – gr. 9).

Endi esa almashtirish ta'sirini aniqlash qoldi. Bir materialni ikkinchisi bilan to'g'ridan-to'g'ri almashtirish emas, balki retsepturani o'zgartirish, ya'ni rejada nazarda tutilganga qaraganda boshqacha nisbatda bir necha materiallarni saralash amaliyotda tez-tez qayd qilinadi. Almashtirish natijasi haqiqatda foydalanilgan materiallar to'plamining rejaviy tannarxini rejalashtirilgan tannarx bilan taqqoslash yo'li orqali aniqlanadi.

Qayta hisoblangan ko'rsatkich uchun ajratilgan grafalarda haqiqatda foydalanilgan materiallar to'plami yoziladi, lekin reja bo'yicha 21234 so'm ($20754+480$) o'rniga rejaviy tayyorlash tannarxi bo'yicha jami 21370,9 so'm ($20890,9+480$). O'z navbatida, almashtirish hisobiga qimmatlashish 136,9 so'mga teng bo'lgan bo'lsa, ayni vaqtda sarflangan dala shpatini tayyorlash tannarxi 312,1 so'mga kamaygan (narx omili).

9.7. Mehnat haqi xarajatlari tahlili

Mehnat xarajatlari mahsulot tannarxida sezilarli solishtirma og'irlikka ega va uning darajasi shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun mehnat haqi dinamikasi tahlili, uning mahsulot tannarxidagi ulushi, uning miqdorini belgilab beruvchi omillarni o'rganish va ushbu xarajatlar moddasi bo'yicha mablag'larni tejash zahiralarini izlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat haqi ko'plab iqtisodiy funktsiyalarni bajaradi, ularning orasida ikkita asosiysini ajratib ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, u aholi pul daromadlarining asosiy manbasi hisoblanadi, shuning uchun ishlovchilar, ularning oila a'zolari turmush va farovonlik darajasini belgilab beradi. Ularning nafaqat mehnatga, balki boshqa ko'plab ijtimoiy masalalarga nisbatan munosabatini shakllantiradi.

Ikkinchidan, mehnatga haq to'lash xo'jalik mexanizmining eng muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi, ishlab chiqarish samaradorligiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

“Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnatga haq to'lash uchun xarajatlar” elementiga quyidagi moddalar kiritiladi:

1. Korxonalarda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakl va tizimlariga muvofiq ishbay baho, tarif stavkalari va lavozim oyliklaridan kelib chiqib hisoblangan mehnat haqi.

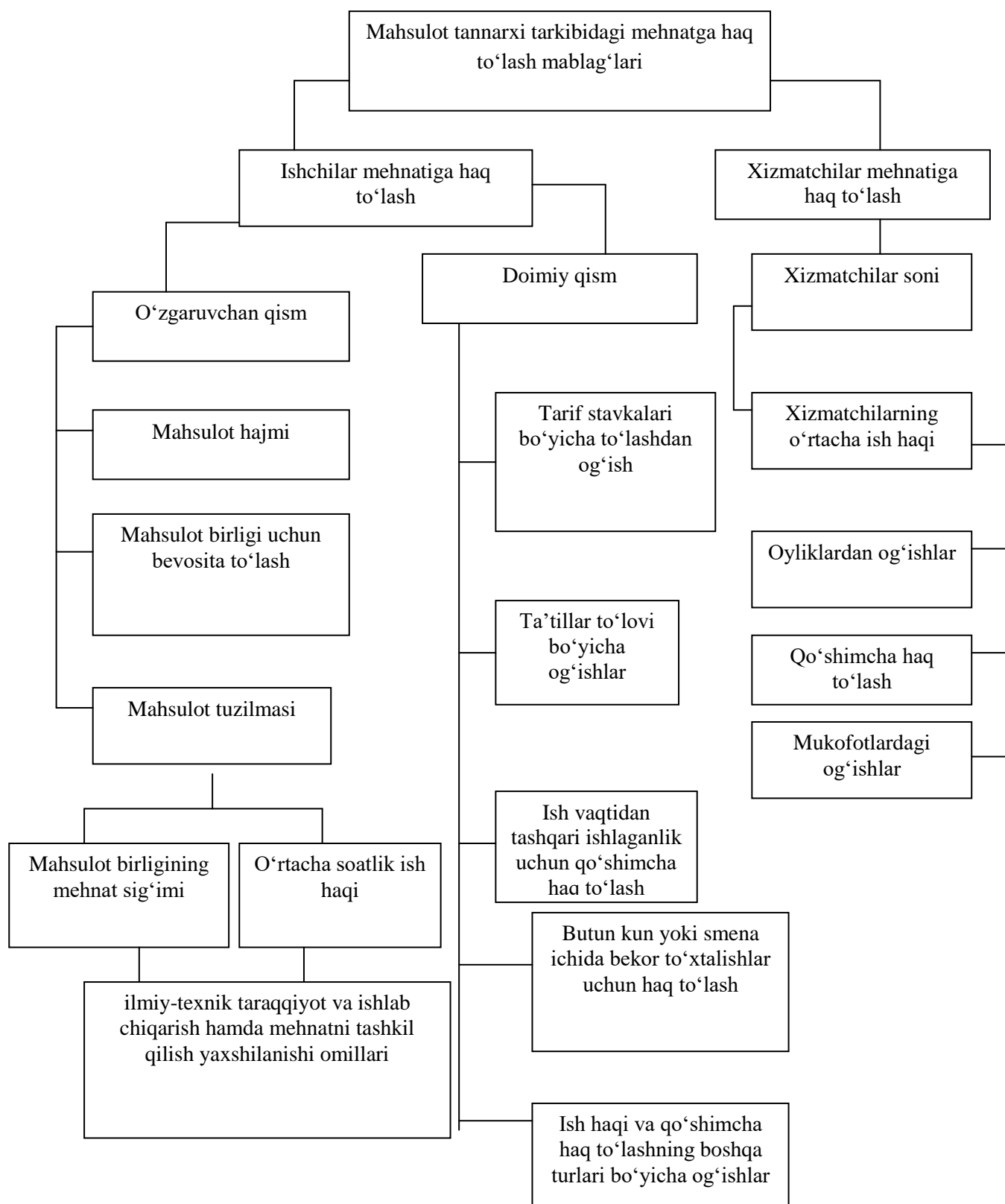
2. Rag'batlantirish xarakteridagi to'lovlar: ishlab chiqarish natijalari uchun mukofotlar, kasb malakasi uchun tarif stavkalari va oylikka ustamalar.

3. Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq kompensatsiyalash xarakteridagi to'lovlar: tungi vaqtda ishlash, ish vaqtidan tashqari, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlash uchun tarif stavkalari va oylik mehnat haqiga ustama va qo'shimcha haq to'lash.

4. Amaldagi qonunchilikka muvofiq navbatdagi (har yillik) va qo'shimcha ta'tillar (foydalanilmagan ta'til uchun kompensatsiyalar), o'smirlarning imtiyozli soatlari, onalar ishida bolasini ovqatlantirish uchun tanaffuslar uchun to'lovlar.

5. Mehnat haqi qisman saqlangan holda majburiy ta'tildagi xodimlar uchun to'lovlar va boshqalar.

9.3-chizmada mehnatga haq to'lash mablag'lari omilli tizimining mahsulot tannarxidagi tuzilmaviy-mantiqiy modeli tasvirlangan.

9.3-chizma. Mahsulot tannarxi tarkibida mehnatga haq to'lash mablag'lari omilli tizimining tuzilmaviy-mantiqiy modeli.

Endi modelga kiritilgan asosiy omillarning ta'sir xarakterini ko'rib chiqamiz.

Mehnatga haq to'lash xarajatlarining o'zgaruvchan qismi ishbay baholar bo'yicha to'lovlar, ishbaychilar va vaqtbaychilar uchun mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha eng yaxshi sifat yoki miqdoriy ko'rsatkichlarga erishganligi uchun mukofotlar to'lash hamda mehnat haqining o'zgaruvchan qismiga taalluqli ta'tilning bir qismini o'z ichiga oladi. Ko'rsatilgan haq to'lash turlari avvalo ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bog'liq bo'ladi. U qanchalik ko'p bo'lsa, ishchilarga hisoblanadigan mehnat haqi shuncha yuqori bo'ladi. Hajm omili tuzilma omili bilan, ya'ni katta yoki kichik mehnat sig'imi va mos ravishda mahsulot birligi uchun haq to'lashga ega alohida mahsulotlarning ulushi o'zgarishi bilan birgalikda ta'sir qiladi, bu esa ishbay asosida ishlovchilar mehnati uchun hisoblangan mehnat haqi o'zgarishiga olib keladi.

Mehnatga haq to'lash xarajatlarining o'zgaruvchan qismi ta'sir qiluvchi uchinchi omil mahsulot birligi uchun bevosita mehnat haqi to'lash hisoblanadi. U ham o'z navbatida, ilmiy-texnik taraqqiyot va ishlab chiqarish hamda mehnatni tashkil qilish yaxshilanishi omillari ta'sirida o'zgaruvchi mahsulot birligi uchun mehnat sig'imi va soatbay mehnat haqi to'lashga bog'liq bo'ladi.

9.7.1. Mehnat haqi fondining mutlaq yoki nisbiy tejalishi yoki ortiqcha sarflanishini aniqlash

Mehnat haqi fondidan foydalanishni tahlil qilishga kirisharkanmiz, birinchi navbatda uning miqdoridagi mutlaq va nisbiy o'zgarishlarni hisoblash zarur.

Mutlaq og'ish (ΔMHF_{mut}) hisobot davrida mehnatga haq to'lash uchun haqiqatda foydalanilgan mablag'larni (MHF_1) mehnat haqining (MHF_0) bazaviy (rejaviy) fondi bilan taqqoslash yo'li orqali aniqlanadi.

$$\Delta MHF_{mut} = MHF_1 - MHF_0.$$

Biroq bunda shuni ham hisobga olish zarurki, mutlaq og'ish o'z-o'zicha mehnat haqi fondidan foydalanishni tavsiflamaydi,

chunki bu ko'rsatkich mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishlar hisobga olinmagan holda aniqlanadi.

Agar mahsulot hajmining rejadan tashqari o'sish foizi mehnat haqi fondidan yuqori bo'lsa, mehnat haqi fondining mutlaq ortiqcha sarfi tannarx qimmatlashishiga olib kelmaydi, chunki bunda 1 so'mlik mahsulot uchun mehnat haqi rejaviy darajaga nisbatan pasayadi.

Mahsulot hajmi bo'yicha rejaning ortig'i bilan bajarilishi muqarrar ravishda mehnat haqi fondining nisbatan tejab qolinishi va tannarxning rejadan tashqari pasayishi bilan birga sodir bo'lishi lozim, chunki bunda faqat ishbay asosida ishlovchilar uchun haq to'lash va mukofotlar o'sib, vaqtbay mehnat haqi o'zgarmaydi. Umumiy mehnat haqi fondida mehnat uchun vaqtbay asosida mehnat haqi to'lashning ulushi qancha katta bo'lsa, erishiladigan tejamkorlik ham shuncha yuqori bo'ladi.

Nisbiy og'ish hisobot davrida haqiqatda hisoblangan mehnat haqi miqdorining mahsulot ishlab chiqarish hajmi indeksiga tuzatilgan bazaviy fond o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarish hajmiga proporsional ravishda o'zgaruvchi mehnat haqi fondining o'zgaruvchan qismigagina tuzatish kiritilishini yodda tutish talab qilinadi. Bu ishbay baholash asosida ishchilarning mehnat haqi, ishlab chiqarish natijalari uchun ishchilar va boshqaruv xodimlariga mukofotlar va o'zgaruvchan mehnat haqi ulushiga mutanosib ta'til uchun to'lanadigan pul miqdori.

Mehnat haqining doimiy qismi (ishchilarning tarif stavkalari bo'yicha mehnat haqi, moyana bo'yicha xizmatchilarning mehnat haqi, barcha turdagi qo'shimcha haqlar) ishlab chiqarish hajmi ortishi yoki kamayishiga bog'liq ravishda o'zgarmaydi:

$$\Delta MHF_{nis} = MHF_1 - MHF_{kor} = MHF_1 - (MHF_{o'zg0} * i_q + MHF_{o'z-mas0}),$$

Bu erda ΔMHF_{nis} - mehnat haqi fondi bo'yicha nisbiy og'ish;

MHF_1 - hisobot davridagi haqiqatdagi mehnat haqi fondi;

MHF_{kor} - mahsulot ishlab chiqarish hajmi indeksiga tuzatilgan bazaviy mehnat haqi fondi;

$MHF_{o'zg0}$ - bazaviy davr mehnat haqi fondining o'zgaruvchan qismi;

i_q - mahsulot ishlab chiqarish hajmi indeksi;

$MHF_{o'z-mas0}$ - bazaviy davr mehnat haqi fondining doimiy miqdori.

6.7-jadval ma'lumotlariga ko'ra, mahsulot ishlab chiqarish hajmi indeksi quyidagiga teng:

$$i_q = \frac{q_1}{q_0} = \frac{254550}{220388} = 1,1.$$

9.7-jadval

Mehnat haqi fondidan foydalanish tahlili

Ko'rsatkich	Bazis davr	Hisobot davri	Og'ish	
			Mutlaq miqdorda	% da
Taqqoslama ulgurji narxlarda mahsulot (ish, xizmat) hajmi, ming so'm	220388	254550	+34162	+15,5
Mehnat haqi fondi, ming so'm	32690	34630	+1940	+5,9
Jumladan:				
- o'zgaruvchan qism	22883	23548	+665	+2,9
- o'zgarmas qism	9807	11082	+1275	+13,0

Mehnat haqi fondining mutlaq va nisbiy o'zgarishini hisoblaymiz:

$$\Delta MHF_{mut} = 34630 - 32690 = +1940 \text{ ming so'm.}$$

$$\Delta MHF_{nis} = 34630 - (22883 * 1,1 + 9807) = 34630 - 34978,3 = -348,3 \text{ ming so'm.}$$

Demak, mazkur korxonada mehnat haqi fondidan foydalanishdan 348,3 ming so'm miqdorda nisbatan tejamkorlik mavjud.

9.8-jadval

Mahsulot tannarxi tarkibida mehnatga haq to'lash xarajatlari o'zgarishi omillarini hisoblash

Omil	Algoritm	Algoritm dagi belgisi
A	1	2
Ishchilarning mehnat haqi (ΔMHF)	$\Delta MHF = MHF^1 - MHF^0$	MHF^0, MHF^1 - mos ravishda rejaviy va haqiqatda ishchilarga haq to'lash
Quyidagi o'zgarishlar hisobiga		

o'zgaruvchan qismda:		
Mahsulot hajmi $[\Delta MHF(N)]$	$[\Delta MHF(N)] = MHF^0 * K - MHF^0$	K – mahsulot hajmining o'sish koeffitsiyenti
Mahsulot tarkibi $[\Delta MHF(D)]$	$\Delta MHF(D) = MHF^0(N^1) - MHF^0 * K$	$\Delta MHF^0(N^1)$ - haqiqatda ishlab chiqarish va assortimentga qayta hisoblangan reja bo'yicha mehnatga haq to'lash xarajatlarining o'zgaruvchan qismi
Mahsulot birligi uchun to'g'ridan-to'g'ri mehnatga haq to'lash $[\Delta MHF(o'z)]$	$[\Delta MHF(o'z)] = MHF^1 - MHF^0(N^1)$	$[\Delta MHF(o'z)]$ - hisobot bo'yicha mehnatga haq to'lashning o'zgaruvchan qismi
Xizmatchilar mehnat haqi (MHF_x)	$\Delta MHF_x = MHF_x^1 - MHF_x^0$	MHF_x^0, MHF_x^1 - rejaviy va haqiqatda xizmatchilarning mehnatiga haq to'lash
Jumladan o'zgarishlar hisobiga:		
Xizmatchilar soni	$\Delta MHF_x(Xs) = (Xs^1 - Xs^0) * \overline{MH_x}$	X^0, Xs^1 - reja va hisobot bo'yicha xizmatchilarning o'rtacha soni; $\overline{MH_x}$ - reja bo'yicha xizmatchilarning o'rtacha mehnat haqi
Xizmatchilarning o'rtacha mehnat haqi $[\Delta MHF(\overline{MH_x})]$	$\Delta MHF(\overline{MH_x}) = (\overline{MH_x^1} - \overline{MH_x^0}) * Xs^1$	$\overline{MH_x^0}, \overline{MH_x^1}$ - reja va hisobot bo'yicha xizmatchilarning o'rtacha yillik mehnat haqi

Mahsulot tannarxi – ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir. Unda xo'jalik faoliyatining barcha jihatlari, barcha ishlab chiqarish resuruslaridan foydalanish natijalari aks ettiriladi. Mahsulot va xizmatlar tannarxi darajasiga foyda miqdori va rentabellik

darajasi, korxonaning moliyaviy holati va to'lov qobiliyati bog'liq bo'ladi.

Tannarxni pasaytirish muammolari ayniqsa hozirgi bosqichda alohida dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Uni kamaytirish zahiralarini izlash ko'plab korxonalariga o'z raqobatdoshligini oshirish, bankrotlikdan qochish va bozor iqtisodiyoti sharoitida yashab qolishga ko'maklashadi.

Tannarx ishlab chiqarish yoki mahsulotlar (ish, xizmatlar) – tabiiy resurslar, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asosiy vositalar, mehnat resurslari, shuningdek, ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa sarflarni qayta ishlash jarayonida foydalaniladigan qiymat bahosini o'zida aks ettiradi.

Avvallari mahsulot tannarxini pasaytirish tovarlar va xalq iste'moli mollarining chakana narxini pasaytirish uchun ob'yektiv baza sifatida foydalanilgan. Haqiqatan, ushbu ko'rsatkichning pasayishi bozor munosabatlari sharoitida ham oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli tovarlari narxini pasaytirish, real mehnat haqi, aholining turmush darajasini oshirishning ob'yektiv sharti hisoblanadi.

Bunday sharoitda korxonalar o'rtasida o'z mahsulotlarini sotish bozorlari uchun raqobat kurashi shakllanadi, kuchayadi va bu kurashda narxi siyosati keng qo'llaniladi. Bunda korxonalar ishlab chiqarilayotgan va sotilayotgan tovarlar va mahsulotlar narxini turli yo'llar bilan pasaytiradi, buning natijasida esa raqobat kurashida g'olib chiqishga erishadi.

Tannarx tahlili quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha olib boriladi:

- tannarxning umumlashtiruvchi ko'rsatkichlari dinamikasi va uning o'zgarish omillari tahlili;

- sarf-xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo'yicha tannarx tahlili;

- 1 so'mlik mahsulot uchun sarf-xarajat tahlili;

- sarf-xarajat tuzilmasi va dinamikasi tahlili;

- sarf-xarajatlarning moddalari bo'yicha tannarx tahlili;

- tannarxning moddalari bo'yicha omilli tahlili;

- tannarxni pasaytirish zahiralarini aniqlash.

Tannarx tahlili vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- tannarx bo'yicha biznes-reja asoslanganligini baholash;
- tannarx bo'yicha eng muhim ko'rsatkichlar dinamikasini o'rganish va ular bo'yicha tannarxni aniqlash;
- ko'rsatkichlar dinamikasiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ular asosida haqiqatdagi sarf-xarajatlarning rejadagidan og'ish miqdori va sabablarini topish;
- mahsulotlar tannarxini pasaytirish zahiralari aniqlash.

Asosiy axborot manbalari sifatida statistik hisobot ma'lumotlari; 3-moliya shakli "Tashkilot xarajatlari to'g'risida", 1 – mehnat shakli "Mehnat bo'yicha hisobot", material, mehnat va pul mablag'lari sarf-xarajatlari aks ettiruvchi sintetik va analitik hisob ma'lumotlari, Mahsulot va alohida buyumlar (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish uchun sarf-xarajatlari haqida normativ ma'lumotlar.

9.8. Mahsulotlarning alohida turlari tannarxi tahlili

Tannarx tahlilida mahsulotlarning alohida turlari bo'yicha kalkulyatsiyalarni ham ko'rib chiqish zarur. Kalkulyatsiyalarni tekshirish qanday mahsulotlar bo'yicha va qanday sarf-xarajatlari hisobiga tannarx o'zgarishi sodir bo'lganligini belgilashga imkon beradi, mahsulotlar tannarxini kamaytirishda qo'shimcha zahiralarni aniqlashga ko'maklashadi.

Birinchi navbatda asosiy mahsulotlar bo'yicha haqiqatdagi tannarxni rejadagi va o'tgan davr uchun ma'lumotlar bilan taqqoslash lozim.

Alohida moddalar kesimida turli korxonalarda bir xil mahsulotlar kalkulyatsiyalarini taqqoslash asosida mo'ljal olish lozim bo'lgan va tannarxi nisbatan past xarajatlarni belgilash mumkin. Bunday taqqoslash korxonalar ichki mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv haqidagi masalalarni hal qilishda zarur.

Mahsulot birligi tannarxining o'zgarish sabablarini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega:

$$C_1 = \frac{A_i}{V B \Pi_i} + B_i ,$$

Bu erda C_i - mahsulot birligi tannarxi;

A_i - doimiy xarajatlari miqdori;

$VBII_i$ - ishlab chiqarish hajmi;

B_i - mahsulot birligi uchun o'zgaruvchan xarajatlar miqdori.

9.9-jadval

«A» mahsulot tannarxini omilli tahlil qilish uchun boshlang'ich ma'lumotlar

Ko'rsatkich	Shartli belgi	Reja bo'yicha	Hisobot bo'yicha	Rejadan og'ish
1. Ishlab chiqarish hajmi, dona	$VBII_i$	6760	6040	-720
2. Doimiy xarajatlar miqdori, ming so'm	A_i	7912	8056	+144
3. O'zgaruvchan xarajatlar miqdori, so'm	B_i	3800	4100	+300
4. Mahsulot birligi tannarxi, so'm	C_i	4970,4	5433,7	+463,3

9.9-jadval ma'lumotlari asosida mahsulot birligi tannarxini aniqlanish tartibini ko'rib chiqamiz:

$$\text{Reja bo'yicha } \frac{7912}{6760} + 3800 = 4970,4 \text{ so'm}$$

$$\text{Hisobot bo'yicha } \frac{8056}{6040} + 4100 = 5433,7 \text{ so'm}$$

Mazkur model va oldingi jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda zanjirli o'rin almashtirish usulida "A" mahsulot tannarxi o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblaymiz.

Mahsulot birligi tannarxining umumiy o'zgarishi quyidagini tashkil qiladi:

$$5433,7 - 4970,4 = +463,3 \text{ so'm.}$$

Jumladan o'zgarishlar hisobiga:

a) mahsulot ishlab chiqarish hajmi

$$5110 - 4970,4 = +139,6 \text{ so'm}$$

b) doimiy xarajatlar miqdori

$$5133,7 - 5110 = +23,7 \text{ so'm}$$

v) solishtirma o'zgaruvchan xarajatlar miqdori

$$5433,7 - 5133,7 = +300 \text{ so'm}$$

$$\text{Hisoblashni tekshirish: } +139,6 + 23,7 + 300 = +463,3 \text{ so'm}$$

$$5433,7 - 4970,4 = +463,3 \text{ so'm.}$$

9.10-jadval

O'rin almashtirish ketma-ketligi	Omil			Mahsulot birligi tannarxi, so'm, C_1
	$VBII_i$	A_i	B_i	
I o'rin almashtirish - reja	reja 6760	reja 7912	reja 3800	reja 4970,4
II o'rin almashtirish – shartli 1	haqiqat 6040	reja 7912	reja 3800	5110
III o'rin almashtirish – shartli 2	haqiqat 6040	haqiqat 8056	reja 3800	5133,7
IV o'rin almashtirish - haq.	haqiqat 6040	haqiqat 8056	haqiqat 4100	haqiqat 5433,7

9.9. Yaroqsiz mahsulot tufayli yo'qotishlar tahlili

Yaroqsiz mahsulot – bu material, mehnat va pul mablag'larining samarasiz sarflanishidir. Yaroqsiz mahsulotning yuzaga kelishi, odatda, detal, uzal va mahsulotlar ishlab chiqarishda tasdiqlangan standartlar, texnik talablar va boshqalardan turli chetlashishlarga yo'l qo'yilishi bilan izohlanadi. Yaroqsiz mahsulot tuzatiladigan va tuzatilmaydigan turda bo'ladi. Yaroqsiz mahsulot aniqlangan joyi, xarakteri, yuzaga kelish sabablari va aybdorlariga bog'liq ravishda tasniflanadi. Mahsulot topshirilgandan so'ng xaridor tomonidan aniqlangan yaroqsiz mahsulotni tashqi, bevosita korxonada aniqlanganlarini – ichki yaroqsiz mahsulot deb atash qabul qilingan.

Ikkala holatda ham yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar tovar mahsulot tannarxi ortishiga olib keladi.

Mahsulot tannarxiga kiritiladigan yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar miqdorini aniqlashda to'liq yaroqsiz (tuzatilmas) mahsulot qiymatidan mos narx bo'yicha foydalanish mumkin bo'lgan yaroqsiz mahsulotlar qiymati chiqarib tashlanadi. Bundan tashqari, yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlarning qolgan miqdoridan yaroqsiz mahsulot aybdorlaridan haqiqatda ushlab qolingani miqdor va yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarilishiga sabab bo'lgan sifatsiz materiallar yoki yarimfabrikatlar yetkazib berganligi uchun yetkazib beruvchilardan haqiqatda undirilgan miqdor ham ayirib tashlanadi.

Yaroqsiz mahsulotning asosiy sabablari quyidagilar hisoblanadi: xom ashyo va materiallarning sifatsizligi, texnologik jarayon buzilishi, uskunalar nosozligi, ishchilar ustidan talab qilingan nazorat va ko'rsatmalar mavjud emasligi- ma'muriyat aybiga ko'ra; texnologik jarayonni noto'g'ri boshqarish, qoniqarsiz konstruktsiya, chizmalardagi xatoliklar – bosh texnolog bo'limi aybi bilan va boshqalar.

Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar tahlili, odatda, hisobot davri uchun yaroqsiz mahsulotlar haqida umumiy ma'lumotlarni o'tgan davr uchun mutanosib ma'lumotlar bilan, imkoniyatga ko'ra, turdosh korxonalar ma'lumotlari bilan, yaroqsiz mahsulot rejalashtiriladigan korxonalarda esa uning rejalashtirilgan darajasi bilan taqqoslashdan boshlanadi.

Keyin tahlil detallashtiriladi: yaroqsiz mahsulot yuzaga kelish joyi bo'yicha (birlashmaning qanday ishlab chiqarish birliklarida va aynan qaysi sexlarda), uning yuzaga kelish sabablari bo'yicha, aybdorlari bo'yicha. Yaroqsiz mahsulotdan zararlarining aybdorlar tomonidan qoplab berish darajasi ko'rib chiqiladi.

Yakuniy yaroqsiz mahsulot va yaroqsiz mahsulotni tuzatish uchun xarajatlar nisbati dinamikasini o'rganish talab qilinadi. Yakuniy yaroqsiz mahsulotning ulushi qancha yuqori bo'lsa, korxonada detallar va yarimfabrikatlar sifatining operatsiyalararo sexlararo nazorati shunchalik yomon yo'lga qo'yilgan.

9.11 jadval

Yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarishdan yo'qotishlar quyidagi ma'lumotlarda tavsiflanadi, ming so'mda.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil uchun	Hisobot yili uchun
1. Butunlay yaroqsizga chiqarilgan mahsulotlar, yarimfabrikatlar va boshqalarning tannarxi.	1645	1530
2. Yaroqsiz mahsulotni tuzatishga sarf-xarajatlar	60	50
3. Yaroqsiz mahsulotning foydalanish ehtimoli mavjud holatdagi qiymati		605
4. Yaroqsiz mahsulot uchun aybdor shaxsdan ushlab qolish miqdori	15,9	25
5. Yetkazib beruvchilardan yomon sifatli materiallar yetkazib berganligi uchun shikoyat asosida undirilgan va yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar kamayishi	33	50

foydasiga yozilgan summa		
6. Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar (1+2-3-4-5-moddalar)	1256,1	900
7. Tovar mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	167481	189213
8. Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar, % da	0,75	0,50

9.11 jadvaldan ko'rinib turibdiki, yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar o'tgan yilda mutlaq miqdorda 1256,1 ming so'mni, hisobot yilida – 900 ming so'mni tashkil qilgan. Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlarning mutlaq ko'rsatkichidan tashqari nisbiy ko'rsatkich – yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar foizi hisoblanadi. Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar nisbiy o'lchami ularni qator yillar uchun dinamikasini kuzatib borishga imkon beradi. Masalan, agar o'tgan yilda yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar mahsulot tannarxining 0,75%ini tashkil qilgan bo'lsa, hisobot yilida – 0,50 % ($\frac{900}{189213} * 100$).

Demak, 1 so'mlik mahsulot uchun xarajatlarda yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar ulushi biroz pasaygan, lekin yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar mavjudligining o'zi korxonaning ishlab chiqarish faoliyatida kamchiliklar mavjudligidan darak beradi. Yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarishning aniq sabablari birlamchi hisobga olish materiallari bo'yicha aniqlanadi (yaroqsiz mahsulot haqida aktlar, oy uchun yaroqsiz mahsulot haqida jami axborotlar va boshqalar).

9.10. Mahsulot tannarxini pasaytirish zahiralari ni aniqlash

Tannarxni pasaytirishning aniqlangan zahiralari bo'yicha jamlovchi hisob-kitoblar mahsulot tannarxi tahlilining yakuniy bosqichi sanaladi. Zahiralarni jamlab hisoblash uchun oldingi tahlil ma'lumotlaridan foydalaniladi. Mahsulot tannarxi tahlilida aniqlangan ortiqcha sarf-xarajatlar va samarasiz yo'qotishlarga alohida e'tibor qaratish zarur, chunki ular mahsulot tannarxini kelgusida pasaytirish zahiralari hisoblanadi.

Olib borilgan tahlillar natijasida xarajatlar bo'yicha qator samarasiz yo'qotish va ortiqcha sarflar aniqlangan bo'lib, ularning orasidan korxonada xo'jalik yuritishdagi tadbirsizlik natijasi hisoblangan qismini ajratib ko'rsatish talab qilinadi.

Tahlil qilinayotgan korxonada tejamkorlik tartibi buzilishi bilan bog'liq xarajatlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

9.12-jadval

Zahira nomi	Summa, ming so'm
I Moddiy xarajatlar	
1. Materiallar sarflash me'yorining rejaga nisbatan ortib ketishi 1 so'm tovar mahsulot uchun materiallar sarfi reja bo'yicha 0,650 so'm, haqiqatda 0,655 so'm (0,655 - 0650) * 254550	1272,7
2. Xarajatlar moddalari bo'yicha xom ashyo va qo'shimcha materiallarning ortiqcha sarfi 0,40 * 254550	1018
II Ishlab chiqarish xarakteridagi mehnat haqi	
1. Ishdan tashqari vaqtlarda ishlaganlik uchun qo'shimcha haq to'lash	500
2. Kun bo'yi turib qolishlar uchun to'lov	230
III Yaroqsiz mahsulotdan yo'qotishlar	900
Jami	3920,7

Nazorat savollari

1. Mahsulot tannarxi tahlili mazmunini qanday asosiy yo'nalishlar tashkil qiladi?
2. Mahsulot tannarxi darajasi va dinamikasini tahlil qilishda qanday ko'rsatkich qo'llaniladi, u qanday hisoblanadi va tahlil qilinadi?
3. Xarajatlar darajasi va mahsulotning umumiy tannarxiga qanday omillar ta'sir qiladi?
4. 1 so'mlik tovar mahsulot uchun xarajatlarga ta'sir qiluvchi omillarni ko'rsating.
5. Moddiy xarajatlar miqdoriga qanday omillar ta'sir qiladi?
6. O'zgaruvchan va doimiy xarajatlar tahlilining farqli xususiyatlari nimalardan iborat?
7. Mehnat haqi xarajatlari tahlili qanday bajariladi?
8. Ishchi va xizmatchilarning mehnat haqi fondiga ta'sir qiluvchi omillarni sanab bering.
9. Qanday manbalarga asosan alohida turdagi mahsulotlar tannarxi tahlili amalga oshiriladi?
10. Mahsulot birligi tannarxiga qanday omillar ta'sir qiladi?

X bob. BUXGALTERIYA BALANSI KO'RSATKICHLARI VA MOLIYAVIY HOLAT TAHLILI

10.1. Buxgalteriya balansi ko'rsatkichlari va moliyaviy holat tahlilining mazmuni va vazifalari

Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish sharoitida aksiyadorlar, xodimlar, banklar va kreditorlar oldida ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati natijalari uchun to'liq iqtisodiy javobgar sanaluvchi korxonaning moliyaviy holati tahlili ahamiyati va o'rni ortib bormoqda.

Korxonaning moliyaviy holati – uning qarz majburiyatlarini qaytarish qobiliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar majmuidir. U korxonada normal faoliyat yuritishi uchun moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik, ularning maqsadga muvofiq joylashtirilishi va samarali foydalanilishi, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar bilan o'zaro moliyaviy munosabatlar, to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorlik bilan tavsiflanadi.

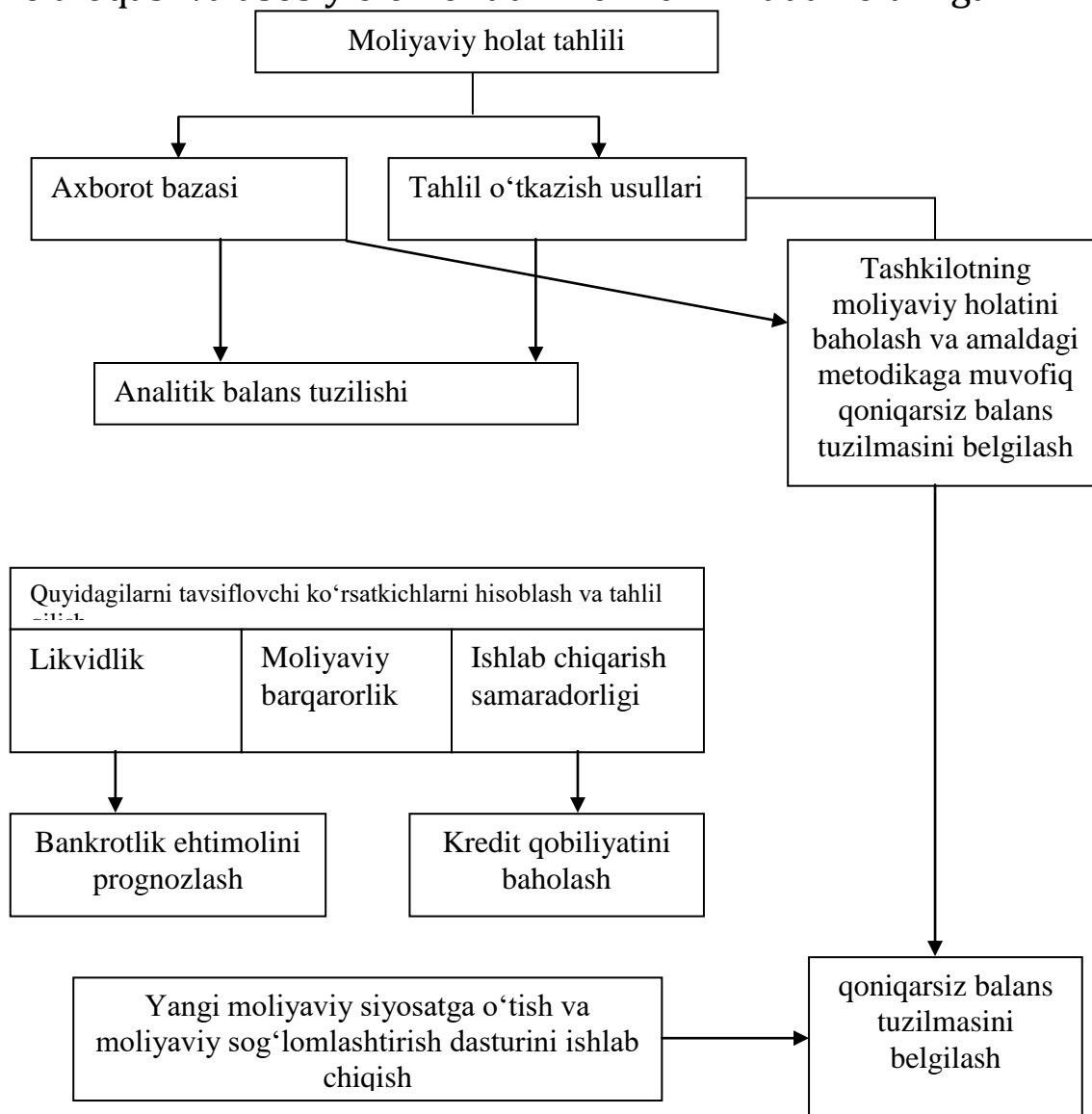
Korxonaning moliyaviy holati **barqaror, beqaror (inqirozoldi)** va **inqirozli** bo'lishi mumkin.

Korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritish va taraqqiy etish qobiliyati, o'zgaruvchan tashqi va ichki muhitda o'z aktivlari va passivlari muvozanatini saqlashi, to'lov qobiliyati va investitsion jozibadorligini muntazam yo'l qo'yish mumkin bo'lgan risk darajasida saqlab turishi uning barqaror moliyaviy holatidan darak beradi va aksincha.

Korxonaning moliyaviy holati, uning barqarorligi ishlab chiqarish, tijorat va moliyaviy faoliyat natijalariga bog'liq bo'ladi.

Ishlab chiqarish va moliyaviy rejalarning muvaffaqiyatli bajarilishi korxonaning moliyaviy holatiga ijobiy ta'sir qiladi. Aksincha, mahsulot ishlab chiqarish va sotish tanazzuli natijasida uning tannarxi oshadi, tushum va foyda kamayadi, buning oqibatida – moliyaviy holat va uning to'lov qobiliyati yomonlashadi. O'z navbatida, barqaror moliyaviy holat korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalarini belgilab beruvchi barcha omillar majmuini mohirona va samarali boshqarish natijasi hisoblanadi.

Tahlilning asosiy maqsadi – xususiy kapitalni o‘stirish va bozorda barqaror vaziyatni ta’minlashdir. Buning uchun korxonaga to‘lov qobiliyati va rentabelligini, shuningdek, balans aktiv va passivining optimal tarkibini muntazam saqlab turishi lozim. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili o‘tkazish bosqichlarining o‘zaro aloqasi va asosiy elementlari 10.1-chizmada keltirilgan.

10.1-chizma. Korxonaning moliyaviy holati tahlili bo‘yicha ishlarni o‘tkazish sxemasi.

Korxonaning moliyaviy holati tahlilining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning moliyaviy holatini o‘z vaqtida va ob‘yektiv tashxis qilish;

- korxonaning moliyaviy holati, to'lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini yaxshilash imkoniyatlarini izlash;
- moliyaviy resurslardan samaraliroq foydalanish va moliyaviy holatni mustahkamlashga yo'naltirilgan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- ehtimoliy moliyaviy resurslarni prognozlash va resurslardan foydalanishning turli variantlarida moliyaviy holat modellarini ishlab chiqish.

Aksariyat mualliflarning fikricha, moliyaviy holat tahlili quyidagi ko'rsatkichlar blokini o'z ichiga oladi:

1. Mulkiy holat va kapital tarkibini baholash:

- kapitalni joylashtirish tahlili;
- kapitalni shakllantirish manbalari tahlili;

2. Kapitaldan foydalanish samaradorligi va intensivligi:

- kapital rentabelligi tahlili;
- kapital aylanuvchanligi tahlili;

3. Moliyaviy barqarorlik va to'lov qobiliyati tahlili:

- moliyaviy barqarorlik tahlili;
- likvidlik va to'lov qobiliyati tahlili;

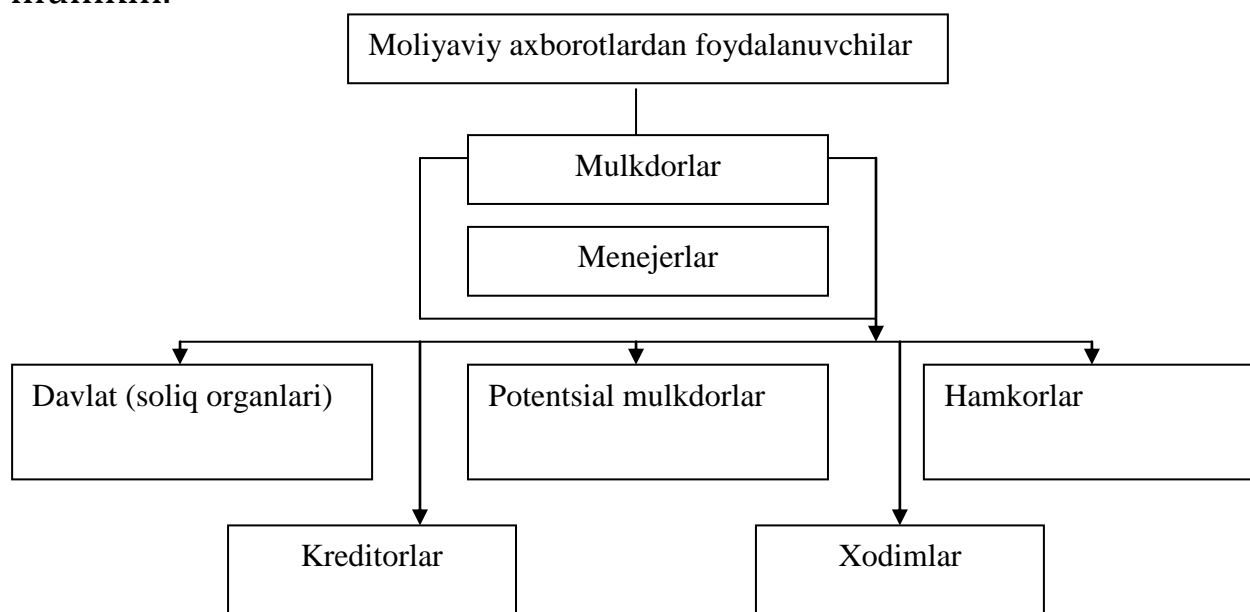
4. Kredit qobiliyati va bankrotlik riskini baholash.

Korxonaning moliyaviy holati tahlilining asosiy manbasi sifatida buxgalteriya balansi (№ 1-shakl) xizmat qiladi.

10.2. Moliyaviy tahlil bosqichlari va standart usullari

Moliyaviy tahlil iqtisodiy tahlilning eng muhim yo'nalishlaridan birini o'zida namoyon qiladi. Buning ustiga, so'nggi yillarda bu bo'lim mustaqil fan darajasigacha ko'tarildi. Raqobatdosh iqtisodiyot shakllanishi ta'sirida tobora ko'proq foydalanuvchilar bevosita yoki moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan muayyan hisoblashlar natijasida olish mumkin bo'lgan to'liq va ishonchli axborotlar olishga qiziqishi ortib bormoqda. Bunday foydalanuvchilar sirasiga avvalo korxonaning o'zidagi manfaatdor xizmatlarni (masalan, buxgalteriya bo'limi, biznes-reja bo'limi), shuningdek, aksiyadorlar, investorlar, kreditorlar va boshqalarni kiritish mumkin.

Tahlil metodologiyasida turli foydalanuvchilar uchun tub farqlar yo‘q, biroq analitik uchun ruxsat etilgan axborot bazasida farq mavjud. Tashqi foydalanuvchi qo‘lida faqatgina buxgalteriya hisobotining rasmiy ma‘lumotlari bo‘ladi, ichki foydalanuvchi esa operativ, statistik va buxgalteriya hisobi va hisobotining barcha ma‘lumotlari, hatto birlamchi hujjatlardan ham foydalanishi mumkin.

10.2-chizma. Moliyaviy axborotlardan foydalanuvchilar.

Moliyaviy tahlil o‘tkazilishini etarlicha to‘liq tartibga soluvchi rasmiy hujjatlar bugungi kunda deyarli yo‘q va tahlil olib borayotgan analitik uni o‘z mayliga ko‘ra amalga oshiradi.

Moliyaviy tahlil masalalari bankrotlik va korxonalar sanatsiyasi masalalari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining hukumat komissiyasi tomonidan 1997 yil 17 aprelda tasdiqlangan “Korxonalarni moliyaviy tahlil qilish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar” da muayyan darajada aks ettirilgan va unda korxonalar moliyaviy tahlilining quyidagi turlari nazarda tutiladi:

1. Moliyaviy holat tahlili – balans valyutasi dinamikasi, passivlar tarkibi, asosiy mablag‘lar va nobyudjet aktivlar dinamikasi, moliyaviy natijalar tahlili.

2. Moliyaviy barqarorlik tahlili – zahira va sarf-xarajatlarni shakllantirish manbalari ortiqchaligi yoki etishmasligi ko‘rsatkichlari, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentlari, qarz va o‘z mablag‘lari nisbati koeffitsiyentlari, zahira va sarf-xarajatlarning

o'z manbalari bilan ta'minlanganligi koeffitsiyenti, to'lov qobiliyati koeffitsiyenti.

3. Korxonaning iqtisodiy barqarorligi tahlili – to'lov qobiliyatini yo'qotish (tiklash) koeffitsiyenti, manyovrlashganlik koeffitsiyenti, ishlab chiqarishga mo'ljallangan mulkning real qiymati koeffitsiyenti.

4. Korxonaning rentabelligi tahlili – sotish rentabelligi koeffitsiyenti, asosiy mablag'lar rentabelligi koeffitsiyenti, xususiy kapital rentabelligi koeffitsiyenti, kapitalning umumiy aylanuvchanligi rentabelligi koeffitsiyenti.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi tomonidan 1996 yil iyulda tasdiqlangan "Korxonalar moliyaviy holatini tahlil qilish metodikasi" tahlilni quyidagi ketma-ketlikda olib borishni tavsiya qiladi:

1. Moliyaviy holatni umumiy baholash
2. Korxonaning moliyaviy barqarorligi tahlili
3. Korxonaning to'lov qobiliyatini baholash

Ko'rinib turibdiki, bizning respublikamizda nazariya va amaliyot, moliyaviy tahlil metodikasini bozor munosabatlari talablariga muvofiq shakllantirish masalalari bo'yicha ancha ishlar qilingan.

Moliyaviy holat tahlili quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

- **gorizontal tahlil** – hisobotning har bir pozitsiyasini o'tgan davr bilan taqqoslash;

- **vertikal (tuzilmaviy) tahlil** – hisobotning har bir moddasini natijaga umumiy ta'sirini aniqlagan holda yakuniy ko'rsatkichlar tarkibini aniqlash;

- **trend tahlili** – hisobotning har bir pozitsiyasini o'tgan davrlar qatori bilan taqqoslash va trendni, ya'ni tasodifiy ta'sirlar va alohida davrlarning individual xususiyatlaridan tozalangan ko'rsatkichlar dinamikasining asosiy tendensiyalarini aniqlash.

Trend yordamida kelajakda ko'rsatkichlarning ehtimoliy qiymatlari shakllantiriladi, o'z navbatida istiqbolli, prognoz tahlil olib boriladi;

- **moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili** – hisobotning qiyosiy ma’lumotlarini hisoblash, ko’rsatkichlarning o’zaro aloqasini aniqlash;

Ushbu usullar bilan bir qatorda boshqa usullar, jumladan qiyosiy va omilli tahlildan ham foydalaniladi.

- **qiyosiy tahlil** – korxonada hisobotning alohida ichki xo’jalik ko’rsatkichlarini boshqa bo’linmalar, sexlar bilan qiyoslash, shuningdek, o’rtacha umumiy qiyosiy ma’lumotlar bilan taqqoslash asosida olib boriladi.

- **omilli tahlil** – natijaviy ko’rsatkichni bevosita tarkibiy qismlarga bo’lish usuli bilan yoki teskari usulda, ya’ni alohida elementlar umumiy natijaviy ko’rsatkichga birlashtirilgan holda amalga oshirilib, alohida omillarning natijaviy ko’rsatkichga ta’sirini baholashga imkon beradi.

Buxgalteriya balansining gorizontal va vertikal tahlili

Gorizontal tahlil mutlaq balans ko’rsatkichlari qiyosiy o’rnatilgan sur’atlari bilan to’ldiriladigan bir yoki bir nechta analitik jadval tuzishdan iborat.

Odatda, bir necha davr uchun bazis o’rnatilgan sur’atlari ko’rib chiqiladi.

Gorizontal tahlilning maqsadi muayyan davr uchun balansning turli moddalari miqdorining mutlaq va nisbiy o’zgarishlarini aniqlash hamda ushbu o’zgarishlarga baho berishdan iborat.

10.1-jadval

Balansning gorizontal tahlili

Ko’rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida	
	ming so’m	%	ming so’m	%
Uzoq muddatli aktivlar	39615	100	43656	110,2
Joriy (aylanma) aktivlar	56406	100	85750	152,0
Balans	96021	100	129406	134,7

Ko’rib chiqilayotgan korxonada balans valyutasi yil davomida 34,7 % ga oshdi va yil oxirida 129406 ming so’mni tashkil qildi, uzoq muddatli aktivlar 10,2% yoki 4041 ming so’mga oshdi, aylanma mablag’lar – 52,0% yoki 29344 ming so’mga oshdi.

Moliyaviy holatni baholashda balans aktiv va passivining **vertikal (tuzilmaviy) tahlili** muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda asosiy e'tibor nisbiy ko'rsatkichlarga qaratiladi.

Vertikal tahlilning maqsadi balans yakunida alohida moddalar ulushini hisoblash va uning o'zgarishlarini baholashdan iborat. Vertikal tahlil yordamida xo'jaliklararo qiyoslash ishlarini amalga oshirish mumkin. Buning ustiga nisbiy ko'rsatkichlar inflyatsion jarayonlarning salbiy oqibatlarini yumshatadi.

10.2-jadval

Balansning vertikal tahlili

Ko'rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida	
	ming so'm	%	ming so'm	%
Uzoq muddatli aktivlar	39615	41,3	43656	33,7
Joriy (aylanma) aktivlar	56406	58,7	85750	66,3
Balans	96021	100	129406	100

Jadval ma'lumotlariga ko'ra balans aktivi tarkibida strukturaviy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Yil boshiga nisbatan joriy aktivlarning ulushi oshgan.

Gorizontal va vertikal tahlil bir-birini o'zaro to'ldiradi va ularning asosida qiyosiy analitik balans tuziladi.

Qiyosiy analitik balans

Qiyosiy analitik balansda balansning aktiv va passividagi asosiy bo'limlarnigina keltirish ma'noga ega.

Qiyosiy analitik balans hisobot buxgalteriya shakli tarkibini ham, uning alohida ko'rsatkichlari dinamikasini ham tavsiflaydi. U oldingi hisob-kitoblarni tizimlashtiradi.

10.3-jadval

Qiyosiy analitik balans

Ko'rsatkichlar	Mutlaq miqdorlar, ming so'm		Salmog'i, %		O'zgarishlar			
	Yil boshida	Yil oxirida	Yil boshida	Yil oxirida	Mutlaq miqdor	Salmog'i, %	Yil boshidagi miqdorga nisbatan % da	Balans yakuni o'zgarishiga nisbatan % da
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Uzoq muddatli aktivlar	39615	43656	41,3	33,7	+4041	-7,6	+10,2	+12,1
Joriy (aylanma) aktivlar	56406	85750	58,7	66,3	+29344	+7,6	+52,0	+87,9
Balans	96021	129406	100	100	+33385	-	+34,7	100

Qiyosiy analitik balansning barcha ko'rsatkichlarini uch guruhga ajratish mumkin:

- balans tarkibi ko'rsatkichlari (gr. 7);
- balans dinamikasi ko'rsatkichlari (gr. 8);
- balans tuzilmaviy dinamikasi ko'rsatkichlari (gr. 9).

Qiyosiy balans asosida mulk tarkibi tahlili amalga oshiriladi.

Mulk qiymati tarkibi korxonaning moliyaviy holati haqida umumiy tasavvur beradi. U aktivdagi har bir elementning ulushini ko'rsatadi.

Mulk qiymati tarkibida har bir korxonada faoliyatining o'ziga xosliklari aks ettiriladi. 7.3-jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonada mulki 33385 ming so'mga yoki 34,7% ga oshgan. Bunda mulk qiymati tarkibida o'zgarish sodir bo'lib, unda aylanma mablag'larning ulushi oshgan.

Mulk tarkibi va hatto uning dinamikasi investor uchun ushbu korxonaga pul joylashtirish qanchalik afzal degan savolga o'z-o'zicha javob bera olmaydi, faqatgina aktiv holati va qarzlarni qaytarish uchun mablag' mavjudligini baholaydi.

Tendensiyalar rivojlanishi tahlili (trend tahlil) gorizontall tahlilning bir varianti hisoblanib, bunda hisobotning har bir pozitsiyasi o'tgan davrlar qatori bilan taqqoslanadi va trend, ya'ni tasodifiy ta'sirlar va alohida davrlarning individual xususiyatlaridan tozalangan ko'rsatkichlar dinamikasining asosiy tendensiyalari aniqlanadi. Bunday tahlil istiqbolga mo'ljallangan, lekin uni o'tkazish uchun axborotlar ko'rib chiqilayotgan

korxonalar misolida yaqqol etarli emas. Trendli tahlil o'tkazish uchun kamida 5 va undan ortiq davr uchun hisobot ma'lumotlari zarur bo'ladi. Davrlar bo'yicha ko'rsatkichlarning o'zgarish tendensiyalariga asoslanib kelgusi davrlar uchun prognoz ko'rsatkichlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

10.3. Buxgalteriya balansining mazmuni va tarkibi

Buxgalteriya balansi – bu muayyan sana uchun korxonada mulki va uni moliyalashtirish manbalarini pul ko'inishida aks ettirish usulidir. Buxgalteriya hisobida «balans» so'zi bir nechta ma'noga ega: a) schyotlar bo'yicha yozuvlar olib borishda va xo'jalik sub'yektlari mablag'larini turli kesimda guruhlashda natijalar tengligi; b) asosiy hisobot shakli yakuni; v) asosiy hisobot shakli nomi. Asosiy hisobot shakli sifatida balans ma'nosi mutlaqo katta, chunki bu hujjat korxonalarining mulkiy va moliyaviy holati haqida etarlicha aniq va yanglish bo'lmagan tasavvur hosil qilishga imkon beradi.

Hisobot sanasi uchun korxonada tasarruf etayotgan mulk va qarz huquqlari qiymati balans aktivida aks ettiriladi. Aktivlar iqtisodiy resurslar yoki kelgusi xarajatlarni amalga oshirish bo'yicha korxonaning potentsiali haqida muayyan tasavvur beradi.

Xususiy kapital, shuningdek, kreditlar, qarzlarni bo'yicha majburiyatlar va kreditorlik qarzi balans passivida aks ettiriladi. Shunday qilib, majburiyatlar (passivlar) korxonalar tomonidan olingan mablag'lar hajmi va ularning manbalarini, aktivlar esa – ushbu mablag'lardan foydalanish yo'nalishlarini ko'rsatadi.

Amaliyotda balanslarning turli ko'inishlariga to'qnash kelish mumkin. Batafsil tavsifga to'xtalmasdan ularning tasniflaridan birini keltirib o'tamiz (Kovalyov V.V., Patrov V.V. «Kak chitat balans», M.: «Finansi i statistika, 1998g., s 25-29).

10.4-jadval

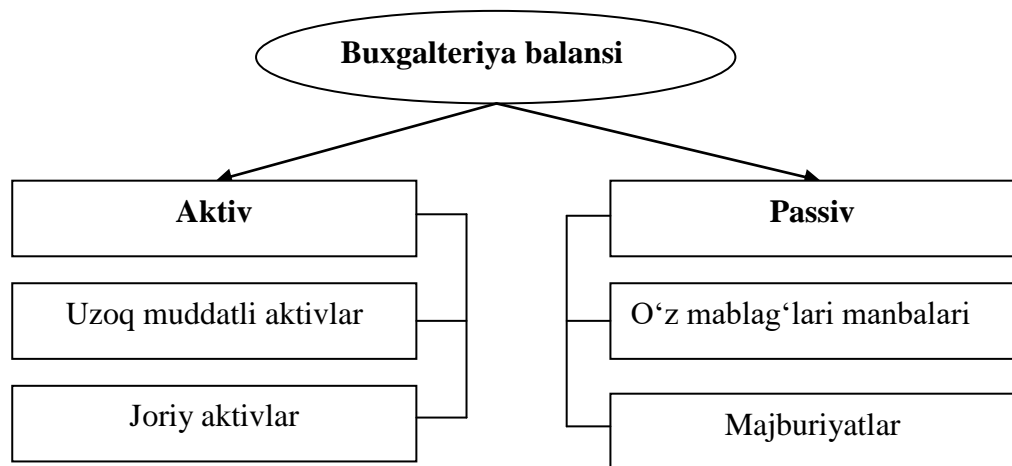
Buxgalteriya balanslari tasnifi

Tasnifiy belgi	Balanslar turi
Tuzish vaqti bo'yicha	Kirish, joriy, tugatish, ajratuvchi, birlashtiruvchi

Tuzish manbalari bo'yicha	Inventar, daftar, asosiy
Axborot hajmi bo'yicha	yaxlit, qo'shma, konsolidatsiyalangan
Faoliyat xarakteri bo'yicha	Asosiy faoliyat balansi, noasosiy faoliyat balansi
Faoliyat turlari bo'yicha	Tashkilot balansi, investitsion fond balansi, bank balansi, byudjet tashkiloti balansi
Mulkchilik shakllari bo'yicha	Davlat korxonasi balansi, xususiy korxonalar balansi
Aks ettirish obykti bo'yicha	mustaqil balans, alohida balans
Analitiklik darajasi bo'yicha	Balans-brutto, balans-netto, shaxmat aylanma balans, o'rta balans, zichlangan balans

Shubhasiz, keltirilgan balanslarning barcha turi ham auditor yoki analitik uchun bilim orttirish uchun ahamiyatga ega bo'lavermaydi, biroq ularning ayrimlari bilan o'z ishlarida to'qnash kelishi muqarrar. Bundan tashqari, ayni bir korxonada ayni bir vaqtda bir necha balansga ega bo'lishi va ularning valyutalari mos kelishi shart emasligini tushunish zarur (bu, xususan, joriy va tugatish balansiga taalluqli).

U yoki bu bo'lim va moddalarga ajratishni nazarda tutuvchi balans tarkibi turlicha bo'lishi mumkin; hozirgi vaqtda u quyidagi ko'rinishga ega:

10.3-chizma. Buxgalteriya balansining statik ko'rinishi

O'z faoliyatini amalga oshirish uchun korxonaga boshlang'ich kapitalga ega bo'lishi lozim. Bu muassislar badallari yoki yuqori turuvchi tashkilot tomonidan ajratilgan mablag'lar bo'lishi mumkin. O'z mohiyatiga ko'ra o'z mablag'lari(xususiy kapital)ni namoyon qiluvchi ushbu mablag'larning manbalari avval boshdan ta'sis hujjatlarida miqdori kelishib olingan ustav kapitalidan iborat bo'ladi, biroq korxonaga faoliyati natijasida ushbu manbaning tarkibi va manbasi o'zgaradi.

«O'z» atamasi bu erda ushbu korxonani tashkil qilgan shaxslarga (yuridik yoki jismoniy) tegishlilikni anglatadi; boshqacha aytganda, bu, shartli ravishda korxonaning o'z muassislari oldida qarzdorligidir. «Xususiy kapital» tushunchasining iqtisodiy ma'nosi quyidagicha: u tugatilgan holatda egalari taxminan shuncha summa olishi mumkin. Bu holatda muassislar o'zlariga tegishli ulushni korxonaning uchinchi shaxslar oldidagi majburiyatlari so'ndirilgandan so'ng qolgan mulkning qiymat bahosi qismidan olish huquqiga ega bo'lganligi uchun ularning real miqdori, birinchidan, amalda doimo hisob bahosidan farqlanadi, ikkinchidan, faqatgina tugatish jarayoni borishida aniqlanishi mumkin.

Ixtiyoriy korxonaga, odatda, o'z mablag'lari bilan chegaralanib qolmaydi, balki tashqi manbalardan mablag'lar jalb qiladi: bank kreditlari, qarzlari, kreditorlar. Ushbu jalb qilingan mablag'lar ikkita katta guruhga ajratiladi: uzoq muddatli va qisqa muddatli.

Korxonaga tomonidan turli manbalardan olingan mablag'lar ikkita katta guruhga ajratiladigan aktivlarga joylashtiriladi: uzoq muddatli aktivlar, ya'ni uzoq muddat (bir yildan ortiq) davomida ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan aktivlar va yil davomida bir necha marta ishlatiladigan aylanma (joriy) aktivlar, ya'ni ularga joylashtirilgan mablag'lar bu vaqt davomida bir necha marta aylantiriladi.

10.4. Balans aktivi moddalarining tahlili

Balans aktivi – bu korxonada tasarrufida mavjud iqtisodiy resurslar bo‘lib, ulardan foydalanish kelgusida foyda keltirishi ehtimol qilinadi.

Korxonaning balans aktivi ikki bo‘limdan iborat:

1. Uzoq muddatli aktivlar
2. Joriy (aylanma) aktivlar

Uzoq muddatli aktivlar, o‘z navbatida, quyidagilardan iborat:

- mulkiy aktivlar (aylanma mablag‘lar, kapital qo‘yilmalar, qimmatli qog‘ozlar va boshqalar);
- nomoddiy aktivlar;
- sho‘ba va boshqa korxonalariga berilgan qarzlilar;
- uzoq muddatli investitsiyalar (masalan, boshqa korxonalarining qimmatli qog‘ozlariga uzoq muddatli qo‘yilmalar);
- boshqa aktivlar.

Asosiy vositalar – moddiy ishlab chiqarish sohasida ham, noishlab chiqarish sohasida ham uzoq vaqt davri davomida (bir yildan ortiq) amal qiluvchi, shuningdek, ijaraga berish uchun foydalaniladigan moddiy aktivlar.

Qayd qilish joizki, iqtisodiy adabiyotlarda ba‘zan “asosiy fondlar” so‘z birikmasi uchraydi. Buni o‘zini oqlagan deb hisoblash qiyin, chunki “fond” atamasining asosiy talqini – bu vositalar manbasi. Shuning uchun atamashunoslikda va ma‘naviy jihatdan chalkashmaslik uchun professional buxgalteriya muhitida keng tarqalgan “asosiy vositalar” so‘z birikmasidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Asosiy vositalar boshlang‘ich va tiklash qiymati bo‘yicha hisobga olinadi. Boshlang‘ich qiymat – bu qurilish va asosiy vositalar olish uchun xarajatlilar, jumladan yetkazib berish va o‘rnatish bo‘yicha xarajatlilar. Tiklash qiymati – bu oldin tashkil etilgan asosiy vositalarni zamonaviy sharoitlarda, ya‘ni ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining erishilgan darajasi, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlari va mehnat unumdorligi darajasi hisobga olingan holda ishga tushirish qiymati. Asosiy vositalarni turlari bo‘yicha rasshifrovka qilish, ularning harakatlanishi, shuningdek,

boshlang'ich (tiklash) qiymati hamda eskirish haqida ma'lumotlar 2-moliya shakli-"Asosiy vositalarning mavjudligi va harakati hamda boshqa nomoliyaviy aktivlar to'g'risida" statistik hisobot shaklida keltirilgan.

Nomoddiy aktivlar. Buxgalteriya hisobi va buxgalteriya hisobotini yuritish bo'yicha qarorga muvofiq xo'jalik faoliyatida uzoq davr (bir yildan ortiq) mobaynida foydalaniladigan va daromad keltiruvchi nomoddiy aktivlarga quyidagilardan vujudga keluvchi huquqlar kiritiladi: a) fan asari, adabiyot, san'at asarlari, EHM uchun dasturlar va boshqalarga mualliflik va boshqa shartnomalar; b) ixtirolar uchun patentlar; v) tovar belgisi va xizmat ko'rsatish belgisi uchun guvohnoma yoki ulardan foydalanish uchun lizentsion shartnomalar; g) nou-xau va boshqalar.

Nomoddiy aktivlarning farqli xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

- ushbu aktivlardan foydalanish muddati bir yildan ortiq;
- korxonadan daromad olishga imkon beradi;
- ayrim nomoddiy aktivlar (tovar belgilari va boshqalar) istisno qilingan holda to'laqonli amortizatsiya hisoblanishi.

Kapital qo'yilmalar - qurilish-montaj ishlari, uskunalar sotib olish uchun korxonaning xarajatlari, kapital ishlar uchun boshqa xarajatlar.

Uzoq muddatli (bir yildan ortiq) moliyaviy qo'yilmalar – daromad olish maqsadida qilingan xarajatlar (masalan, boshqa korxonalariga investitsiyalar, qarz berish, sho'ba va qaram korxonalariga investitsiyalar).

Balans aktivlari tarkibining yiriklashtirilgan sxemasi quyidagi rasmda keltirilgan (10.4-chizma).

Uzoq muddatli kapital	Asosiy vositalar	Korxonadan tashqarida foydalaniladigan vositalar
	Nomoddiy aktivlar	
	uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar	
Joriy aktivlar	Zahiralar	
	Debitorlik qarzi	
	Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar	
	Pul mablag'lari	

**10.4-chizma.
Balans aktivi
tarkibi sxemasi.**

Joriy (aylanma) aktivlar uzoq muddatli aktivlardan farqli o'laroq muntazam doiraviy aylanishda bo'ladi. Odatda, ular:

- faqat bir ishlab chiqarish tsikliga xizmat qiladi;
- o'zining natural shaklini yo'qotadi (qayta ishlanadi yoki bir shakldan boshqasiga o'tadi);
- o'z qiymatini tayyor mahsulot (ish, xizmat) ga bir ishlab chiqarish tsiklining o'zidayoq to'liq o'tkazadi.

Joriy aktivlarning ushbu xususiyati korxonani ishlab chiqarish jarayonida muntazam ishlab chiqarish zahiralarini yangilashga, ya'ni ularni sotib olishga majbur qiladi.

Joriy (aylanma) aktivlar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- *ishlab chiqarish zahiralar*. Moddalarning mazkur guruhi bo'yicha xom ashyo, qo'shimcha materiallar, yonilg'i, sotib olinadigan yarimfabrikatlar, taralar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotlar va tovarlarning haqiqatdagi tannarxi aks ettiriladi.

Sohaga tegishliligiga ko'ra u yoki bu moddaning ulushi sezilarli darajada turlanishi mumkin. Xususan, davomiy ishlab chiqarish tsikliga ega korxonalar balanslarida tugallanmagan ishlab chiqarish, savdo korxonalarida esa tovarlar zahiralarida katta solishtirma og'irlikka ega bo'lishi mumkin.

- banklardagi joriy, hisob-kitob va valyuta hisob raqamlarida va korxonada kassasidagi pul mablag'lari;

- hisob raqamdagi mablag'lar – bu debitorlik qarzining turli ko'rinishlari, ya'ni jo'natilgan mahsulot, ko'rsatilgan xizmatlar uchun boshqa tashkilotlarning va hisob beruvchi shaxslar qarzlari,

byudjet va byudjetdan tashqari fondlarga ortiqcha to'langan pullar bo'yicha qarzdorlik summasi, sho'ba va birlashtirilgan korxonalar qarzdorligi va boshqalar;

- *qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar* – bu qo'yilma muddati bo'yicha bir yildan kam qimmatli qog'ozlar. Qayd qilish zarurki, moliyaviy aktivlarni uzoq va qisqa muddatli turlarga ajratilishi ma'lum ma'noda sub'yektiv hisoblanadi, chunki qimmatli qog'ozlarni xarid qilish vaqtida korxonalar ularga qanchalik uzoq egalik qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblashini har doim ham oldindan aniq bilish mumkin emas.

Endi balans aktivini tahlil qilishga o'tamiz. Tahlil balans aktivini bo'yicha korxonalar mulki tarkibi va tarkibini o'rganishdan boshlanadi. Balans korxonalar mulki o'zgarishlarini umumiy baholash, uning tarkibida aylanma (mobil) va immobilizatsiyalangan aktivlarni ajratish, uning tarkibi dinamikasini o'rganish imkonini beradi. Tuzilma deganda mulklarning alohida guruhlar va ushbu guruhlar ichidagi moddalarning foiz nisbati tushuniladi. Korxonalar mablag'larini joylashtirish moliyaviy faoliyat va uning samaradorligini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi. Ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat, o'z navbatida, korxonaning moliyaviy holati ham ko'p jihatdan asosiy va aylanma vositalarga qanday mablag'lar qo'yilganligi, ularning qanchasi ishlab chiqarish sohasida va muomala sohasida, pul va moddiy ko'rinishda ekanligi, ularning qanchalik optimal nisbatda ekanligiga bog'liq bo'ladi. Shunga bog'liq ravishda korxonalar aktivlarini tahlil qilish jarayonida birinchi navbatda ularning tarkibi, tuzilishidagi o'zgarishlarni o'rganish va ularga baho berish talab qilinadi.

10.5-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan "Karvon" MChJda mol-mulki qiymati 414900 ming so'mga yoki 16 foizga ko'paygan. Korxonalar mulkining ko'payishi joriy aktivlarning 241001 ming so'mga hamda uzoq muddatli aktivlarning 466521 ming so'mga ko'payishi hisobiga to'g'ri kelgan. Joriy aktivlar tarkibida zahira va xarajatlar summasining - 426841 ming so'mga kamayishi korxonalar mulkini shu summaga kamaytirgan bo'lsa, pul mablag'larining o'tgan yilga nisbatan 205137 ming so'mga yoki 8 foizga, debitorlik qarzlarning esa

462705 ming so'mga yoki 18 foizga ko'payishi korxonada mulkning ko'payishiga sabab bo'lgan. Biroq uzoq vaqt davomida ulkan miqdorda pul mablag'lari qoldig'i mavjudligi aylanma kapitaldan noto'g'ri foydalanish natijasi bo'lishi mumkin. Ular o'z ishlab chiqarishini kengaytirish yo'li bilan foyda olish maqsadida tezda aylanmaga kiritilishi yoki boshqa korxonalarining aksiya va qimmatli qog'ozlariga joylashtirilishi lozim.

Bizning misolimizda debitorlik qarzi yil boshidagi 599 597 ming so'mdan yil oxirida 1 062 302 ming so'mgacha oshdi, ya'ni 462 705 ming so'mga ko'paydi. Agar korxonada o'z faoliyatini kengaytirsa, u holda xaridorlar soni va odatda, debitorlik qarzi ortadi. Boshqa tomondan, korxonada mahsulot jo'natishni qisqartirishi mumkin, u holda debitorlar kamayadi. O'z navbatida, rost debitorlik qarzining o'sishi har doim ham salbiy baholanmaydi. Muddati o'tgan qarzdorlik mavjudligi moliyaviy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki korxonada ishlab chiqarish zahiralari sotib olish, mehnat haqi to'lash va boshqa maqsadlar uchun moliyaviy resurslar tanqisligini boshidan kechiradi. Mablag'larni muzlatib qo'yish kapital aylanuvchanligi sekinlashishiga olib keladi. Shuning uchun har bir korxonada to'lovlarni qaytarish muddatlari qisqarishidan manfaatdor sanaladi.

Korxonada mol-mulkning ko'payishining sabablarini uning manbasini ko'rib chiqish asosida aniqlashtiriladi.

Korxonada omborlarida tayyor mahsulot qoldiqlari ko'payishi, shuningdek, aylanma mablag'larning uzoq vaqtga muzlatilishi, naqd pul yo'qligi, kreditlar va ular bo'yicha foizlar to'loviga ehtiyojlar, yetkazib beruvchilar, byudjet, korxonada ishchilariga mehnatga haq to'lash bo'yicha kreditorlik qarzi o'sishi kabilarga olib keladi. Hozirgi vaqtda – ishlab chiqarish inqirozi, uning samaradorligi pasayishi, korxonaning past to'lov qobiliyati va bankrotlikning asosiy sabablaridan biridir.

10.5-jadval

“Karvon” MChJ ning buxgalteriya balansi aktivining tahlili

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
		ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	Yil boshi -ga nisbatan %
	1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1	Uzoq muddatli aktivlar	292 622	11,4	466 521	15,6	173 899	4,2	6,8
2	Joriy aktivlar	2 281 206	88,6	2 522 207	84,4	241 001	- 4,2	9,4
	Shu jumladan							
a)	Zahira va xarajatlar (140+190+200)	1 130 783	43,9	703 942	23,6	- 426 841	- 20,4	- 16,6
b)	Pul mabag'lari va qimmatli qog'ozlar (320+370+380)	550 826	21,4	755 963	25,3	205 137	3,9	8,0
v)	Debitorlar (210+310)	599 597	23,3	1 062 302	35,5	462 705	12,2	18,0
	Balans aktivining JAMI	2 573 828	100	2 988 728	100	414 900	0,0	16

10.5. Balans passiv moddalari tahlili

Agar balans aktivida korxonaning mablag'lari aks ettirilsa, passivida ularning shakllanish manbalari ko'rsatiladi.

Korxonada rahbariyati qanday resurs manbalari hisobiga korxonada o'z faoliyatini amalga oshirishi va qanday faoliyat sohaslariga kapital joylashtirilishi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi lozim.

Kapital – foyda olish maqsadida o'z faoliyatini amalga oshirish uchun xo'jalik yurituvchi sub'yekt ixtiyorida mablag'lardir.

Tegishlilik darajasiga ko'ra foydalanilayotgan kapital o'z va qarz kapitalga ajratiladi.

Xususiy kapital ustav, qo'shilgan, zahira kapital va taqsimlanmagan foydadan iborat bo'ladi. Buxgalteriya balansida xususiy kapital miqdori aktivlar va majburiyatlar qiymati bahosiga bog'liq bo'ladi.

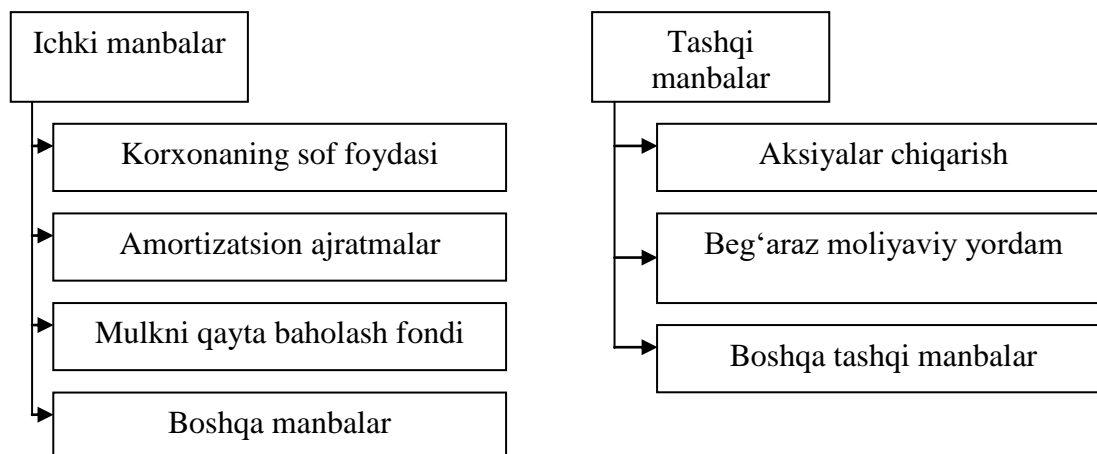
Ustav kapitali – ustav faoliyatini ta'minlash uchun muassislarning mablag'lari miqdori. Davlat korxonalarida bu to'liq xo'jalik yuritish huquqi bilan davlat tomonidan korxonalariga birlashtirilgan mulk qiymati; aksiyadorlik korxonalarida – aksiyalarning nominal qiymati; mas'uliyati chegaralangan jamiyatlarda – mulkdorlar ulushi miqdori; ijara korxonalarida – uning xodimlari hissasi miqdori va hokazo.

Qo'shilgan kapital. Uning asosiy unsurlari: emission daromad (nominaldan yuqori narxda sotishdan daromad qilingan, aksiyalarni nominal narxi va sotish narxi o'rtasidagi farq) va qayta baholashda uzoq muddatli aktivlar qiymati o'sishi (ikkiyoqlama yozuv natijasi sifatida yuzaga keladi –balans aktivida aks etuvchi inflyatsiya tufayli asosiy mablag'lar qiymati ortishi paydo bo'lgan aktivning manbachi sifatida "Qo'shilgan kapital" passiv moddasining teng miqdorda o'sishi bilan birga kuzatiladi).

Zahira kapitali tashkilotda majburiy tartibda yoki bu ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lsa tashkil etilishi mumkin. U faoliyat to'xtatilganda kreditorlik qarzlarni qaytarish, foyda olinmagan holatda imtiyozli aksiyalar bo'yicha dividendlar to'lash, ehtimoliy zararlarni qoplashga mo'ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar) – bu dividendlar ko'rinishida aksiyadorlar va tashkilot mulkdorlari o'rtasida taqsimlanmagan sof foyda miqdori. Hosil bo'lish vaqtida hisobot davri uchun barcha sof foyda taqsimlanmagan, lekin aksiyadorlar va muassislar tomonidan o'rnatiladigan qoidalar bo'yicha taqsimlashga tayyor sifatida belgilanishi mumkin.

Xususiy kapital ichki va tashqi manbalar hisobiga shakllanadi (10.5-chizma).

10.5-chizma. Korxonada o'z kapitalni shakllantirish manbalari.

Korxonaning foydasi o'z kapitalni to'ldirishning asosiy ichki manbalari hisoblanadi. Ichki manbalar tarkibida foydalanilayotgan o'z asosiy mablag'lar va nomoddiy aktivlarga hisoblanadigan amortizatsiya ajratmalari salmoqli solishtirma og'irlikka ega. Ular xususiy kapital miqdorini oshirmaydi, balki uni qayta investitsiyalash vositasi hisoblanadi. Xususiy kapitalning boshqa shakllariga mulkni ijaraga berishdan daromadlar, muassislar bilan hisoblashishlar va boshqalar kiritiladi.

Xususiy kapital shakllanishining **asosiy tashqi manbai** sifatida *aksiyalarni qo'shimcha emissiya qilish* gavdalanadi. Davlat korxonalariga davlat tomonidan beg'araz moliyaviy yordam ko'rsatilishi mumkin.

Boshqa tashqi manbalar qatoriga xayriya maqsadida jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan korxonalariga bepul beriladigan moddiy va nomoddiy aktivlar kiritiladi.

Qarz kapitali – bu bank va moliyaviy kompaniyalarning kreditlari, qarzarlar, kreditorlik qarzi, lizing va boshqalardir. Qarz kapital uzoq muddatli (bir yildan ortiq) va qisqa muddatli (bir yilgacha) bo'lishi mumkin.

Moliyaviy holat barqarorligi ko'p jihatdan manbalarda o'z kapitalning ulushiga bog'liq bo'ladi. Biroq faqat o'z mablag'lari hisobiga korxonaning faoliyatini moliyalashtirish har doim ham foydali emas, ayniqsa bu ishlab chiqarish mavsumiy tusga ega bo'lganda yaqqol seziladi. Bunda alohida davrlarda bankdagi hisobda ulkan mablag'lar to'planib qoladi, boshqa davrlarda esa ular etishmaydi. Bundan tashqari, shuni ham nazarda tutish

kerakki, agar moliyaviy resurslar uchun narx uncha yuqori bo'lmasa, korxonada esa kredit resurslari uchun to'lovlarga nisbatan qo'yilgan kapitalning yuqori darajali unumini ta'minlay olsa, u holda jalb qilingan qarz mablag'lar xususiy kapital rentabelligini oshirishi mumkin. O'z navbatida, korxonaning moliyaviy holati o'z va qarz kapital nisbati qanchalik optimalligiga bog'liq bo'ladi.

Moliyaviy holatni baholash uchun passivlar tarkibi, ya'ni mulkka kiritilgan o'z va qarz mablag'lari manbaini tahlil qilish zarur, ularning nisbati kelgusida tashkilot istiqbolini belgilab beradi.

Manbalar tarkibini baholash moliyaviy hisobotning ham tashqi, ham ichki foydalanuvchilar tomonidan olib boriladi. Shunga muvofiq tahlilga yondashuvlar turlicha. Masalan, tashqi foydalanuvchilar (banklar, yetkazib beruvchilar va boshqalar) bitimlar tuzishda moliyaviy risk nuqtai nazaridan mablag'larning umumiy miqdorida tashkilotlarning o'z mablag'lari ulushi o'zgarishini baholaydi. O'z mablag'lari manbalari ulushi kamayishi bilan risk ortib boradi. Mulkiy manbalar tarkibining ichki tahlili tashkilotlar faoliyatini moliyalashtirishning muqobil variantlarini baholash bilan bog'liq. Tanlovning asosiy mezonlari risk darajasi, moliyalashtirish manbasi narxi, qarzni to'lash muddati va boshqalar hisoblanadi.

10.6-jadval

"Karvon" MChJning buxgalteriya balansi passivining tahlili

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		Uzgarishi (+,-)		
		ming so'm	%	ming so'm	%	ming so'm	%	Yil boshiga nisbatan %
	1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8
1	O'zlik mablag'lari manbalari	1 105 797	43	1 840 236	62	734 439	19	29
2	Majburiyatlar	1 468 031	57	1 148 492	38	- 319 539	- 19	- 12
	Shu jumladan							
a)	uzoq muddatli kredit va qarzlar (570.580.590)	-	-	-	-	-	-	-
b)	qisqa muddatli kredit va qarzlar 730.740	388 102	15	-	-	- 388 102	- 15	- 15
v)	kreditorlik qarzlari (770)	1 079 929	42	1 148 492	38	68 563	- 4	6
	Balans passivining JAMI	2 573 828	100	2 988 728	100	414 900	-	16

“Karvon” MChJning mol-mulki manbasi ham 414900 ming so‘mga ko‘payib, bu ko‘payishning asosiy manbasini o‘zlik mablag‘larining manbalari tashkil qilgan. Majburiyatlar esa 319539 ming so‘mga kamayib, ularning jami manbalardagi ulushi ham 19 foizga qisqargan. Majburiyatlarning asosiy qismini kreditorlik qarzlari tashkil qilishi korxonada moliyaviy holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Korxonada qisqa muddatli kredit va qarzlarni yil boshiga nisbatan 388102 ming so‘mga kamaygan. Kreditorlik qarzlari ham korxonada jami mulkining 38 foizini tashkil qilib, 1148492 ming so‘mni tashkil qilgan. Bulardan ko‘rinadiki, korxonada mulkining ko‘payishi majburiyatlarning kamayishi, hamda o‘zlik mablag‘lari manbalarining ortishi bilan bog‘liq. Umuman olganda, korxonada mablag‘lari manbasining holati bo‘yicha ijobiy baho berish mumkin.

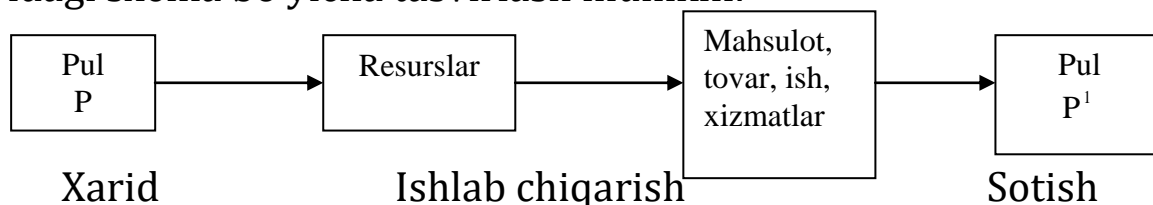
10.6. Joriy aktivlar tarkibi va dinamikasining tahlili

Korxonada mulkida aylanma kapital – joriy aktivlarga joylashtirilgan kapitalning bir qismi muhim o‘rin tutadi.

Tahlilning asosiy maqsadi – aylanma kapitalni boshqadirdagi kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash va undan foydalanish intensivligi va samaradorligini oshirish zahiralarini topish.

Joriy aktivlar tarkibi tahlil qilinarkan, shuni nazarda tutish zarurki, moliyaviy holat barqarorligi doiraviy aylanma jarayoni bosqichlari bo‘yicha mablag‘larni optimal joylashtirishga sezilarli darajada bog‘liq bo‘ladi.

Aylanma kapitalning doiraviy aylanmasi bosqichlarini quyidagi sxema bo‘yicha tasvirlash mumkin:

Kapitalning doiraviy aylanmasi uch bosqichdan iborat bo‘ladi:

- 1) tayyorlash;
- 2) ishlab chiqarish;
- 3) sotish.

Ixtiyoriy biznes ishlab chiqarish uchun resurslarning muayyan miqdori joylashtiriladigan pul mablag'larining qandaydir miqdoridan boshlanadi. Xarid bosqichi natijasida aylanma kapital pul shaklidan ishlab chiqarish (mehnat predmeti yoki tovarlar) shakliga o'tadi.

Ishlab chiqarish bosqichida resurslar mahsulot, ish yoki xizmatlarga aylanadi. Mazkur bosqichning natijasi aylanma kapitalning ishlab chiqarish shaklidan tovar shakliga o'tishi hisoblanadi.

Sotish bosqichida aylanma kapital tovar shaklidan yana pul shakliga o'tadi. Pullarning boshlang'ich summasi (P) va mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushumlar (P^1) miqdoriga ko'ra ustma-ust tushmaydi. Biznesdan olingan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) nomutanosiblik sabablarini izohlaydi.

Aylanma kapitalning alohida elementlari o'rtasidagi nisbat uning tarkibini belgilab beradi:

10.7-jadval

Kapital qo'yilmalar riski darajasi bo'yicha aylanma mablag'lar tarkibi

Aylanma mablag'lar guruhi	Balans aktiviga kiritilgan moddalar tarkibi
1	2
1. Minimal qo'yilma riskiga ega aylanma mablag'lar	1.1. Pul mablag'lari: kassa hisob raqami valyuta schyoti boshqa pul mablag'lari 1.2. Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar
2. Kichik qo'yilma riskiga ega aylanma mablag'lar	2.1. Debitorlik qarzi (shubhalilari istisno qilingan holda) 2.2. Ishlab chiqarish zahiralari (turib qolganlari istisno qilingan holda) 2.3. Tayyor mahsulot va tovarlar qoldiqlari (talab bilan foydalanilayotganlari istisno qilingan holda)
3. O'rtacha qo'yilma riskiga ega aylanma mablag'lar	3.1. MBP (qoldiq qiymat bo'yicha) 3.2. Tugallanmagan ishlab chiqarish 3.3. Kelgusi davr xarajatlari

4. Maksimal qo'yilma riskiga ega aylanma mablag'lar	4.1. Shubhali debitorlik qarzi 4.2. Turib qolgan ishlab chiqarish zahiralari 4.3. Talab bilan foydalanilmaydigan tayyor mahsulot va tovarlar 4.4. oldingi guruhlarga kiritilmagan aylanma mablag'larining boshqa elementlari
5. Aylanma mablag'larning umumiy miqdori	p.1 + p.2 + p.3 + p.4

10.8-jadvaldan ko'rinib turibdiki, aylanma mablag'larda ishlab chiqarish zahiralari uchushi eng katta solishtirma og'irlikka ega: yil boshi uchun – 28,5%, yil oxiri uchun – 25,0%. Yil oxiriga kelib debitorlik qarzi ulushi ham keskin oshgan, bu korxonada moliyaviy vaziyat yomonlashganini bildiradi. Shuningdek, joriy aktivlarga qo'yimalarga kichik risk darajasi ham kuchaygan. Biroq o'rtacha va yuqori risklar darajasi etarlicha yuqoriligicha qolgan.

10.8-jadval

Aylanma mablag'lari tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Mablag'lar turi	Mablag'lar mavjudligi, mln. so'm			Mablag'lar tarkibi, %		
	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	O'zgarish	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	O'zgarish
A	1	2	3	4	5	6
Ishlab chiqarish zahiralari	1249,4	1661,4	+412,0	28,5	25,0	-3,5
Tugallanmagan ishlab chiqarish	92,3	216,2	+123,9	2,2	3,2	+1,0
Tayyor mahsulot	619,5	897,1	+277,6	14,1	13,5	-0,6
Qayta sotishga mo'ljalangan tovarlar	198,2	221,4	+23,2	4,5	3,3	-1,2
Kelgusi davr xarajatlari	990,3	1104,4	+114,1	22,4	16,6	-5,8
Pul mablag'lari	383,4	131,7	-251,7	8,7	2,0	-6,7
Valyuta mablag'lari	102,2	575,0	+472,8	2,3	8,6	+6,3
Kassadagi pul mablag'lari	0,2	0,02	-0,18	0	0	0
Qisqa muddatli moliyaviy	12,3	-	-12,3	0,2	-	-0,2

qo'yilmalar						
Sotib olingan xususiy aksiyalar	48,8	2,7	-46,1	1,1	0,1	-1,0
Debitorlik qarzi	705,1	1844,7	+1139,6	16,0	27,7	+11,7
Jami	4401,7	6654,6	+2252,9	100,0	100,0	-
Operatsion jarayonda ishtiroki bo'yicha:						
- ishlab chiqarish sohasida	2332	2982	+650	53,0	44,8	-8,2
- muomala sohasida	2069,7	3672,6	+1602,9	47,0	55,2	+8,2
Qo'yilma riski darajasi bo'yicha:						
- minimal	498,1	706,7	+208,6	11,3	10,6	-0,7
- kichik	1854	3273	+1419	42,1	49,2	+7,1
- o'rtacha	1082,6	1320,6	+238	24,6	19,8	-4,8
- yuqori	967	1354,3	+387,3	22,0	20,4	-1,6

10.7. Balans bo'yicha o'z aylanma mablag'lar mavjudligi va korxonaning ular bilan ta'minlanganligi tahlili

Korxonaning moliyaviy holati tahlilida muhim metodologik masala o'z aylanma mablag'lari miqdori va ularning saqlanganligini aniqlash hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichning mohiyati shundaki, o'z aylanma mablag'lari mavjudligi korxonaning xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar: tovar-moddiy qimmatliklar xarid qilish, bankdan kreditlar olish va tovar sotish hajmini kengaytirishni ta'minlaydi. O'z aylanma mablag'lari mavjud emasligi yoki etishmasligi – korxonaning moliyaviy holati beqarorligi va uning to'lovga noqobilligining asosiy sabablaridan biridir.

O'z aylanma mablag'lari haqiqatda mavjudligini aniqlash balans aktivi va passivining I bo'limidagi ma'lumotlarga asosan ularning farqi sifatida amalga oshiriladi. O'z aylanma mablag'larini hisoblash algoritmi quyidagi ko'rinishga ega:

$$E^C = C_K - F,$$

Bu erda E^C - o'z aylanma mablag'lari mavjudligi;

C_K - o'z kapital (balans passivining I bo'limi)

F – uzoq muddatli aktivlar (balans aktivining I bo'limi)

Agar korxonaga uzoq muddatli kredit va qarzlardan foydalansa, u holda o'z aylanma mablag'lari miqdorini (E^T) aniqlash uchun o'z kapital va uzoq muddatli majburiyatlar miqdoridan uzoq muddatli aktivlarni ayirib tashlash zarur.

Uzoq muddatli kreditlar va qarz mablag'lari asosan kapital qo'yilmalar hamda asosiy vositalarni sotib olish uchun foydalanilishiga bog'liq ravishda o'z aylanma kapitalni hisoblashda uzoq muddatli majburiyatlar miqdorini hisobga olish o'zini to'liq oqlaydi:

$$E^T = (C_K + K^T) - F$$

O'z aylanma mablag'lari mavjudligi boshqacha usullarda ham aniqlanishi mumkin: joriy (joriy aktivlardan qisqa muddatli majburiyatlarni ayirib tashlash yo'li bilan. Moliyaviy tahlilning jahon amaliyotida ushbu ko'rsatkich **sof aylanma kapital** yoki **ishchi kapital** nomini olgan.

10.9-jadval

O'z aylanma mablag'lari mavjudligi va ularning dinamikasini hisoblash

ming so'm

T/r	Ko'rsatkichlar	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun
	Hisoblashning birinchi usuli		
1.	O'z mablag'lari manbalari	1 105 797	1 840 236
2.	Uzoq muddatli kreditlar va qarzarlar	-	-
3.	Jami manbalar (1-modda + 2-modda)	1 105 797	1 840 236
4.	Uzoq muddatli aktivlar	292 622	466 521
5.	Balans bo'yicha o'z aylanma mablag'lari mavjudligi (3-modda -4-modda)	813 175	1 373 715
	Hisoblashning ikkinchi usuli		
6.	Zahira va xarajatlar	1130783	703942
7.	Debitorlik qarzi	599597	1062302
8.	Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar	-	-
9.	Pul mablag'lari	550826	755963
10.	Boshqa joriy aktivlar	-	-
11.	Jami aylanma (joriy) aktivlar (6 + 7 + 8 + 9 + 10 -moddalar)	2281206	2522207
12.	Qisqa muddatli kreditlar va qarzarlar	388 102	-
13.	Kreditorlik qarzi	1 079 929	1 148 492
14.	Boshqa qisqa muddatli majburiyatlar	-	-
15.	Jami qisqa muddatli majburiyatlar (12 + 13 + 14)	1468031	1148492

	-moddalar)		
16.	O'z (sof) aylanma kapital miqdori (11 - 15 - moddalar)	813 175	1 373 715

O'z aylanma mablag'lari mavjudligi aniqlangandan so'ng tahlil jarayonida o'z aylanma mablag'lari dinamikasi ko'rib chiqiladi, rejadagidan va o'tgan yillarning haqiqatdagi ma'lumotlaridan mutlaq va nisbiy og'ishlar aniqlanadi. Kelgusida moliyaviy barqarorlik tahlili o'tkazishda tashkilotning zahiralarga ehtiyoji bilan o'z aylanma mablag'lari miqdorini taqqoslash o'tkaziladi. Mazkur ko'rsatkichlar o'sish sur'atlarini taqqoslash tashkilotning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi haqida mulohaza yuritishga imkon beradi.

10.10 -jadval

“Karvon” MChJ ning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi tahlili

No	Ko'rsatkichlar	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun
1.	Balans bo'yicha o'z aylanma mablag'lari mavjudligi	813 175	1 373 715
2.	Material aylanma mablag'lar (zahiralalar va sarflar)	1117934	703501
3.	O'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi (+), etishmasligi (-) (1-modda -2 - modda)	-304 759	670 214
4.	Zahira va xarajatlarda aylanma mablag'lar ulushi, % (1-modda : 2-modda * 100)	72,74	195,27

“Karvon” MChJ ning balans bo'yicha o'z aylanma mablag'larining naqd hajmi yil boshida 813175 ming so'mni, yil oxirida 1373715 ming so'mni tashkil qildi, ya'ni 560540 ming so'mga ko'paydi. Korxonada aylanma mablag'lar bilan to'liq ta'minlangan. O'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi yil oxirida 670214 ming so'mni tashkil qildi va zahira hamda xarajatlarning o'z aylanma mablag'lari bilan qoplanish darajasi 195,27 foizni tashkil etdi.

Keyingi tahlillar borishida korxonaning o'z aylanma mablag'lari o'zgarish sabablarini aniqlash zarur. Aylanma mablag'larda ustav kapitali o'zgarishi, korxonaning xo'jalik aylanmasida qolgan foyda kabilar ularning miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar hisoblanadi.

Tahlilning keyingi bosqichi o'z aylanma mablag'lari ortiqcha yoki kamligini aniqlanadi. O'z aylanma mablag'lari etishmasligi turli sabablarga ko'ra kelib chiqishi mumkin. Tahlil jarayonida korxonada faoliyatiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillarni ajratish talab qilinadi. Birinchisiga foyda rejasining bajarilmasligi, rejalashtirilgandan ortiqcha xarajatlar qilish, mahsulot tannarxi qimmatlashishi va boshqalar taalluqli sanaladi. Noto'liq moliyalashtirish, boshqa maqsadlar uchun mablag'larni rejadan tashqari jalb qilish kabilar ham korxonaga bog'liq bo'lmagan sabablar sirasiga kiritiladi. Keyin esa o'z aylanma mablag'lari etishmovchiligini qoplash manbalari aniqlanib, ularga quyidagilar mansub sanaladi:

1. Tayyor mahsulotning me'yoridan yuqori darajadagi qoldiqlarini sotish;
2. Debitorlik qarzi kamaytirish;
3. Maqsadli kreditlar olish;
4. Boshqa tadbirlar (foyda olishga erishish, zarar keltirayotgan mahsulotlarni ishlab chiqarishdan olib tashlash, me'yoridan ortiqcha tovar-moddiy qimmatliklarni sotish).

10.8. Likvidlik ko'rsatkichlari tahlili

Likvidlik qimmatliklarni pulga, ya'ni mutlaq likvid mablag'larga oson aylanish qobiliyatini anglatadi. Likvidlikni aktivni sotish uchun zarur vaqt va aktivni sotishdan olingan summa sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Likvidlik ko'rsatkichlari korxonaning muayyan vaqt uchun, lekin favqulodda vaziyatlar holatida ham qobiliyatini baholash uchun qo'llaniladi.

Likvidlik va to'lov qobiliyati bir-biri bilan aynan o'xshash emas.

To'lov qobiliyati korxonada zudlik bilan qaytarishni talab qiluvchi kreditorlik qarzi bilan hisoblashish uchun etarli pul mablag'lari va ularning muqobillari mavjudligini bildiradi. To'lov qobiliyatining asosiy belgilari quyidagilardan iborat: a) hisob raqamida etarli miqdordagi mablag'lar mavjudligi; b) muddati o'tgan kreditorlik qarzi mavjud emasligi. Likvidlik koeffitsiyentlari esa moliyaviy holatni qoniqarli sifatida tavsiflashi mumkin, ammo, agar joriy aktivlarda nolikvid va muddati o'tgan debitorlik qarzining ulushi salmoqli bo'lsa, mohiyatan, bu baho xato bo'lishi mumkin.

Nolikvid, ya'ni umuman yoki jiddiy moliyaviy yo'qotishlarsiz bozorda sotishning imkoni bo'lmagan aktivlar, ba'zan esa o'zini oqlamagan debitorlik qarzi balansda ajratib ko'rsatilmaydi, ya'ni aylanma mablag'larning sifat tavsifi tashqi analitikka ma'lum bo'lmaydi, shuning uchun rasmiy nuqtai nazarda hatto haqiqatdagi qimmati shubhali bo'lgan aktivlar ham likvidlikni baholashda qo'llaniladi.

Likvidlik dinamikasi to'lov qobiliyatiga nisbatan kamroq. Gap shundaki, korxonada ishlab chiqarish faoliyati barqarorlashuvi bilan unda asta-sekin aktivlar va mablag'lar manbaining muayyan tarkibi shakllanadi, ularning keskin o'zgarishlari esa nisbatan kamdan-kam holatda qayd qilinadi. Aksincha, to'lov qobiliyati bo'yicha moliyaviy holat ancha o'zgaruvchan bo'lishi mumkin, buning ustiga kundun-kunga o'zgarish kuzatiladi: kecha korxonada to'lov qobiliyatiga ega edi, biroq bugun vaziyat tubdan o'zgardi – navbatdagi kreditor bilan hisoblashish vaqti keldi, korxonada hisobida esa pul yo'q, chunki oldinroq yetkazib berilgan mahsulot uchun to'lov o'z vaqtida kelib tushmadi. Boshqacha aytganda, u o'z debitorlarining moliyaviy intizomsizligi tufayli to'lov qobiliyatiga ega bo'lmay qoldi.

Korxonada likvidligi va to'lov qobiliyatini umumiy baholash uchun quyidagi koeffitsiyentlar qo'llaniladi:

Joriy likvidlik koeffitsiyenti, shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda qoplash koeffitsiyenti, umumiy qoplash koeffitsiyenti deb ham ataladi (K_{uq}).

Joriy likvidlik koeffitsiyenti joriy aktivlarning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbatiga teng va quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{jl} = \frac{\text{joriy (aylanma) aktivlar (1-sh. 390 - satr)}}{\text{qisqa muddatli majburiyatlar (1-sh. 600 - satr)}}$$

Joriy likvidlik koeffitsiyenti umumiy likvidlikni tavsiflaydi va korxonaning joriy majburiyatlari qay darajada joriy aktivlar bilan qoplanishini, ya'ni joriy majburiyatlarning 1 pul birligiga joriy aktivlarning qancha pul birligi to'g'ri kelayotganligini ko'rsatadi. Agar nisbat 1:1 dan kam bo'lsa, u holda joriy majburiyatlar joriy aktivlardan ortib ketgan. K_{uq} ning maqbul darajasi – 2.

Agar joriy likvidlik koeffitsiyenti yuqori bo'lsa, u holda bu zahiralarga joylashtirilgan mablag'lar aylanuvchanligi sekinlashishi, debitorlik qarzining oqlanmagan o'sishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Koeffitsiyentning doimiy pasayishi o'sib borayotgan to'lovga noqobillik riskidan darak beradi.

Tez likvidlik koeffitsiyenti (K_{jl}) qoplashning oraliq koeffitsiyenti hisoblanadi va tovar-moddiy zahiralari ayirib tashlangan holda joriy aktivlar bilan qanday qismni qaytarish mumkinligini ko'rsatadi. Tez likvidlik koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$K_{tl} = \frac{\text{pul mablag'lari} + \text{qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar} - \text{debitorlik qarzi}}{\text{qisqa muddatli majburiyatlar}}$$

Ushbu ko'rsatkichning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan me'yori 1 dan yuqori bo'lishi tavsiya qilinadi, lekin debitorlik qarzining oqlanmagan o'sishi tufayli favqulodda yuqori bo'lishi ham mumkin.

Ayrim evropalik analitiklarning ishlarida ko'rsatkichning mo'ljal qilingan quyi qiymati sifatida 1 keltiriladi, lekin bu baho ham shartli tusga ega. Shunday bo'lsa-da, unga to'la yaqqol va asoslangan ta'rif berish mumkin. Kreditorlik va debitorlik qarzi ishga taalluqli munosabatlarda bo'lgan kontragentlar o'rtasidagi o'zaro kreditlashning qandaydir shaklini o'zida aks ettiradi. Ma'lumki, umumiy olganda iqtisodiyot bo'yicha taqdim etilgan va olingan kreditlar miqdori teng. Ixtiyoriy korxonalar o'z xaridorlariga taqdim etgan kredit miqdori (debitorlik qarzi) yetkazib beruvchilardan olingan kredit miqdoridan ortib ketmasligiga harakat qilishi lozim.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti (K_{ml}) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_{ml} = \frac{\text{pul mablag'lari} + \text{qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar}}{\text{qisqa muddatli majburiyatlar}}$$

U qisqa muddatli majburiyatlarning qanday qismi mavjud naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag'lar hisobiga qaytarilishi mumkinligini ko'rsatadi. Uning miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, qarzlarni qaytarish kafolati shunchalik yuqori bo'ladi. Biroq agar hajmi va muddati bo'yicha pul mablag'lari tushumi va chiqimini balanslashtirish va sinxronlashtirishni uddalay olsa, uning uncha ko'p bo'lmagan qiymatida ham korxonaga to'lov qobiliyatiga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun mazkur ko'rsatkich darajasi bo'yicha qandaydir umumiy me'yor va tavsiyalar mavjud emas. Korxonada muddati o'tgan majburiyatlar mavjudligi yoki mavjud emasligi, ularning chastotasi va davomiyligi uning to'lov qobiliyatiga doir umumiy manzarani to'ldiradi.

Likvidlikning turli ko'rsatkichlari nafaqat korxonaga rahbarlari va moliyaviy xodimlarda, balki analitik axborotlarning turli iste'molchilarida ham qiziqish uyg'otadi: mutlaq likvidlik koeffitsiyenti – xom ashyo va materiallar yetkazib beruvchilar uchun; tez likvidlik koeffitsiyenti – banklar uchun; joriy likvidlik koeffitsiyenti – korxonaga aksiya va obligatsiyalari xaridorlari va ushlovchilari uchun.

10.11-jadval ma'lumotlariga ko'ra tahlil qilinayotgan korxonada likvidlik koeffitsiyentlari yil oxirida belgilangan me'yordan yuqori darajada.

Likvidlik masalasini ko'rib chiqishda analitikdan aylanma mablag'larning ayrim unsurlarini alohida o'rganish talab qilinadi, chunki korxonaning "nozik joylar"i ular bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

10.11-jadval

"Karvon" MChJ ning likvidlik koeffitsiyentlari tahlili

Ko'rsatkichlar	Satrlar raqami	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun
Pul mablag'lari	320	550826	755963
Qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar	370	0	0
Debitorlik qarzi	210	599597	1062302
Zahira va xarajatlar (kelgusi davr)	140	1117934	703501

xarajatlari chiqarib tashlanadi)			
Qisqa muddatli majburiyatlar	600	1468031	1148492
Hisoblashlar			
Joriy likvidlik koeffitsiyenti	Kjl	1,55	2,20
Tez likvidlik koeffitsiyenti	Ktl	0,78	1,58
Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti	Kml	0,38	0,66

Korxonada to'lov qobiliyati tahlilining natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, u mutloq to'lov qobiliyatiga ega. Oraliq qoplash koeffitsiyenti me'yor darajasi (1)dan yuqori, ya'ni 1,58 koeffitsiyentni tashkil etgan. Umumiy qoplash koeffitsiyenti ham me'yor darajasi(2)dan yuqori. To'lov qobiliyatining barcha ko'rsatkichlari yil boshiga nisbatan o'sish tendensiyasiga ega. To'lov qobiliyatining bunday o'sishining asosiy sababi qisqa muddatli majburiyatlarning kamayishi hamda to'lash uchun mablag'lar summasining ortishidir. Korxonada qarzlarni yanada kamaytirish va aylanma mablag'larni ko'paytirish choralari ko'rilsa, uning moliyaviy holati yanada barqarorlashadi.

10.9. Balans likvidligi tahlili

Balans likvidligi tahliliga ehtiyoj moliyaviy cheklanishlar kuchaygan va korxonaning kredit qobiliyatini baholash zarur bo'lgan sharoitda yuzaga keladi. **Balans likvidligi** korxonada majburiyatlarini uning aktivlari bilan qoplash darajasi sifatida ta'riflanadi, ularning pulga shakliga o'tish muddatlari majburiyatlarni qaytarish muddatlariga mos keladi. Aktivlar likvidligi – aktivlarni pul mablag'iga aylanish vaqti bo'yicha balans likvidligiga teskari kattalikdir. Aktivlarning mazkur turi pul shakliga o'tishi uchun qancha kam vaqt talab qilinsa, uning likvidligi shuncha yuqori bo'ladi. Likvidlik tahlili likvidlik darajasi bo'yicha guruhlangan va kamayish tartibida joylashtirilgan aktivlar bo'yicha mablag'larni qaytarish muddatlari o'sish tartibida joylashtirilgan passivlar bo'yicha majburiyatlar bilan taqqoslashdan iborat.

Iqtisodiy adabiyotlarda likvidlik ko'rsatkichlari tizimini shakllantirish, ularni hisoblash ketma-ketligi va korxonada balans

likvidligining ayrim ko'rsatkichlari nomini ifodalash bo'yicha turli yondashuvlar mavjud.

Biroq ularning har biri quyidagi asosiy qoidalardan kelib chiqishi lozim:

Birinchi, korxonada balans likvidligini aks ettiruvchi va unga bevosita aloqador ko'rsatkichlardangina foydalanish.

Ikkinchi, ko'rsatkichlar balans likvidligi darajasini bevosita aks ettirishi yoki likvidlik darajasiga mutanosib omillar, shartlar ta'sirini aniqlashi lozim.

Uchinchi, ko'rsatkichlar korxonada aylanma mablag'larining turli elementlarining pul naqdasiga aylanish darajasini ko'rsatishi lozim.

To'rtinchi, korxonada balans likvidligining asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarini farqlash zarur va ularning tahlili muayyan ketma-ketlikda olib borilishi darkor.

Asosiy ko'rsatkichlar korxonada balans likvidligi mohiyati, iqtisodiy mazmunini aks ettirsa, **qo'shimcha ko'rsatkichlar** – korxonada balans likvidligini konkretlashtiruvchi ayrim jihatlarni aks ettiradi.

Balans likvidligi ko'rsatkichlari sifatida professor E.A. Akramov quyidagilarni sanab o'tadi¹⁰:

1. Likvidlikning umumiy koeffitsiyenti.
2. Joriy likvidlik koeffitsiyenti.
3. Likvidlikning oraliq koeffitsiyenti.
4. Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti.

Balans likvidligining qo'shimcha ko'rsatkichlarini ikki guruhga ajratish mumkin:

- korxonaning tashqi majburiyatlarining alohida guruhlarini qaytarish muddatlariga muvofiq korxonada aktivlarining alohida guruhlarining likvidlik darajasini hisobga olgan holda balans likvidligi tahlili jarayonini chuqurlashtiruvchi ko'rsatkichlar.

- balans likvidligiga moliyaviy resurslar konkret tarkibi va korxonada jami aylanma mablag'larining umumiy ta'sirini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar.

---

¹⁰ Акрамов Э. А. «Анализ финансового состояния предприятия», - Ташкент, 2000г., стр. 56, 61-62.

Ko'rsatkichlarning birinchi guruhi korxonada aktivlarini ularni sotiluvchanlik darajasiga bog'liq ravishda mutanosib guruhlariga ajratish, passivlarni esa ularni qaytarish muddati kelishiga bog'liq ravishda guruhlariga ajratishni, shuningdek, aktiv va passivlar guruhlarini taqqoslash, uning alohida elementlari bo'yicha korxonada balans likvidligi darajasini aniqlashni taqozo etadi.

Korxonaning tashqi majburiyatlarini qaytarish uchun aktivlarning turli shakllaridan foydalanish mumkin. Ularga aylanuvchanlik darajasi, ya'ni ularning naqd pul mablag'lariga aylanish tezligi ta'sir qiladi. Aktivlarning mazkur turi pul shakliga o'tishi uchun qancha kam vaqt talab qilinsa, uning likvidligi shuncha yuqori bo'ladi.

Likvidlik darajasi, ya'ni pul mablag'lariga aylanish tezligiga bog'liq tarzda korxonada aktivlari quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. **Yuqori likvid aktivlar A_1** - joriy hisoblashishlarni bajarish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining barcha moddalari bo'yicha miqdori. Ushbu guruhga pulga tenglashtirish mumkin bo'lgan qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar (qimmatli qog'ozlar) ham kiritiladi.

2. **Tez sotiladigan aktivlar A_2** - debitorlik qarzi. Ushbu aktivlar likvidligi turlicha bo'lib, sub'yektiv va ob'yektiv omillar: korxonaning moliyaviy xodimlari malakasi, to'lovchilar bilan o'zaro munosabatlar va ularning to'lov qobiliyati, xaridorlarga kreditlar taqdim etish shartlari kabilarga bog'liq bo'ladi.

3. **Sekin sotiladigan aktivlar A_3** - «Kelgusi davr xarajatlari» moddasi istisno qilingan holda «Zahiralar va sarf-xarajatlar» aktivi II bo'limining, shuningdek, «Uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar» (boshqa korxonalar nizam jamg'armasiga qo'yilmalar miqdoriga kamaytirilgan) moddalari.

4. **Qiyin sotiladigan aktivlar A_4** - nisbatan uzoq davr mobaynida xo'jalik faoliyatida foydalanish uchun mo'ljallangan aktivlar. Oldingi guruhga kiritilgan moddasini istisno qilgan holda balans aktivi I bo'limi «Uzoq muddatli aktivlar» moddalarini kiritish mumkin.

Aktivlarning dastlabki uch guruhi (yuqori likvid aktivlar, tez sotiladigan aktivlar va sekin sotiladigan aktivlar) joriy xo'jalik

davri mobaynida muntazam o'zgarishi mumkin va korxonaning joriy aktivlariga taalluqli sanaladi. Joriy aktivlar boshqa mulkka nisbatan yuqori likvid bo'ladi.

Korxonada aktivlarining tarkibiy qismlarini qaytarish muddati kelishi hisobga olingan holda balans passivi bilan taqqoslash uchun quyidagi guruhlar bo'linadi:

1. Muddati kelgan majburiyatlar P_1 - kreditorlik qarzi, dividendlar bo'yicha hisoblashishlar, boshqa qisqa muddatli majburiyatlar, shuningdek, muddatida qaytarilmagan ssudalar.

2. Qisqa muddatli passivlar P_2 tarkibiga quyidagilar kiradi: qisqa muddatli qarzlilar, qisqa muddatli kreditlar, xaridor va buyurtmachilardan olingan bo'naklar.

3. Uzoq muddatli passivlar P_3 - uzoq muddatli kreditlar va qarz mablag'lari.

4. Doimiy passivlar P_4 - balans passivi I bo'limi jami. Dlya soxraneniya aktiv va passiv balansini saqlash uchun ushbu guruh jamini "Kelgusi davr xarajatlari" miqdoriga kamaytirish talab qilinadi

Balans likvidligini aniqlash uchun keltirilgan guruhlar jamisini aktiv va passiv bo'yicha taqqoslash lozim. Agar quyidagi nisbatlar o'rinli bo'lsa, balans mutlaq likvid hisoblanadi:

$$A_1 \geq \Pi_1$$

$$A_2 \geq \Pi_2$$

$$A_3 \geq \Pi_3$$

$$A_4 \leq \Pi_4$$

Bunda, agar quyidagi uchta shart bajarilgan bo'lsa:

$$A_1 \geq \Pi_1$$

$$A_2 \geq \Pi_2$$

$$A_3 \geq \Pi_3 ,$$

Ya'ni joriy aktivlar korxonaning tashqi majburiyatlaridan oshib ketsa, u holda albatta oxirgi tengsizlik ham bajariladi:

$$A_4 \leq \Pi_4 ,$$

U korxonada o'z aylanma mablag'lari mavjudligini tasdiqlaydi va moliyaviy barqarorlikning minimal shartiga rioya qilinayotganligini anglatadi. Dastlabki uch tengsizlikdan birining bajarilmasligi balans likvidligi buzilganligidan darak beradi.

Bunda aktivlarning bir guruhi bo'yicha mablag'lar etishmasligi boshqa guruhdagi ortiqcha mablag' bilan kompensatsiyalanmaydi, chunki kompensatsiya faqat qiymat bo'yicha bo'lishi mumkin; real to'lov vaziyatida kamroq likvid aktivlar yuqori likvid aktivlarning o'rnini bosa olmaydi.

Balans likvidligi jadval ko'rinishida quyidagicha rasmiylashtiriladi (10.12-jadval).

10.12-jadval

Balans likvidligi tahlili

Aktiv	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	Passiv	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	To'lash uchun mablag'larning etishmasligi (+,-)	
						Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun
1	2	3	4	5	6	7	8
Doimiy harakatdagi aktivlar (320,370,380)	550826	755963	Muddati kelgan to'lov majbur. (601)	2199,6	3452,7	-1652,9	-2743,4
Tez sotiluvchi aktivlar (210)	599597	1062302	Qisqa muddatli passivlar (600-601)	1079929	1148492	- 529103	- 392529
Sekin sotiluvchi aktivlar (140,190,200)	1130783	703942	Uzoq muddatli passivlar (490)	388102	-	211495	1062302
Qiyin sotiluvchi aktivlar (130)	292622	466521	Doimiy passivlar (480)	-	-	1130783	703942
Jami aktiv	2573828	2988728	Jami passiv	1105797	1840236	- 813175	- 1373715

10.12-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil qilayotgan "Karvon" MChJda balans likvidligiga qo'yilgan to'rtta shartdan faqat birinchisi ham yil boshida ham, yil oxirida ham bajarilmagan. Ya'ni, korxonaning doimiy harakatdagi aktivlari uning muddati kelgan to'lov majburiyatlari summasidan kichik. Biroq, ikkinchi, uchinchi hamda to'rtinchi shartlar bo'yicha yil boshiga ham, yil oxiriga ham bajarilgan ($A1 < P1$, $A2 > P2$, $A3 > P3$, $A4 < P4$). Bulardan ko'rinadiki, korxonaga balansi likvidlikka ega. Bunday natijalarni ijobiy baholash mumkin.

Eng ko'p likvid mablag'lar (A_1) va tez sotiladigan aktivlarni (A_2) eng ko'p muddatli majburiyatlar (P_1) va qisqa muddatli passivlar (P_2) bilan taqqoslash joriy likvidlikni baholashga imkon beradi. Sekin sotiladigan aktivlarni (A_3) uzoq muddatli passivlar (P_3) bilan taqqoslash istiqboldagi likvidlikni aks ettiradi. Joriy likvidlik ko'rib chiqilayotgan payt oralig'iga yaqin vaqtda korxonaning to'lov qobiliyati (yoki to'lovga noqobilligi) dan darak beradi.

Istiqboldagi likvidlik kelgusi tushum va to'lovlarni taqqoslash asosida to'lov qobiliyati prognozini o'zida aks ettiradi.

Bir necha davr uchun likvidlik balansi korxonaning moliyaviy holati o'zgarish tendensiyalari haqida tasavvur beradi.

Balans likvidligi moliyaviy reja tuzish uchun axborot manbalaridan biri hisoblanadi. Balans likvidligi yordamida korxonaga tugatilgan holat uchun prognoz hisoblashlar olib borish mumkin.

Balans likvidligini kompleks baholash uchun (L) quyidagi formula bo'yicha hisoblanadigan likvidlikning umumiy ko'rsatkichidan foydalanish talab qilinadi¹¹:

$$L = \frac{a_1 A_1 + a_2 A_2 + a_3 A_3}{a_1 P_1 + a_2 P_2 + a_3 P_3},$$

Bu erda A_j, P_j - aktiv va passiv bo'yicha mutanosib guruhlar jami, a_j - o'lchov koeffitsiyentlari, $j = 1, 2, 3$.

Balans likvidligi umumiy ko'rsatkichi korxonaning jami likvid mablag'lari miqdorining barcha to'lov majburiyatlari (ham qisqa, ham uzoq muddatli)ga nisbatini ko'rsatadi. Bunda likvid mablag'lar va to'lov majburiyatlarining turli guruhlari mablag'lar tushishi va majburiyatlarni qaytarish nuqtai nazaridan ularning ahamiyatini hisobga oluvchi o'lchov koeffitsiyentlari bilan birga ko'rsatilgan miqdorga kirishiga oid shart bajarilishi lozim. Ushbu ko'rsatkich turli hisobot davrlariga taalluqli korxonalar balanslarini, shuningdek, turli korxonalar balanslarini taqqoslashga imkon beradi va qaysi balans likvidroq ekanligini aniqlaydi.

Balans likvidligi tahlili yordamida likvidlik nuqtai nazaridan korxonalaridagi moliyaviy vaziyat o'zgarishiga baho beriladi.

---

¹¹ - А.Д. Шеремет, В.П. Суйц – Аудит, М., Инфра –М, 1995г., с.210

Ushbu ko'rsatkich hisobot asosida ko'plab salohiyatli hamkorlar orasidan eng ishonchlisini tanlab olishda ham qo'llaniladi.

10.10. Korxonaning moliyaviy barqarorligi tahlili

«To'lov qobiliyati» va «kredit qobiliyati» tushunchalaridan farqli o'laroq «moliyaviy barqarorlik» ancha keng tushuncha hisoblanadi, chunki korxonaning faoliyatining turli jihatdan baholashni o'z ichiga oladi. Ushbu tushunchalar o'zining iqtisodiy mazmuni va hisoblash metodikasiga ko'ra bir-biridan tamomila farqlanadi. V.G.Artemenko, M. V. Bellendir («Finansoviy analiz», izdatelstvo «Delo i servis», M. 1999g., s.27) ta'kidlaganidek, moliyaviy barqarorlik korxonaning moliyaviy holati mohiyatini ifodalaydi, korxonaning to'lov qobiliyati esa – korxonaning moliyaviy holati namoyon bo'lishining tashqi shakli, chunki, tegishli darajada moliyaviy barqarorliksiz na korxonaning to'lov qobiliyati, na uning balans likvidligi bo'lishi mumkin.

U yoki bu sana uchun moliyaviy holat barqarorligini tahlil qilish bu sanadan oldingi davr mobaynida korxonaning moliyaviy resurslarini qanchalik to'g'ri boshqarganligini oydinlashtirishga imkon beradi. Muhimi, moliyaviy resurslar holati bozor talablariga mos bo'lishi va korxonaning rivojlanish ehtiyojlariga javob berishi lozim, chunki etarli bo'lmagan moliyaviy barqarorlik korxonaning to'lov qobiliyatini izdan chiqarib, unda ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mablag'lar bo'lmasligiga olib kelsa, ortiqcha moliyaviy barqarorlik – korxonaning xarajatlarini ortiqcha zahiralardan bilan og'irlashtirib, taraqqiyotga to'sqinlik qilishi mumkin.

Shunday qilib, *moliyaviy barqarorlik mohiyati moliyaviy resurslarni samarali shakllantirish, taqsimlash va foydalanish bilan belgilanadi.*

O'z navbatida, moliyaviy barqarorlik korxonaning moliyaviy-xo'jalik va ishlab chiqarish faoliyati bilan har tomonlama bog'liq. Tabiiyki, ishlab chiqarish hamda korxonaning faoliyatining ham ichki, ham tashqi shart-sharoitlari ta'sirini o'zida aks ettiradi.

Moliyaviy barqarorlikka ta'sir o'tkazuvchi **ichki omillar** sifatida quyidagilar namoyon bo'ladi:

- ishlab chiqarilayotgan mahsulot (xizmat) tarkibi, uning to'lovga qobil umumiy talabdagi ulushi;
- to'langan ustav kapitali miqdori;
- korxonaning xarajatlari va daromadlari nisbati;
- mulk va moliyaviy resurslar holati, jumladan zahiralar va ehtiyot qismlar, ularning tarkibi va tarkibi.

Tashqi omillarga xo'jalik yuritishning iqtisodiy shartlari, jamiyatda hukmron texnika va texnologiyalar, to'lovga qobil talab va iste'molchilarning daromad darajasi, davlatning soliq va kredit siyosati, korxonalar faoliyati ustidan nazorat bo'yicha qonunchilik hujjatlari, tashqi iqtisodiy aloqalar, jamiyatdagi qadriyatlar tizimi va boshqalar ta'siri kiritiladi.

Moliyaviy barqarorlik korxonaga faoliyatining butun jarayonini belgilab beruvchi eng muhim dastak va shart hisoblanadi. Korxonaga moliyaviy barqarorligini tahlil qilish muhimligi va mo'ljallanganligi ham shundan kelib chiqadi.

Korxonaga faoliyatining moliyaviy barqarorligini tahlil qilishni boshlashdan avval uni baholashga yondashuvni ishlab chiqish zarur. U moliyaviy barqarorlik tushunchasini konkretlashtirishdan, uning mohiyati va mazmunini ta'riflashdan, uning darajasini baholash ko'rsatkichlari tizimini chegaralashdan iborat.

Moliyaviy barqarorlik tushunchasi moliyaviy tahlil bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalari mualliflari tomonidan turlicha talqin qilinadi.

10.13-jadval

Moliyaviy barqarorlik mazmuni va mohiyati

Manbalar	Mazmuni
V.G. Artemenko, M.V. Belendir “Finansoviy analiz”, 2-e izdanie, M.: “Delo i Servis”, 1999g. s.26	“Moliyaviy barqarorlik – daromadlarning xarajatlardan barqaror ortishi, korxonaga pul mablag‘lari bilan erkin manyovra qilishi, mahsulot ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha uzluksiz jarayonda ulardan samarali foydalanish haqida darak beruvchi tavsifdir”.
N.N. Seleznyova, A.F. Ionova “Finansoviy analiz” M.: “Yuniti” 2002g., s.343	“Moliyaviy barqarorlik – bu moliyaviy resurslar, ularning taqsimlanishi va foydalanilish holati bo‘lib, tashkilotning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan risk darajasi sharoitida to‘lov qobiliyati va raqobat qobiliyatini saqlagan holda foyda va kapitilini oshirish asosida rivojlanishini ta‘minlaydi”.
Akramov E.A. “Analiz finansovogo sostoyaniya predpriyatiya”, T.:, 2000g., s. 45	“Korxonaning moliyaviy barqarorlik darajasi uning zahira va xarajatlari yoki material aylanma mablag‘larining ularni qoplash manbalariga nisbati sifatida ta‘riflanadi. Aynan shu korxonaning moliyaviy barqarorligi mohiyati va asosiy mazmunini tashkil qiladi”.
V.V.Kovalyov, Vit. V. Kovalyov “Analiz finansovoy ustoychivosti”, 2-e izdanie, M.: “Prospekt”, 2005g., s. 265	“Moliyaviy barqarorlik deganda korxonaning moliyalashtirish manbalarining butun boshli tarkibini saqlash qobiliyati tushuniladi”.
V.I.Makareva, A.V. Andreeva “Analiz finansovo-xozyaystvennoy deyatelnosti organizatsii”, M.: “Finansi i statistika”, 2005 g., s. 18	“Moliyaviy barqarorlik tashkilotlarning aktivlari holati va tarkibi, ularning manbalar bilan ta‘minlanganligi bilan tavsiflanadi. U tijorat hamkori sifatida tashkilot ishonchliligining asosiy mezonini hisoblanadi”.

Ko‘rinib turibdiki, moliyaviy barqarorlik tushunchasi, uning mohiyati va mazmuni xorijiy va mahalliy olimlar, iqtisodchilar tomonidan turlicha bayon qilinadi.

Ayrimlari uning mohiyati ta‘rifida asosiysi – moliyaviy resurslarni taqsimlash va ulardan foydalanish deb hisoblasa, boshqalari – daromadlarning xarajatlardan oshib ketishi, korxonaning pul mablag‘larini erkin ishlatishi; zahira va sarf-xarajatlarning ularni qoplash manbalariga nisbati deb hisoblaydi.

Moliyaviy barqarorlik mutlaq ko‘rsatkichlari tahlili

Moliyaviy barqarorlik mutlaq ko'rsatkichlari zahiralarning holati va ularning shakllanish manbalari bilan ta'minlanganligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Zahira va sarf-xarajatlar holatini baholash uchun balans aktivi II bo'limining "Tovar-moddiy zahiralarning" moddalari guruhi ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Zahira va sarf-xarajatlarning shakllanish manbalarini tavsiflashda uchta asosiy ko'rsatkich qo'llaniladi:

1. O'z aylanma mablag'lari (O'AM) mavjudligi – o'z mablag'lari manbalari (balans passivining birinchi bo'limi) va uzoq muddatli aktivlar (balans aktivining I bo'limi) o'rtasidagi farq. Bu ko'rsatkich sof aylanma kapitalni tavsiflaydi. Uning oldingi davrga nisbatan ortishi korxonaning faoliyatining istiqbolda rivojlanishidan dalolat beradi.

$$O'AM = O'MM - UMA$$

Bu erda O'MM – o'z mablag'lari manbalari;

UMA – uzoq muddatli aktivlar.

2. Zahira va sarf-xarajatlarning shakllantirishning o'z va uzoq muddatli qarz manbalari mavjudligi (O'UM), u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$O'UM = O'AM + UQM,$$

Bu erda UQM – uzoq muddatli qarz mablag'lari.

3. Zahira va sarf-xarajatlarning shakllantirishning asosiy manbalarining umumiy miqdori (JAM), oldingi ko'rsatkichga qisqa muddatli qarz mablag'lari (QQM) miqdorini qo'shish yo'li bilan topiladi.

$$JAM = O'UM + QQM$$

Zahira va sarf-xarajatlarning shakllantirish manbalari mavjudligining uchala ko'rsatkichiga zahiralarning shakllanish manbalari bilan ta'minlanganligi bo'yicha uch ko'rsatkich mos keladi:

1. O'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi (+) yoki etishmasligi (-) ($\Delta O'AM$)

$$\Delta O'AM = O'AM - ZX,$$

Bu erda ZX – zahira va sarf-xarajatlar (balans aktivi II bo'limining 140-satri)

2. Zahira va sarf-xarajatlarni shakllantirishning o'z va uzoq muddatli qarz manbalari ortiqchaligi (+) yoki etishmasligi (-) ($\Delta O'UM$)

$$\Delta O'UM = O'UM - ZX;$$

3. Zahiralarini shakllantirishni asosiy manbalarining umumiy miqdori ortiqchaligi (+) yoki etishmasligi (-) (ΔJAM)

$$\Delta JAM = JAM - ZX$$

Zahira va sarf-xarajatlarni qoplash uchun mablag'lar manbalari ortiqchaligi (yoki etishmasligi)ni aniqlash, o'z navbavtida, tashkilotdagi moliyaviy holat turini aniqlashga imkon beradi. Moliyaviy barqarorlikning to'rt turi mavjud:

Birinchi - mutlaq barqaror moliyaviy holat:

$$\Delta O'AM \geq 0$$

$$\Delta O'UM \geq 0$$

$$\Delta JAM \geq 0$$

Vaziyatning uch o'lchamli ko'rsatkichi $\bar{s} = (1,1,1)$;

Ikkinchi - normal barqaror moliyaviy holat, u korxonaning to'lov qobiliyatini kafolatlaydi.

$$\Delta O'AM \leq 0$$

$$\Delta O'UM \geq 0$$

$$\Delta JAM \geq 0$$

Vaziyatning uch o'lchamli ko'rsatkichi $\bar{s} = (0,1,1)$;

Uchinchi - beqaror moliyaviy holat, to'lov qobiliyati buzilishi bilan birga kuzatilib, o'z mablag'lari manbalarini to'ldirish va qarz mablag'lari jalb qilish hisobiga muvozanatni tiklash imkoniyati saqlanib qoladi.

$$\Delta O'AM \leq 0$$

$$\Delta O'UM \leq 0$$

$$\Delta JAM \geq 0$$

Vaziyatning uch o'lchamli ko'rsatkichi $\bar{s} = (0,0,1)$;

To'rtinchi - inqirozli moliyaviy holat, u bankrotlikka yaqin bo'lib, korxonaning pul mablag'lari, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar va debitorlik qarzi kreditorlik qarzi va muddati o'tgan ssudalarni qoplamaydi.

$$\Delta O'AM \leq 0$$

$$\Delta O'UM \leq 0$$

$$\Delta JAM \leq 0$$

Vaziyatning uch o'lchamli ko'rsatkichi $\bar{s} = (0,0,0)$.

Mutlaq va normal barqaror moliyaviy holat korxonada faoliyati rentabelligining yuqori darajasi va moliyaviy intizomni buzish holatlari mavjud emasligini tavsiflaydi.

Beqaror moliyaviy holat moliyaviy intizom buzilishi, pul mablag'lari tushumida uzilishlar, korxonada faoliyatining daromadlilik pasayishi bilan tavsiflanadi.

Inqirozli moliyaviy holat muntazam to'lovsizlik mavjudligi bilan izohlanadi (bank oldida muddati o'tgan ssuda qarzdorligi, yetkazib beruvchilar oldida muddati o'tgan qarzdorlik, byudjetga boqimandalik mavjudligi).

Moliyaviy barqarorlikning ekspress-tahlili

Ehtimoliy variantlar (N)	$\Delta O'AM$	$\Delta O'UM$	ΔJAM	Moliyaviy barqarorlik turi
1	+	+	+	Mutlaq
2	-	+	+	Normal
3	-	-	+	Beqaror
4	-	-	-	Inqirozli moliyaviy holat

Bu erda “-“ to'lov etishmasligi;

“+” - to'lov ortiqchaligi.

Korxonaning zahira va sarf-xarajatlari miqdori hamda ularni qoplash bo'yicha jami manbalarning miqdori haqida ma'lumotlarga asoslangan holda moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini ta'riflaymiz.

10.14-jadval ma'lumotlariga ko'ra ko'rib chiqilayotgan davrda zahira va sarf-xarajatlarni shakllantirish manbalarining barchu turlari 1,4 martadan ziyodga oshgan:

$$816,2 : 357,8 = 2,28; 2244,3 : 1450,5 = 1,54$$

3201,9 : 2202,1 = 1,45, biroq yil oxirida korxonaning holati yomonlashgan va zahiralarning qoplash manbalari bilan ta'minlanganligida etishmovchilik kuchaygan. Uch unsurli ko'rsatkich moliyaviy vaziyatni inqirozli sifatida tavsiflaydi.

“Karvon” MChJning moliyaviy barqarorligini mutloq ko'rsatkichlar asosidagi tahlili natijalari shuni ko'rsatadiki, korxonada moliyaviy holat yil boshida nobarqaror holatda bo'lib, yil oxiriga kelganda mutloq barqaror holatga o'zgargan. Chunki yil

boshida zahira va xarajatlarni qoplashga o'z va uzoq muddatli qarz manbalari etarli bo'lgan, yil oxirida esa o'z manbalari etarli bo'lgan. Korxonada yil oxirida zahira va xarajatlarni moliyalashtirishda uzoq hamda qisqa muddatli majburiyatlardan umuman foydalanilmagan. Korxonada mutloq barqarorlik holati uzoq va qisqa muddatli qarzlarni jalb etish imkonini ham beradi. Bu korxonaning moliyaviy holatini yanada barqarorlashishiga olib keladi.

10.14-jadval

Moliyaviy barqarorlik tahlili

Ko'rsatkichlar	Shartli belgi	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun
1	2	3	4
1. O'z mablag'lari manbalari	O'MM	1 105 797	1 840 236
2. Uzoq muddatli aktivlar	UA	292 622	466 521
3. O'z aylanma mablag'lari mavjudligi (1-modda -2-modda)	O'AM	813 175	1 373 715
4. Uzoq muddatli kreditlar va qarzar	UMKQ	-	-
5. Zahira va xarajatlarni shakllantirish uchun o'z va uzoq muddatli qarz mablag'lari mavjudligi (3-modda + 4-modda)	O'UM	813 175	1 373 715
6. Qisqa muddatli kreditlar va qarzar	QKQ	388 102	-
7. Asosiy manbalarning umumiy miqdori (5 -modda + 6 -modda)	JAM	1 201 277	1 373 715
8. Zahira va xarajatlar	Z	1 117 934	703 501
9. O'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi (+), etishmasligi (-) (3-modda - 8-modda)	$\Delta O'AM$	- 304 759	670 214
10. Zahira va xarajatlarni	$\Delta O'UM$	- 304 759	670 214

shakllantirish uchun o'z va uzoq muddatli qarz mablag'lari manbalari ortiqchaligi (+), etishmasligi (-) (5 -modda -8 -modda)			
11. Zahira va xarajatlarni shakllantirishning asosiy manbalarining umumiy miqdori ortiqchaligi (+), etishmasligi (-) (7 -modda -8 -modda)	ΔJAM	83 343	670 214
12. Moliyaviy barqarorlik turining uch komponentli ko'rsatkichi	$S = \left. \begin{array}{l} \Delta O'AM \\ \Delta O'UM \\ \Delta JAM \end{array} \right\}$	0,0,1 } }	1,1,1 } }

Moliyaviy holat barqarorligi quyidagilar asosida tiklanishi mumkin:

- joriy aktivlarda kapital aylanuvchanligi tezlashishi bilan, buning natijasida uning 1 so'mlik tushumga nisbatan qisqarishi sodir bo'ladi;

- zahira va sarf-xarajatlarning asosli tarzda kamaytirilishi bilan;

- o'z aylanma kapitalning ichki va tashqi manbalar bilan to'ldirilishi.

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari tahlili.

Korxonaning moliyaviy barqarorligi namoyon bo'lishining ayrim jihatlarini tahlil qilish uchun iqtisodiy adabiyotlarda tavsiya qilingan korxonaning moliyaviy barqarorligi koeffitsiyentlari tizimidan foydalaniladi.

Mazkur koeffitsiyentlar korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashni kelgusi detallashtirish, korxonaning moliyaviy barqarorligining asosiy ko'rsatkichining alohida jihatlarini qo'shimcha aks ettirish uchun xizmat qilishga mo'ljallangan.

Biroq moliyaviy barqarorlik darajasi tahlilga tortiladigan ko'rsatkichlar miqdori haqida iqtisodchi olimlar o'rtasida yakdil fikr mavjud emas. Ba'zan ko'rsatkichlar tizimiga korxonaning moliyaviy barqarorligini baholashga umuman aloqasi bo'lmagan

ko'rsatkichlar ham kiritiladi, masalan, eskirish va asosiy vositalarni yangilash koeffitsiyentlari, korxonalar mulkining real qiymati koeffitsiyenti, bankrotlik koeffitsiyenti va boshqalar. Turli mualliflar tomonidan korxonaning moliyaviy barqarorligining aynan bir xil ko'rsatkichlari turlicha ta'riflanadi.

Prof. N.N. Seleznyova, A.F. Ionova moliyaviy barqarorlikni tahlil qilish uchun 11 ta ko'rsatkichni tavsiya qiladi.

Korxonaning moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari sifatida uning asosiy ko'rsatkichiga haqiqatan ham qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'lib xizmat qiladigan va uning alohida jihatlarini aks ettira oladigan ko'rsatkichlarning cheklangan doirasidan foydalanish talab qilinadi.

Moliyaviy barqarorlikning barcha nisbiy ko'rsatkichlarini ikki guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruh – aylanma mablag'lar holatini belgilovchi ko'rsatkichlar:

- o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti;
- moddiy zahiralarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti;
- o'z mablag'lari manyovrlashganlik koeffitsiyenti.

10.15-jadval

Moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari

T/r	Koeffitsiyentlar	Darslik va o'quv qo'llanmalari mualliflari ¹²					
		G.V. Savitskaya	N.N.Seleznyova, A.F. Ionova	E.A. Akromov	N.P. Lyubushin va b.	V.G. Artemenko, M.V. Bellendir	A.V. Vahobov va b.
		1	2	3	4	5	6
1.	Joriy aktivlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi koeffitsiyenti	+	+	+		+	+
2.	Material zahiralarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi koeffitsiyenti		+			+	
3.	Xususiy kapitalning manyovrlashganligi koeffitsiyenti	+	+	+	+	+	+
4.	Doimiy aktiv indeksi		+			+	
5.	Qarz mablag'larni uzoq muddatli jalb qilish indeksi	+	+	+	+	+	+
6.	Eskirish koeffitsiyenti		+			+	+
7.	Mulkning real qiymati koeffitsiyenti		+		+	+	+
8.	Avtonomiya koeffitsiyenti	+	+		+	+	
9.	Moliyaviy	+	+	+			+

¹² Г.В. Савицкая – “Анализ производственно-финансовой деятельности сельскохозяйственных предприятий”, М.: “Инфра”; 2003г.

Н.Н. Селезнёва, А.Ф. Ионова – “Финансовый анализ”, М.: “Юнити”, 2002г.

Э.А. Акрамов – “Анализ финансового состояния предприятия”, Т., 2000 г.

Н.П. Любушкин и др. – “Анализ финансово-экономической деятельности предприятия”, М.: “Юнити”, 2001 г.

В.Г. Артеменко, М.В. Беллендир – “Финансовый анализ”, М.: “Дело и сервис”, 1999 г.

Vahobov A.V., Ishonqulov N.F., Ibroximov A.T. “Moliyaviy va boshqaruv tahlili”. Darslik. T.; Iqtisod-Moliya, 2013. -600 b.

	barqarorlik koeffitsiyenti						
10.	Moliyaviy faollik koeffitsiyenti		+	+			
11.	Moliyalashtirish koeffitsiyenti		+	+	+		
12.	Joriy qarzdorlik koeffitsiyenti	+					
13.	Qarz va xususiy kapital nisbat koeffitsiyenti				+	+	+
Mezonlar miqdori		6	11	6	6	9	7

Ikkinchi guruh – moliyaviy mustaqillik darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar:

- muxtorlik koeffitsiyenti;
- o'z va qarz mablag'larining nisbat koeffitsiyenti.

Hisobot davri uchun hisoblab topilgan haqiqatdagi koeffitsiyentlar me'yor bilan, ularning oldingi davr uchun qiymatlari bilan, o'xshash korxonalar ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi va real moliyaviy holat, tashkilot faoliyatining kuchli va kuchsiz tomonlari aniqlanadi.

Moliyaviy barqarorlikning nisbiy ko'rsatkichlari mazmuni va hisoblash usullari quyida keltirilgan:

1. O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti

$$K_{o'mt} \frac{\text{o'z mablag' lari manbalari} - \text{uzoq muddatli aktivlar}}{\text{joriy (aylanma) aktivlar}} \geq 0,1$$

Korxonaning moliyaviy barqarorlik uchun zarur o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini tavsiflaydi.

2. Moddiy zahiralarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti

$$K_{mzt} \frac{\text{o'z aylanma mablag' lari}}{\text{moddiy zaxiralar}} = 0,6 - 0,8$$

Tovar-moddiy zahiralarning qay darajada o'z manbalari bilan qoplanganligi va jalb qilingan qarz mablag'larga muhtoj emasligini ko'rsatadi. Ko'rib chiqilayotgan ko'rsatkich darajasi avvalo, tashkilotning moddiy zahiralarga bog'liq ravishda baholanadi. Agar uning miqdori asoslangan talabdan sezilarli darajada yuqori bo'lsa, u holda o'z aylanma mablag'lari moddiy zahiralarning atigi

bir qismigina qoplay oladi, ya'ni ko'rsatkich birdan kichik bo'ladi. Va aksincha, faoliyatini uzluksiz amalga oshirish uchun tashkilotda etarlicha moddiy zahiralari bo'lmaganda ko'rsatkich birdan katta bo'lishi mumkin, lekin buni yaxshi moliyaviy holat belgisi sifatida qabul qilish mumkin emas.

3. Xususiy kapital manyovrlashganlik koeffitsiyenti (K_m)

$$K_m = \frac{\text{o'z aylanma mablag' lari}}{\text{o'z mablag' lari manbalari (balans passivi I bo'1. 480 - modda)}}$$

Moliyaviy nuqtai nazardan tashkilot mablag'larining o'z manbalari qanchalik mobilligini ko'rsatadi. K_m ning optimal darajasi 0,5 ga teng.

Ko'rib chiqilayotgan koeffitsiyent darajasi tashkilot faoliyati xarakteriga bog'liq bo'ladi: fond sig'imli ishlab chiqarishda uning normal miqdori material sig'imlidagilarga nisbatan past bo'lishi lozim, chunki bu holatda o'z mablag'larining salmoqli qismi asosiy ishlab chiqarish fondlarini qoplash manbai hisoblanadi. Moliyaviy nuqtai nazardan manevrchanlik koeffitsiyenti qancha yuqori bo'lsa, tashkilotning moliyaviy holati shunchalik yaxshidir.

4. Qarz mablag'larni uzoq muddatli jalb qilish koeffitsiyenti

$$K_{qumj} = \frac{\text{Uzoq muddatli qarz mablag' lar}}{\text{O'z mablag' lari manbalari + Uzoq muddatli qarz mablag' lar}}$$

O'z mablag'lari bilan bir qatorda ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirish uchun faoliyatning qanday qismi uzoq muddatli qarz mablag'lari hisobidan moliyalashtirilayotganligini ko'rsatadi. Qarz mablag'lari jalb qilish darajasi bo'yicha chet el amaliyotida turlicha, gohida esa qarama-qarshi fikrlar mavjud. Moliyalashtirishning uzoq muddatli manbalarining jami miqdorida xususiy kapital ulushi ancha yuqori bo'lishi lozim, degan fikr ancha keng tarqalgan. Mazkur ko'rsatkichning eng quyi chegarasi ham ko'rsatiladi - 0,6 (yoki 60%).

Xususiy kapital ulushi yuqori bo'lgan korxonaga kreditorlar o'z mablag'larini bajonidil joylashtiradi, chunki bunday korxonada sezilarli darajada moliyaviy mustaqillikka ega, o'z navbatida esa yuqori ehtimollik bilan o'z mablag'lari hisobiga qarzlarni qaytarishi mumkin. Qayd qilish joizki, moliyaviy mustaqil (tashqi investorlar va kreditorlardan) kompaniyalar shu so'zning to'liq ma'nosida deyarli uchramaydi, bundan tashqari, manbalarning u

yoki bu tarkibi nuqtai nazaridan moliyaviy mustaqillik talqini turli mamlakatlarda jiddiy farqlanishi mumkin. Masalan, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD) ma'lumotlariga ko'ra manbalarning umumiy miqdorida jalb qilingan mablag'lar ulushi o'rtacha olinganda Yaponiyada - 85%, GFRda - 64%, AQShda - 55% (Brigxem, Gapenen, T.2, 1047-bet) ni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatlarda investitsion oqimlar mutlaqo rang-barang tabiatga ega; masalan, AQShda moliyaviy resurslarning asosiy oqimi aholidan kelib tushsa, Yaponiyada - banklardan kelib tushadi. Shuning uchun jalb qilingan kapital to'planganligi koeffitsiyentining yuqori qiymati korporatsiyalarga bank tomonidan ishonch darajasi yuqoriligi, demakki, uning moliyaviy ishonchliligidan darak beradi.

5. Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti:

$$K_{mm} = \frac{\text{Balans passivining I bo'limi, 480 - modda}}{\text{Balans jami, 780 - modda}}$$

Mazkur koeffitsiyent yaqin davrlarda moliyaviy holat o'zgarishi istiqbollardan darak beradi. Koeffitsiyentning optimal qiymati - 0,6. Bu korxonaning o'z mablag'lari miqdori moliyalashtirish manbalari jami miqdorining 60% ini tashkil qilishini anglatadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyentining yuqori darajasi tashkilotning barqaror moliyaviy ahvoli, uning moliyaviy manbalari maqbul tarkibi va kreditorlar uchun moliyaviy riskning past darajasini o'zida namoyon qiladi. Bunday holat tushkunlik davrlarida ulkan yo'qotishlardan himoya va tashkilotning o'zi uchun kredit olish kafolati bo'lib xizmat qiladi.

6. Qarz va o'z mablag'lari nisbati koeffitsiyenti

$$K_{qo} = \frac{\text{Qarz mablag'lar, 770 - modda}}{\text{O'z mablag'lar, 480 - modda}} \geq 1$$

Tashkilot faoliyatining qanday qismi o'z mablag'lari, qanday qismi qarz mablag'lar hisobidan moliyalashtirilayotganligini ko'rsatadi.

Koeffitsiyent ortishi aylanma mablag'larga o'z ehtiyojlarini qoplash uchun korxonada mablag'larning o'z manbalari etarli emasligidan dalolat beradi. Qarz va o'z mablag'lari nisbati

koefitsiyenti birdan katta qiymatga ega bo'lsa, u holda korxonamazkur ko'rsatkich bo'yicha nochorligi haqida xulosa qilish qabul qilingan.

7. Moliyalashtirish koefitsiyenti

$$K_m = \frac{\text{O'z mablag' lari manbalari, 480 - modda}}{\text{uzoq muddatli va qisqa muddatli qarz manbalari, 570 + 730 - moddalar}} \geq 1$$

O'z va jalb qilingan qarz mablag'lari manbalari nisbatini tavsiflashga mo'ljallangan va o'z mablag'lari manbalarining uzoq va qisqa muddatli qarz mablag'lari miqdoriga nisbati sifatida aniqlanadi. Kapital jalb qilishning ushbu koefitsiyenti jalb qilingan kapital yoki uzoq va qisqa muddatli qarz manbalarining korxonamulkining umumiy miqdoriga nisbatini ifodalaydi.

Sanab o'tilgan ko'rsatkichlar bevosita korxonaning moliyaviy barqarorligiga bog'liq va uning moliyaviy holatini tahlil qilish amaliyotida keng qo'llaniladi.

10.16-jadval

Moliyaviy barqarorlik koefitsiyentlari tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	Shartli belgi	Holatiga ko'ra		O'zgarishlar	Taklif qilinayotgan me'yorlar
			Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun		
1	2	3	4	5	6	7
1.	O'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik koefitsiyenti	Ko'mt	0,36	0,60	0,25	>0,1
2.	Zahira va xarajatlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganligi koefitsiyenti	Kzxt	0,73	1,95	1,23	0,6 - 0,8
3.	Xususiy kapitalning manyovrlashganligi koefitsiyenti	Km	0,74	0,75	0,01	>0,1
4.	Uzoq muddatli qarz mablag'larni jalb qilish koefitsiyenti	Kumj	-	-	-	>0,6
5.	Moliyaviy mustaqillik koefitsiyenti	Kmm	0,43	0,62	0,19	>0,5

6.	Qarz va xususiy kapital nisbat koeffitsiyenti	Knqo'	1,33	0,62	-0,70	≤ 1
7.	Moliyalashtirish koeffitsiyenti	Km	2,85	-	-	1

10.16-jadval ko'rsatkichlari moliyaviy holat barqarorligini tasdiqlaydi. Analitik jadvalda keltirilgan barcha moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari me'yoriy darajadan yuqori sanaladi.

Demak, korxonaning moliyaviy barqarorligi korxonaning moliyaviy holati namoyon bo'lishining eng muhim shakllaridan biri sifatida gavdalanadi va bu ko'rsatkichni ko'rsatkichlar tizimi bazasida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

10.11 Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi tahlili

Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi korxonaning ishlab chiqarish fondlarining qiymat ifodasini o'zida aks ettiradi. Ulardan foydalanish darajasining ortishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga imkon yaratadi va bu, eng avvalo, ularning aylanuvchanligi tezlashishida namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish va muomala vaqti kamayishi oqibatida bo'naklangan aylanma mablag'larning maksimal darajada tezkor doiraviy aylanmasi fiksirlangan vaqt davrida ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmini oshirishga imkon beradi. Bundan tashqari, aylanuvchanlik tezlashishi korxonaning to'lov qobiliyati mustahkamlanishiga sabab bo'ladi.

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligining iqtisodiy tahlili quyidagilarni nazarda tutadi:

- barcha aylanma mablag'larning, jumladan alohida iqtisodiy elementlar bo'yicha dinamikasini baholash;
- aylanuvchanlikning o'tgan davrdan og'ishlarini aniqlash;
- aylanma tezligiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
- aylanuvchanlikni tezlashtirish zahiralari aniqlash.

Korxonaning moliyaviy holati aktivlarga joylashtirilgan mablag'lar qanchalik tez real pullarga aylanayotganligiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi tezlashishi ularga ehtiyojni kamaytiradi: xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, tugallanmagan ishlab chiqarish tanavorlari zahiralari kamroq talab qilinadi, o'z navbatida, ularni saqlash uchun sarf-xarajatlar darajasi pasayishiga olib keladi. Bu esa oxir-oqibat rentabellik ortishi va korxonaning moliyaviy holati yaxshilanishiga imkon beradi.

Aylanma vaqti sekinlashishi aylanma mablag'larning zaruriy miqdorini oshirishga va qo'shimcha sarf-xarajatlarga olib keladi, demak, korxonaning moliyaviy holati yomonlashadi.

Aylanma mablag'lar tezligi – ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatining tashkiliy-texnik darajasining majmuaviy ko'rsatkichi hisoblanadi. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligini ta'minlaydi.

Mablag'larning aylanma bo'lish vaqti davomiyligiga tashqi va ichki toifadagi omillar ta'sir qiladi.

Tashqi toifadagi omillarga korxonaning faoliyat sohasi, tarmoqqa oidligi, korxonaning ko'lami, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat va unga bog'liq bo'lgan korxonaning xo'jalik yuritishi kabilarni kiritish mumkin.

Ichki omillar – korxonaning narx siyosati, aktivlar tarkibi, zahiralarni baholash metodikasi.

Aylanuvchanlikni aniqlash uchun qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi: aylanma mablag'lar aylanuvchanligi koeffitsiyenti, u tahlil davri davomida korxonaning aylanma mablag'lari bajargan aylanmalar miqdorini o'zida aks ettiradi; kunlarda aylanuvchanlik, ya'ni korxonaning aylanma mablag'lari to'liq aylanmani amalga oshiradigan davr davomiyligi (kunlarda).

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi koeffitsiyenti (K_a) mahsulot sotish hajmining aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'iga nisbati sifatida quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$K_a = \frac{S}{O \cdot Q},$$

gde K_a – aylanuvchanlik koeffitsiyenti;

S – mahsulot sotishdan tushum;

$O \cdot Q$ – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i.

Aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i vaqtning turli paytlarida ko'rsatkichning qiymatlari jami bo'yicha hisoblanadigan o'rtacha xronologik moment qatori sifatida ta'riflanadi:

$$\overline{O'Q} = \frac{1/2O'Q_1 + O'Q_2 + \dots + 1/2O'Q_n}{n-1},$$

Bu erda $\overline{O'Q}$ – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i;

n – oylar soni;

Aylanuvchanlik koeffitsiyentining o'sishi aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ortayotganligidan guvohlik beradi.

Aylanuvchanlik koeffitsiyenti ayni vaqtda tahlil davri uchun aylanma mablag'lar aylanmasi sonini ko'rsatadi va tahlil davrining kunlari miqdorini kunlarda ifodalangan bir aylanma davomiyligiga bo'lish yo'li bilan hisoblanishi mumkin ($\bar{X}$):

$$Ko = \frac{D}{\bar{X}},$$

Bu $\bar{X}$ - kunlarda ifodalangan bir aylanma davomiyligi;

D – tadqiq qilinayotgan kunlar soni (yil – 360 kun, chorak – 90, oy – 30 kun).

Kunlarda aylanuvchanlik ($\bar{X}$) yoki bir aylanish davri quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\bar{X} = \frac{\overline{O'q} * D}{P}$$

Aylanmadagi mablag'lar yuklama koeffitsiyenti mahsulot sotishdan tushumlarning bir so'miga bo'naklangan aylanma mablag'lar miqdorini tavsiflaydi:

$$K_{yuk} = \frac{O'Q}{P},$$

Bu erda K_{yuk} – aylanmadagi mablag'lar yuklama koeffitsiyenti, tiyin.

Yuklama koeffitsiyenti qancha kam bo'lsa, aylanma mablag'lardan shunchalik samarali foydalanilmoqda.

10.17-jadval

“Karvon” MChJda aylanma mablag'lar aylanuvchanligi tahlili

Ko'rsatkichlar	Shartli belgi	O'tgan davr	Hisobot davri	Og'ish
1.Sotishdan tushum	R	7478805	10051984	2573179

2. Aylanma mablag'larining o'rtacha goldig'i	$\overline{CO}$	2281206	2522207	241001
3. Aylanuvchanlik koeffitsiyenti (1-modda : 2-modda)	Ko	3,28	3,99	0,71
4. Aylanuvchanlik, kunlarda (str.2*360 : str.1)	$\overline{X}$	109,81	90,33	-19,48
5. Aylanma mablag'larining mustahkamlash koeffitsiyenti (2-modda : 1-modda), tiyin	Kzs	0,31	0,25	-0,05

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, joriy yildagi aylanma mablag'lar aylanuvchanligi o'tgan davrga nisbatan 19,5 kunga tezlashgan. O'tgan davr uchun aylanma mablag'lar o'rtacha 3,28 marta aylangan bo'lsa, hisobot davri uchun 4 martaga to'g'ri keladi.

Aylanuvchanlik tezlashishi aylanma kapitalga ehtiyoj kamayishi, mahsulot hajmi o'sishiga, demakki, olinadigan foyda ortishiga imkon beradi.

Aylanuvchanlik sekinlashuvi korxonaning xo'jalik faoliyatini loaqal o'tgan yilgi darajada davom ettirish uchun qo'shimcha mablag'lar jalb qilinishini talab qiladi.

Aylanma mablag'larni aylanmadan chiqarib olish (jalb qilish) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\Delta O'Q = (\overline{X}_1 - \overline{X}_0) * T_{kun},$$

Bu erda $\overline{X}_1, \overline{X}_0$ - aylanma mablag'larning bir aylanmasi davomiyligi (kunlarda);

T_{kun} - sotishdan bir kunlik tushum.

$$\Delta O'Q = (90,33 - 109,81) * \frac{10051984}{360} = -543877,2$$

Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi tezlashishi natijasida xo'jalik aylanmasida 543877,2 ming so'mlik aylanma mablag'lar bo'shashligi kuzatilgan.

Aylanma mablag'larning bir iqtisodiy funktsional shakldan (ularning bosqichlari) boshqasiga o'tish tezligini baholashga imkon beruvchi aylanma mablag'larning alohida elementlari aylanuvchanligining xususiy ko'rsatkichlarini hisoblash ham tahlil uchun muayyan qiziqish uyg'otadi.

Nazorat savollari

1.Korxonaning moliyaviy holati deganda nima tushuniladi va uning tahlili ahamiyati nimaning hisobiga ortadi?

2.Moliyaviy holat tahlilining asosiy vazifalari va yo'nalishlari nimalardan iborat?

3.Moliyaviy holat tahlili uchun qanday usullar qo'llaniladi?

4.Buxgalteriya hisoboti, jumladan namunaviy shakllari bo'limlarining tarkibi va mazmuni qanday?

5.Korxonaning mulki holati tahlili ahamiyati, obyektlari va metodikasini bayon qiling.

6.Moliyaviy mustaqillik nima, uni tavsiflovchi mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlar tizimi qanday? Ularni hisoblash metodikasi qanday?

7.To'lov qobiliyati va likvidlik nima, ularning farqi nimadan iborat? Ular qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi va ushbu ko'rsatkichlarni hisoblash metodikasi qanday?

8.Aylanma kapital (aylanma mablag'lar) dan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlar bo'yicha aniqlanadi?

9.Aylanma kapitalning xususiy ko'rsatkichlari aylanuvchanligini hisoblash metodikasi qanday?

10. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarni moliyaviy sog'lomlashtirish yo'llari nimalardan iborat?

11. Keltirilgan balans asosida quyidalarni aniqlang:

- o'z aylanma mablag'lari mavjudligi;

- korxonada mablag'lari manbalari mavjudligi va tarkibidagi o'zgarishlar;

- korxonada aktivlari mavjudligi va strukturasiidagi o'zgarishlar;

- aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi va intensivligi ko'rsatkichlari;

- moliyaviy barqarorlik koeffitsiyentlari;

- likvidlik koeffitsiyentlari.

Tahlil natijalari bo'yicha xulosa chiqaring.

1 yanvar uchun korxonada balans

Aktiv	Summa, ming so'm		Passiv	Summa, ming so'm	
	1.01.16	1.01.17		1.01.16	1.01.17
I. Uzoq muddatli			I. O'z mablag'lari manbalari		

aktivlar					
Asosiy vositalar	81997	83749	Ustav kapitali	75480	87480
Nomaterial aktivlar			Qo'shimcha kapital	5670	5670
Uzoq muddatli investitsii	2752	4715	Zahira kapitali	71260	66754
Kapital qo'yilmalar	5473	1019	Xarid qilingan xususiy aksiyalar		
Uzoq muddatli debitorlik qarzi			Taqsimlanmagan foyda	23853	30039
Uzoq muddatli muddati uzaytirilgan xarajatlar			Maqsadli tushumlar	2975	8029
I bo'lim bo'yicha jami	90222	89483	Pirovard xarajatlar zahirasi		
II. Joriy aktivlar			I bo'lim bo'yicha jami	179238	197972
Tovar-moddiy zahiralari – jami	85735	114998	II. Majburiyatlar		
Kelgusi davr xarajatlari	22435	328	Uzoq muddatli majburiyatlar	7210	10367
Muddati kechikkan xarajatlar	-	24921	Joriy majburiyatlar	93863	134284
Debitorlar – jami	77937	98905	Jumladan: joriy kreditorlik qarzi	74621	134284
Ulardan: muddati o'tgan	4088	2310	jumladan: yetkazib beruvchilar va pudratchilar	417	17306
Boshqa debitorlik qarzlari	10761	24950	Sho'ba va qaram jamiyatlar	7883	-
Pul mablag'lari	3982	13988	Boshqa muddati uzaytirilgan majburiyatlar	544	2444
Qisqa muddatli investitsiyalar			Olingan bo'naklar	12780	26256
Boshqa joriy aktivlar			To'lovlar bo'yicha qarzdorlik	15111	23662
II bo'lim bo'yicha jami	190089	253140	To'lanadigan qarzdorlik	29842	48615
			Boshqa kreditorlik qarzlari	8044	16001

			II bo'lim bo'yicha jami	101073	1446 51
Balans aktivi bo'yicha jami (I+ II)	280311	342623	Balans passivi bo'yicha jami (I+II)	280311	3426 23

Ma'lumotnoma: 1.01.16 uchun 1.01.17
uchun uzoq muddatli kredit va qarzlarni 7210
10367
qisqa muddatli kredit va qarzlarni 19242 -

XI bob. MOLIYAVIY NATIJALAR VA RENTABELLIK TAHLILI

11.1 Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlilining mazmuni, vazifalari va axborot manbalari

Korxonalar faoliyatini baholash uchun qo'llaniladigan ko'rsatkichlar tizimida foyda muhim o'rin tutadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi o'sishi, assortiment kengayishi va yangilanishi hisobiga bo'lgani kabi, tannarxni kamaytirish hisobiga jamg'armalarning muntazam ortib borishi korxonalar rahbarlari manfaatlariga mos keladi.

Foyda korxonalar faoliyatining turli jihatlari (ishlab chiqarish, ta'minot, mahsulot sotish va moliyaviy)ni aks ettiruvchi sifatga oid sintetik ko'rsatkich hisoblanadi. Korxonalar tomonidan olinadigan foyda miqdori sotilgan mahsulot hajmi, uning sifati, assortimenti, tannarx darajasi va boshqa omillar bilan shartlangan. Olingan foyda oz yoki ko'p darajada rentabellik miqdori, o'z aylanma mablag'lari holati, korxonaning to'lov qobiliyatini belgilab beradi.

Foyda – bu korxonaning maxsus tizimli ishlab chiqaradigan resursi, biznes taraqqiyotining yakuniy maqsadi. Ko'rib chiqilayotgan iqtisodiy tushunchaning mohiyati shundaki, foydaning zaruriy darajasi – bu:

- Korxonaning joriy va uzoq muddatli rivojlanishining asosiy ichki manbai;
- Korxonaning bozor qiymati oshishining asosiy manbai;
- Korxonaning kredit qobiliyati indikatorini;
- Mulkdorning bosh manfaati, chunki u kapital va biznesni yuksaltirish imkoniyatini taqdim etadi;
- Barqaror va mustahkam foyda darajasi mavjudligida korxonaning raqobatbardoshlik qobiliyati indikatorini;
- Korxonalarining davlat oldida o'z majburiyatlarini bajarish kafili, jamiyatning ijtimoiy talablarini qondirish manbai.

Foydalilikning zaruriy darajasini saqlash bozor iqtisodiyotida korxonalar normal faoliyat yuritishi uchun ob'yektiv qonuniyat sanaladi. Foydaning muntazam ravishda etishmasligi va uning qoniqarsiz dinamikasi biznesning samarasizligi va riskliligi, ya'ni bankrotlikning asosiy ichki sabablaridan biri haqida darak beradi.

Foydani boshqarish uchun foyda shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi bo'yicha ob'yektiv tizimli tahlilni amalga oshirish zarur, bu uni oshirish zahiralari aniqlashga imkon beradi. Bunday tahlil ichki sub'yektlarda ham, tashqi sub'yektlarda ham qiziqish uyg'otadi, chunki foyda o'sishi korxonaning potentsial imkoniyatlari o'sishini belgilab beradi, uning ishbilarmon faollik darajasini oshiradi, ta'sischilar daromadlari miqdorini oshiradi va korxonaning moliyaviy holatini tavsiflaydi.

Tahlil uchun asosiy axborot manbai "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" 2-shakl hisoblanadi. Amaldagi 2-hisobot shakli oldingisidan farqlanadi. Bu o'zgarishlar quyidagi holatlar bilan shartlangan:

1) bozor sharoitida moliyaviy hisobotlardan yangi foydalanuvchilar, avvalo, aksiyadorlar, shuningdek, boshqa investorlarning paydo bo'lishi;

2) korxonada menejerlarining yangi axborot so'rovlari vujudga kelishi;

3) moliyaviy bozorlarning asosiy mezonlari va xo'jalik boshqaruvi talablariga javob beruvchi foyda haqida hisobotning yanada aniqroq tarkibini ishlab chiqarish zarurati.

Moliyaviy natijalar tahlilining vazifalari:

- Moliyaviy natijalar rejasi (prognozi) ni baholash;
- Moliyaviy natijalar tarkibi va dinamikasini o'rganish;
- Moliyaviy natijalarni shakllantiruvchi omillar ta'sirini miqdoriy o'lchash;
- Moliyaviy natijalarni oshirish zahiralari aniqlash;
- korxonani rivojlantirish istiqbollari hisobga olgan holda moliyaviy natijalarni samaraliroq shakllantirish va undan foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

11.2. Moliyaviy natijalarni shakllantirish va hisoblash

Korxonada faoliyatining moliyaviy natijalari "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" 2-shakl ma'lumotlari bo'yicha tahlil qilinadi.

Moliyaviy natijalar – bu foyda yoki zarar.

Foyda (zarar) – korxonaning jami xarajatlari va jami daromadlari o'rtasidagi farqni anglatadi.

Foyda - tashkilot faoliyatining ijobiy moliyaviy natijasidir. Salbiy natija zarar deb nomlanadi.

Korxonada vujudga kelgan har bir foydani tahlil qilish, mavhum emas, balki qariyb aniq xarakterga ega bo'ladi, chunki muassislar, aksiyadorlar va ma'muriyat uchun korxonada faoliyatini jadallashtirishning eng muhim yo'nalishlarini tanlashga imkon beradi.

Korxonada faoliyatining moliyaviy natijalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizomga muvofiq, quyidagi foyda ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- **Mahsulot sotishdan yalpi foyda** – mahsulot sotishdan sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi ayirma sifatida aniqlanadi:

$$\text{YaF} = \text{SST} - \text{SMT}$$

- **Asosiy faoliyatdan foyda** – mahsulot sotishdan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi farq va boshqa daromadlar yoki asosiy faoliyatdan zararlar qo'shilgan yoki ayirilgan holda aniqlanadi:

$$\text{AFF} = \text{YaF} - \text{DX} + \text{BD} - \text{BZ}$$

Korxonaning asosiy faoliyati deganda mahsulot (ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha korxonaning ixtiyoriy faoliyati tushuniladi. Bundan kelib chiqadiki, korxonaning asosiy faoliyatiga korxonaning moliyaviy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan moddalar va favqulodda moddalar kiritilmaydi, xolos.

Davr xarajatlari deganda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va daromadlar tushuniladi: sotish bo'yicha xarajatlar, ma'muriy xarajatlar, kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqarib tashlanadigan hisobot davri xarajatlari.

Asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar (xarajatlar)

Mazkur modda bo'yicha sotilgan mahsulotlardan daromadlar (xarajatlar) bilan birga korxonaning asosiy faoliyatidan daromadlar (xarajatlar)ning boshqa turlari aks ettiriladi.

Ularga quyidagilar kiritiladi:

1. Qarzdor tomonidan tan olingan yoki undirilgan xo'jalik shartnomalari shartlari buzilganligi uchun jarimalar, penyalar, neustoykalar va boshqa sanksiya turlari, shuningdek, etkazilgan zararlarni qoplash bo'yicha daromadlar.

2. Hisobot davrida aniqlangan o'tgan yillar foydasi.

3. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan operatsiyalardan boshqa daromadlar, masalan, korxonalar qoshidagi oshxonalar tushumlar, qo'shimcha xizmatlardan daromadlar.

4. Korxonaning asosiy vositai va boshqa mulkini sotishdan daromadlar.

5. Da'vo muddati tugagan kreditorlik va deponentlik qarzini hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar.

6. Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar (xarajatlar).

Umumxo'jalik faoliyatidan foyda (zarar), asosiy faoliyatdan foyda miqdoriga moliyaviy faoliyat bo'yicha daromadlarni qo'shish, xarajatlarni ayirish yo'li bilan hisoblanadi.

$$UF = AFF + MD - MX$$

moliyaviy faoliyat bo'yicha daromadlarga quyidagilar kiritiladi:

- Olingan royalti va kapital transfertidan daromadlar
- O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida boshqa korxonalarining faoliyatida ulushli ishtirokdan olingan daromadlar, aksiyalar bo'yicha dividendlar hamda va obligatsiyalar va korxonaga tegishli boshqa qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar.

- Mulkni uzoq muddatli ijaraga berishdan daromadlar.
- Valyuta hisoblashishlari, shuningdek, chet el valyutasida operatsiyalar bo'yicha ijobiy kurs farqlari.

- Qimmatli qog'ozlar, sho'ba korxonalar va boshqalarga joylashtirilgan mablag'larni qayta baholashdan foydalar.

- Moliyaviy faoliyatdan boshqa daromadlar.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarga quyidagilar kiritiladi:

1. O'zbekiston Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan hisob stavkasi doirasidagi yoki undan yuqori bank kreditlari bo'yicha to'lovlar; yetkazib beruvchilarning kreditlari bo'yicha foiz to'lovlari uchun xarajatlar.

2. Mulknii uzoq muddatli ijaraga berish bo'yicha foiz to'lovlari uchun xarajatlar.

3. Manfiy kurs farqlari va chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha zararlar.

4. Joylashtirilgan mablag'lar (qimmatli qog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va boshqalarga) ni qayta baholashdan zararlar.

5. Qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar.

6. Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

Daromad (foyda) solig'i to'langunga qadar foyda, u umumxo'jalik faoliyatidan foyda va favqulodda (ko'zda tutilmagan) foyda va zararlar saldosinging algebraik miqdori sifatida ta'riflanadi.

$$\mathbf{STF = UF+FP-FZ}$$

Favqulodda zararlar – bu korxonaning xo'jalik faoliyatida o'ta kamdan-kam hollarda yuzaga keluvchi zarar bo'lib, ular uchun odatiy hisoblanmaydi va korxonaga tomonidan qabul qilingan boshqaruv qarorlari oqibati sifatida qaralmaydi.

Favqulodda foydalar – taxmin qilinmagan, ekstraordinar xarakterga ega, korxonaning odatiy faoliyati doirasidan chiquvchi voqea yoki operatsiya natijasida vujudga keluvchi va olinishi umuman ko'zda tutilmagan foydalar.

Hisobot davrining **Sof foydasi** soliqlar to'langandan so'ng korxonaga tasarrufida qoladi, daromad yoki foyda solig'i hisobdan chiqarilgandan so'ng va yana boshqa qaerda hisobga olinmaydigan boshqa soliq va to'lovlar ayirib tashlangandan so'ng qoladigan soliqlar to'langunga qadar foydani o'zida aks ettiradi:

$$\mathbf{SF = STF-DS-BS}$$

Sof foyda miqdori O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan o'rnatilgan foyda solig'i stavkalari va imtiyozlariga bog'liq bo'ladi. Byudjetga foyda solig'i to'langandan so'ng korxonaga foydadan

foydalanish yoʻnalishlarini oʻzi mustaqil belgilaydi, uning asosiy qismi esa taʼsis hujjatlariga muvofiq va mulkdorlar istagiga koʻra taqsimlanadi.

Isteʼmol fondiga ancha salmoqli ajratmalarni korxonadan oʻz moliyaviy faoliyatini amalga oshirishda tanlangan strategiyalarning xarakterli jihatlaridan biri sifatida koʻrib chiqish mumkin. Korxonaning toʻlov qobiliyati pasaygan sharoitlarda foydadan foydalanishning ushbu qismiga oʻz mablagʻlarining potentsial zahirasi sifatida qarash maqsadga muvofiq boʻlib, isteʼmol fondi va jamgʻarma fondi oʻrtasida foyda taqsimlanishida nisbat oʻzgarganda aylanma mablagʻlarini toʻldirishga yoʻnaltirish mumkin.

11.3. Umumiy moliyaviy natijalar darajasi va dinamikasi tahlili

Ixtiyoriy mulkchilik shaklidagi korxonadan faoliyatini baholash va ragʻbatlantirishda foyda ahamiyatining ortishi reja bajarilishi (dinamika) ni obʼyektiv baholash maqsadida uni batafsil tahlil qilish zaruratini taqozo qiladi. Umumiy moliyaviy natija (balans foydasi – soliqlar toʻlangunga qadar foyda) qator qoʻshiluvchilarni oʻz ichiga oladi. Shuning uchun umumiy moliyaviy natijaning tarkibiy qismini koʻrib chiqish va uning alohida emitentlari ahamiyatini aniqlash yoʻli bilan korxonadan faoliyat natijalari haqida toʻliqroq tasavvurga ega boʻlish mumkin.

Foydaning mutlaq miqdori nafaqat ishlab chiqarilgan har bir mahsulot birligi uchun xarajatlarni kamaytirishdan tejamkorlikni, balki ishlab chiqarilgan mahsulotning ulkan miqdori hisobiga sotish hajmini oshirish, isteʼmolchilar talablariga muvofiq rentabelligi yuqori mahsulot assortimentini ishlab chiqarish va sifatini oshirishni ham oʻz ichiga oladi. Bu esa foyda korxonadan faoliyatining turli jihatlarini tavsiflovchi boshqa koʻrsatkichlar bilan bogʻlanishi lozimligini anglatadi, shuning uchun toʻgʻri asoslangan foyda miqdorini belgilash ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga imkon beradi. Mazkur vazifaning bajarilishiga korxonaning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatini chuqur va tizimli tahlili koʻmaklashadi. Foydani oshirish zahiralarini aniqlash maqsadida umumiy moliyaviy natija tarkibi

va tarkibini o'rganish zarur. Bunday tahlil uchun ma'lumotlar sifatida "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" 2-hisobot shakli xizmat qiladi.

Ushbu hisobot shaklida sotishdan yalpi moliyaviy natija ajratib ko'rsatilib (030 modda), boshqaruv hisobi va moliyaviy menejmentning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri sanaladi.

Sotish xarajatlari (050 modda), ma'muriy xarajatlar (060 modda), boshqa operatsion xarajatlar (070 modda) va kelgusida soliq bazasidan chiqarib tashlanadigan hisobot davri xarajatlarining algebraik summasini o'zida aks ettiruvchi davr xarajatlari belgilanadi. Davr xarajatlarini belgilash moddiy-ishlab chiqarish zahiralarini to'g'ri baholash, boshqaruv bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun favqulodda muhim sanaladi. Korxonaning asosiy faoliyatidan moliyaviy natija (100 modda) algebraik summa sifatida hisoblanadi (030 - 040 + 090 moddalar). Korxonaning asosiy faoliyatidan foyda boshqacharoq nomlanadi - **operatsion foyda**. Bunda asosiy faoliyat deganda mahsulot, ish va xizmatlar ishlab chiqarish va sotish bo'yicha korxonaning qonun bilan ruxsat etilgan ixtiyoriy faoliyati tushuniladi. Shunday qilib, operatsion foyda yoki korxonaning asosiy faoliyatidan foyda - Korxonaning asosiy faoliyati natijalarining muhim tavsifidir.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha alohida daromadlar (110 modda) va xarajatlar (170 modda) moddalari ajratiladi. Bu korxonaning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatini korxonaning qarzlariga xizmat ko'rsatish, korxonaning tomonidan foiz va dividendlar olish, chet el valyutasida operatsiyalar natijalari kabi moliyaviy operatsiyalardan farqlash uchun zarur hisoblanadi. Bu nafaqat korxonaning asosiy faoliyati natijalarini moliyaviy faoliyatdan farqlash uchun muhim, balki korxonaning qarzlariga xizmat ko'rsatishga to'g'ri keladigan xarajatlar ulushini ko'rsatish uchun ham muhimdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu ko'rsatkich korxonaning yashovchanlik qobiliyatini baholashda o'ta muhim sanaladi: bunday xarajatlarning yuqori ulushi korxonani bankrotlikka olib kelishi mumkin. Boshqa holatlardagi kabi soliqqa tortish bazasiga kiritilishi yoki kiritilmasligidan qat'iy

nazar mazkur modda bo'yicha korxonada tomonidan qilingan barcha xarajatlar moliyaviy xarajatlarga kiritiladi.

Korxonada tasodifan sodir bo'lgan va yaqin kelajakda qaytarilmaydigan daromad va xarajatlarni ajratib olish uchun favqulodda foyda va zararlar ajratiladi (230 modda). Bu ham o'tgan davr uchun natijalarni baholash, ham korxonada faoliyatining istiqbollarni baholash uchun muhim sanaladi.

Soliq to'langunga qadar umumiy moliyaviy natija ajratiladi (240 modda). Mazkur ko'rsatkich buxgalteriya foydasidan soliqqa tortiladigan foydaga o'tish nuqtasi hisoblanadi. **Buxgalteriya foydasi** – bu buxgalteriya hisobi talablariga muvofiq hisoblangan foydadir. Buxgalteriya hisobi korxonaning daromadlari va xarajatlari, shuningdek, faoliyatining sof natijalari haqida ma'lumotlarni qayta ishlashga mo'ljallangan. Ushbu maqsadga erishilgandan so'ng olingan natija (soliq to'langunga qadar foyda) mamlakat soliq qonunchiligiga muvofiq tuzatilishi lozim.

Shunday qilib, **soliqqa tortiladigan foyda** – soliq talablariga muvofiq qayta hisoblangan buxgalteriya foydasi. Qayd qilish lozimki, bunday yondashuvning joriy qilinishi O'zbekistonda buxgalteriya hisobi neytralligi tamoyili samarali amalga oshirilayotganligini namoyon etadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida sof foyda ko'rsatkichi ko'rsatkich – korxonaning faoliyatining eng muhim ko'rsatkichidir. Aynan u korxonada boshqaruvchilari va moliya bozorlarining diqqat markazida bo'ladi. Sof foyda ko'rsatkichi dinamikasiga korxonada mavjudligi va uning xodimlari uchun ish o'rinlari bog'liq bo'ladi.

2-shakl ma'lumotlari bo'yicha umumiy moliyaviy natija tarkibi va dinamikasi tahlili gorizontaal va vertikal tahlil usullaridan foydalanilgan holda amalga oshiriladi.

Gorizontaal tahlil natijalari quyidagilarni ko'rsatadi (8.1-jadvalga qarang): o'tgan davrga nisbatan soliq to'langunga qadar foyda 551,46 % (5,5 barobar)ga oshgan; moliyaviy natijalar dinamikasida quyidagi ijobiy o'zgarishlarni qayd qilish mumkin:

- Balans ma'lumotlari bo'yicha hisoblangan aktivlar o'zgarish sur'ati (2988728: 2573828=1,16) tushum o'sish sur'atidan kam, demak, aktivlar mahsuldorligi o'sgan;

- Sof foyda sotishdan foydaga nisbatan tez o'smoqda, bu tashkilotning oqilona soliq siyosatidan darak beradi.

- Sotishdan foyda sotishdan tushumga nisbatan tezroq o'smoqda, bu esa ishlab chiqarish xarajatlari nisbatan kamayganligidan darak beradi.

Bizning misolimizda tushum 134,4 % ga o'sgan, bu davr xarajatlari sur'atidan salmoqli darajada yuqori bo'lib, ushbu xarajatlardan nisbiy tejamkorlikka olib kelgan.

11.1-jadval

“Karvon” MChJda umumiy moliyaviy natijalar darajasi va dinamikasi tahlili (gorizontaal tahlil)

Ko'rsatkich	Satr	O'tgan yildagi o'xshash davr, ming so'm	Hisobot davri, ming so'm	O'tgan yil ma'lumotlariga nisbatan hisobot davrida % da
A	1	2	3	4
Sotishdan tushum	010	7478805	10051984	134,41
Sotilgan mahsulot tannarxi	020	6446321	8020464	124,42
Yalpi foyda	030	1032484	2031520	196,76
Davr xarajatlari	040	883701	1144712	129,54
Asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar (xarajatlar)	070 090	1391	11072	795,97
Asosiy faoliyatdan foyda	100	150174	897880	597,89
Moliyaviy faoliyat bo'yicha daromadlar va xarajatlar saldos	110 - 170	-13900	-10103	72,68
Umumxo'jalik faoliyatidan foyda	220	136274	887777	651,46
Favqulodda daromadlar va xarajatlar saldos	230	0	0	-
Soliqlar to'langunga qadar foyda	240	136274	887777	651,46
Daromad (foyda) solig'i	250+260	45547	184204	404,43
Sof foyda	270	90727	703573	775,48

Foyda tarkibidagi o'zgarishlar vertikal tahlil usulidan foydalanilgan holda tahlil qilinadi. Keltirilgan ma'lumotlar tahlili foyda tarkibidagi o'zgarishlar ijobiy ekanligidan darak beradi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, biz tahlil

qilayotgan “Karvon” MChJda joriy yilda o‘tgan yilga nisbatan 775,48 foizga sof foydasi ko‘paygan. Sof foydaning ko‘payishiga asosan, mahsulot sotishdan yalpi foydaning o‘tgan yilga nisbatan 999036 ming so‘mga ortishi hamda umumxo‘jalik foydasining 751503 so‘mga ko‘payishi ta’sir etgan. Bu korxonada moliyaviy daromadlarning ham o‘sganligidan dalolat beradi. Sof foydani kelgusida yanada ko‘payishi uchun korxonada ma’muriyati birinchi navbatda davr xarajatlarini qisqartirish choralarini ko‘rish lozim bo‘ladi.

11.4. Yalpi foyda tahlili

Ixtiyoriy korxonada mahsulot sotishdan yalpi foyda alohida e’tibor obyekti hisoblanadi.

Sotishdan daromadlar tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar;
- tovarlarni sotishdan daromadlar;
- bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlarni sotishdan daromadlar;
- sotilgan tovarlarni qaytarib olish va chegirmalar.

“Sotilgan tovarlarni qaytarib olish va chegirmalar” sotilgan tovarlarni qaytarib olish va shartnoma shartlariga muvofiq taqdim etilgan savdo chegirmalarini, shuningdek, sotilgan mahsulotlarda yaroqsizlik aniqlanganligi bilan bog‘liq ravishda taqdim etilgan narxdagi chegirmalar va boshqalarni hisobga olish uchun mo‘ljallangan. Foyda tarkibi tahlili ko‘rsatganidek, yalpi foyda ko‘p jihatdan sotishdan foydaga bog‘liq, shuning uchun sotishdan foyda ustida omilli tahlil o‘tkazish quyidagilarga imkon beradi:

- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zahiralari baholash;
- ishlab chiqarish omillaridan foydalanish bo‘yicha boshqaruv qarorlarini shakllantirish.

Yalpi foyda tahlili umumiy miqdor bo‘yicha bo‘lgani kabi uning tarkibiy elementlari kesimida tadqiq etishdan boshlanib, bu gorizontal tahlil deb nomlanadi. Keyin yalpi foyda tarkibida

tuzilmaviy o'zgarishlarni aniqlovchi vertikal tahlil amalga oshiriladi.

Yalpi foyda ko'rsatkichlari darajasi va dinamikasini baholash uchun 8.2-jadvalga o'xshash shaklda jadval tuziladi.

Korxonada hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan xo'jalik faoliyatida yaxshi natijalarga erishgan, yalpi foydaning 417,6 mln. so'm yoki 24,8% ($417,6 \times 100 : 1682,3$) ga oshganligi ham buni tasdiqlaydi. Foyda o'sishi savdo hajmi (sotish hajmi, tovarlar narxining oshishi, sotilgan mahsulotlar tarkibi) natijasi bo'lgan. Biroq sotilgan mahsulotlarning tannarx darajasi sezilarli oshgan, buning natijasida foyda 322,8 mln. so'mga kamaygan.

11.2-jadval

Yalpi foyda tarkibi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkich	O'tgan davr		Hisobot davri		Hisobot davrida o'tgan davrga nisbatan og'ish	
	summa	%	summa	%	summa	%
A	1	2	3	4	5	6
1. Mahsulot sotish hajmi (V)	4547,8	100	6548,9	100	+2001,1	-
2. Sotilgan mahsulot tannarxi (S)	2865,5	63	4449	67,94	1583,5	+4,94
3. Mahsulot sotishdan yalpi foyda (P)	1682,3	37	2099,9	32,06	+417,6	-4,94

Demak, oldingi yalpi foydadan og'ishga quyidagilar ta'sir qilgan:

1. Sotilgan mahsulotlar hajmining o'zgarishi (ΔR)

2. Sotilgan mahsulotlar tannarxi o'zgarishi (ΔS)

Hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan sotilgan mahsulotlar hajmining 2001,1 mln.so'mga o'sishi foydaning 740,4 mln. so'mga oshishiga olib kelgan.

$$P_V \Delta (V^1 - V^0) * D_P^0 = \frac{+2001,1 * 37}{100} + 740,4 \text{ mln. so'm}$$

Bu erda V^1 , V^0 – hisobot va bazis davrlar mahsulot sotish hajmi;

D_P^0 – bazis davrida foydaning sotish hajmidagi ulushi.

Sotilgan mahsulotlarning tannarx darajasining ortishi foydani 322,8 mln. soʻmga kamayishga olib kelgan.

$$P_s \Delta(D_s^1 - D_s^0) \times V^1 = \frac{+4,94 \cdot 6548,9}{100} = +322,8 \text{ mln. soʻm (foyda -)}$$

Hisoblashni tekshirish : $2099,9 - 1682,3 = 740,4 - 322,8 = +417,6$

Yalpi foydani har bir elementi tarkibi va ularga taʼsir qiluvchi omillarni tadqiq qilish yanada chuqurroq tahlilni taqozo etadi. Jami omillarni ikki guruhga ajratish mumkin: **tashqi va ichki**.

Tashqi omillar (korxonaga faoliyatiga bogʻliq boʻlmagan):

- bozor holati;
- yoqilgʻi va energiya narxi va tariflari;
- amortizatsiya meʼyorlari;
- soliqqa tortish tizimi (soliq stavkalari);
- qarz mablagʻlar boʻyicha foiz stavkalari darajasi;
- hamkorlar tomonidan intizom buzilishi;
- ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar;
- tabiiy shart-sharoit.

Ichki omillar (korxonaga faoliyatiga bogʻliq boʻlgan)

- sotilgan mahsulotlar, tovarlar hajmi va sifati;
- korxonadagi narxni shakllantirish siyosati;
- tannarx darajasi va boshqa xarajatlar;
- turli darajadagi menejment sifati;
- mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish darajasi;
- taʼlim va kadrlar malakasi darajasi;
- ishlab chiqarish fondlarining texnik darajasi;
- ilmiy-texnik ijodkorlik, xodimlarning ijodiy tashabbuskorligi;
- xodimlarning moddiy sharoiti va iqtisodiy manfaatdorligi.

11.5. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foydaning omilli tahlili

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda (AFF) sotishdan yalpi foydadan (YaF) davr xarajatlarining (Dx) ayirmasi hamda asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar (Bd) va zararlar (Bz) mos ravishda qo'shilgani yoki ayirib tashlangani sifatida aniqlanadi.

$$AFF = YaF - Dx + Bd - Bz.$$

Asosiy faoliyat foydasining o'tgan yilga nisbatan o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- Savdo hajmining o'zgarishi.
- Sotilgan mahsulotlar uchun narx o'zgarishi.
- Sotilgan mahsulotlar, tovarlar, ish va xizmatlar tannarxi o'zgarishi.
- Sotish xarajatlari o'zgarishi.
- Ma'muriy xarajatlar o'zgarishi.
- Boshqa operatsion daromadlar va xarajatlar o'zgarishi.

11.3-jadval

Asosiy faoliyatdan foyda tahlili

Ko'rsatkich nomi	Satr raqami	Haqiqatda		og'ish, (+,-)	O'tgan yilgi tushumga nisbatan darajasi, % da	Hisobot yilidagi tushumga nisbatan darajasi, % da	Daraja og'ishi, %
		O'tgan yil uchun	Hisobot yili uchun				
A	1	2	3	4	5	6	7
Mahsulot sotishdan sof tushum	010	4547,8	6548,9	+2001,1	100	100	-
Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	020	2865,5	4449	+1583,5	63,0	67,94	+4,94
Sotishdan yalpi foyda (satr 010-020)	030	1682,3	2099,9	+417,6	x	x	x
Sotish xarajatlari	050	54,2	66,3	+12,1	1,19	1,01	-0,18
Ma'muriy xarajatlar	060	381,7	506,2	+124,5	8,4	7,73	-0,67
Boshqa operatsion xarajatlar va asosiy	070-090	-255,9	-219,7	-36,2	5,63	3,35	-2,28

faoliyatdan daromadlar							
Asosiy faoliyatdan foyda (satr 030-050-060-070+090)	100	990,5	1307,7	+317,2	21,78	19,97	-1,81

Korxonaning har bir qo'shiladigan foydasini tahlil qilish mavhum emas, balki qariyb konkret tusga ega bo'ladi, chunki muassislar, aksiyadorlar va ma'muriyatga korxonada faoliyatini jadallashtirishning yanada muhim yo'nalishlarini tanlashga imkon beradi.

Korxonada faoliyatining moliyaviy natijalari tahlili o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- joriy tahlil davri uchun har bir ko'rsatkich o'zgarishini tadqiq qilish (gorizontal tahlil, 8.3-jadvalning 4-ustunidagi hisoblash);
- mutanosib ko'rsatkichlar va ularning tarkibini tadqiq qilish (vertikal tahlil, 8.3-jadvalning 5, 6 va 7-ustunidagi hisoblash);
- qator hisobot davrlari uchun ko'rsatkichlar o'zgarishi izuchenie dinamikasini o'rganish (trend tahlili);
- foydaga omillar ta'sirini tadqiq qilish (omilli tahlil).

Bunday tahlil uchun boshlang'ich ma'lumotlar "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot" 2-hisobot shaklida aks ettiriladi.

Tahlil jarayonida quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Mutlaq og'ish

$$\Delta AFF = AFF_1 - AFF_0$$

Bu erda

AFF_0 – bazis davr foydasi;

AFF_1 - hisobot davr foydasi;

ΔAFF – foyda o'zgarishi

2. O'sish sur'ati

$$\text{O'sish sur'ati} = \frac{AFF_1}{AFF_0} \times 100 \%$$

3. Sotishdan tushumga har bir ko'rsatkich darajasi (% da)

B mahsulotni sotishdan F_1 tushumga har bir ko'rsatkich darajasi = $\frac{F_1}{B} * 100\%$

Ko'rsatkichlar hisobot va bazis davrlarda hisoblanadi.

4. Tuzilma o'zgarishi:

$$\Delta D = DF_1 - DF_0,$$

Bu erda **DF₁**, **DF** – hisobot va bazis davrlar darajasi.

5. Omilli tahlil

Korxonada foydasi miqdoriga turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Mohiyatan, ushbu omillar korxonaning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatiga ta'sir qiladi. Ularning ayrimlari to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatib, ularning ta'sirini omilli tahlil usuli yordamida ancha aniq belgilash mumkin. Boshqalari esa qandaydir ko'rsatkichlar orqali bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur holatda ta'sir miqdorini muayyan ehtimollik bilan aniqlash mumkin yoki buning umuman iloji yo'q.

Endi asosiy faoliyatdan foydaning o'tgan yildan og'ishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblaymiz. Asosiy faoliyatdan foyda o'tgan davrga nisbatan quyidagi omillar ta'sirida 317,2 mln so'mga oshgan:

1. Mahsulot sotish hajmi.

Mazkur omil ta'sirini hisoblash ikki qismga ajratilishi lozim. Chunki tashkilot tushumi – sotilgan mahsulotlar miqdori va narxnining ko'paytmasidir, shuning uchun dastlab sotishdan foydaga mahsulot yoki tovarlar sotilgan narx ta'sirini hisoblaymiz. Keyin esa sotilgan mahsulotlarning jismoniy og'irligi o'zgarishining foydaga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Omilli tahlil o'tkazishda inflyatsiya ta'sirini ham hisobga olish zarur. Aytaylik, hisobot davrida mahsulot narxi bazis davrga nisbatan o'rtacha 13% ga oshgan. U holda narx indeksi

$$I_p = \frac{100+13}{100} = 1,13$$

O'z navbatida, hisobot davrida sotishdan tushum taqqoslanayotgan narxlarda quyidagiga teng bo'ladi :

$$T_{sh} = T_1 : I_p$$

bu erda T_{sh} – taqqoslanayotgan narxlarda sotishdan tushum;

T_1 – hisobot davrida mahsulot sotishdan tushum;

I_p – narx indeksi.

Tahlil qilinayotgan tashkilot uchun taqqoslanayotgan narxlarda sotishdan tushum quyidagini tashkil qiladi:

$$T_{sh} = \frac{6548,9}{1,13} = 5795,4 \text{ mln. so'm}$$

O'z navbatida, mahsulot sotishdan tushum hisobot davrida o'tgan davrga nisbatan narx hisobiga quyidagicha ortgan:

$$\Delta T_p = T_1 - T_{sh} = 6548,9 - 5795,4 = +753,5 \text{ mln. so'm}$$

$$\Delta T_q = T_{sh} - T_0 = 5795,4 - 4547,8 = +1247,6 \text{ mln. so'm}$$

Sotilgan mahsulotlar miqdori ortishi hisobot davrida tushumning 1247,6 mln. so'mga (2001,1 – 753,5) ko'payishiga olib kelgan

Asosiy faoliyatdan foyda miqdoriga mahsulot sotish hajmi o'zgarishi ta'sirini (narx o'zgarishi ta'sirini istisno qilgan holda) quyidagicha hisoblash mumkin:

$$\Delta AFF_q = \frac{(T_{sh} - T_0) * R_0}{100}$$

bu erda

ΔAFF_q - sotish hajmi omili ta'sirida foydaning o'zgarishi;

T_0 - bazis (0) davrida sotishdan tushum;

ΔT_p - narx ta'sirida sotishdan tushum o'zgarishi ko'rsatkichi;

R_0 - bazis davrida sotish rentabelligi.

Tahlil qilinayotgan tashkilot uchun:

$$\Delta AFF_q = \frac{(5795,4 - 4547,8) * 21,78}{100} = +271,7 \text{ mln. sum}$$

Shunday qilib, hisobot davrida sotilgan mahsulot hajmining 1247,6 mln. so'mga ortishi asosiy faoliyatdan foydaning 271,7 mln. so'mga ortishiga olib kelgan.

2. "NARX" omili

Asosiy faoliyatdan foyda miqdori o'zgarishiga narx o'zgarishi ta'sir darajasini aniqlash uchun quyidagi hisoblashni amalga oshirish talab qilinadi:

$$\Delta AFF_p = \frac{(T_1 - T_{sh}) * R_0}{100}$$
$$\Delta AFF_p = \frac{(6548,9 - 5795,4) * 21,78}{100} = +164,1 \text{ mln. sum}$$

3. Sotilgan mahsulotlar tannarxi.

Ushbu omilning foydaga ta'sirini hisoblash quyidagi tarzda amalga oshiriladi:

$$\Delta AFF_s = \frac{(Sc_1 - Sc_0) * T_1}{100}$$

bu erda Sc_1 i Sc_0 – mos ravishda hisobot va bazis davrdagi tannarx darajasi.

$$\Delta AFF_s = \frac{(67,94 - 63) * 6548,9}{100} = 323,5 \text{ mln.sum}$$

Tannarx darajasi oshganligi hisobiga foyda 323,5 mln. so'mga kamaygan.

4. Sotish xarajatlari.

Hisoblash uchun avvalgiga o'xshash formuladan foydalaniladi:

$$\Delta AFF_{cx} = \frac{(Cx_1 - Cx_0) * T_1}{100}$$

bu erda Cx_1 va Cx_0 – mos ravishda hisobot va bazis davrdagi sotish xarajatlari darajasi.

$$\Delta AFF_{cx} = \frac{(1,01 - 1,19) * 6548,9}{100} = -11,7 \text{ mln.sum}$$

Mahsulot sotish xarajatlari darajasining pasayishi foydaning 11,7 mln. so'mga ortishini ta'minlagan.

5. Ma'muriy xarajatlar

$$\Delta AFF_{mx} = \frac{(Mx_1 - Mx_0) * T_1}{100}$$

Bu erda Mx_1 i Mx_0 - mos ravishda hisobot va bazis davrdagi boshqaruv xarajatlari darajasi.

$$\Delta AFF_{mx} = \frac{(7,73 - 8,40) * 6548,9}{100} = 43,8 \text{ mln.sum}$$

Bu hisobot davrida boshqaruv xarajatlari darajasining o'tgan davrga nisbatan 0,67 punktga kamayishi foydani 43,8 mln. so'mga oshirganligini anglatadi.

6. Boshqa operatsion xarajatlar va daromadlar

$$\Delta AFF_{Bdx} = \frac{(Bdx_1 - Bdx_0) * T_1}{100}$$

Bu erda Bdx_1 i Bdx_0 – mos ravishda hisobot va bazis davrdagi operatsion xarajatlar va daromadlar darajasi.

$$\Delta AFF_{Bdx} = \frac{(3,35 - 5,63) * 6548,9}{100} = -149,4 \text{ mln. sum}$$

Bu hisobot davrida boshqa operatsion xarajatlardan o'tgan davrga nisbatan iqtisod qilish va uning darajasi 2,28% ga kamayganligi foydani 149,4 mln. so'mga oshirishga imkon berganligini anglatadi.

11.4-jadval

Korxonaning asosiy faoliyatidan foydaga omillar ta'sirining qo'shma jadvali

No	Ko'rsatkichlar - omillar	Summa (mln.so'm)
	O'tgan yilgi asosiy faoliyatdan foyda og'ishi jumladan	+317,2
1	Sotilgan mahsulot hajmi	+271,7
2	Sotilgan mahsulot bahosi o'zgarishi	+164,1
3	Sotilgan mahsulot, tovar, xizmatlar tannarxi	-323,5
4	Sotish xarajatlari	+11,7
5	Ma'muriy (boshqaruv) xarajatlari	+43,8
6	Boshqa operatsion xarajatlar va daromadlar	+149,4

Hisoblashni tekshirish:

Hisobot davri uchun korxonaning asosiy faoliyatidan foyda – 1307,7 mln so'm ; o'tgan yil uchun – 990,5 mln so'm ; o'tgan yildan og'ish – 317,2 mln so'm.

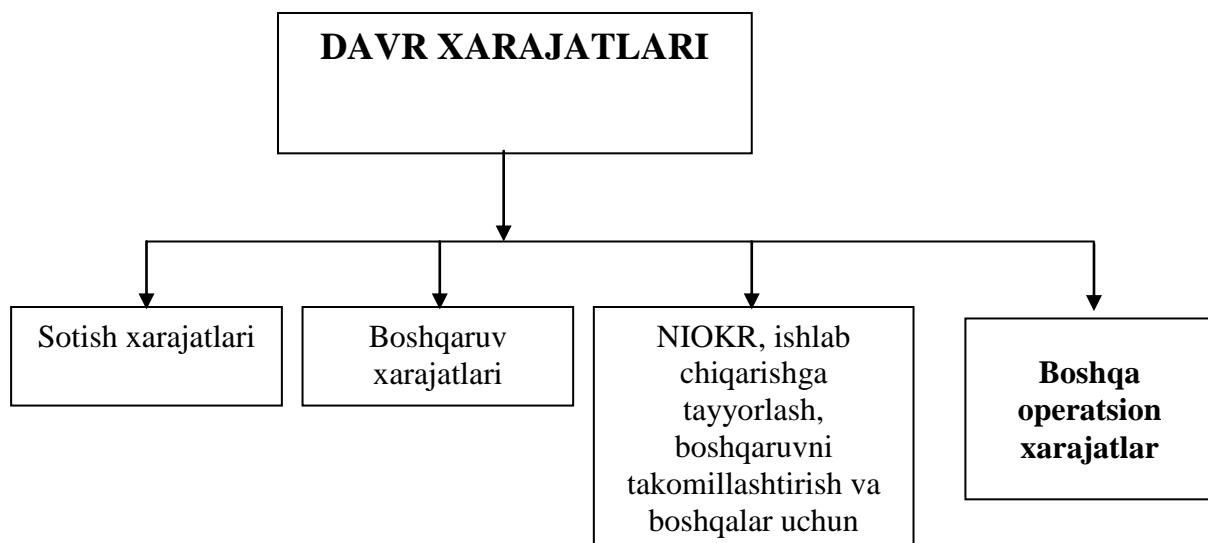
11.6. Davr xarajatlari tahlili

Davr xarajatlari – korxonaning xarajatlari hisobi tizimida yangi ko'rsatkich. Unga boshqaruv xarajatlari, sotish xarajatlari, umumxo'jalik yo'nalishidagi boshqa xarajatlar, jumladan ilmiy-tadqiqot va tajriba-sinov ishlanmalari uchun xarajatlar kabi ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiritiladi. Bu xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha

korxonada faoliyatiga bogʻlanmagan, lekin mahsulot (ish, xizmat) sotish boʻyicha asosiy faoliyat bilan bogʻliq. Ular boshqacha tarzda operatsion xarajatlar deb yuritiladi. Ular mahsulot sotish hajmiga bogʻliq boʻlmaydi, aksincha, vaqt bilan, xoʻjalik faoliyatining davomiyligi bilan koʻproq darajada bogʻlangan. Ushbu xarajatlar oʻzlari yuzaga kelgan hisobot davrida jamlanadi va hisobdan chiqariladi.

Shunday qilib, davr xarajatlari quyidagi xususiyatlarga ega:

- Boshqacha tarzda operatsion xarajatlar deb yuritiladi.
- Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati bilan bevosita bogʻliq emas.
- Korxonaning asosiy faoliyati bilan bogʻliq.
- Joriy hisobot davrida moliyaviy natijalar kamayishi hisobiga qoʻshib yoziladi.
- Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarida kelgusi davrlarga oʻtkazilmaydi.
-

11.1-chizma. Davr xarajatlari tasnifi

Mahsulot sotish xarajatlari:

- oʻrash, saqlash, joʻnatish punktigacha tashish xarajatlari, reklama xarajatlari;
- sotish bozorlarini oʻrganish boʻyicha xarajatlar;
- yuqorida sanab oʻtilganlardan tashqari sotish boʻyicha boshqa xarajatlar.

Boshqaruv xarajatlari:

- boshqaruv xodimlari mehnatiga haq toʻlash xarajatlari;

- haqiqatda ishlay boshlagunga qadar mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yo'qotgan holatda qonunchilikda o'rnatilgan qo'shimcha to'lovlar;

- belgilangan xizmat muddatini ado etganligi uchun bir martalik mukofotlar;

- korxonada boshqaruv apparati xodimlari va uning tuzilmaviy bo'linmalarini saqlash xarajatlari;

- boshqarmaning texnik vositalari, aloqa vositalari, signalizatsiya vositalari, hisoblash markazlari va boshqarmaning ishlab chiqarishga taalluqli bo'lmagan boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- ma'muriy yo'nalishdagi asosiy vositalar (bino, inshootlar va boshqalar) ni saqlash va ta'mirlash uchun xarajatlar, shuningdek, ular bo'yicha amortizatsiya ajratmalari;

- belgilangan me'yorlar doirasida va ulardan tashqari boshqaruv xodimlarining xizmat safarlari uchun xarajatlar.

Boshqa operatsion xarajatlar:

- tabiatni muhofaza qilish yo'nalishidagi fondlarni ta'minlash va ishlatish bilan bog'liq joriy xarajatlar;

- kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash xarajatlari;

- konsultatsion, informatsion va auditorlik xizmatlari to'lovi;

- boshqaruv xodimlariga mukofotlar;

- pensiyalarga ustama haqlar, pensiyaga chiqayotgan mehnat faxriylariga bir martalik nafaqalar;

- Xodimlarning jamoat transportida ish joyiga qatnovi uchun, idora transporti uchun to'lovlar;

- to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarni saqlash xarajatlari;

- me'yorlar doirasida va ulardan tashqari tayyor mahsulot va ishlab chiqarish zahiralari qayta baholash natijasida yo'qotishlar;

- sud xarajatlari;

- boshqa korxonalar, shuningdek, ayrim shaxslar bilan hisoblashlar bo'yicha shubhali qarzlardan zararlar. Shubhali qarzlarning miqdori qonunchilikka muvofiq zahiralanadi;

- da'vo muddati tugagan debitorlik qarzlari va undirilishi deyarli imkonsiz boshqa qarzlarni hisobdan chiqarishdan zararlar;

- hisobot davrida aniqlangan o'tgan yillar bo'yicha operatsiyalardan zararlar;

- tabiiy ofatlardan kafolatlanmagan sezilarsiz yo'qotishlar;

- aybdorlar aniqlanmagan o'g'irlashdan zararlar yoki aybdor tomon hisobiga zaruriy miqdorni undirish imkonsiz bo'lgan zararlar;

- korxonaning asosiy vositalari va boshqa mulklarini sotishdan moddiy zararlar.

Baholashda davr xarajatlarining vertikal (tuzilmaviy) tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Vertikal tahlil maqsadi davr xarajatlarining umumiy miqdorida alohida xarajatlarning ulushini hisoblashdan iborat. Nisbiy ko'rsatkichlarga o'tish bir sohadagi turli tashkilotlarning, shuningdek, turli soha tashkilotlarining ko'rsatkichlarini taqqoslashga imkon beradi. Nisbiy ko'rsatkichlar inflyatsion jarayonlarning salbiy ta'sirlarini ham bartaraf qiladi.

11.5- jadval

Davr xarajatlari tarkibi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan davr uchun		Hisobot davri uchun		Mutlaq o'zgarish	O'sish sur'ati, %
	summa, mln so'm	salmog'i, %	summa, mln so'm	salmog'i, %		
Davr xarajatlari – jami, Jumladan	971,3	100	1013,4	100	+42,1	104,3
Sotish xarajatlari	54,2	5,6	66,3	6,5	+12,1	122,3
Ma'muriy xarajatlar	381,7	39,3	506,2	50	+124,5	132,6
Boshqa operatsion xarajatlar	535,4	55,1	440,9	43,5	-94,5	82,3

Ko'rib chiqilayotgan davr uchun davr xarajatlari umuman 42,1 mln so'mga yoki 4,3% ga oshgan. Davr xarajatlari tarkibida strukturaviy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Ma'muriy xarajatlarning

ulushi keskin oshgan bo'lsa, sotish xarajatlari sezilarsiz oshgan. Boshqa operatsion xarajatlarning ulushida pasayish kuzatilgan.

11.7. Moliyaviy xarajatlar va daromadlar tahlili

Foyda miqdori mahsulot sotish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyatning moliyaviy natijalariga ham sezilarli darajada bog'liq bo'ladi. Bu, avvalo, investitsion va moliyaviy faoliyatdan daromadlardir.

Investitsion faoliyat deganda investitsiyalash va investitsiyalarni amalga oshirish tushuniladi. Bunda investitsiyalar sifatida pul mablag'lari, maqsadli bank qo'yilmalari, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar, mashinalar, uskunalar, litsenziyalar, jumladan tovar belgilari, kreditlar, ixtiyoriy boshqa mulk yoki mulkiy huquq, foyda olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlari obyektlariga jalb qilingan intellektual qimmatliklar namoyon bo'ladi.

Investitsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari sifatida quyidagilardan foydalaniladi :

- investorning o'z moliyaviy va ichki xo'jalik zahiralari (foйда, amortizatsiya ajratmalari va boshqalar);
- byudjetdan tashqari fondlardan beg'araz asosda ajratmalar;
- qo'shma tashkilotlarning ustav kapitalida moliyaviy yoki o'zgacha ishtirok shaklida, shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri qo'yilmalar shaklida taqdim etiladigan chet el investitsiyalari;
- turli shakldagi qarz mablag'lari, chet el investorlari kreditlari, obligatsion zayomlar, banklar va boshqa institutsional investorlarning kreditlari;
- investitsion fondlar va kompaniyalar, sug'urta jamiyatlari mablag'lari, shuningdek, veksellar va boshqa mablag'lar.

Manbalarning dastlabki uch guruhi loyiha tashabbuskorining xususiy kapitalni vujudga keltirsa, to'rtinchi guruh qarz kapital hisoblanadi.

Qo'yilmalar obyektlari bo'yicha quidagilar farqlanadi:

- mulkiy investitsiyalar (moddiy investitsiyalar), ular tashkilotlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok

etadi, ya'ni uskuna va jihozlar, bino, inshootlar, moddiy zahiralarga investitsiyalar;

- moliyaviy investitsiyalar, masalan, aksiyalar, qimmatli qog'ozlar xarid qilish;

- nomoddiy investitsiyalar – kadrlar tayyorlash, tadqiqotlar, reklama va boshqalarga investitsiyalar.

Moliyaviy xarajatlar obligatsiyalar, aksiyalar, tashkilotlarga foydalanish uchun berilgan pul mablag'lari (kreditlar, qarzlar) va boshqalar bo'yicha foiz to'lovlarini o'zida aks ettiradi.

Aksiyalar ushlovchisi daromadi dividend miqdori va aksiyalarga joylashtirilgan kapital narxi o'sishi tufayli yuzaga keladi. Dividend miqdori aksiyalar miqdori va bir aksiya uchun dividend darajasiga bog'liq bo'lib, uning miqdori aksiyadorlik korxonasi rentabellik darajasi, davlatning soliq amortizatsion siyosati, kredit uchun foiz stavkasi darajasi va boshqalar bilan belgilanadi.

Tahlil jarayonida dividendlar dinamikasi, aksiyalar kursi, bir aksiyaga to'g'ri keladigan sof foyda o'rganiladi, ularning o'sish yoki pasayish sur'atlari o'rnatiladi.

Boshqa qimmatli qog'ozlar (obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, veksellar) **dan daromadlar** sotib olingan obligatsiyalar, sertifikatlar, veksellar, ularning qiymati va foiz stavkalari darajasiga bog'liq bo'ladi.

11.8. Rentabellik ko'rsatkichlari tahlili

Korxonalarining natijaviyligi va iqtisodiy maqsadga muvofiqligi nafaqat mutlaq, balki nisbiy ko'rsatkichlar bilan ham baholanadi. Xususan, rentabellik ko'rsatkichlari tizimi keyingisiga oid sanaladi.

Keng ma'noda rentabellik tushunchasi foydalilik, daromadlilikni anglatadi. Agar mahsulot (ish, xizmat) larni sotishdan daromadlar ishlab chiqarish xarajatlarini qoplasa, bundan tashqari korxonaning normal faoliyat yuritishi uchun etarli miqdorda foyda shakllansa, korxonalar rentabelli hisoblanadi.

Rentabellikning iqtisodiy mohiyatini faqatgina ko'rsatkichlar tizimini tavsiflash orqali yoritish mumkin. Ularning umumiy

ma'nosi – joylashtirilgan kapitalning bir so'mi uchun foyda miqdorini aniqlashdan iborat. Rentabellik darajasi turli-tuman funktsiyalarni bajaradi, aynan esa:

- korxonaga joylashtirilgan mablag'larning o'zini qoplashini aks ettiradi;

- ishlab chiqarishni kengaytirish, modernizatsiya va rekonstruktsiya qilishni ta'minlaydi;

- korxonaning kredit va qarzlari qaytarilishini ta'minlaydi, ya'ni uning to'lov qobiyatiga imkon yaratadi;

- ishlab chiqarishning ijtimoiy tarmog'ini rivojlantirishga imkon beradi, ya'ni korxonalar va tashkilotlarning xodimlarini bozor munosabatlari taraqqiyotining salbiq oqibatlaridan himoyalashni ta'minlaydi;

Rentabellik ko'rsatkichlari tizimi, O'zbekiston Respublikasi tegishli organlarining rasmiy hujjatlari asosida ularni aniqlash metodikasini ko'rib chiqamiz.

Masalan, korxonalar bankrotligi va sanatsiya masalalari bo'yicha Hukumat komissiyasining 1997 yil 17 aprelda tasdiqlangan "Moliyaviy tahlil bo'yicha uslubiy tavsiyalar"ida korxonalar rentabelligining quyidagi ko'rsatkichlari tavsiya qilinadi: mahsulot sotish rentabelligi koeffitsiyenti, asosiy vositalar rentabelligi koeffitsiyenti, xususiy kapital rentabelligi koeffitsiyenti, permanent kapital rentabelligi koeffitsiyenti, aylanma kapital rentabelligi koeffitsiyenti.

1997 yil 10 dekabrda korxonalarining iqtisodiy nochorligi ishlari bo'yicha Qo'mita tomonidan tasdiqlangan "Qishloq xo'jalik korxonalarini moliyaviy tahlili bo'yicha uslubiy tavsiyalar" va "Qishloq xo'jalik korxonalarini iqtisodiy nochor deb topishning vaqtinchalik tartibi"da rentabellik darajasini baholash uchun mahsulotlar rentabelligi koeffitsiyenti va aktivlar rentabelligi koeffitsiyenti taklif etiladi.

Korxonalar rentabelligi bo'yicha tavsiya qilingan ko'rsatkichlarni o'rganish quyidagi xulosalarga olib keladi:

- rentabellik ko'rsatkichlari tizimini shakllantirishga yondashuvlar turlicha, tavsiya qilingan ko'rsatkichlarning miqdori 2 tadan 7 tagacha;

- korxonalar rentabellik darajasini baholash bazasi etarlicha asoslanmagan ravishda tanlangan. Tavsiya qilingan rentabellik ko'rsatkichlarining aksariyati sof foyda miqdori bazasida aniqlanadi, bu esa umuman noto'g'ri;

- ko'pincha rentabellik ko'rsatkichlari tizimiga uning darajasini baholashga hech qanday aloqasi bo'lmagan ko'rsatkichlar kiritilgan;

- rentabellikning ayni bir ko'rsatkichi turlicha talqin qilinadi va ta'riflanadi, masalan, sotish rentabelligi, mahsulot sotish rentabelligi, savdo rentabelligi.

Korxonalar hisobotida bir nechta foyda ko'rsatkichlari aks ettirilganligi uchun, undan foydalanuvchilar olib borilayotgan tahlil maqsadlariga bog'liq ravigda rentabellik ko'rsatkichlarining butun boshli qatorini hisoblashlari ham mumkin. Rentabellikni hisoblashning umumiy formulasi:

$$R = \frac{F \times 100\%}{V}$$

Bu erda F – korxonada foydasi;

V – rentabellik hisoblanadigan ko'rsatkich.

Suratda quyidagilar keltirilishi mumkin:

- yalpi foyda;
- soliqlar to'langunga qadar foyda;
- sof foyda.

Maxrajda:

- korxonada aktivlari;
- o'z kapital;
- o'zgaruvchan kapital (o'z kapital va uzoq muddatli qarz mablag'lari miqdori);
- joriy aktivlar;
- asosiy ishlab chiqarish fondlari;
- ishlab chiqarish fondlari (asosiy ishlab chiqarish va aylanma ishlab chiqarish fondlari miqdori);
- sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi;
- sotishdan tushumlar.

Ko'rsatkichlar tarkibining katta miqdori va ularning birikmasidan amaliy hamda analitik faoliyatda rentabellikni hisoblash uchun foydalanish, bir tomondan, moliyaviy-xo'jalik faoliyat murakkabligi oqibati hisoblansa, boshqa tomondan – olingan natijalarning muvofiq talqin qilinishini murakkablashtiradi. Amaliyotda korxonalarining faoliyat samaradorligini to'liq tavsiflovchi quyidagi rentabellik ko'rsatkichlari ajratib ko'rsatiladi (11.6-jadval).

11.6-jadvalda sanab o'tilgan rentabellik ko'rsatkichlaridan tashqari o'z mablag'lari, moliyaviy qo'yilmalar, alohida mahsulotlar rentabelligi farqlanadi. Qayd qilish joizki, bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda odatda har yili savdo palatasi, sanoat assotsiatsiyalari yoki hukumat tomonidan rentabellik ko'rsatkichlarining "normal" qiymatlari haqida axborot chop etiladi. O'z ko'rsatkichlarini yo'l qo'yish mumkin bo'lgan kattaliklar bilan taqqoslash korxonaning moliyaviy holati haqida xulosa qilishga imkon beradi. Korxonaning faoliyatining natijaviyligini tashqi baholashda xarajatlarning 1 so'miga qancha sotishdan foyda to'g'ri kelishini ko'rsatuvchi xarajatlar unumi (R6) kabi foydalilikning an'anaviy ko'rsatkichlari tahlili alohida qiziqish uyg'otmaydi. Aktivlar rentabelligi (R1) va xususiy kapital rentabelligi (R2) tahlili yanada informativroq sanaladi.

Korxonalar umumiy iqtisodiy faoliyatining sintetik ko'rsatkichlaridan biri iqtisodiy rentabellik (R1) hisoblanib, uni aktivlar rentabelligi deb atash ham qabul qilingan. U korxonaning 1 so'mlik mulk hisobida qancha foyda olishiga oid savolga javob beruvchi eng umumiy ko'rsatkichdir. Xususan, uning darajasiga aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyalar uchun dividendlar miqdori bog'liq bo'ladi.

Kapitalning (moliyalashtirish manbalaridan qat'iy nazar korxonaning barcha moliyaviy resurslari) qiymat birligiga foyda miqdorini aks ettiruvchi rentabellik tavsiflari tizimida jami kapital rentabelligi anchayin umumiy ko'rsatkich sanaladi. Aktivlar rentabelligi ko'rsatkichida tahlil davridagi joriy faoliyat natijasi (foyda) korxonada mavjud asosiy va aylanma mablag'lar (aktivlar) bilan taqqoslanadi. Xuddi shu aktivlar yordamida korxonaning faoliyatining kelgusi davrlarida ham foyda oladi.

11.6-jadval

Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni hisoblash

tartibi

T/r	Ko'rsatkich nomi	Hisoblash usuli		Izoh
1	Korxonaning jami aktivlari rentabelligi	$R1 = \text{Sof foyda} / \text{korxonada aktivlarining o'rtacha qiymati} \times 100\%$	$R1 = s270(2\text{-shakl}) / s400(2\text{-shakl}) \times 100$	Korxonada aktivlari (mulki) dan foydalanish samaradorligini ko'rsatadi
2	Joriy aktivlar rentabelligi	$R2 = \text{Soliqlar to'langunga qadar foyda} / \text{joriy aktivlarning o'rtacha miqdori} \times 100$	$R2 = s240(2\text{-shakl}) / s390(2\text{-shakl}) \times 100$	Joriy aktivga joylashtirilgan bir so'mdan korxonada qancha foyda olayotganligini ko'rsatadi
3	Investitsiyalar rentabelligi	$R3 = \text{Soliqlar to'langunga qadar foyda} / \text{xususiy kapitalning o'rtacha miqdori} + \text{uzoq muddatli majburiyatlarining o'rtacha qiymati} \times 100$	$R3 = s240(2\text{-shakl}) / s480 + s570 + 580(2\text{-shakl}) \times 100\%$	Uzoq muddatga korxonada faoliyatiga kiritilgan kapitaldan foydalanish samaradorligini ko'rsatadi
4	Xususiy kapital rentabelligi	$R4 = \text{Soliqlar to'langunga qadar foyda} / \text{xususiy kapitalning o'rtacha miqdori} \times 100\%$	$R4 = s240(2\text{-shakl}) / s480(2\text{-shakl}) \times 100$	Foydaning o'z kapitalga nisbatini aks ettiradi. R4 dinamikasi aksiyalarning kotirovka darajasiga ta'sir ko'rsatadi
5	Savdo rentabelligi	$R5 = \text{Yalpi foyda} / \text{mahsulot sotishdan sof tushum} \times 100\%$	$R5 = s030(2\text{-shakl}) / s010(2\text{-shakl}) \times 100$	Sotilgan mahsulot birligiga qancha foyda to'g'ri kelishini ko'rsatadi
6	Xarajatlar qaytimi	$R6 = \text{Sof foyda} / \text{sotilgan mahsulot tannarxi} \times 100\%$	$R6 = s030(2\text{-shakl}) / s020(2\text{-shakl}) \times 100$	Bir so'mlik xarajatga qancha foyda to'g'ri kelishini ko'rsatadi
7	Oddiy faoliyatdan buxgalteriya rentabelligi	$R7 = \text{Soliqlar to'langunga qadar foyda} / \text{mahsulot sotishdan sof tushum} \times 100\%$	$R7 = s240(2\text{-shakl}) / s010(2\text{-shakl}) \times 100$	Soliqlar to'langunga qadar foyda darajasini ko'rsatadi
8	Ishlab chiqarish rentabelligi	$R8 = \text{Sof foyda} / \text{ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati}$	$R8 = s270(2\text{-shakl}) / s171(3\text{-shakl}) + s140(2\text{-shakl}) \times 100\%$	Ishlab chiqarish fondlarining qanchalik samaradorligini ko'rsatadi
9	Asosiy kapital rentabelligi	$R9 = \text{Soliqlar to'langunga qadar foyda} / \text{asosiy kapitalning o'rtacha qiymati} \times 100\%$	$R9 = s240(2\text{-shakl}) / s130(2\text{-shakl}) \times 100$	Asosiy kapital samaradorligini ko'rsatadi
10	Iqtisodiy o'sish barqarorligi ko'effitsiyenti	$R10 = [\text{Sof foyda}] - [\text{aksiyadorlarga to'langan dividendlar}] / \text{asosiy kapitalning o'rtacha qiymati} \times 100\%$	$R10 = s240(2\text{-shakl}) - \text{dividendlar} / s480(2\text{-shakl}) \times 100$	Moliyaviy-xo'jalik faoliyati hisobiga xususiy kapital qanday sur'at bilan ortayotganligini ko'rsatadi

Korxonalar rentabelligining umumiy formulasi:

$$Ra = \frac{SF \times 100}{A}$$

Bu erda,

SF – korxonaning sof foydasi;

A – balans aktivlarining o‘rtacha qiymati.

Agar ko‘paytiruvchi kiritgan holda aktivlar rentabelligi formulasini o‘zgartirsak:

$$\frac{\text{Mahsulot sotishdan tushum}}{\text{Mahsulot sotishdan tushum}} = \frac{MST}{MST}$$

u holda quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$Ra = \left(\frac{C\Phi}{MCT} \times \frac{MCT}{A} \right) \times 100\% = R_s \times K_{ay}$$

Formula sotish rentabelligi (R_s) va aktivlar aylanuvchanligi koeffitsiyenti (K_{ay}) dan aktivlar rentabelligini aks ettiradi.

Shunday qilib, “Dyupon de Nemur” firmasida ishlab chiqilgan mashhur formulaga kelamiz. Dyuponning ushbu formulasi aktivlar rentabelligiga qanday omillar eng ko‘p darajada ta‘sir qilayotganligini aniqlashga imkon beradi. Formula mablag‘lar rentabelligini oshirish yo‘llariga ishora qiladi:

- mahsulotlarning kam foydaliligida aktivlar va ularning elementlari aylanuvchanligini tezlashtirishga intilish zarur;
- korxonaning sust ishbilarmon faolligi mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish yoki mahsulot narxini oshirish yo‘li bilan, ya‘ni mahsulot rentabelligini oshirish bilan kompensatsiyalanishi mumkin.

8.7-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, korxonaning aktivlar rentabelligi darajasi o‘tgan davrga nisbatan 0,653 punktga oshgan.

1. Aktivlar aylanuvchanligini tezlashtirish hisobiga aktivlar rentabelligi o‘zgarishini aniqlaymiz: $+0,034 \times 0,705 = +0,024\%$.

2. Sotish hajmi rentabelligi oshishi hisobiga aktivlar rentabelligi o‘zgarishini hisoblaymiz: $+1,014 \times 0,621 = +0,629\%$.

Aktivlar rentabelligi umumiy o'zgarishining omillar ta'siri miqdoriga mutanosibligini tekshiramiz: $+0,653 = +0,024 + 0,629 + 0,653 = +0,653$.

11.7-jadval

Korxonalar aktivlari rentabelligi tahlili

№	Ko'rsatkich	Shartli belgi	Haqiqatda		O'zgarishi
			O'tgan yil	Hisobot yili	
1	Sof foyda	mln so'm	32,1	112,6	+80,5
2	Mahsulot sotishdan sof tushum	-	4547,8	6548,9	+2001,1
3	Balans aktivlarining o'rtacha qiymati	-	7744,5	10543,7	+2799,2
4	Balans aktivlarining aylanuvchanlik koeffitsiyenti	koeffitsiyent	0,587	0,621	+0,034
5	Sotish hajmi rentabelligi (1 so'mlik sotilgan mahsulotdan foyda)	tiyin	0,705	1,719	+1,014
6	Korxonalar aktivlari rentabelligi (satr 4 x satr 5)	%	0,414	1,067	+0,653

Ishlab chiqarish rentabelligi tahlili

Ishlab chiqarish rentabelligi sof foydaning ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanib, uning tarkibiga asosiy ishlab chiqarish fondlari va moddiy aylanma mablag'lar kiritiladi.

Ishlab chiqarish rentabelligi ko'rsatkichi olingan sof foydani ishlab chiqarish fondlari miqdori bilan bog'lagan holda joylashtirilgan mablag'larning iqtisodiy unumini tavsiflaydi.

Sof foyda 2-shakl moliyaviy hisobot ma'lumotlari bo'yicha olinadi, ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati esa 3-shakl buxgalteriya balansi ma'lumotlari bo'yicha hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish (ishlab chiqarish fondlari) rentabelligining umumiy darajasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$R_i = \frac{SF}{Af+Mo} * 100$$

Bu erda,

SF – korxonaning sof foydasi;

Af – asosiy ishlab chiqarish fondlarining o‘rtacha qiymati;

Mo – moddiy aylanma mablag‘larning o‘rtacha qoldig‘i.

Omili tahlil metodologiyasi ko‘rsatkichning boshlang‘ich formulasini ishlab chiqarish intensivligi va rentabellik darajasini ifodalovchi xo‘jalik faoliyati samaradorligini oshirishning barcha sifat tavsiflari bo‘yicha ajratishni nazarda tutadi (qarang. Selezneva N.N., Ionova A.F., Finansoviy analiz – Yuniti, M. 2003).

Ishlab chiqarish (ishlab chiqarish fondlari) rentabelligining omili modelini quyidagi ko‘rinishda tasvirlash mumkin:

$$R_i = \frac{\frac{SF}{MST}}{\frac{Af}{MST} + \frac{Mo}{MST}} * 100$$

Bu erda,

$\frac{SF}{MST}$ – sotilgan mahsulotning bir so‘mi uchun foyda (mahsulot rentabelligi);

$\frac{Af}{MST}$ – mahsulot fond sig‘imi;

$\frac{Mo}{MST}$ – aylanma mablag‘larni mustahkamlash koeffitsiyenti.

Shunday qilib, analitik hisoblar amaliyotida rentabellik darajasi omillari sifatida sotilgan mahsulotlarning bir so‘miga mahsulot (foyda) rentabelligi, mahsulot fond sig‘imi va moddiy aylanma mablag‘larni mustahkamlash koeffitsiyenti namoyon bo‘ladi.

Sotishning 1 so‘midan foyda

**Fond sig‘imi koef – ti + Moddiy aylanma mablag‘larni
mustahkamlash koeffitsienti**

Shunday ko‘rinishda keltirilgan ishlab chiqarish rentabelligi ko‘rsatkichi iqtisodiy omillar bo‘yicha rentabellikni yanada chuqurroq tahlil qilishga imkon beradi. Xususan, o‘zgartirilgan formuladan ishlab chiqarish rentabelligi sotilgan mahsulotlar

rentabelligiga to'g'ri proporsional ekanligi, mahsulotlar fond sig'imi va moddiy aylanma mablag'larni mustahkamlash darajasiga teskari proporsional ekanligi kelib chiqadi.

11.8-jadval

Ishlab chiqarish rentabelligi tahlili

No	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil uchun	Hisobot yili uchun	Og'ish (+,-)
1	Sof foyda	mln. so'm	32,1	112,6	+80,5
2	mahsulot sotishdan sof tushum	mln. so'm	4547,8	6548,9	+2001,1
3	Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati	mln. so'm	4200	4700	+500
4	Material aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i	mln. so'm	3150	4100,6	+950,6
5	Ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati (satr 3 +satr4)	mln. so'm	7350	8800,6	+1450,6
6	Mahsulot fond sig'imi koeffitsiyenti (satr3:satr2)	tiyin.	92,35	71,76	-20,59
7	Material aylanma mablag'larni mustahkamlash koeffitsiyenti (str 4:str2)	tiyin.	69,26	62,61	-6,65
8	Sotilgan mahsulotning bir so'midan olingan foyda (satr1:satr2)	tiyin.	0,7	1,72	+1,02
9	Ishlab chiqarish rentabellik darajasi (satr1:satr5 x 100)	%	0,43	1,28	+0,85

Hisobot davri uchun ishlab chiqarish rentabellik darajasi 1,28 % ni tashkil qildi, o'tgan yil uchun esa – 0,43% , ya'ni rentabellik 0,85 punktga oshgan. Rentabellik darajasi o'zgarishiga ta'sir qilgan omillar quyidagi hisoblashlar orqali aniqlanadi (zanjirli o'rin almashtirish usulida):

2. Sotilgan mahsulotlarning bir so'mida foyda ulushining ortishi ishlab chiqarish rentabellik darajasining 0,63 punktga o'sishiga olib keldi.

$$1,72 : (92,35 + 69,26) \times 100 = 1,06;$$

$$1,06 - 0,43 = +0,63,$$

3. Fond sig'iminining pasayishi, ya'ni asosiy ishlab chiqarish fondlarining fond sig'imi ortishi rentabellikning 0,16 punktga ko'payishiga olib keldi.

$$1,72 : (71,76 + 69,26) \times 100 = 1,22;$$

$$1,22 - 1,06 = +0,16,$$

4. Moddiy aylanma mablag'larini mustahkamlash koeffitsiyenti ko'payishi, ya'ni ularning aylanuvchanligi tezlashishi rentabellikning 0,016 punktga ko'payishiga olib keldi.

$$1,28 - 1,22 = +0,06.$$

Shunday qilib, uchta omil ta'siri natijasida og'ish: $+0,63 + 0,16 + 0,06 = +0,85$ ni tashkil qiladi, bu o'tgan yildagi ishlab chiqarish rentabelligining umumiy og'ishiga mos keladi.

Tahlilning keyingi bosqichi sotilgan mahsulotlarning (sotish rentabelligi) umumiy rentabelligiga alohida mahsulotlar rentabelligi ta'sirini baholash hisoblanadi. Bunday tahlil alohida mahsulotlar ishlab chiqarish va sotishning sotilgan mahsulotlarning vujudga kelgan tarkibi sharoitida umumiy rentabellikka ta'sirini baholash, shuningdek, sotish tarkibi oqilonaligini baholashga imkon beradi.

Tahlil quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

1. Sotishning umumiy hajmida mahsulotlarning har bir turi ulushini aniqlanadi.

2. Mahsulotlarning alohida turlari rentabelligining individual ko'rsatkichlarini hisoblanadi.

3. Individual rentabellikni sotishning umumiy hajmida mahsulotlar ulushiga ko'paytirish yo'li bilan barcha sotilgan mahsulotlar uchun o'rtacha darajaga alohida mahsulotlar rentabelligining ta'siri aniqlanadi.

4. Hisobot davri va bazis davr rentabelligi o'rtasidagi farqni hisobot davridagi mahsulotlar ulushiga ko'paytirish yo'li bilan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning individual rentabelligi o'zgarishi bilan bog'liq ta'sir aniqlanadi.

5. Bazis davr rentabelligini hisobot davri va bazis davrdagi mahsulotlarning ulushi farqiga ko'paytirish yo'li bilan tuzilmaviy omil ta'siri aniqlanadi.

Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bunday tahlil uchun axborot bazasi hisoblanadi, lekin uni mahsulotlar turlari bo'yicha xarajatlarning analitik hisobi sharoitidagina qo'llash mumkin. Sotish rentabelligi tahlil 8.9-jadval asosida shartli misolda amalga oshirilgan.

11.9-jadval

Alohida buyumlar rentabelligining sotish rentabelligiga ta'sirini hisoblash

Mahsulot turi	Rentabellik			Umumiy sotish hajmidagi ulushi			Sotish rentabelligiga ta'siri		
	O'tgan yil	Hisobot yili	Og'ish	O'tgan yil	Hisobot yili	Og'ish	Sotish tarkibi (gr1xgr6)	Mahsulot rentabelligi (gr3xgr5)	Omillarning umumiy ta'siri (gr7+gr8)
x	1	2	3	4	5	6	7	8	9
A	10,5	13	+2,5	0,36	0,30	-0,06	-0,63	+0,75	+0,12
B	8,3	7,1	-1,2	0,28	0,28	-	-	-0,336	-0,336
C	7,8	3,4	-4,4	0,27	0,22	-0,05	-0,39	-0,968	-1,358
D	31,1	21,5	-9,6	0,09	0,20	+0,11	+3,421	-1,92	+1,501
Jami	11.009	10.936	0,073	1,00	1,00	-	+2,401	-2,474	-0,073

Jadvaldan ko'rinib turganidek, D mahsulotning ulushi o'sishi sotish rentabelligiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, uni 3.421 punktga oshirgan. Ushbu omil va A mahsulot rentabelligining 0,75% ga oshishi sotish rentabelligi o'sishiga zamin yaratgan. Biroq boshqa barcha omillarning salbiy ta'siri (boshqa turdagi mahsulotlar bo'yicha ulush va rentabellik pasayishi) umumiy rentabellikni 0,073 punktga kamaytirgan.

Keltirilgan tahlil ma'lumotlari asosida xulosa qilish mumkinki, korxonada sotish tarkibida A va D mahsulot ulushini oshirishdan, mos ravishda talab pasayishi kuzatilayotgan kamroq rentabelli B va C mahsulotlar ulushini kamaytirishdan manfaatdor.

Mahsulotlar rentabelligini oshirishning asosiy yo'llari quyidagilardan iborat:

- mahsulot birligiga yoki bir so'miga xarajatlarni pasaytirish;
- tannarxni shakllantiruvchi ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni yaxshilash (mahsulotlarning fond sig'imi, material sig'imi, amortizatsiya sig'imini pasaytirish yoki ularga teskari ko'rsatkichlar, ya'ni fond qaytimi, material unumi va boshqalarni oshirish);
- sotish hajmining o'sishi;
- sifati yaxshilanishi bilan birga kuzatiladigan mahsulot narxi o'sishi.

11.9 Sof foyda taqsimlanishi va undan foydalanish tahlili

Korxonaning faoliyat samaradorligi nafaqat olinayotgan foyda miqdoriga, balki uni taqsimlash xarakteriga ham bog'liq bo'ladi.

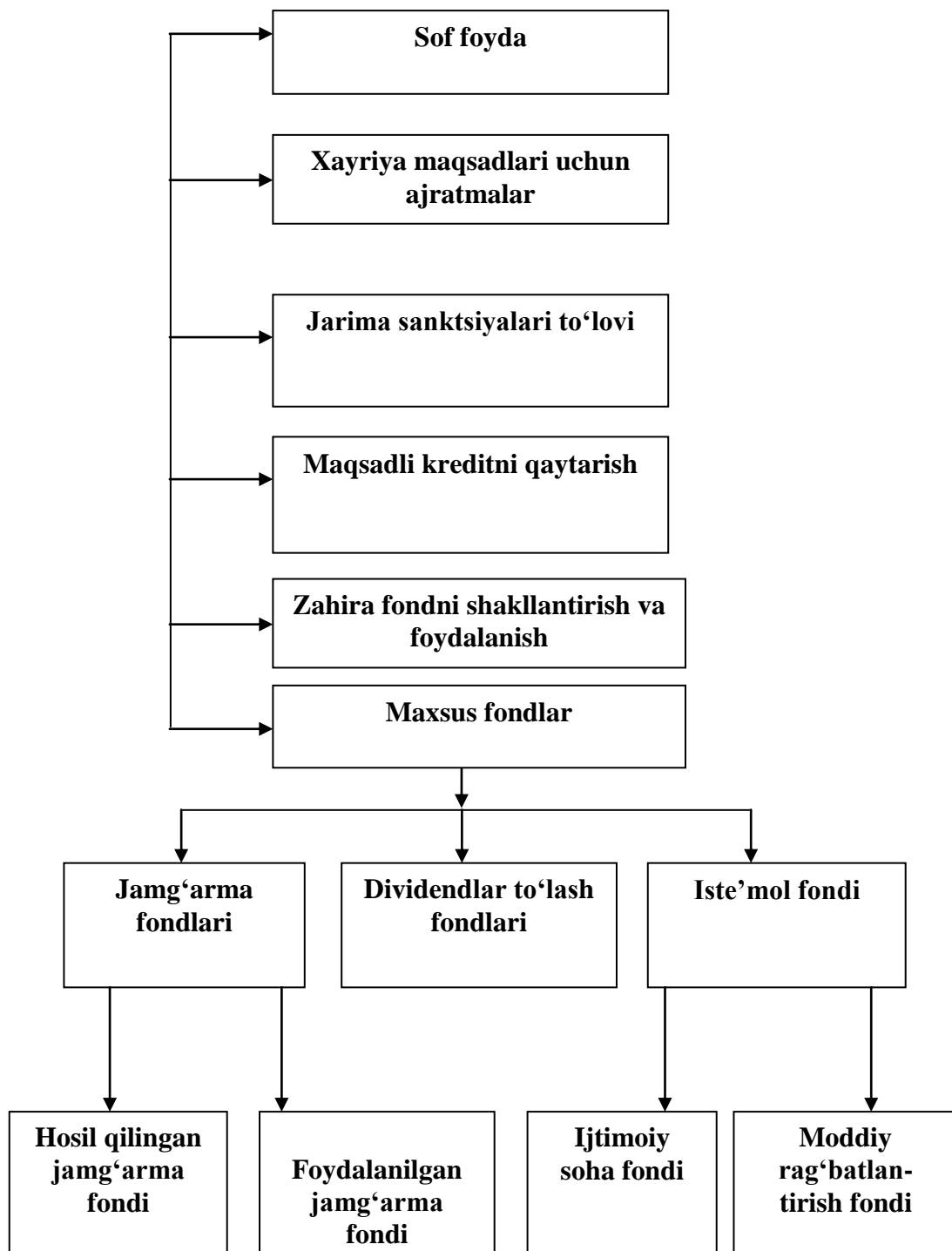
Sof foydani taqsimlash va undan foydalanish tahlilining asosiy vazifasi rejaga nisbatan va dinamikada hisobot davri uchun foydani taqsimlashda yuzaga kelgan tendensiyalar va proportsiyalarni aniqlashdan iborat. Tahlil natijalariga ko'ra foydani taqsimlash va undan yanada oqilona foydalanish proportsiyalari o'zgarishlari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi. Har bir korxonada byudjetga soliq to'lovlari to'langandan so'ng qolgan foydani taqsimlash tartibi va hosil qilinadigan fondlar ro'yxati ta'sis hujjatlari asosida belgilanadi. Sof foydadan zahira, jamg'arma, iste'mol, ijtimoiy soha fondlari shakllantiriladi.

Foydani taqsimlash va undan foydalanish tahlili quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- Reja va bazis davrga nisbatan foydadan foydalanishning har bir yo'nalishi bo'yicha mablag'lar miqdori va ulushi o'zgarishlariga baho beriladi;
- Fondlarni shakllantirishning omilli tahlili amalga oshiriladi;
- Maxsus fondlar harakati tahlili amalga oshiriladi;
- Iqtisodiy potentsial samaradorligiga muvofiq jamg'arma va iste'mol fondlaridan foydalanish samaradorligi baholanadi.

Foyda taqsimoti tahlilida **korxonaning dividend siyosatiga** alohida e'tibor qaratilishi zarur bo'lib, u nafaqat kapital tarkibiga, balki xo'jalik yurituvchi sub'yektning investitsiyaviy jozibadorligiga ham ulkan ta'sir ko'rsatadi. Etarlicha yuqori bo'lgan dividend to'lovlari – korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritayotganligi va unga kapital joylashtirish foydali ekanligining alomatlaridan biridir. Lekin agar bunda foydaning kichik ulushi ishlab chiqarishni yangilash va kengaytirishga yo'naltirilayotgan bo'lsa, vaziyat o'zgarishi mumkin.

Tahlil jarayonida dividend to'lovlari, aksiyalar kursi, bir necha yillar uchun bir aksiyaga sof foyda dinamikasi o'rganiladi, ularning o'sish yoki kamayish sur'atlari aniqlanadi va korxonaning dividend siyosatiga tuzatishlar kiritiladi. Tahlil korxonaning bozor barqarorligini mustahkamlash va korxonaning mulkdorlari daromadlarini oshirish maqsadida foydani taqsimlash mexanizmini takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilishi bilan yakunlanadi.

11.3-chizma. Sof foydani taqsimlash sxemasi

Nazorat savollari

1. Foyda tahlili qanday yo‘nalishlarda amalga oshiriladi?
2. Foydaning asosiy ko‘rsatkichlari va ularning o‘shish tartibini tavsiflang.
3. Foyda tarkibi, tuzilishi va dinamikasi qanday ahamiyat kasb etadi?
4. Mahsulotlarni sotishdan yalpi foydaga qanday omillar ta‘sir qiladi?
5. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda miqdori o‘zgarishiga omillar ta‘sirini hisoblash metodikasini bayon qiling.
6. Davr xarajatlari tahlili qanday amalga oshiriladi?
7. Moliyaviy daromadlar va xarajatlar tahlili qanday amalga oshiriladi?
8. Rentabellikning asosiy ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash metodikasini tavsiflang.
9. Omilli model va korxonada aktivlari rentabelligi darajasi, ishlab chiqarish va xususiy kapital o‘zgarishiga omillar ta‘sirini hisoblash metodikasini ta‘riflang.
10. Foydani taqsimlash va undan foydalanish tahlili qanday amalga oshiriladi?
11. Foydani oshirish zahiralarining asosiy manbalarini ayting.
12. Quyidagi jadvalda keltirilgan ma‘lumotlar asosida mahsulot sotishdan foyda tahlilini bajaring. Quyidagilarga sotishdan foyda ta‘sir miqdorini hisoblang: sotish hajmi, sotish tarkibi, tannarx va chiqish narxlarini.

Ko‘rsatkichlar	Reja	Haq.	Og‘ish	Bajarilishi, %
1. Mahsulot sotishdan tushum	45120	46300		
2. Sotilgan mahsulot tannarxi	35350	34320		
3. Mahsulot sotishdan yalpi foyda	9770	11980		

13. Foyda ta‘simlanishi tahlilini bajaring. Xulosalarni ifodalang.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil		Hisobot yili		Bajarilish i, %	Og'ish	
	summa, ming so'm	Salmog'i, %	summa, ming so'm	Salmog'i, %		summa, ming so'm	Salmog'i, %
1 Sof foyda	16220		16590				
2. Jamg'arma fondi	6450		6500				
3. Ijtimoiy soha fondi	7600		7700				
4. Iste'mol fondi	1600		1700				
5. Iqtisodiy sanksiyalar	12		10				
6. Boshqalar	558		680				

14. Mahsulotlarning alohida turlari rentabelligining omilli tahlilini bajaring. Xulosalarni ifodalang.

Mahsulot turi	Narxi, so'm		Tannarx, so'm		Rentabellik, %			Rentabellik o'zgarishi		
	O'tgan yili	Hisobot yili	O'tgan yili	Hisobot yili	O'tgan yili	Shartli daraja	Hisobot yili	Umu-miy	jumladan hisobiga	
									Narx	Tannarx
A	3900	4200	20000	22000						
B	3000	3500	2500	2750						
V	4500	5000	3750	4000						
G	17500	20000	15200	19000						

15. Quyidagi jadval ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillarni (sotilgan mahsulotning 1 so'midan foyda, mahsulotlar fond sig'imi va aylanma mablag'larni mustahkamlash koeffitsiyenti) hisoblang.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil uchun	Hisobot yili uchun	Og'ish
1. Sof foyda, ming so'm	820	1635	
2. Mahsulot sotishdan sof tushum, ming so'm	12596	27138	
3. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha qiymati, ming so'm	403615	437141	
4. Material aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	30560	40193	
5. Ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm			

6.Fond sig'im koeffitsiyenti			
7. Aylanma mablag'larni mustahkamlash koeffitsiyenti			
8. Sotilgan mahsulotning bir so'midan foyda			
9.Ishlab chiqarish rentabelligi, %			

XII bob. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARI TAHLILI

12.1. Debitorlik va kreditorlik qarzlari tahlili mazmuni va vazifalari

Debitorlik va kreditorlik qarzi sotib olingan tovar-moddiy qimmatliklar, xizmatlar va boshqa xo'jalik operatsiyalari uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida korxonalar o'rtasida vujudga keladi. Korxonaning yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan o'z vaqtida hisoblashishi uning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Debitorlik qarzi korxonadan aylanmasidan mablag'larni chiqarish va ulardan boshqa korxonalar foydalanishini anglatadi. **Kreditorlik qarzi** korxonadan o'z xo'jalik aylanmasiga boshqa korxonalar va tashkilotlarning mablag'lari jalb qilinishini anglatadi. Debitorlik qarzini boshqarish san'ati uning umumiy miqdorini optimallashtirish va o'z vaqtida inkassatsiyasini ta'minlashdan iborat.

Debitorlik qarzi va uning joriy aktivlarda ulushi keskin ortishi korxonaning xaridorlarga nisbatan oqibati o'ylanmagan kredit siyosatidan, sotish hajmi ortganligidan yoki xaridorlarning bir qismi to'lovga qobil emasligi va bankrotligidan guvohlik beradi. Debitorlik qarzi, bir tomondan, hisoblashishlarni tezlashtirish evaziga, boshqa tomondan – xaridorlarga jo'natishni qisqartirish evaziga kamayishi mumkin. O'z navbatida, debitorlik qarzining o'sishi har doim ham salbiy, kamayishi esa ijobiy baholanavermaydi.

Tahlilda muddati o'tgan qarzdorlik vujudga kelish sabablarini batafsil o'rganish zarur. Muddati o'tgan debitorlik qarzi mavjudligi moliyaviy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki korxonada ishlab chiqarish zahiralari xarid qilish, mehnat haqi to'lash va boshqalar uchun moliyaviy resurslar etishmasligi yuzaga keladi. Bundan tashqari, mablag'larning debitorlik qarzida "o'lik pullarga aylanishi" kapital aylanuvchanligi sekinlashishiga olib keladi. Muddati o'tgan debitorlik qarzi qarzlarni qaytarilmasligi va foyda kamayishi riski o'sganligini ham anglatadi.

Tahlil vazifalari quyidagilardan iborat:

- moliyaviy-hisob-kitob intizomi natijasida yuzaga kelgan qarzdorlikni aniqlash. Ushbu qarzdorlik miqdori, yuzaga kelish sabablarini aniqlash hamda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish va kelgusida bunday xatoliklarga yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlarini ishlab chiqish zarur;

- Amaldagi hisob-kitoblarning ayrim shakllariga xos xususiyatlar tufayli yuzaga keluvchi debitorlik-kreditorlik qarzlari miqdori va dinamikasini aniqlash;

- to'lov intizomini mustahkamlash, yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan o'z vaqtida hisoblashishlarni amalga oshirish bo'yicha korxonada tomonidan olib borilayotgan chora-tadbirlarni oydinlashtirish.

Debitorlik va kreditorlik qarzi tahlili buxgalteriya balansi va ichki hisob ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi.

12.2. Debitorlik va kreditorlik qarzi tarkibi va dinamikasining tahlili

O'z aylanma mablag'lar immobilizatsiya ayniqsa foydasiz bo'lib qolgan inflyatsiya davrida debitorlik qarzi tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tahlil debitorlik qarzining mutlaq va nisbiy miqdorlarini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Yil uchun debitorlik va kreditorlik qarzi hajmidagi o'zgarishlar umumiy ko'rinishda balans aktivlari va passivlarining gorizontal va vertikal tahlili ma'lumotlari bilan tavsiflanishi mumkin (9.1-jadvalga qarang).

Tahlil qilinayotgan korxonaning debitorlik qarzi bir yilda 261,6% ga o'sdi va yil oxirida 1844,7 mln. so'mni tashkil qildi. Korxonada mulki tarkibida debitorlik qarzi ulushi bir yilda 9,1% dan 17,5% gacha o'sdi. Ko'rib chiqilayotgan davr uchun kreditorlik qarzining ulushi 28,4% dan 32,7% gacha ortdi.

Tahlil qilinayotgan korxonada debitorlik qarzi o'sishi iste'molchilarning to'lovga noqobilligi bilan shartlangan. Debitorlik va kreditorlik qarzi taqqoslanuvchanligiga oid masala ham ancha dolzarb sanaladi. Aksariyat analitiklar fikricha, agar kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan yuqori bo'lsa, u holda korxonada mablag'lardan oqilona foydalanmoqda, ya'ni vaqtincha aylanmaga jalb qilayotgan mablag'lari miqdori aylanmadan

chiqarayotgan mablag'laridan ko'p. Buxgalterlar bunga salbiy munosabat bildiradilar, chunki korxonaning kreditorlik qarzi debitorlik qarzi holatidan qat'iy nazar qaytarilishi majburiydir. Xalqaro hisob-analitik amaliyotda debitorlik va kreditorlik qarzini taqqoslashga doimo e'tibor qaratiladi.

Bizning misolimizda kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan tahlil davri boshi uchun 1494,5 mln.so'mga, oxiri uchun 1608,0 mln. so'mga oshib ketgan, ya'ni korxonada qo'shimcha moliyalashtirish manbalarini jalb qilgan. Debitorlik qarzining asosiy ulushi 45,5% xaridorlar va buyurtmachilarga to'g'ri keladi. Yil boshida bu 320,7 mln. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxirida 27,2 mln.so'mga kamaygan va umumiy debitorlik qarzida 15,9% ni tashkil qilgan.

Hisobot davrida mutlaq miqdorda ham, nisbiy miqdorda ham avans to'lovlari keskin o'sgan. Shu bilan birga, boshqa debitorlar bo'yicha qarzdorlik ulushi ham o'sgan – 5,3% dan 18,1% gacha (mos ravishda 37 dan 333,8 mln. so'mgacha).

Kreditorlik qarzi tarkibida yetkazib beruvchilar va pudratchilardan qarzdorlikning ulushi 81,9% dan 83,3% gacha oshgan. Ixtiyoriy tashkilotning majburiyatlari tarkibida "muddatli" (tashkilot xodimlari oldida qarzdorlik, soliq va yig'imlar bo'yicha qarzdorlik) va "oddiy" (davlat byudjetdan tashqari fondlar oldida qarzdorlik, boshqa kreditorlardan olingan avanslar, yetkazib beruvchilardan qarzdorlik) qarzdorlikni shartli ravishda ajratish mumkin.

Bundan kelib chiqqan holda qayd qilish mumkinki, yil boshida tashkilotning majburiyatlari tarkibida muddatli qarzdorlik ulushi 6,3% ni tashkil qilgan $[(89,4+49,8):2199,6]$, yil oxirida esa ushbu miqdor biroz pasayib, 5,3% ga teng bo'lgan $[(163,2+21,1):3452,7]$.

12.1-jadval

Debitorlik-kreditorlik qarzi tarkibi, tuzilishi va dinamikasining tahlili

Debitorlar	Kreditorlar	Summa, mln.so'm		Salmog'i, %		O'zgarish	
		Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	Summa,mln. so'm	salmog'i, %
1	2	3	4	5	6	7	8
Xaridorlar va buyurtmachilar qarzdorligi	Yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzdorlik	1802,8	2876,2	81,9	83,3	+1073,4	+1,4
Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlar qarzdorligi	Sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlardan qarzdorlik	23,2	6,6	1,0	0,2	-16,6	-0,8
Xodimlarga berilgan badallar	Soliqlar va majburiy to'lovlar bo'yicha muddati kechikkan majburiyatlar						
Yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar	Olingan bo'naklar	17,5	44,6	0,8	1,3	+27,1	+0,5
Byudjetga soliq va yig'imlar bo'yicha bo'nak to'lovlari	Byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	89,4	163,2	4,2	4,7	+73,8	+0,5

Davlat maqsadli fondlari va sug'urta bo'yicha bo'nak to'lovlari	Sug'urta bo'yicha qarzdorlik	28,2	43,3	1,3	1,3	+15,1	-
Ustav kapitaliga ulushlar bo'yicha muassislar qarzdorligi	Davlat maqsadli fondlariga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik	11,4	65,8	0,5	1,9	+54,4	+1,4
Boshqa operatsiyalar bo'yicha xodimlar qarzdorligi	Muassislardan qarzdorlik						
Boshqa debitorlik qarzlari	Mehnat haqi bo'yicha qarzdorlik	49,8	21,1	2,2	0,6	-28,7	-1,6
Jami debitorlar	Boshqa kreditorlik qarzlari	177,3	231,9	8,1	6,7	+54,6	-1,4
Passiv saldosi	Jami joriy kreditorlik qarzlari	2199,6	3452,7	100	100	+1253,1	-
	Aktiv saldosi	-	-	-	-	-	-
Balans	Balans	2199,6	3452,7	-	-	+1253,1	-

12.3. Debitorlik qarzlari holatining tahlili

Tahlil vazifasi muddati o'tgan debitorlik qarzi miqdorini aniqlash, dinamikasini baholash va uning paydo bo'lishi yoki o'sishi sabablarini aniqlashdan iborat. Debitorlar bilan hisoblashishlar holatining tashqi tahlili 1-shakl-“Buxgalteriya balansi” ma'lumotlariga asoslanadi. Ichki tahlil uchun debitorlar bilan hisoblashishlar haqida axborotlarni umumlashtirishga mo'ljallangan analitik hisob yuritish ma'lumotlari jalb qilinadi.

Debitorlik qarzi holati tahlili uning umumiy hajmi dinamikasini baholashdan boshlanadi va alohida moddalar kesimida davom ettiriladi: joriy aktivlarda debitorlik qarzi ulushi aniqlanadi, uning tarkibi tahlil qilinadi; to'lovi yil davomida amalga oshirilishi kutilayotgan debitorlik qarzlarining ulushi aniqlanadi; ushbu ko'rsatkichning dinamikasi baholanadi va shubhali qarzdorlik dinamikasini baholash maqsadida debitorlik qarzining sifat holatining tahlili amalga oshiriladi.

Shubhali debitorlik qarzi mavjudligi xaridorlar bilan hisob-kitoblarda muddatni uzaytirish bo'yicha tashkilotning nomaqbul siyosatida darak beradi, kreditor-korxonaning o'zida to'lov qobiliyatsizligi vujudga kelishiga real tahdid hosil qiladi va uning balansi likvidligini kuchsizlantiradi. Shubhali debitorlik qarzi balans aktivining boshqa moddalari: «Xaridorlar va buyurtmachilar qarzdorligi» va «Boshqa debitorlik qarzlari» bo'yicha ham o'ziga xos ahamiyat kasb etishi mumkin.

«Boshqa joriy aktivlar» moddasi balansdan o'rnatilgan tartibda hisobdan chiqarilmagan tovar-moddiy qimmatliklar buzilishidan yo'qotishlar va etishmovchilikni o'z ichiga olishi mumkin. Shubhali debitorlik qarzi yuzaga kelishining aniq sabablarini topish uchun buxgalteriya hisobining operativ ma'lumotlari asosida debitorlar va paydo bo'lish muddatlari bo'yicha uning miqdorini ichki tahlildan o'tkazish talab qilinadi.

Debitorlik qarzi tahlili jarayonida quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi:

1. Debitorlik qarzi aylanuvchanligi koeffitsiyenti K_{da}
(aylanmalar):

$$K_{dq} = \frac{MST}{Dq},$$

Bu erda MST – mahsulot sotishdan tushumlar;

$\overline{D_3}$ – o'rtacha debitorlik qarzi.

Debitorlik qarzi aylanuvchanligi koeffitsiyenti korxonalar tomonidan taqdim etilayotgan tijorat krediti kengayishi yoki qisqarishini ko'rsatadi. Agar hisoblashda sotishdan tushumlar koeffitsiyentlari mulk huquqi o'tishi bo'yicha hisoblansa, u holda koeffitsiyent ortishi kreditga sotish qisqarishini anglatadi, uning kamayishi esa taqdim etilayotgan kredit hajmi ortishidan darak beradi.

2. Debitorlik qarzini qaytarish muddati (kunlar):

$$D_{dq} = \frac{T}{Kdq},$$

Bu erda T – davr uzunligi, kunlar.

Ushbu ko'rsatkich quyidagi usulda hisoblanishi mumkin:

$$\text{Debitorlik qarzi} = \frac{\overline{D_s}}{MST} \cdot 360 \text{ (kunlarda)}$$

Bunda qaytarish davri qancha uzun bo'lsa, uning qaytarilmaslik riski shuncha yuqori bo'ladi. Ushbu ko'rsatkichni yuridik va jismoniy shaxslar, mahsulotlarning turlari, hisob-kitob shartlari, ya'ni bitim tuzish shartlari bo'yicha ko'rib chiqish talab qilinadi.

Tashkilotlarga jo'natilmasdan yetkazib beruvchilarga materiallar uchun oldindan to'lash oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yashirin debitorlik qarzi analitik hisob ma'lumotlari bo'yicha hisoblashlar holatini tahlil qilish va baholash asosida aniqlanadi.

Tahlil o'tkazish jarayonida joriy aktivlarning umumiy hajmida debitorlik qarzi ulushi (3) va debitorlik qarzi tarkibida shubhali debitorlik qarzi ulushini (4) hisoblash maqsadga muvofiq. (4) ko'rsatkich debitorlik qarzi "sifati"ni tavsiflaydi. Uning o'sishga moyillik tendensiyasi likvidlik pasayganligidan darak beradi.

3. Joriy aktivlarning umumiy hajmida debitorlik qarzi ulushi:

$$Udq = \frac{Dq}{TA} * 100\%$$

Bu erda TA – joriy aktivlar.

Ushbu ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, tashkilot mulkiy tarkibi shunchalik kam darajada mobillashgan bo'ladi.

4. Debitorlik qarzi tarkibida shubhali debitorlik qarzi ulushi:

$$Ushdq = \frac{ShQ}{Dq} * 100\%$$

ShQ – shubhali qarzdorlik.

Ushbu ko'rsatkich debitorlik qarzi sifatini tavsiflaydi. Uning o'sishga moyillik tendensiyasi likvidlik pasayganligidan darak beradi.

Debitorlik qarzi aylanuvchanligi tahlilini oldingi hisobot davrlariga taqqoslagan holda olib borish talab qilinadi (12.2-jadval).

12.2-jadval

Debitorlik qarzlari aylanuvchanligi tahlili

Ko'rsatkich nomi	Shartli belgi	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi, +/-
1. Debitorlik qarzi aylanuvchanligi koeffitsiyenti	Kdq	6,4	3,5	-2,9
1.1. jumladan qisqa muddatli		6,2	3,7	-2,5
2. Debitorlik qarzini qaytarish muddati	Dpdq	56,2	102,8	+46,6
2.1. Jumladan qisqa muddatli		58,0	97,2	+39,2
3. Joriy aktivlarning umumiy hajmida debitorlik qarzi ulushi, %	Udq	16,0	27,7	+11,7
4. Joriy aktivlarning umumiy hajmida xaridor va buyurtmachilarning debitorlik qarzi ulushi, %		7,2	4,4	-2,8
5. Debitorlik qarzi tarkibida shubhali qarzdorlik ulushi, %	Ushdq	5,2	7,0	+1,8

12.2-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, debitorlar bilan hisoblashishlar holati tashkilotda o'tgan yilga nisbatan biroz yomonlashgan. Bu qisman uzoq muddatli debitorlik qarzi o'sishi tufayli ham sodir bo'lgan. Debitorlik qarzini qaytarishning o'rtacha muddati 46,6 kunga cho'zilib, 102,8 kunga teng bo'lgan. Hisobot yilida qisqa muddatli debitorlik qarzi holati o'tgan yilga nisbatan 39,2 kunga sekinlashgan. Qarzdorlik sifati pasayganligiga ham alohida e'tibor qaratish talab qilinadi. Shubhali debitorlik qarzi ulushi o'tgan yilga nisbatan 1,8 punktga o'sib, debitorlik qarzlarning umumiy hajmida 7,0% ni tashkil qilgan. Agar debitorlik qarzi ulushi 27,7% ni, xaridorlar va buyurtmachilar qarzdorligi ulushi tashkilotning joriy aktivlari umumiy hajmining 4,4% ini tashkil qilganligi e'tiborga olinsa, debitorlik qarzi holati tufayli umumiy joriy aktivlar likvidligi pasayganligi haqida xulosa qilish mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirish uchun ichki hisob ma'lumotlari bo'yicha yig'ma jadval tuzish mumkin bo'lib, unda debitorlik qarzi paydo bo'lish muddatlari bo'yicha tasniflanadi.

12.3-jadval

Debitorlik qarzlari holatining tahlili

mln.so'm

Debitorlik qarzi turi	Yil boshi uchun	Yil oxiri uchun	Jumladan muddatlari bo'yicha				
			1 oygacha	1 - 3 oygacha	3 - 6 oygacha	6 - 12 oygacha	12 oydan ziyod
A	1	2	3	4	5	6	7
1. Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar	320,7	293,5	73	126	59	29	6,5
2. Berilgan bo'naklar	103	552,9	510	0	0	42,9	0
3. Boshqa debitorlar	281,4	998,3	340	10	648,3	0	0
Jami debitorlik qarzi	705,1	1844,7	923	136	707,3	71,9	6,5
Debitorlik qarzining umumiy miqdoriga % da	-	100	50,0	7,4	38,3	3,9	0,4

Bunday jadvalning har oyda tuzilishi buxgalterga turli debitorlar bilan hisoblashishlarning aniq manzarasini tasavvur qilish, muddati o'tgan qarzdorlikni aniqlashga imkon beradi. 12.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, debitorlik qarzining asosiy qismini 1 oygacha muddatli qarzlar tashkil qiladi. qarzlarning umumiy miqdorida uning ulushi 50,0% ga to'g'ri keladi. Ayni vaqtda tashkilotdan 779,2 mln. so'm (707,3+71,9) miqdorda etarlicha katta muddatli qarzdorlik mavjud. Yaqin vaqtlarda ushbu qarzlarni undirib olish bo'yicha barcha sa'y-harakatlarni qo'llash lozim, chunki buni kechiktirish tashkilotning moliyaviy natijalari pasayishiga olib kelishi mumkin.

Debitorlik qarzining keltirilgan tahliliga asosan xulosa qilish mumkinki, tashkilot debitorlar bilan muayyan muammolarga ega va bu muammolar hisobot yilida ham o'tgan yilga nisbatan kamaymagan.

12.4. Kreditorlik qarzlari holatining tahlili

Kreditorlik qarzi korxonalar o'rtasida hisoblashishlarning mavjud tizimi oqibatida yuzaga kelib, bunda bir korxonaning boshqasiga qarzi muayyan davr tugashi bo'yicha qaytariladi. Masalan, xaridorga jo'natilgan tovar-moddiy qimmatliklar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun hisob-kitob hujjatlari qimmatliklar olingandan so'ng yoki xizmatlar ko'rsatilgandan so'ng to'lanadi. Kreditorlik qarzi shunday holatlarda ham yuzaga keladiki, bunda korxonada dastlab o'zining hisobida qarzdorlik (mehnat haqi to'lash bo'yicha xodimlar oldida, byudjet oldida va boshqalar) yuzaga kelganligini aks ettiradi, muayyan vaqt tugashi bilan ushbu qarzdorlikni qaytaradi (mehnat haqi to'laydi, hisob raqamidan byudjetga pul o'tkazadi va boshqalar).

Bundan tashqari, kreditorlik qarzi korxonada tomonidan o'z to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida to'lamasligi oqibati hisoblanadi.

Kreditorlik qarzining tahlil metodikasi ham debitorlik qarzi tahliliga o'xshash bo'ladi.

Tahlil jarayonida tahlil davrida qarzdorlikning aylanmalari sonini tavsiflovchi kreditorlik qarzi aylanuvchanligi ko'rsatkichlari hisoblanadi va dinamikada baholanadi.

$$Kkq = \frac{MST}{Kq}$$

Bu erda:

Kkq – kreditorlik qarzi aylanuvchanligi koeffitsiyenti;

MST – mahsulot sotishdan tushumlar;

$\bar{Kz}$ – o'rtacha kreditorlik qarzi.

Tahlil xulosasida quyidagilar kabi ko'rsatkichlar bo'yicha kreditorlik qarzi taqqoslanadi:

- o'sish sur'ati, %;
- aylanuvchanlik, aylanmalarda;
- aylanuvchanlik, kunlarda.

12.4-jadval

Debitorlik va kreditorlik qarzining qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich nomi	Kreditorlik qarzi	Debitorlik qarzi
1. O'sish sur'ati, %	157	261
2. Aylanuvchanlik, aylanmalarda	1,9	3,5
3. Aylanuvchanlik, kunlarda	189,4	102,8

Debitorlik va kreditorlik qarzi holatini taqqoslash quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi: tashkilotda kreditorlik qarzi miqdori ustunlik qiladi, lekin uning o'sish sur'ati debitorlik qarzi o'sish sur'atiga nisbatan kamroq. Buning sababi – kreditorlik qarzi aylanmasi debitorlik qarziga nisbatan pastroq tezlikka egaligidir.

Tahlil natijalari bo'yicha an'anaviy ravishda quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya qilinadi:

- kreditorlik qarzi va debitorlik qarzi nisbati ustidan kuzatib borish. Debitorlik qarzining sezilarli darajada ortishi tashkilotning moliyaviy barqarorligiga tahdid soladi, yuzaga kelayotgan kreditorlik qarzlarini qaytarish uchun qo'shimcha moliyalashtirish manbalarini jalb qilishni zarur qilib qo'yadi;
- muddati o'tgan qarzdorliklar bo'yicha hisoblashlar holatini nazorat qilish;

- inflyatsiya sharoitida ixtiyoriy muddatni uzaytirish korxonada bajarilgan ishlar qiymatini bir qisminigina olishiga olib kelganligi uchun avans to'lovlari tizimini kengaytirish zarur. Debitorlik va kreditorlik qarzlarning yo'l qo'yib bo'lmaydigan turlarini o'z vaqtida aniqlash ularga quyidagilarni kiritish mumkin: yetkazib beruvchilar, byudjet va boshqalar oldida muddati o'tgan qarzdorlik; e'tirozlar bo'yicha kreditorlik qarzi; e'tirozlarga ega yetkazib beruvchilar va xaridorlar; moddiy zararni qoplash hisob-kitoblari bo'yicha qarzdorlik; «Boshqa debitorlar» moddasi bo'yicha qarzdorlik.

Nazorat savollari

1. Debitorlik va kreditorlik qarzi axborot manbalarini sanab bering?
2. Debitorlik va kreditorlik qarzi tahlilining ahamiyati qanday?
3. Debitorlik va kreditorlik qarzi tarkibi, tuzilishi, dinamikasi bo'yicha tahlil qay tarzda amalga oshiriladi?
4. Debitorlik qarzi holati tahlili qanday o'tkaziladi?
5. Kreditorlik qarzi aylanuvchanligi tahlil metodikasini tavsiflang.
6. Debitorlik qarzi ortishi sabablarini ayting.
7. Quyidagi ma'lumotlar asosida debitorlik qarzi tarkibi va harakatlanishini tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar nomi	Yil boshi uchun goldiq		Yil oxiri uchun goldiq		O'zgarishi, ming so'm	O'sish sur'ati, %
	Summa, ming so'm	Salmo g'i, %	Summa, ming so'm	Salmo g'i, %		
A	1	2	3	4	5	6
1. Debitorlik qarzi - jami	61352	100	63174	100		
1.1. Qisqa muddatli	61151		62731			
1.1.1 jumladan muddati o'tgan	18602		20405			
1.1.1.1. ulardan muddati 3 oydan ortiq	15775		19110			
1.2. Uzoq muddatli	201		443			
1.2.1. jumladan	-	-	-	-	-	-

muddati o'tgan						
1.2.1.1. ulardan muddati 3 oydan ortiq	-	-	-	-	-	-

8. Oldingi jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda debitorlik qarzi aylanuvchanligi ko'rsatkichini aniqlang. Sof tushum, ming so'm:

O'tgan yil uchun – 99017, hisobot yilida – 106969;

Joriy aktivlar: o'tgan yil uchun – 193539, hisobot yilida – 194381.

Ko'rsatkich nomi	O'tgan yil	Hisobot yili	O'zgarishi, +/-
A	1	2	3
1. Debitorlik qarzi aylanuvchanligi, aylanmalarda			
1.1. jumladan qisqa muddatli			
2. Debitorlik qarzini qaytarish davri, kunlar			
2.1. jumladan qisqa muddatli			
3. Joriy aktivlarning umumiy hajmida debitorlik qarzi ulushi, %			

9. Kreditorlik qarzi tarkibi va harakatlanishini tahlil qiling.

Ko'rsatkichning nomi	Yil boshi uchun qoldiq		Yil oxiri uchun qoldiq		Qoldiq og'ishi, ming so'm	O'sish sur'ati, %
	Summa, ming so'm	Salmog'i,%	Summa, ming so'm	Salmog'i,%		
A	1	2	3	4	5	6
1. Kreditorlik qarzi- jami	112948	100	113562	100		
1.1. Qisqa muddatli	105126		106487			
1.1.1. jumladan muddati o'tgan	18573		31615			
1.1.1.1. ulardan muddati 3 oydan ortiq	12303		18312			
1.2. Uzoq muddatli	7822		7075			
1.2.1. jumladan muddati o'tgan	-	-	-	-	-	-
1.2.1.1. ulardan muddati 3 oydan ortiq	-	-	-	-	-	-

10. Oldingi jadval ma'lumotlari bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzining qiyosiy tahlilini amalga oshiring.

Ko'rsatkichlar nomi	Kreditorlik qarzi	Debitorlik qarzi
1. O'sish sur'ati, %		
2. Aylanuvchanlik, aylanmalarda		
3. Aylanuvchanlik, kunlarda		

XIII bob. PUL MABLAG'LARI HARAKATINING TAHLILI

13.1. Pul mablag'lari harakati tahlilining mazmuni va vazifalari

Ixtiyoriy biznes ishlab chiqarish uchun resurslar (yoki qayta sotish uchun tovarlar)ga aylantiriladigan muayyan miqdordagi pul mablag'idan boshlanadi. Keyin aylanma kapital ishlab chiqarish shaklidan tovar shaklga, sotish bosqichida esa pul shakliga o'tadi. Aylanma kapital doiraviy aylanmasi asosiy xo'jalik operatsiyalari bilan bevosita bog'liq:

- xaridlar xom ashyo, materiallar, tovarlar va kreditorlik qarzi ortishiga olib keladi;

- ishlab chiqarish debitorlik qarzi o'sishi, kassa hamda hisob raqamidagi pul mablag'lari ortishiga olib keladi.

Ushbu operatsiyalar ko'p marta takrorlanadi, pul tushumlari va pul to'lovlari bilan birga kuzatiladi. Shunday qilib, pul mablag'lari harakati xom ashyo, materiallar uchun pul to'lash va tayyor mahsulotni sotishdan pul tushumi o'rtasidagi davrni o'zida qamrab oladi. Quyidagilar uning davomiyligiga ta'sir qiladi: korxonaning yetkazib beruvchilar tomonidan kreditlanish davri, korxonaning xaridorlar tomonidan kreditlanish davri, zahira uchun xom ashyo va materiallar topish davri, ishlab chiqarish va tayyor mahsulotni omborlarda saqlash davri.

Korxonalar faoliyat natijalarini baholash uchun quyidagi uch ko'rsatkich muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Mahsulotlar sotishdan tushum;
2. Foyda;
3. Pul mablag'lari oqimi.

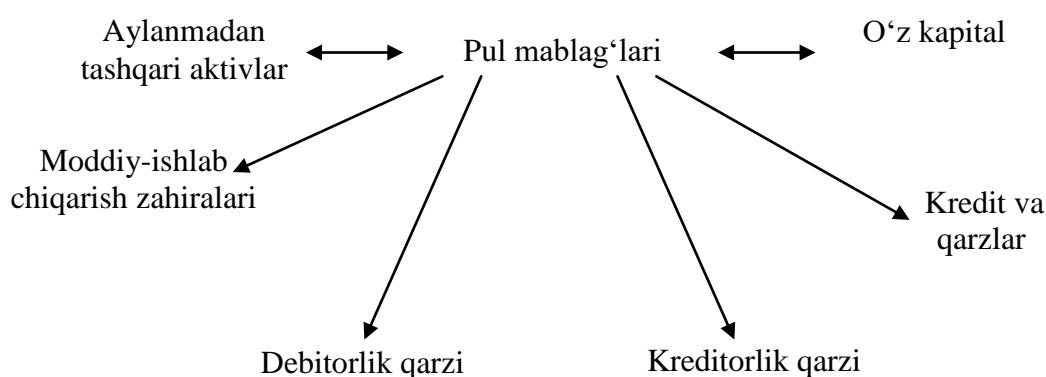
Ushbu ko'rsatkichlarning mutlaq miqdori va ularning yil davomida o'zgarish dinamikasi korxonada faoliyatining samaradorligini tavsiflaydi. Biroq bozor sharoitida korxonada uchun faoliyatning boshqa turlaridan topilayotgan pul mablag'lari oqimi ham muhim o'rin tutadi. Pul mablag'lari tushumi to'lovlardan ortib ketgan holatda korxonada joriy va istiqbolda rivojlanishi uchun zaruriy raqobat ustunligiga ega bo'ladi. Korxonada ishlab chiqarish

faoliyati jarayonida ikki holatni majburiy ravishda e'tiborga olishi lozim:

1. Bir tomondan, joriy to'lov qobiliyatini saqlab turish uchun etarlicha hajmda pul mablag'lari mavjud bo'lishi zarur.

2. Boshqa tomondan, ushbu mablag'larni joylashtirishdan qo'shimcha foyda olish imkoniyati doimo mavjud.

Iqtisodiyotda pul mablag'lari ancha cheklangan resurs hisoblanadi, shuning uchun korxonai muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning pul mablag'larini samarali boshqarish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi.

13.1-chizma. Korxonada naqd pul harakati

Pul oqimlarini boshqarish quyidagi zaruratlar nuqtai nazaridan korxonada uchun ayniqsa muhim sanaladi:

- balans likvidligini tartibga solish;
- aylanma aktivlarni optimallashtirish (pul mablag'lariga qisqa muddatli ehtiyojlarni baholash, material-ishlab chiqarish zahiralari va debitorlik qarzini boshqarish);
- kapital sarf-xarajatlar va ularni moliyalashtirish manbalarini vaqt bo'yicha parametrlarini rejalashtirish;
- joriy xarajatlarni boshqarish, ishlab chiqarish va tayyor mahsulot (ish, xizmat) larni sotish jarayonida ularni optimallashtirish;
- iqtisodiy o'sish prognozi.

13.2. Pul oqimlari tasnifi

Pul mablag'lari harakati tahlili bevosita va bilvosita usullar asosida amalga oshiriladi. Ularning o'rtasidagi farq shundan iboratki, joriy faoliyat natijasida olingan pul mablag'lari oqimi miqdorini aniqlash ketma-ketligi turlicha bo'ladi:

- **bevosita usul** pul mablag'lari kelib tushishi (mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan tushum, olingan avanslar va boshqalar) va chiqib ketishini (yetkazib beruvchilar bilan hisoblashish, olingan qisqa muddatli ssuda va qarzlarni qaytarish va boshqalar) hisoblashga asoslanadi, ya'ni boshlang'ich element **tushum** hisoblanadi;

- **bilvosita usul** pul mablag'lari harakati bilan bog'liq operatsiyalar identifikatsiyasi va hisobiga, kelgusida sof foydaga tuzatish kiritishga asoslanadi, ya'ni hisoblashning boshlang'ich elementi **foyda** hisoblanadi.

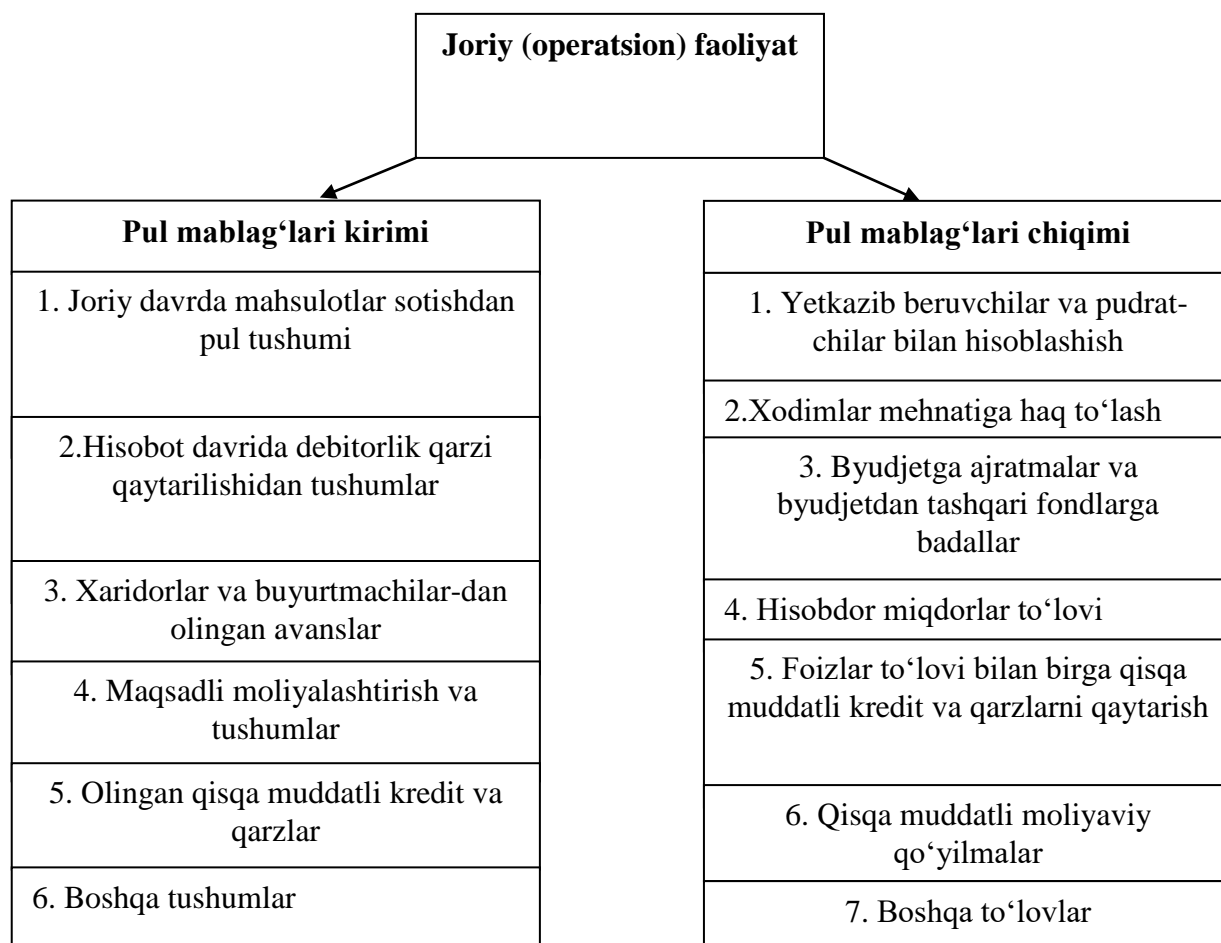
Pul mablag'lari harakatini bevosita usulda tahlil qilish buxgalteriya hisobi schyotlaridagi pul mablag'lari harakatini batafsil yoritadi, joriy majburiyatlar bilan hisoblashishlar bo'yicha to'lovlar, shuningdek, investitsion faoliyatni amalga oshirish uchun mablag'lar etarliligiga nisbatan tegishli xulosalar qilishga imkon beradi. Biroq tashkilotlar hisobidagi pul miqdori o'zgarishlari va moliyaviy natijaning o'zaro aloqasini bevosita usul yoritolmaydi. Shu maqsadda pul mablag'lari harakatini tahlil qilish bilvosita usulda ham amalga oshiriladi. Uning mohiyati sof foyda miqdorini pul mablag'lari miqdoriga o'zgartirishdan iborat. Bunda har bir tashkilot faoliyatida xarajat va daromadlarning alohida, miqdoriga ko'ra ko'pincha salmoqli turlari mavjudligidan kelib chiqiladi. Ular pul mablag'lari miqdoriga ta'sir qilmagan holda tashkilot foydasini ko'paytiradi yoki kamaytiradi. Shuning uchun tahlil jarayonida sof foyda miqdoriga shunday tuzatish kiritiladiki, bunda pul mablag'lari chiqib ketishi bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar moddalari hamda pul mablag'lari tushumi bilan birga kuzatilmaydigan daromad moddalari sof foyda miqdoriga ta'sir qilmasligi lozim.

Faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari harakati tahlili 4-shakl "Pul oqimlari to'g'risida hisobot" ma'lumotlari bo'yicha olib boriladi.

Ushbu hisobot shakli uch bo'limdan iborat:

1. Operatsion faoliyat;
2. Investitsion faoliyat;
3. Moliyaviy faoliyat.

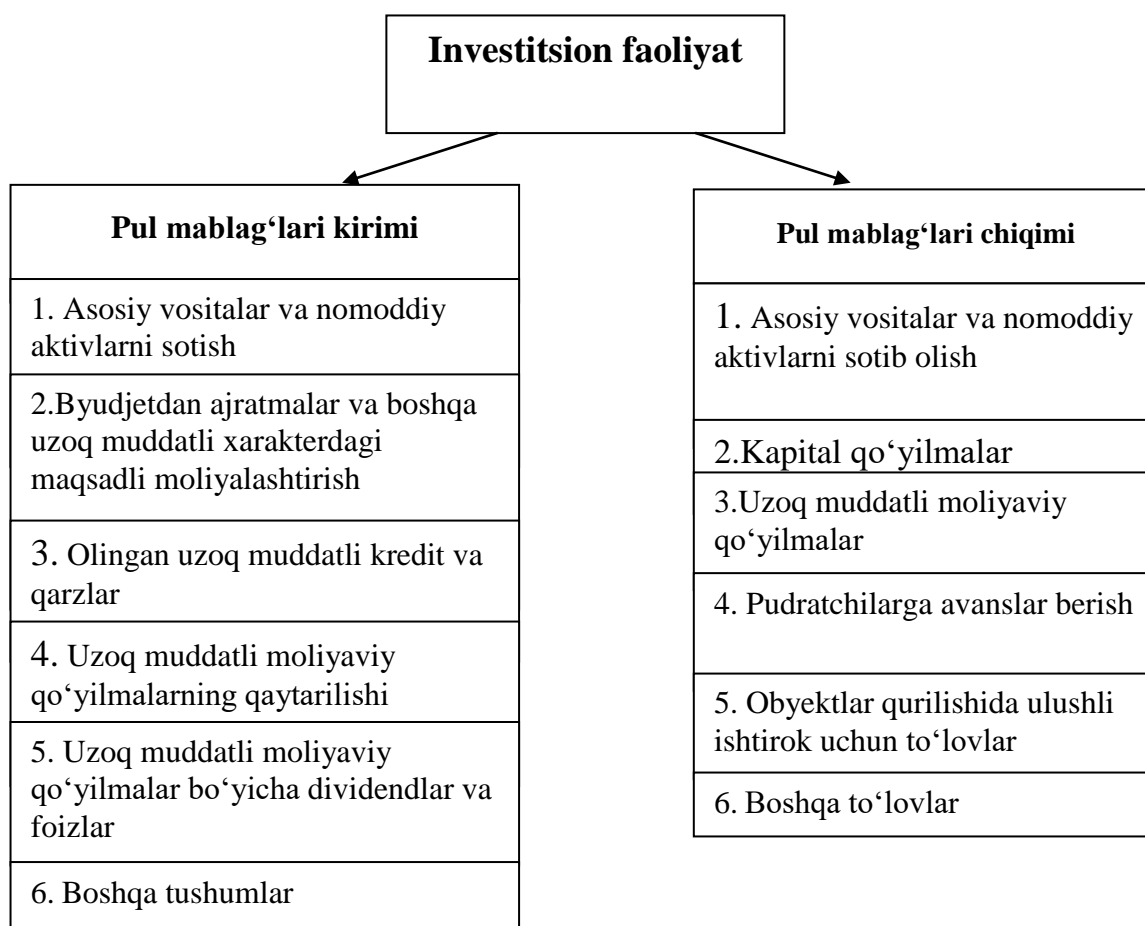
Joriy (operatsion) faoliyat doirasida pul mablag'lari tushumi mahsulot sotishdan tushumlar olish, ishlar bajarish va xizmat ko'rsatish, shuningdek, xaridorlar va buyurtmachilardan avanslar bilan, sarflanishi – yetkazib beruvchilar va boshqa kontragentlar bilan hisoblashishlar bo'yicha to'lovlar, mehnat haqi berish, ijtimoiy sug'urta va ta'minot fondlariga ajratmalar, byudjet bilan o'zaro hisoblashishlarga bog'liq. Joriy faoliyat jarayonida tashkilotlar olingan kreditlar va qarzlarni bo'yicha foizlar to'lashi

mumkin.

13.2-chizma. Joriy faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakati

Investitsion faoliyat uzoq muddatli aktivlar tushumi va sotilishi, investitsiyalardan daromadlar va xarajatlar (kapital qo'yilmalar) bilan bog'liq pul mablag'lari tushumi va ulardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Amortizatsiya ajratmalari va sof foyda shaklidagi joriy faoliyatdan tushumlar, investitsion faoliyatning o'zidan olingan daromadlar, uzoq muddatli moliyalashtirish manbalari hisobiga tushumlar (aksiyalar va korporativ obligatsiyalar emissiyasi, uzoq muddatli kreditlar va qarzlari) kabilar korxonaning investitsion faoliyati uchun pul mablag'lari manbalari bo'lishi mumkin.

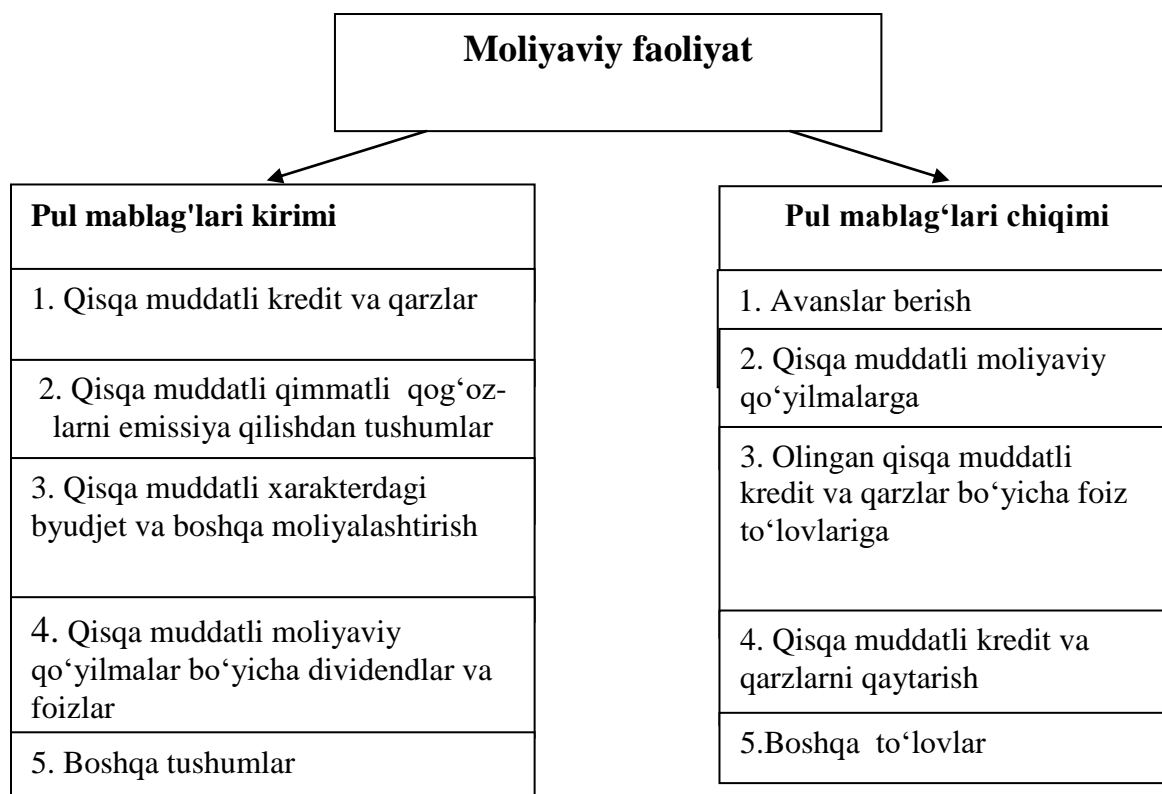
13.3-chizma. Investitsion faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakati

Korxonaga uchun qulay iqtisodiy vaziyatda u ishlab chiqarishni kengaytirish va modernizatsiya qilishga intiladi. Shuning uchun

investitsion faoliyat umuman olganda pul mablag'larining vaqtincha chiqib ketishiga olib keladi.

Tashkilotlarning moliyaviy faoliyati uzoq muddatli va qisqa muddatli kredit va qarzarlar, byudjetdan ajratmalar olish oqibatida mablag'lar tushumi hamda oldinroq olingan kredit va qarzarlar bo'yicha qarzdorlikni tugatish, dividendlar, foizlar to'lovi ko'rinishida mablag'lar sarflanishi bilan bog'liq. Barqaror ishlayotgan korxonalarda joriy faoliyatdan vujudga kelgan pul oqimlari investitsion va moliyaviy faoliyatga, masalan, kapital aktivlar sotib olish, qisqa muddatli va uzoq muddatli kredit va qarzlarni qaytarishga, dividendlar to'lashga va boshqalarga yo'naltirilishi mumkin. Aksariyat korxonalarda joriy faoliyat ko'pincha investitsion va moliyaviy faoliyat hisobidan qo'llab-quvvatlanadi, bu esa ularning beqaror iqtisodiy muhitda ham yashab qolishini ta'minlaydi. Pul oqimlarini samarali boshqarish uchun quyidagilarni bilish zarur:

- muayyan vaqt (oy, chorak) uchun ularning miqdori qanday;
- ularning asosiy elementlari qanaqa;
- qanday faoliyat turlari pul mablag'lari oqimining asosiy qismini vujudga keltirmoqda.

13.4-chizma. Moliyaviy faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakati

13.3. Pul mablag'lari kirimining tahlili

Majburiyatlar qaytarilishini ta'minlovchi pul mablag'lari kirimi korxonada moliyaviy farovonligining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi. Pul mablag'larining bunday minimal zaruriy zahirasi mavjud emasligi korxonada jiddiy moliyaviy qiyinchiliklar borligidan darak beradi. Pul mablag'larining haddan ziyod miqdori esa, birinchidan, inflyatsiya va pulning qadrsizlanishi bilan, ikkinchidan, ularni foydali joylashtirish va qo'shimcha daromad olish imkoniyatini boy berish bilan bog'liq ravishda korxonada zarar ko'rayotganligini anglatadi. Shunga monand tarzda korxonalarda pul mablag'larini boshqarish oqilonaligini baholash zarurati yuzaga keladi.

Bunday tahlilning turli usullari mavjud. Xususan, joriy majburiyatlar hajmi o'sgan holda korxonaning joriy aktivlari tarkibida pul mablag'lari ulushining qisqarish tendensiyasi moliyaviy qiyinchiliklar paydo bo'lishining o'ziga xos barometri

hisoblanadi. Shuning uchun pul mablagʻlari va shoshilinch muddatli majburiyatlar (muddati joriy oyda tugaydigan) nisbatini har oyda tahlil qilish korxonalarda pul mablagʻlari ortiqchaligi (etishmasligi) haqida etarlicha toʻliq tasavvur berishi mumkin. Pul mablagʻlari etarliligini baholashdagi boshqa usul **aylanma davri davomiyligini** aniqlashdan iborat. Buning uchun quyidagi formula qoʻllaniladi:

Pul mablagʻlarining oʻrtacha qoldigʻi x Davr
davomiyligi

Aylanma davri = -----

Davr uchun aylanma

Davr davomiyligi quyidagilarni tashkil qiladi: 360 kun – koʻrsatkich qiymatini bir yil uchun hisoblaganda;

90 kun – chorak uchun hisoblaganda; 30 kun – oy uchun. Hisoblash uchun pul mablagʻlari schyotlari (5000 «Kassa», 5100 «Hisob schyoti», 5200 «Valyuta schyoti», 5500 «Banklardagi maxsus schyotlar» va b.) boʻyicha davr (koʻpincha oy) boshi hamda oxiri uchun qoldiqlar miqdori haqida ichki hisob maʼlumotlari jalb qilinadi. Buning uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$Qd_1 + Qd_2 + Qd_3 + \dots + Qd_n$$

$n \setminus 2$

Pul mablagʻlarining oʻrtacha qoldigʻi = -----
-----

n - 1

bu erda, Qd_n – n oy boshi uchun qoldiq;

n – davrdagi oylar miqdori.

Tahlil jarayonida butun davr uchun toʻliq hajmda pul mablagʻlari kirimini baholash zarur. Shuning uchun korxonada tushumi pul mablagʻlari schyotlarining debet aylanmasi boʻyicha manbalaridan qatʼiy nazar koʻrib chiqiladi. Pul mablagʻlari schyotlarining debet boʻyicha aylanmalari jami miqdori pul mablagʻlari kirimining umumiy miqdori hisoblanadi. Ushbu jami miqdordan ichki aylanma miqdorini, yaʼni xuddi shu schyotlarning kreditidan debetiga kirim qilingan mablagʻlar miqdorini (masalan,

limitdan ortiqcha pul mablag'lari qoldig'ini kassadan hisob raqamga o'tkazish yoki hisob raqamdan kassaga naqd pul olish) chiqarib tashlash zarur. Agar debet aylanmalarga ichki aylanmalar miqdori bo'yicha tuzatish kiritilmasa, bu ikki marta hisoblashga va yakuniy ko'rsatkich buzib ko'rsatilishiga olib keladi. Hisbot davri mobaynida pul mablag'lari aylanmasi tebranishini, hisob raqamiga pul tushgan vaqtdan to ularning chiqib ketish vaqtigacha muddatni ko'rsatuvchi quyidagi jadval tuziladi.

13.1-jadval

Korxonada pul mablag'lari aylanmasi davomiyligining oylar bo'yicha o'zgarishi

Oy	Pul mablag'lari qoldig'i, ming so'm	Oylik aylanma, ming so'm	Aylanma davri, kunlar
Yanvar	12734	140448	2,72
Fevral	13102	180302	2,18
Mart	8689	148100	1,76
va hokazo			

13.1-jadvaldan ko'rinadiki, yil davomida pul mablag'larining aylanma davri 1,76 dan 2,72 kungacha chegarada tebranadi. Boshqacha aytganda, hisob raqamiga pul tushgan vaqtdan to ularning chiqib ketish vaqtigacha o'rtacha ko'pi bilan ikki kun o'tgan. Bu korxonada mablag'lar etishmasligi yaqqol namoyon bo'layotganligidan darak beradi. Bu esa kreditorlik qarzi salmoqli bo'lgan holatda ancha xatarli vaziyat sanaladi. To'lovlar bo'yicha ixtiyoriy jiddiy kechikish korxonani moliyaviy barqaror holatdan chiqarib tashlashi mumkin. Endi esa pul mablag'lari kirimini ko'rib chiqamiz. Buning uchun «Pul oqimlari to'g'risida hisobot» nomli 4-hisobot shaklini faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari kirimi tarkibining nisbiy ko'rsatkichlarini hisoblash bilan to'ldirish talab qilinadi.

13.2-jadval

Pul mablag'lari kirimi tahlili

Ko'rsatkich nomi	Satr raqami	Summa, ming so'm	Jumladan			Nisbiy miqdorlar			
			Op. faol.	Inv. faol.	Mol. faol.	Jami	Op. faol.	Inv. faol.	Mol. faol.
A	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Yil boshi uchun pul	230	125610							

mablag'lari qoldig'i									
2. Kirim qilingan pul mablag'lari jami	220	7337875	7329909	4150	3816	100	100	100	100
Jumladan, Mahsulot sotishdan tushum	010	3206056	3206056			43,69	43,74		
Xodimlardan tushumlar	030	208	208			0,01	0,01		
Boshqa pul tushumlari	040	4123645	4123645			56,19	56,25		
Nomoddiy aktivlarni sotishdan tushumlar	070	4150		4150		0,06		100	
Olingan foizlar	110	941			941	0,01			24,66
Olingan dividendlar	120	2875			2875	0,04			75,34

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, pul kirimlarining umumiy miqdori 7337875 ming so'mni tashkil qilgan. Ularning 99,89 foizi (43,69+0,01+56,19) operatsion faoliyatga, atigi 0,11 foizi investitsion va moliyaviy faoliyatga to'g'ri keladi. Hisobot davri uchun kirim qilingan barcha pul mablag'lari miqdorida eng katta solishtirma og'irlikka boshqa pul tushumlari – 56,19% va ish, tovar va xizmatlarni sotishdan tushumlar – 43,69% ega bo'ldi.

13.4. Pul mablag'lari chiqimining tahlili

Pul mablag'lari chiqimi tahlilida quyidagi savollarga javob topish zarur:

- aktivlar aylanuvchanligi ko'rsatkichlarida pasayish kuzatilmaydimi;
- joriy aktivlar aylanuvchanligi sekinlashmaganmi;
- zahiralar va debitorlik qarzlarning mutlaq qiymati o'smayaptimi;
- qo'shimcha pul oqimlarini talab qiluvchi tovarlar sotish hajmida keskin ortish kuzatilmaganmi;
- sof foydani taqsimlash bo'yicha tavsiya qilingan me'yordan ko'p darajada aksiyadorlarga ortiqcha to'lovlar amalga oshirilmaganmi;

- davlatning byudjet tizimiga soliqlar va byudjetdan tashqari fondlarga badallar o'z vaqtida to'langanmi;
- mehnatga haq to'lash bo'yicha xodimlar oldida davomiy qarzdorlik yuzaga kelmaganmi.

Pul mablag'larini sarflash yo'nalishlari orasida quyidagilar asosiy ulushga ega bo'ladi: boshqa pul to'lovlari (85,41%); tovar va xizmatlar uchun yetkazib beruvchilar bilan hisoblashishlar (5,73%); xodimlar mehnatiga haq to'lash (4,8%); boshqa soliqlar (3,53%); qimmatli qog'ozlar bo'yicha dividendlar va foizlar to'lovi (0,53%). «Xodimlarga va ular nomidan pul to'lovlari» 020-modda bo'yicha ishchi-xodimlarga to'langan miqdor (mehnat haqi, mukofotlar shaklida), shuningdek, pensiya fondi, bandlik fondi, shaxsiy sug'urta fondlariga to'langan mablag'lar miqdori, byudjetga daromad solig'i bo'yicha to'lovlar, kasaba uyushmasiga ajratmalar, uy-joy fondiga alimentlar to'lovi, xodimlarga berilgan bank kreditlari uchun to'lovlar, xodimlarga xizmat ko'rsatuvchi korxonalariga to'lovlar, xodimlar bilan va ularning nomidan operatsiyalarga to'g'ri keluvchi hamda pul mablag'larini sarflash bilan bog'liq kassa va bankdagi hisobdan amalga oshirilgan pul mablag'larining boshqa sarflari aks ettiriladi.

Korxonada «Operatsion faoliyat bo'yicha boshqa pul tushumlari va to'lovlar» moddasi bo'yicha (040-modda) «Xarajatlar» grafasida to'langan miqdorni, «Kirimlar» grafasida esa – olingan pul mablag'lari va royaltidan ularning muqobillari, turli xarakterdagi mukofotlar, komissiya yig'implari va boshqa daromadlar, savdo va dilerlik maqsadlarida tuzilgan shartnomalar bo'yicha komissiyalar, konvertatsiya o'tkazish uchun bankka komissiyalar va boshqalarni ko'rsatadi.

Korxonaning faoliyat turlari bo'yicha sarf-xarajatlarni pul tushumlari bilan taqqoslash muhim ahamiyatga ega.

13.3-jadval

Pul mablag'lari chiqimining tahlili

Ko'rsatkichlar	Satr raqami	Summa, ming so'm	Jumladan				Nisbiy miqdorlar				
			Oper. faol.	Inv. faol.	Mol. faol.	Soliq-qa tortish	Ja-mi	Oper. faol.	Inv. faol.	Mol. faol.	Soliq-qa tortish
Pul mablag'lari yo'naltirildi - jami	220	7448845	7146138		39899	262808	100	100	100	100	100
Jumladan, Ish va xizmatlar to'loviga	010	1184	1184				0,02	0,02			
Sotib olingan tovarlar to'loviga	020	425355	425355				5,71	5,95			
Xodimlarga pul to'lovlari	030	357058	357058				4,8	5,00			
Boshqa pul to'lovlari	040	6362541	6362541				85,41	89,03			
Asosiy vositalar xaridi	060										
Nomoddiy aktivlar xaridi	070										
qisqa muddatli va uzoq muddatli investitsiyalar xaridi	080										
To'langan foizlar	110	37438			37438		0,50			93,83	
To'langan dividendlar	120	2461			2461		0,03			6,17	
xususiy aksiyalarni qayta sotib olish	140										
Kreditlar bo'yicha to'lovlar	150										
Daromad solig'i	190										
Boshqa soliqlar	200	262808				262808	3,53				100
Yil oxirida qolgan pul mablag'lari	240	14640									

13.4-jadvalga ko'ra, hisobot davri uchun pul mablag'lari qoldig'i 14640 ming so'mni tashkil qilgan va davr boshi uchun holat - 110970 ming so'mga nisbatan kamaygan. Ushbu o'zgarishga operatsion faoliyatdan pul mablag'lari oqimi (183771 ming so'm) va investitsion faoliyat (4150 ming so'm) ta'sir qilgan. Biroq moliyaviy faoliyat va soliqqa tortish bo'yicha 36083 ming va 262808 ming so'm miqdorda pul mablag'lari chiqimi sodir bo'lgan.

Korxonaning pul mablag'lari harakatidagi salbiy holat mablag'lar chiqimining kirimdan 10970 ming so'mga ortib ketishi hisoblanadi. Moliyaviy barqarorlik uchun aksincha bo'lishi lozim. Moliyaviy barqarorlikning zaruriy sharti sifatida operatsion faoliyat doirasida mablag'lar kirimi va chiqimidagi shunday nisbat gavdalanadiki, bunda investitsiyalarni amalga oshirish uchun etarli darajada moliyaviy resurslar ko'payishi ta'minlanishi lozim.

13.4-jadval

Faoliyat turlari bo'yicha pul mablag'lari harakati

Ko'rsatkichlar	Hisobot davrida tushum qilindi	Hisobot davrida foydalanildi	Davr uchun o'zgarishi
1. Davr boshi uchun pul mablag'lari qoldig'i	-	-	+125610
2. Operatsion faoliyat bo'yicha mablag'lar harakati	7329909	7146138	+183771
3. Investitsion faoliyat bo'yicha mablag'lar harakati	4150	-	+4150
4. Moliyaviy faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakati	3816	39899	-36083
5. Soliqqa tortish	-	262808	-262808
6. Pul mablag'larining jami sof o'zgarishi	-	-	-110970
7. Hisobot davri oxiri uchun pul mablag'lari qoldig'i	-	-	+14640

Analitik tadqiqotlar natijasida **pul mablag'lari defitsiti** sabablari borasida oldindan xulosalar chiqarish mumkin. Quyidagilar bunday sabablar sirasiga kiritilishi mumkin:

- sotish, aktivlar va o'z kapitalning past rentabelligi;
- pul mablag'larini ishlab chiqarish zahiralari va tugallanmagan ishlab chiqarishga keragidan ortiqcha jalb qilish; zahiralarga inflyatsiya ta'siri;
- mutanosib moliyalashtirish manbalari bilan ta'minlanmagan ulkan kapital sarf-xarajatlar; inflyatsiyaning kapital qo'yilmalarga ta'siri;
- soliq va yig'imlar uchun katta to'lovlar, aksiyadorlarga yuqori dividend miqdori;
- balans passivida qarz kapital ulushining yuqoriligi, shunga bog'liq ravishda kredit va qarzlardan foydalanish uchun foizlar bo'yicha katta to'lovlar;
- joriy aktivlar aylanuvchanligi koeffitsiyentining pasayishi, ya'ni korxonaga aylanmasiga qo'shimcha pul mablag'lari jalb qilinishi.

Umumiy pul oqimi nolga intilishi lozim, chunki faoliyatning bir turi bo'yicha manfiy saldo boshqa turi bo'yicha musbat saldo hisobiga kompensatsiyalanadi.

13.5. Pul mablag'lari harakatining tahlili (bilvosita usul)

Pul mablag'lari oqimini bilvosita usul bilan o'rganish uchun alohida analitik hisobot tayyorlash zarur. Uni ishlab chiqishda quyidagilar boshlang'ich ma'lumotlar hisoblanadi: Buxgalteriya balansi (1-shakl); Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (2-shakl); balansga ilovalar; Bosh daftar; jurnal-orderlar va boshqalar. Pul mablag'lari harakatini bevosita usulda tahlil qilishning asosiy kamchiligi (ikkinchi savolni ko'rib chiqishda qayd qilingani kabi) shundaki, u olingan moliyaviy natijalar va tashkilot hisobidagi pul mablag'lari o'zgarishining o'zaro aloqasini oydinlashtirmaydi. Pul mablag'lari kirimi miqdori olingan foyda miqdoridan jiddiy suratda farqlanadi. «Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot» nomli 2-shaklga ko'ra, tahlil qilinayotgan korxonada 112,6 mln. so'mlik sof foyda olgan. Ayni vaqtda pul mablag'lari tahlil qilinayotgan davrda 110970 ming so'm qisqargan (11.4-jadvalga qarang) va buning bir nechta sababi bor:

1. 2-shaklda aks ettiriladigan foyda (zarar) buxgalteriya hisobi tamoyillariga mutanosiblikda shakllanadi, unga muvofiq xarajat va daromadlar ular hisoblangan hisobot davrida qayd qilinadi (pul mablag'larining real harakatidan qat'iy nazar:

- kelgusi davr xarajatlari mavjudligi;
- kechiktirilgan, ya'ni hisoblangan to'lovlar mavjudligi, ular mahsulot tannarxini oshiradi, pul mablag'lari real chiqimi esa kuzatilmaydi;
- joriy va kapital xarajatlar.

Joriy xarajatlar bevosita tannarxga aloqador, kapital xarajatlar esa uzoq vaqt davomida qaytariladi, lekin pul mablag'larining sezilarli chiqimi aynan ular bilan birgalikda sodir bo'ladi.

2. Nafaqat foyda, balki qarz mablag'lar ham pul mablag'larini oshirish manbai bo'lishi mumkin.

3. Uzoq muddatli xarakterdagi aktivlarni sotib olish foydada aks ettirilmaydi, ularni sotish esa moliyaviy natijani o'zgartiradi.

4. Moliyaviy natija miqdoriga pul mablag'lari harakati bilan bog'liq xarajatlar (amortizatsiya) ham ta'sir ko'rsatadi.

5. O'z aylanma kapital tarkibidagi o'zgarishlar. Joriy aktivlar qoldiqlarining ortishi pul mablag'larining qo'shimcha chiqimiga, qisqarishi esa kiringa olib keladi. TMQ zahiralari to'plovchi tashkilotlar faoliyatida pul mablag'lari chiqib ketishi muqarrar ravishda kuzatiladi. Bu zahiralari ishlab chiqarishga qo'yilmagunga qadar (sotilmaguncha) davom etadi, bunda moliyaviy natija miqdori o'zgarmaydi.

6. Kreditorlik qarzi mavjudligi tashkilotga hali puli to'lanmagan zahiralardan foydalanishga imkon beradi.

Tashkilot rahbariyatini pul mablag'lari mavjudligi va harakati haqida axborotlar bilan ta'minlash buxgalterning vazifalaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, undan foyda miqdori hamda pul mablag'lari o'zgarishlaridagi tafovut sabablarini izohlash ham talab qilinadi. Pul mablag'lari harakatini bilvosita usulda tahlil qilish shu maqsadda olib boriladi.

Bilvosita usulda moliyaviy natija davr uchun pul mablag'lari o'zgarishlari miqdorida qator tuzatishlar kiritish yordamida hosil qilinadi. Birinchi bosqichda moliyaviy natija va o'z aylanma kapital o'rtasidagi mutanosiblik aniqlanadi. Buning uchun eskirishni hisoblash operatsiyalari va uzoq muddatli aktivlar obyektlarini hisobdan chiqarish bilan bog'liq operatsiyalarning moliyaviy natijaga ta'siri bartaraf etiladi.

Amortizatsiya ajratmalari uchun eskirishni hisoblash mahsulot tannarxiga kiritiladi. Buning natijasida foyda kamayishi pul mablag'lari qisqarishiga olib kelmaganligi uchun pul mablag'lari real miqdorini aniqlash uchun hisoblangan eskirish miqdori taqsimlanmagan foydaga qo'shilishi lozim.

Asosiy vositalar va boshqa aylanmadan tashqari aktivlarni hisobdan chiqarish ularning qoldiq qiymati miqdorida zararni yuzaga keltiradi. Bu hisobda qayd qilinadi, keyin esa moliyaviy natija kamayishi evaziga hisobdan chiqariladi. Ushbu operatsiya pul mablag'lari miqdoriga ta'sir ko'rsatmaydi, chunki mablag'lar chiqimi sezilarli darajada avval – mazkur aktivlarni xarid qilish vaqtida sodir bo'lgan. O'z navbatida, amortizatsiya qilinmagan qiymat hajmidagi zarar miqdori foyda miqdoriga qo'shilishi lozim.

Tuzatishning ikkinchi bosqichida o'z aylanma kapitali va pul mablag'lari o'zgarishlaridagi mutanosiblik aniqlanadi.

Bunday tuzatish operatsiyalari jami joriy, investitsion va moliyaviy faoliyat bo'yicha olib boriladi. Ushbu jarayon ancha mehnat talab qiladi, lekin tuzatish jadvallari ma'lumotlarida tashkilot rahbarlari va investorlar uchun qimmatli boshqaruv axborotlari mavjud bo'ladi. Uning yordamida tashkilot rahbariyati joriy to'lov qobiliyatini nazorat qilishi, qo'shimcha investitsiyalar imkoniyatini baholashi mumkin.

Bilvosita usulda pul mablag'lari oqimini hisoblash tartibi 11.5-jadvalda keltirilgan.

Bilvosita usulda pul mablag'lari oqimini tahlil qilish natijalariga ko'ra quyidagi savollarga javob olish mumkin:

1. Pul mablag'lari qanday hajmda va qaysi manbalardan olingan hamda ularni sarflashning asosiy yo'nalishlari qanday;
2. Joriy faoliyat natijasida korxonada tushumlarning to'lovlardan ortishini ta'minlashga qobilmi (naqd pul zahirasi);
3. Debitorlardan tushumlar hisobiga korxonada qisqa muddatli majburiyatlarini qaytara oladimi;
4. Korxonada tomonidan olingan sof foyda uning pul mablag'lariga joriy ehtiyojlarini qondirish uchun etarli;

13.5-jadval

Bilvosita usulda pul mablag'lari oqimini hisoblash tartibi

Ko'rsatkichlar	(+) belgisi pul mablag'lari ortishi; (-) belgisi ularning kamayishi	Axborot manbalari
1	2	3
1. Operatsion faoliyatdan pul mablag'lari		
1.1 Sof foyda	+	2-shakl
1.2 Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha hisoblangan eskirish	+	1-shakl, Bosh daftar
1.3 Zahiralarda qoldig'i ortishi	-	1-shakl,
1.4 Xarid qilingan qimmatliklar bo'yicha QQS ortishi	-	--/--/--/--/--/- -
1.5 Debitorlardan tushumlar kamayishi	-	--/--/--/--/--/- -
1.6 «Boshqa joriy aktivlar» moddasi bo'yicha	-	--/--/--/--/--/-

qoldiqlar o'sishi		-
1.7 Kreditorlik qarzi ortishi	+	1 -shakl
1.8 Daromadlarni to'lash bo'yicha ishtirokchilarga qarzdorlik ortishi	+	--/--/--/--/- -
1.9 Kelgusi davr daromadlari ortishi	+	--/--/--/--/- -
1.10 Pirovard xarajatlar zahirasi o'sishi	+	--/--/--/--/- -
1.11 Boshqa qisqa muddatli majburiyatlar o'sishi	+	--/--/--/--/- -
1.12 Operatsion faoliyat bo'yicha jami pul oqimlari		Hisob-kitob
2. Investitsion faoliyat		
2.1 Nomoddiy aktivlar o'sishi	-	1 -shakl
2.2 Asosiy vositalar xarid qilish	-	3 -shakl
2.3 Tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi o'sishi	-	--/--/--/--/- -
2.4 Moddiy qimmatliklarga daromadli qo'yilmalar o'sishi	-	--/--/--/--/- -
2.5 Boshqa aylanmadan tashqari aktivlar o'sishi	-	--/--/--/--/- -
2.6 Investitsion faoliyat bo'yicha jami pul oqimlari		Hisob-kitob
3. Moliyaviy faoliyat		
3.1 Moliyaviy qo'yilmalar o'sishi	-	1 -shakl
3.2 Uzoq muddatli majburiyatlar (kreditlar va qarzlar) o'sishi	+	1 -shakl
3.3 Qisqa muddatli kreditlar va qarzlar ortishi	+	--/--/--/--/- -
3.4 Banklarga qisqa muddatli kreditlar bo'yicha qarzdorlik ortishi	+	--/--/--/--/- -
3.5 Moliyaviy faoliyat bo'yicha jami pul oqimlari		Hisob-kitob
4. Faoliyatning barcha turlaridan pul mablag'laridagi jami o'zgarishlar (p 1.12+p 2.6+p 3.5)		--/--/--/--/- -
5. Hisobot davri boshi uchun pul mablag'lari qoldig'i		1 -shakl
6. Hisobot davri oxiri uchun pul mablag'lari qoldig'i (p 4 +p 5)		Hisob-kitob

5. Investitsion faoliyatni amalga oshirish uchun o'z mablag'lari (sof foyda va amortizatsion ajratmalar) etarlimi;

6. Olingan sof foyda va pul mablag'lari hajmi miqdorlari o'rtasidagi farq nima bilan izohlanadi.

13.6. Valyuta mablag'laridan foydalanish tahlili

Mamlakat hududidagi va chet eldagi banklarning chet el valyuta hisoblarida pul mablag'lari mavjudligi va harakati haqida axborotlarni umumlashtirish quyidagi hisoblarda amalga oshiriladi:

5210 «Mamlakat ichidagi valyuta hisoblari»;

5220 «Chet eldagi valyuta hisoblari».

Valyuta hisoblari bo'yicha operatsiyalarni amalga oshirish va rasmiylashtirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining me'yoriy hujjatlari asosida tartibga solinadi. Valyuta hisoblari bo'yicha operatsiyalar bank ko'chirmalari va ularga ilova qilingan pul-hisob-kitob hujjatlari asosida buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Valyuta mablag'larini tahlil qilishda manba sifatida "Chet el valyutasidagi pul mablag'lari harakati haqida ma'lumotnoma" xizmat qilib, unda quyidagi ko'rsatkichlar mavjud bo'ladi:

1. Yil boshi uchun qoldiq	- 52700
2. Valyuta mablag'lari tushumi – jami	- 2041500
jumladan:	
2.1. Sotishdan tushumlar	- 500800
2.2. Konvertatsiyalangan	- 1200450
2.3. Moliyaviy faoliyat bo'yicha	-
2.4. Boshqa manbalari	- 340250
3. Sarflandi -jami	- 1974710
3.1. Yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lovlar	- 975300
3.2. Moliyaviy faoliyat bo'yicha to'lovlar	- 354260
3.3 Boshqa maqsadlarga	- 645150
4. Yil oxiri uchun qoldiq	- 119490.

Pul mablag'lari manbalari tarkibida konvertatsiya eng katta solishtirma og'irlikka ega – 58%, xarajatlar qismida esa yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lovlar – 49%. Pul mablag'larining sof kirimi – 66790 AQSh dollari (2041500 – 1974710). Valyuta operatsiyalari samaradorligi tahlili "valyutaviy o'zini moliyalashtirish" va "valyutaviy o'zini qoplash" tushunchalari

bilan bog'langan. Valyutaviy o'zini moliyalashtirish mohiyati shunda ifodalanadiki, korxonada valyutaga tovar (ish, xizmat) larni sotishdan valyutadagi foyda va boshqa operatsiyalardan valyuta daromadlari hisobiga, shuningdek, valyutaga sotib olingan asosiy vositalarga amortizatsiya ajratmalari hisobiga joriy va investitsion sarf-xarajatlarini qoplaydi. Valyutaviy o'zini moliyalashtirish valyuta mablag'larining o'z manbalari miqdorining ularni sarflashdan yuqori bo'lishi tamoyilidan kelib chiqadi. Shuning uchun valyutaviy o'zini moliyalashtirish tamoyili valyutaviy o'zini qoplash tushunchasi bilan to'ldiriladi. Valyutaviy o'zini qoplash shuni anglatadiki, korxonada valyuta mablag'lari hisobiga valyutada ifodalanuvchi barcha ishlab chiqarish xarajatlarini qoplaydi. Amaliyotda ushbu tamoyilga rioya qilish korxonada bir vaqtning o'zida barcha valyuta mablag'larini sarflamay, balki ularni pirovard to'lovlar uchun to'plashini anglatadi.

Valyuta mablag'lari harakati balansi quyidagi ko'rinishga ega:

$$Q_{db} + VT - VS - Q_{do},$$

Bu erda,

Q_{db} – davr boshi uchun valyuta mablag'lari qoldig'i;

VT – hisob-kitob davrida valyuta mablag'lari tushumi;

VS – hisob-kitob davrida valyuta mablag'lari sarfi;

Q_{do} – hisob-kitob davri oxirida valyuta mablag'lari qoldig'i.

Valyutaviy o'zini moliyalashtirishni baholash quyidagi formula bo'yicha aniqlanuvchi maxsus moliyaviy koeffitsiyent yordamida amalga oshiriladi:

$$K_{vo'm} = \frac{F + A}{K + V}$$

Bu erda,

$K_{vo'm}$ - valyutaviy o'zini moliyalashtirish koeffitsiyenti;

F – valyutadagi ishlab chiqarishni moliyalashtirishga yo'naltirilgan foyda;

A – valyutaga xarid qilingan asosiy vositalar qiymatiga amortizatsiya ajratmalari;

K – valyuta krediti;

V – banklardan yoki valyuta birjasidan sotib olingan valyuta.

Ushbu koeffitsiyentning miqdori qancha yuqori bo'lsa, valyutaviy o'zini moliyalashtirish darajasi ham shuncha yuqori

bo'ladi. Valyutaviy o'zini qoplash koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_{vo'q} = Q_{db} + \frac{T}{VS}$$

Bu erda,

$K_{vo'q}$ – valyutaviy o'zini qoplash koeffitsiyenti;

Q_{db} – hisob-kitob davrining boshi uchun valyuta mablag'lari qoldig'i;

T - hisob-kitob davrida valyuta mablag'lari tushumi;

VS – hisob-kitob davrida valyuta mablag'lari sarfi (kvartal, yil).

Valyutaviy o'zini qoplash koeffitsiyenti korxonada tasarrufida mavjud valyuta miqdori valyutani sarflash hajmidan necha marta ziyodligini ko'rsatadi. $K_{vo'q} > 1$ valyutaviy o'zini qoplash shartiga rioya qilinayotganidan darak beradi. $K_{vo'q} < 1$ korxonada tomonidan ushbu shartga amal qilinmayotganligini aks ettiradi.

13.7. Pul mablag'lari taqchilligi (ortiqchaligi)ni tartibga solish

Pul mablag'lari taqchilligi ko'plab korxonalarining to'lov qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, to'lovsizlik inqirozini vujudga keltiradi. Pul mablag'lari taqchilligining asosiy oqibatlari quyidagilardan iborat:

- xodimlar mehnatiga haq to'lashda kechikishlar;
- yetkazib beruvchilar va davlat byudjet tizimi oldida kreditorlik qarzi o'sishi;
- ssuda qarzdorligining umumiy hajmida bank kreditlari bo'yicha muddati o'tgan qarzdorlik ulushining ortishi;
- aktivlar likvidligi pasayishi;
- material va energetik resurslar bilan ta'minlashdagi uzilishlar tufayli ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi ortishi.

Ixtiyoriy korxonaning byudjet taqchilligini tugatish haqidagi masalani hal qilishda e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan birinchi jihat – bu debitorlik va kreditorlik qarzini boshqarishni yaxshilashdir. Naqd pul inkassatsiyasi – sotilgan mahsulotlar uchun pul mablag'lari olish jarayoni hisoblanadi.

Inkassatsiya koeffitsiyenti (K_{ink}) muayyan davr uchun sotishdan qachon va qancha miqdorda pul mablag'lari tushumi kutilayotganligini aniqlashga imkon beradi.

$$K_{ink} = \frac{n \text{ oraliqda } Dq \text{ o'zgarishi}}{t \text{ oydagi sotishlar}},$$

Bu erda: Dq – debitorlik qarzi;

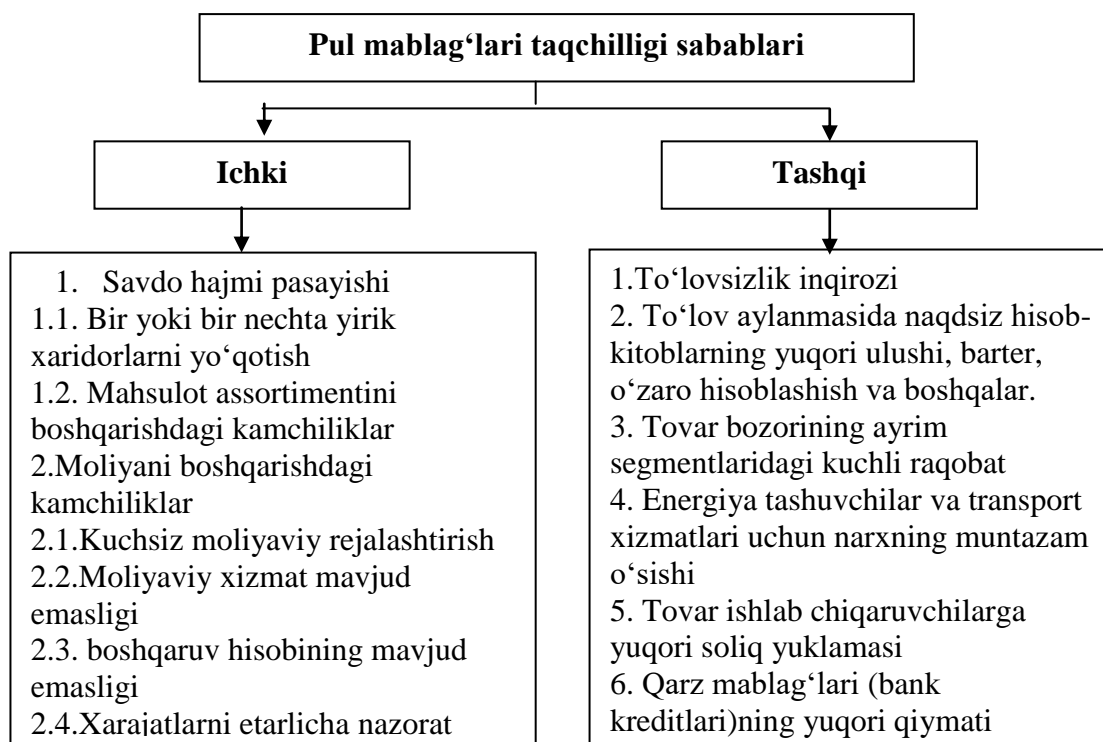
n – mahsulot jo'natishning birinchi oyi;

t – 1, 2, 3 va keyingi oylar.

Kreditorlik qarzini boshqarish uning aylanuvchanligini oshirishga yo'naltirilgan (qaytarish muddatini qisqartirish). Aksariyat korxonalar hozirda kuchli naqd pul (likvid mablag'lar) etishmovchiligini boshidan kechirmoqda. Ushbu etishmovchilikning ilk alomatlari quyidagilar hisoblanadi:

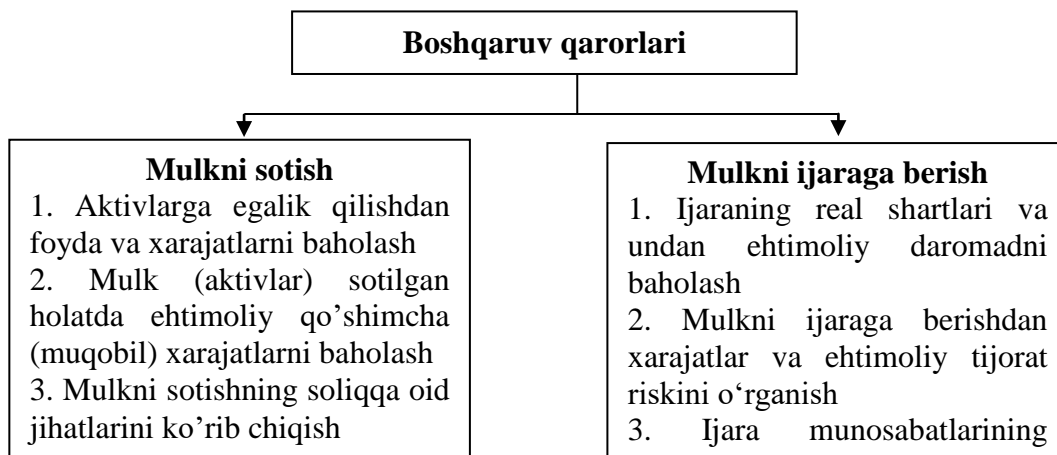
1. Sof aylanma kapitalning manfiy qiymati (joriy aktivlar < qisqa muddatli majburiyatlar);

2. Manfiy pul oqimi (davr uchun pul mablag'lari kirimi chiqimiga nisbatan kam).

13.5-chizma. Pul mablag'lari etishmovchiligining eng muhim sabablari

Korxonaning pul oqimlari (pul mablagʻlari kirimi yoki chiqimi) ga bevosita taʼsir qiluvchi mulkni sotish yoki uni ijaraga berishdan iborat qarorlar variantlarini koʻrib chiqamiz. Ushbu qarorlar mazmuni 13.6-chizmada keltirilgan.

13.6-chizma. Mulkni sotish yoki uni ijaraga berish holatida boshqaruv qarorlari mazmuni

Shuni ham nazarda tutish kerakki, mulkni sotish pul mablagʻlarining bir martalik oqimini, ijara esa muayyan muddat davomida muntazam oqimini taʼminlaydi.

Avvalo, naqd pulning potentsial oqimini qanday aktivlar keltirishga qodir ekanligini aniqlash zarur. Buning uchun korxonada tasarrufidagi mulkni inventarizatsiyadan oʻtkazish maqsadga muvofiq. Bu mulkning real bozor qiymatini aniqlash uchun, vaqtinchalik yoki butunlay uzoqlashtirish haqida toʻgʻri qaror qabul qilish uchun zarur sanaladi. Mulkni baholash daromad, xarajat yoki bozor (qiyosiy) yondashuv asosida amalga oshiriladi. Inventarizatsiya natijalari ishlab chiqarishning moddiy-texnik bazasini aniqlashga imkon bergani holda foydalanilmayotgan asosiy vositalar (jumladan ortiqcha uskunalar zahirasi) ni sotish imkoniyatini ham belgilab beradi. Aktivlarni uzoqlashtirish usuli haqida qaror qabul qilishda xarajatlarning quyidagi turlarini va ularga bogʻliq pul oqimlarini eʼtiborga olish maqsadga muvofiq:

1) ixtiyoriy holatda ham bartaraf etiladigan xarajatlar (masalan, mashinalar, uskunalar va transport vositalarining xizmat koʻrsatish qiymati);

2) ixtiyoriy holatda ham qoladigan xarajatlar (xodimlar mehnatiga haq to'lash);

3) mulkni tasarruf etish bo'yicha aniq harakatlar bilan bog'liq xarajatlar (masalan, ijaraga berilayotgan aktivlar sug'urtasi bo'yicha).

Nazorat savollari

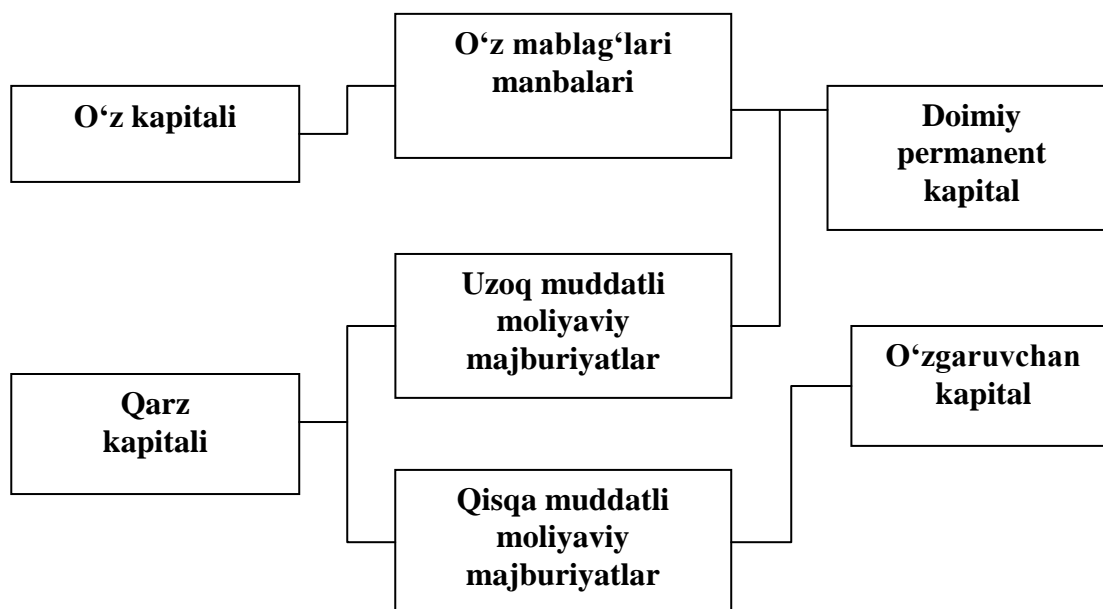
1. Korxonada naqd pul harakatini tavsiflang.
2. Asosiy belgilari bo'yicha tashkilotlarning pul oqimlarini tasniflang.
3. Pul mablag'lari kiritimini ayting.
4. Pul mablag'lari chiqimini ayting.
5. Pul mablag'lari kiritimi tahlili qanday amalga oshiriladi?
6. Pul mablag'lari chiqimini tahlil qilish metodikasini aytib bering.
7. Bilvosita usulda pul mablag'lari harakati tahlili qanday olib boriladi?
8. Pul mablag'lari taqchilligining asosiy oqibatlarini nimalarda namoyon bo'ladi?

XIV bob. XO'JALIK SUB'EKTLARI XUSUSIY KAPITALINI TAHLILI

14.1. Xususiy kapital tahlili mazmuni va vazifalari

Jami bo'naklangan (kiritilgan) kapital shakllanish manbalariga bog'liq ravishda ikki tarkibiy qism bilan ifodalanishi mumkin: o'z va qarz mablag'lari.

Xususiy kapital (mablag'lar) xo'jalik sub'yektining aktivlari va majburiyatlari o'rtasidagi farqni o'zida aks ettiradi. Balans passivi tarkibini tahlil qilish ushbu manbalarning turlari, tarkibi va o'ziga xosliklarini belgilashga imkon beradi.

14.1-chizma. Balans passivi tarkibi

Mulkdorlarning yoki ustav kapitali ko'rinishidagi ishtirokchilarning mablag'lari, taqsimlanmagan foyda va o'z mablag'lari fondlari; qarz mablag'lar, bank va boshqa investorlardan olingan ssuda va qarzar; vaqtinchalik jalb qilingan mablag'lar – kreditorlar resurslari o'z mablag'larini shakllantirish manbalari hisoblanadi.

Foydalanish muddatiga ko'ra kapital *uzoq muddatli (permanent)* va *qisqa muddatli* bo'ladi.

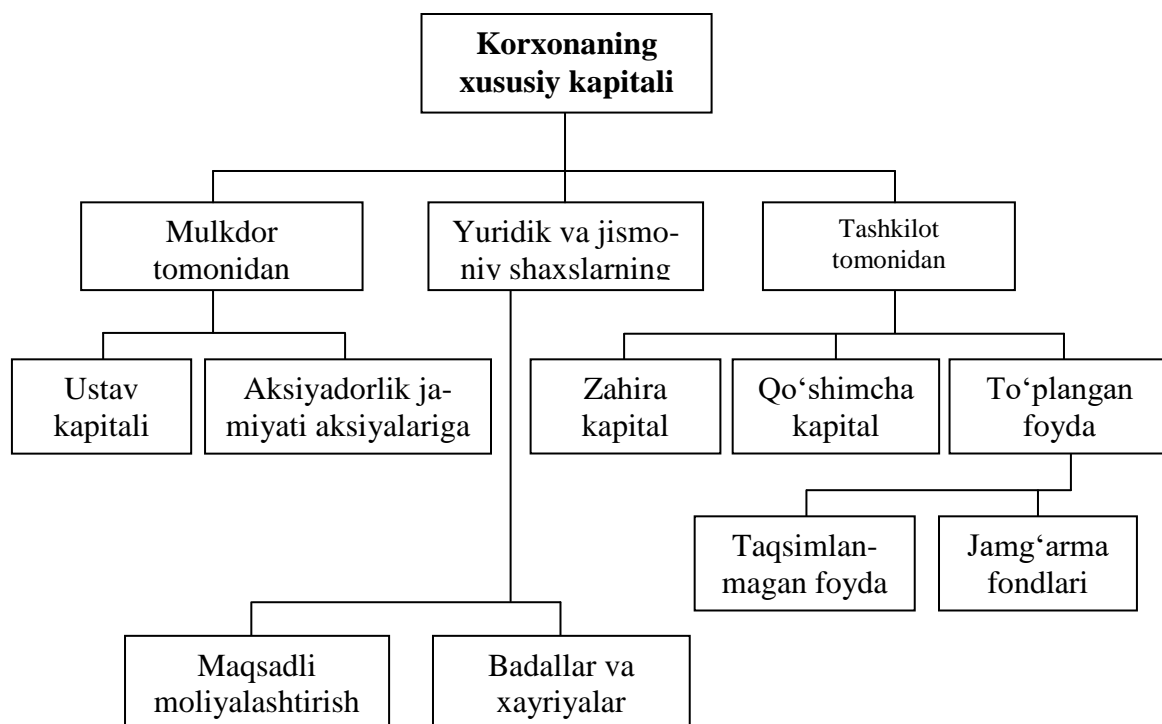
Mablag'larning manbalari tarkibi, uning ijobiy yoki salbiy dinamikasi sabablari har bir tashkilotda turlicha bo'lishi mumkin. Ularni tahlil qilish tashkilotning moliyaviy holatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususiy kapital tahlilini o'tkazishda hal qilinishi lozim bo'lgan asosiy vazifalar sirasiga quyidagilar kiritiladi:

- o'z mablag'larini shakllantirish manbalarini aniqlash va tashkilotning moliyaviy holatiga dinamikasi ta'sirini baholash;
- xususiy kapitaldan foydalanish samaradorligiga baho berish;
- xususiy kapital tarkibi va tarkibini o'rganish;
- xususiy kapitalning o'zgarishi sabablarini o'rganish;
- xususiy kapitalni to'ldirish zahiralari belgilash.

O'z mablag'larining shakllanish manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- ustav kapitali – ishtirokchilarning aksiyalari va ulushli badallarini sotishdan olingan mablag'lar;
- korxonadan to'plangan zahiralari;
- yuridik va jismoniy shaxslarning boshqa badallari

- (maqsadli moliyalashtirish xayriya, xayriya badallari va boshqalar).

14.2-chizma. Korxonaning xususiy kapitali tarkibi

14.2. Xususiy kapitalning o'zgarish sabablari tahlili

Ustav kapitali tashkilotning ustav faoliyatini ta'minlash uchun mulkdorlar tomonidan taqdim etilgan mablag'lar miqdorini o'zida aks ettiradi:

- davlat tashkiloti uchun – to'liq xo'jalik yuritish huquqi bilan tashkilotga davlat tomonidan birlashtirilgan mulkning qiymat bahosi;
- mas'uliyati cheklangan jamiyat uchun – mulkdorlarning ulushlari miqdori;
- aksiyadorlik jamiyati uchun – barcha turdagi aksiyalarning umumiy nominal qiymati;
- ishlab chiqarish kooperativi uchun – faoliyat yuritish uchun ishtirokchilar tomonidan taqdim etilgan mulkning qiymat bahosi;
- ijara tashkilot uchun – uning mulkdorlari ulushlari miqdori;
- mustaqil balans ajratilgan boshqa shakldagi tashkilotlar uchun – to'liq xo'jalik yuritish huquqi bilan tashkilotga uning mulkdorlari tomonidan birlashtirilgan mulkning qiymat bahosi.

Tashkilotni tashkil qilishda uning ustav kapitaliga ulushlar sifatida pul mablag'lari, moddiy aktivlar namoyon bo'ladi. Ustav kapitali mablag'larni birlamchi investitsiyalashda shakllanadi. Uning miqdori tashkilotni ro'yxatga olishda e'lon qilinadi, ustav kapitali miqdoriga ixtiyoriy tuzatish kiritishga (qo'shimcha aksiyalar emissiyasi, aksiyalarning nominal qiymatini pasaytirish, qo'shimcha ulush kiritish, yangi ishtirokchini qabul qilish, foydaning bir qismini qo'shib olish va boshqalar) esa amaldagi qonunchilik va ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda, moliya organlaridan majburiy ro'yxatga o'tgan holda yo'l qo'yiladi.

Ustav kapitalini shakllantirish mablag'larning qo'shimcha manbasi –emissiya daromadi yuzaga kelishi bilan birga kuzatilishi mumkin. Aksiyalarni birlamchi emissiya qilish jarayonida ular

nominaldan yuqori narxda sotilgan holatda ushbu manba vujudga keladi. Ushbu summa olinganda ular qo'shimcha kapital hisobiga yoziladi.

Jamiyat faoliyat yuritishi jarayonida ustav kapitali o'zgarishi mumkin. Foydaning o'sishi yoki ta'sischilarning qo'shimcha ulushlari hisobida u ortishi, foyda kamayganda esa – qisqarishi mumkin. Ustav kapitalini o'zgaritirish faqatgina ko'pchilikning oddiy ovozi bilan umumiy yig'in qarori asosida amalga oshiriladi va qayta ro'yxatdan o'tkazishni talab qiladi. Ustav kapitalining ortishi boshlang'ich e'lon qilingan miqdori to'liq to'langandan so'nggina amalga oshirilishi mumkin. Bunda agar aksiyadorlik jamiyati moliya yili yakuni bo'yicha zararga ega bo'lsa, u holda navbatdagi emissiya hisobiga mablag'larni jalb qila olmaydi.

Aksiyadorlik jamiyati ustav kapitalini yangi aksiyalar chiqarish yo'li bilan oshirishi mumkin. Umumiy yig'in tomonidan oldingi emissiya natijalari, oldinroq chiqarilgan aksiyalarning haqiqatda sotilishi va sotilmaganlari qaytarilishini taqozo etuvchi ustav kapitaliga o'zgartirishlar kiritilishi tasdiqlangandan keyingina qo'shimcha aksiyalar chiqarish mumkin. Qo'shimcha aksiyalar chiqarilganda aksiyadorlar ularni sotib olishda imtiyozli huquqqa ega bo'ladi.

Ustav kapitali aksiyalarning nominal qiymatini o'zgartirish (denominatsiya) yo'li bilan ham oshirilishi mumkin. Bu holatda aksiyadorlik jamiyati tomonidan chiqarilgan aksiyalar seriyalari va barcha toifalari, shuningdek, ustav kapitalini oshirish haqida qaror qabul qilingunga qadar chiqarilgan opsiyonlar va konvertirlanadigan obligatsiyalar bo'yicha majburiyatlar ham teng nisbatda o'zgartiriladi.

Bundan tashqari, ustav kapitalini oshirish quyidagi hollarda sodir bo'lishi mumkin: konvertirlanadigan obligatsiyalarni aksiyalarga ayirboshlash natijasida; sho'ba jamiyatlarda bo'lgan, shuningdek, zahira fondagi aksiyalarni qaytarish natijasida; qo'shimcha aksiyalar chiqarish yo'li bilan yoki chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini oshirish yordamida asosiy vositalarni qayta baholash oqibatida.

Aksiyadorlik jamiyati ustav kapitalining kamayishi aksiyalarning nominal qiymati pasayishi yoki ularning bir qismini

qaytarish natijasida sodir bo'ladi. Bunda faqatgina aksiyadorlik jamiyati balansida bo'lgan, jumladan shu maqsadda aksiyadorlardan sotib olingan aksiyalar qaytarilishi mumkin.

Ustav kapitali xususiy aksiyalarni pul to'lab qaytarib olish, shuningdek, aksiyadorlarni chetlatish va ularga badallarni qaytarish yordamida, obuna miqdorini aksiyalarning haqiqatda to'langan qiymatigacha qisqartirish yo'li bilan kamaytirilishi mumkin. Aksiyalar sho'ba jamiyatlarga o'tkazilganda, shuningdek, aksiyalarning bir qismi zahira fondga yo'naltirilganda ham ustav kapitali kamayadi.

Foyda – **zahira kapitali** (fondi) ni shakllantirishning asosiy manbai bo'lib, ko'zda tutilmagan yo'qotish va ehtimoliy zararlarni qoplash uchun mo'ljallangan, ya'ni bu fond o'z tabiatiga ko'ra sug'urta hisoblanadi. Zahira fondini shakllantirish tartibi shu turdagi korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar, shuningdek, uning ta'sis hujjatlari asosida belgilanadi.

Tashkilotning mablag'lar manbai sifatida **qo'shimcha kapital**, odatda, asosiy vositalar va boshqa moddiy qimmatliklarni qayta baholash natijasida hosil bo'ladi. Undan iste'mol maqsadlarida foydalanish me'yoriy hujjatlarga ko'ra taqiqlanadi.

Investitsiyalangan kapital oddiy va imtiyozli aksiyalarning nominal qiymati, shuningdek, qo'shimcha to'langan kapital (aksiyalarning nominaldan yuqori qiymati) ni o'z ichiga oladi. Bunga odatda beg'araz olingan qimmatliklar ham kiritiladi.

To'plangan kapital sof foyda taqsimlanishi natijasida yuzaga keluvchilar sifatida namoyon bo'ladi (zahira kapital, jamg'arma fondi, taqsimlanmagan foyda, boshqa o'xshash moddalar).

Moliyaviy tahlil uchun xususiy kapital miqdorini asoslash jiddiy masala hisoblanadi, chunki uni aniqlash borasida turli yondashuvlar kapital rentabelligi va tarkibini turlicha baholashga, o'z navbatida, korxonaning moliyaviy holati turlicha talqin qilinishiga olib keladi.

Bo'naklangan kapitalning ikkinchi qismi – qarz mablag'larining farqli xususiyati shundaki, korxonalar ularni pul mablag'larini kelgusida qaytarish yoki berilgan mulk qiymatini to'lash va odatda, berilgan mulkdan vaqtincha foydalanganlik

uchun foizlar to'lash sharti bilan boshqa tashkilotlardan yoki tashqi jismoniy shaxslardan oladi.

14.3. Xususiy kapital tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Xususiy kapital jalb qilish soddaligi, yanada barqaror moliyaviy holatni va bankrotlik riski pasayishini ta'minlashi bilan tavsiflanadi. Unga zarurat korxonaning o'zini-o'zi moliyalashtirish talablari bilan shartlangan. U mustaqillik va qaram bo'lmaslik asosi sanaladi. Xususiy kapitalga xos xususiyat shundan iboratki, u uzoq muddatga investitsiya qilinadi va eng katta riskka ega bo'ladi. Kapitalning umumiy miqdorida uning ulushi qancha ko'p bo'lsa va qarz mablag'lari ulushi qancha kam bo'lsa, kreditorlarni zararlardan himoyalash ham shuncha mustahkam yo'lga qo'yilgan, o'z navbatida, yo'qotish riski juda kam.

Biroq xususiy kapital miqdoran chegaralangan. Bundan tashqari, korxonada faoliyatini mablag'larning faqatgina o'z manbalari hisobiga moliyalashtirish uning uchun har doim ham foydali bo'lmaydi. Buni ishlab chiqarish mavsumiy tusga ega bo'lgan hollarda ayniqsa yaqqol kuzatish mumkin. Bunda ayrim davrlarda bankdagi hisobda ulkan mablag'lar to'planib qoladi, boshqa davrlarda esa ular etishmaydi. Shuni ham nazarda tutish joizki, agar moliyaviy resurslar narxi yuqori bo'lmasa, korxonada esa kiritilgan kapitaldan kredit resurslar uchun to'lanadiganga nisbatan yuqoriroq darajada qaytimni ta'minlay olsa, u holda qarz mablag' jalb qilarkan, o'z bozor pozitsiyasini kuchaytirishi va o'z (aksiyadorlik) kapitali rentabelligini oshirishi mumkin.

Moliyaviy manbalar tarkibi va tarkibi tahlili ularning dinamikasi va ichki tarkibini baholashdan boshlanadi. Bunda uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlar hamda qarzlari, kreditorlik qarzi, jumladan buyurtmachi va xaridorlardan olingan bo'naklar, dividendlar bo'yicha to'lovlar, boshqa qisqa muddatli passivlar kabi passivlar ko'rib chiqilgan holda qarz mablag'lar manbalari harakatini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi. Muddatida qaytarilmagan bank kreditlari va qarzlari ulushi va hajmining o'zgarish tendensiyalari aniqlanadi. Ularning mutlaq miqdori va

ulushi ortishi tashkilotda jiddiy moliyaviy qiyinchiliklar mavjudligidan darak beradi. Keyin esa balans aktivi va passivining tuzilmaviy dinamikasi vektorlarini taqqoslash, o'z va qarz manbalar nisbatiga, o'z navbatida, tashkilotning moliyaviy barqarorligiga ta'sir qiluvchi omillarni baholash amalga oshiriladi. Korxonada faoliyatining tashqi va ichki shart-sharoitlari bilan shartlangan eng muhim omillar qatoriga, odatda, quyidagilar kiritiladi:

- kredit uchun foiz stavkalari va dividendlar stavkalari miqdorlari farqi. Agar kredit uchun foiz stavkalari dividend stavkalaridan kam bo'lsa, u holda qarz mablag'lar ulushini oshirish talab qilinadi. O'z mablag'lari ulushini dividend stavkasi kredit uchun foiz stavkasidan ortiq bo'lganda oshirish maqsadga muvofiq;

- Korxonada faoliyati torayishi yoki kengayishi, shunga bog'liq ravishda zaruriy tovar-moddiy zahiralarni hosil qilish uchun qarz mablag'lar jalb qilishga ehtiyoj ortadi yoki kamayadi;

- Ortiqcha yoki kam foydalaniladigan eski uskunalar, materiallar, tayyor mahsulot, sotish uchun tovarlar to'planishi, mablag'larni shubhali debitorlik qarzlari vujudga kelishiga jalb qilish, bular ham qo'shimcha qarz mablag'lari jalb qilinishiga olib keladi;

- faktoring operatsiyalardan foydalanish (debitorlarning qarzlarni bankka sotish).

14.1-jadval

Xususiy kapital tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili

Ko'rsatkichlar	Mablag'lar mavjudligi, ming so'm			Mablag'lar tarkibi, %		
	Boshi uchun	Oxiri uchun	O'zgarish	Boshi uchun	Oxiri uchun	O'zgarish
Ustav kapitali	1935,1	2218,5	+283,4	52,2	47,1	-5,1
Qo'shimcha kapital	79,9	63,5	-16,4	2,2	1,3	-0,9
Zahira kapital	1018,4	1336,8	+318,4	27,5	28,5	+1,0
Taqsimlanmagan foyda	219,6	145,4	-74,2	6,0	3,0	-3,0
Maqsadli tushumlar	309,9	907,4	+597,5	8,3	19,3	+11,0
Pirovard xarajatlar va to'lovlar zahiralari	137,6	33,7	-103,9	3,8	0,8	-3,0
Jami	3700,5	4705,3	+1004,8	100	100	-

Tahlil qilinayotgan korxonaning ma'lumotlari o'z kapitali miqdori va tarkibidagi o'zgarishlarni ko'rsatadi: kapitalning boshqa manbalari kamaygan holda zahira kapitali va maqsadli tushumlar ulushi hamda miqdori sezilarli darajada ortgan. Hisobot yili uchun xususiy kapitalning umumiy miqdori 1004,8 ming so'mga yoki 27,1% ga oshgan.

Xususiy kapitalning o'zgarish omillarini «Xususiy kapital to'g'risida hisobot» nomli 5-hisobot shakli ma'lumotlari, shuningdek, ustav, qo'shilgan va zahira kapitali, taqsimlanmagan foyda, maqsadli tushumlar fondi va pirovard xarajat hamda to'lovlar uchun zahiralari harakatini aks ettiruvchi analitik buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha aniqlash qiyin emas.

14.2-jadval

Fondlar va boshqa mablag'lar harakatining tahlili

ming so'm

Ko'rsatkichlar	Yil boshi uchun	Yil davomida kelib tushdi	Hisobot yilida sarflandi	Yil oxiridagi qoldiq
Ustav kapitali	1935,1	283,4	-	2218,5
Qo'shimcha kapital	79,9	-	16,4	63,5
Zahira kapital	1018,4	318,4	-	1336,8
Taqsimlanmagan foyda: O'tgan yil uchun	219,6	-	219,6	
Hisobot yili uchun	-	145,4	-	145,4
Maqsadli tushumlar	309,9	597,5	-	907,4
Pirovard xarajatlar va to'lovlar zahiralari	137,6	0,1	104	33,7
Jami	3700,5	1344,8	340	4705,3

Korxonaning xususiy kapitali yil boshidagi 3700,5 ming so'mdan yil oxirida 4705,3 ming so'mgacha oshdi, ya'ni 1004,8 ming so'mga yoki 27,1% o'sish kuzatildi. Jami tushum qilingan mablag'lar 1344,8 ming so'mni, sarf 340 ming so'mni tashkil qildi.

14.4. Xususiy kapitaldan foydalanish samaradorligi tahlili

Faoliyatning ixtiyoriy sohasidagi biznes pul mablag'larining muayyan miqdori mavjud bo'lishini taqozo etib, ularning hisobiga resurslarning zaruriy miqdori xarid qilinadi, ishlab chiqarish va mahsulotlarni sotish tashkil qilinadi. Bunda kapital aylanuvchanligini tezlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kapital aylanuvchanligini tezlashtirish hisobiga foyda miqdori oshiriladi. Agar ishlab chiqarish va mahsulotlarni sotish zarar keltirsa, u holda mablag'lar aylanuvchanligining tezlashishi moliyaviy natijalar yomonlashishi va kapitalni "eb qo'yish"ga olib keladi. Bundan kelib chiqadiki, doiraviy aylanmaning barcha bosqichlarida nafaqat kapital harakatini tezlashtirishga, balki undan maksimal qaytinga ham intilish lozim. Bu 1 so'm kapitalga foyda miqdori ortishi bilan ifodalanadi. Kapital daromadlilikini oshirishga barcha resurslardan oqilona va tejamli foydalanish, ularni ortiqcha sarflashga, doiraviy aylanmaning barcha bosqichlarida yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslik orqali erishiladi. Natijada kapital umumiy summada, ya'ni foyda bilan o'zining boshlang'ich holatiga qaytadi.

Shunday qilib, kapitaldan foydalanish samaradorligi uning **daromadlilik (rentabelligi)** – foyda miqdorining tadqiq etilayotgan davr uchun kapitalning o'rtacha miqdoriga nisbati bilan tavsiflanadi. Tadqiq etilayotgan ko'rsatkichni hisoblash modelini keltiramiz

$$R_{.xk} = \frac{F}{KM} * 100,$$

Bu erda,

$R_{.xk}$ – xususiy kapital rentabelligi; F – davr uchun foyda miqdori; KM – davr uchun o'z kapitalning o'rtacha miqdori.

Omili tahlil uchun formulaga sotishdan tushum ko'rsatkichini kiritamiz (T):

$$R_{.xk} = \frac{F}{KM} * 100 = \frac{\frac{F}{T} * 100}{\frac{KM}{T}} = \left[\frac{T}{KM} * \frac{F}{T} \right] * 100,$$

Bu erda,

$\frac{T}{KM}$ – xususiy kapital qaytimi koeffitsiyenti; $\frac{F}{T}$ – sotish rentabelligi koeffitsiyenti.

O'zgartirishlar natijasida ikki omilli multiplikativ model hosil bo'ldi. O'z navbatida, tahlil uchun zanjirli o'rin almashtirish usulini qo'llash mumkin.

Xususiy kapital rentabelligini hisoblash algoritmi

Bazaviy variant: $R_{xk0} = \left(\frac{T_0}{KM_0} * \frac{F_0}{T_0} \right) * 100.$

Hisobot varianti: $R_{xk1} = \left(\frac{T_1}{KM_1} * \frac{F_1}{T_1} \right) * 100.$

$$\Delta R_{xk} = R_{xk1} - R_{xk0}$$

Qilingan o'zgarishga ikkala asosiy omil ta'sirini hisoblaymiz:

1) xususiy kapital qaytimi koeffitsiyentining o'zgarishi:

$$\Delta R_{xk} \left(\frac{B}{XK} \right) = \left[\left(\frac{B_1}{XK_1} - \frac{B_0}{XK_0} \right) * \frac{F_0}{B_0} \right] * 100;$$

2) sotish rentabelligi koeffitsiyentining o'zgarishi:

$$\Delta R_{xk} \left(\frac{F}{B} \right) = \left[\left(\frac{F_1}{B_1} - \frac{F_0}{B_0} \right) * \frac{B_1}{XK_1} \right] * 100.$$

Metodika tahlilni chuqurlashtirish imkoniyatini taqozo etadi. Birinchi omil ta'sirini xususiy kapital tarkibiy qismlari bo'yicha (ustav kapitali, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va boshqalar), ikkinchisini esa buxgalteriya foydasining tarkibi bo'yicha detallashtirish mumkin.

Nazorat savollari

1. Xususiy kapital nimalardan iborat?
2. Xususiy kapital tahlilining asosiy vazifalari va uning axborot ta'minotining asosiy manbalarini sanab bering.
3. Xususiy kapitaldan foydalanish samaradorligini baholashda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi? Ularni hisoblash va tahlil qilish metodikasi qanday?

4. Xususiy kapital rentabelligi qanday hisoblanadi va qanday omillarga bog'liq bo'ladi?

5. Quyidagi ma'lumotlar asosida xususiy kapital harakatini o'rganing.

«Xususiy kapital to'g'risida hisobot» 5-shakl

Ko'rsatkich nomi	Satr raqami	Ustav kapitali	Qo'shimcha kapital	Zahira kapitali	Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zararlar)	Qayta xarid qilingan o'z. aksiyalari	Maqsadli tushumlar va boshqalar	Jami
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Yil boshi uchun qoldiq	010	246450	148948	10164541	941808	-	69558	11571305
Qimmatli qog'ozlar emissiyasi	020			x	x	x	x	x
Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash	030	x	x	919346	x	x	x	919346
Ustav kapitalini shakllantirishda valyuta kursidagi farq	040	x	-	x	x	x	x	
Zahira kapitalga ajratmalar	050	x	x	x		x	x	
Joriy yilning taqsimlanmagan foydasi (zarari)	060	x	x	x	2948835			2948835
Tekin olingan mulk	070	x	x		x	x	x	
Maqsadli foydalanish bo'yicha	080	x	x	x	x	x		

olingan mablag'lar								
To'langan dividendlar	090	x	x	x	305189	-	-	305189
Xususiy kapitalni shakllantirishning boshqa manbalari	100							
Yil oxiri uchun qoldiq	110	246450	148948	11050479	3673814	-	69558	15189249
Xususiy kapital ortishi (+) yoki kamayishi (-)	120			-33408	+88360			+54952
Chiqarilgan aksiyalar miqdori, dona	130	x	x	x	x	x	x	246449
Jumladan: imtiyozli	131	x	x	x	x	x	x	3865
oddiy	132	x	x	x	x	x	x	242584
Aksiyalarning nominal qiymati	140	-	-	-	-	-	-	246450
Muomaladagi aksiyalar miqdori, dona	150	x	x	x	x	x	x	246499
Jumladan: imtiyozli	151	x	x	x	x	x	x	3865
oddiy	152	x	x	x	x	x	x	242584

Iqtisodiy tahlil fanidan testlar

1. Fan sifatida iqtisodiy tahlil o'zida nimalarni namoyon etadi?

A) Tahlil fan sifatida xo'jalik jarayonlari va iqtisodiy hodisalarni tadqiq qilish bilan bog'liq maxsus bilimlar tizimini o'zida aks ettiradi;

B) Tahlil fan sifatida iqtisodiy qonuniyatlar va iqtisodiy qonunlar tizimini aks ettiradi;

C) Tahlil fan sifatida jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini o'zida aks ettiradi;

D) To'g'ri javob yo'q.

2. Boshqaruv funktsiyalaridan kelib chiqqan holda tahlil quyidagilarga bo'linadi:

A) To'liq, mahalliy, tematik;

B) Operativ, joriy, istiqbolli;

C) Majmuaviy, tizimli, tanlama;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

3. Analitik ishlar rejasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

A) Obyekt, maqsad, axborot manbalari va muddatlar;

B) Sub'yekt, yo'nalish, manbalar va vaqt;

C) Dasturlar tuzish va tahlil natijalarini rasmiylashtirish;

D) Dastur, tahlil natijalarini qayta ishlash va rasmiylashtirish.

4. Hisob manbalariga nimalar taalluqli hisoblanmaydi?

A) Buxgalteriya hisobi va hisoboti;

B) Taftish va audit materiallari;

C) Statistika hisob va hisobot;

D) Operativ hisob va hisobot

5. Nisbiy miqdorlar quyidagilar bilan o'lchanadi:

A) kilogramm, tonna, metr;

B) foiz va koeffitsiyent;

C) metr, sentner va tonna;

D) Barcha javoblar to'g'ri

6. Istiqbolli (prognozli) tahlil maqsadi nimadan iborat?

A) faoliyat natijalarini baholash;

B) qonuniyatlar, tendensiyalar va uzoq muddatli omillarni aniqlash;

C) Topshiriqlar bajarilishi ustidan muntazam nazorat;

D) Barcha javoblar to'g'ri

7. Iqtisodiy axborotlar manbalariga nimalar taalluqli hisoblanadi?

A) Hisob va hisobdan tashqari;

B) Oddiy va murakkab;

C) Rejaviy va hisob-hisobot;

D) Hisob, hisobdan tashqari, yo'riqnomalar, limitlar, me'yoriy hujjatlar

8. Quyidagilar iqtisodiy tahlil tamoyillari hisoblanadi:

A) Qarama-qarshi kuchlar birligi va kurashi;

B) Harakat va taraqqiyot;

C) Ob'yektivlik, majmuaviylik, tizimlilik, amaliylik;

D) O'zaro bog'lanish va sabab-oqibat aloqasi

9. Iqtisodiy tahlil qanday belgilariga ko'ra tasniflanadi?

A) Hududiy va mahalliy;

B) tarmoq va boshqaruv obyektlari bo'yicha;

C) Ichki va tashqi;

D) To'g'ri javob yo'q

10. Iqtisodiy tahlil usulini belgilang:

A) Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zahiralari
izlash;

B) Korxonalar faoliyati natijalarini baholash;

C) Tadqiq qilishning dialektik usuli;

D) Barcha javoblar to'g'ri

11. Joriy tahlil qanday muddat uchun amalga oshiriladi?

A) xo'jalik yuritishning muhim hisobot sanalari bo'yicha;

B) smena, sutka, beshkunlik, o'nkunlik bo'yicha;

C) joriy hisobot yili uchun;

D) joriy kvartal va dekadalar bo'yicha

12. Ichki tahlil - bu:

A) moliyaviy hisobning bir qismi;

B) boshqaruv hisobining bir qismi;

C) boshqaruv va ichki hisobning bir qismi;

D) Barcha javoblar to'g'ri

13. Joriy tahlilning o'ziga xos xususiyatini qayd qiling.

A) ...aniqlangan zahiralar umrbod yo'qotilgan o'sish imkoniyatlarini anglatadi;

B) ..yakunlarni muntazam baholash va kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etishga imkon beradi;

C) ..kelajak nuqtai nazaridan xo'jalik faoliyati jarayonlarini ko'rib chiqadi;

D) Barcha javoblar to'g'ri

14. To'liqligi va mazmuniga ko'ra o'rganilayotgan masalalar quyidagilarga ajratiladi:

A) yillik, kvartallik, oylik;

B) qiyosiy, yalpi majmuaviy;

C) tizimli, to'liq, mahalliy;

D) To'g'ri javob yo'q

15. Iqtisodiy tahlil turlari tasnifi asosida nima yotadi?

A) boshqaruv funktsiyalari;

B) Tabiat va jamiyat qonunlari;

C) bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlari;

D) dialektika tamoyillari

16. Iqtisodiy tahlilning boshqaruv va moliyaviy tahlilga ajratish nima bilan shartlangan?

A) mulkdorlarning yangi sinfi paydo bo'lishi bilan;

B) korxonalar ko'lamida buxgalteriya hisobining moliyaviy hisob va boshqaruv hisobiga ajratilishi bilan;

C) menejment rivojlanishi bilan;

D) audit rivojlanishi bilan

17. Qaysi javobda iqtisodiy tahlil usulining o'ziga xos xususiyatlarini sanab o'tilgan?

A) xo'jalik jarayonlari mohiyatini yorituvchi iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi;

B) stoxastik hodisalarni o'rganishning dinamik uslubi;

C) iqtisodiy tahlil usulining asosi sifatida materialistik dialektika;

D) xo'jalik faoliyatini har tomonlama tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi mavjudligi va ularning o'rtasida bog'lanishlarni o'rnatish

18. O'rganish metodikasiga ko'ra obyektlar quyidagilarga ajratiladi:

A) majmuaviy, yaxlit va tanlama;

B) yillik, kvartallik, oylik;

C) tizimli, to'liq, mahalliy;

D) Barcha javoblar to'g'ri

19. Iqtisodiy tahlilni tashkil qilish bosqichlari:

A) rejalashtirish, hisob, nazorat, tahlil;

B) dasturlar, axborotlar to'plash va qayta ishlash;

C) analitik ishlarni rejalashtirish, nazorat, axborot to'plash;

D) dasturlar tuzish, axborotlar to'plash va qayta ishlash, tahlil natijalarini rasmiylashtirish va takliflarni joriy etish ustidan nazorat

20. Iqtisodiy tahlilning usullari:

A) guruhlash va taqqoslash;

B) an'anaviy va iqtisodiy-matematik;

C) stoxastik va matematik;

D) grafik va jadvali

21. Tahlilda omillar ta'sirini o'lchash usullari:

A) taqqoslash usuli;

B) grafik usul;

C) qiyoslash usuli;

D) zanjirli o'rin almashtirish usuli, indeks usuli

22. Iqtisodiy axborotlardan foydalanuvchilar:

A) bevosita manfaatdorlar;

B) bilvosita manfaatdorlar;

C) ichki va tashqi foydalanuvchilar;

D) Barcha javoblar to'g'ri

23. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan omilli modellar turlari:

A) determinatsiyalangan va stoxastik;

B) tuzilmaviy va pog'onali;

C) yaxlit va tanlama;

D) oddiy va kombinatsiyali

24. Funktsional-qiymat tahlilini o'tkazish bosqichlari:

A) tayyorlov va axborot;

B) analitik va ijodiy;

C) tadqiqiy, tavsiyaviy va joriy etish bosqichlari;

D) Barcha javoblar to'g'ri

25. Korrelyatsion tahlil metodikasi:

- A) ko'rsatkichlar o'rtasidagi nisbatni o'lchash;
- B) omilli va natijaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa mustahkamligini o'lchash;
- C) omillar ta'sirini o'lchash;
- D) To'g'ri javob yo'q

26. Ko'rsatkichlarni optimallashtirish usullari:

- A) balans va grafik;
- B) indeks va integral;
- C) dasturlash va o'yin nazariyasi;
- D) korrelyatsion va omilli

27. Stoxastik omilli tahlil usullari:

- A) korrelyatsion tahlil;
- B) o'yin nazariyasi;
- C) guruhlash;
- D) zanjirli o'rin almashtirish

28. Axborotlarni qayta ishlashning an'anaviy usullari:

- A) taqqoslash;
- B) guruhlash;
- C) grafik;
- D) Barcha javoblar to'g'ri

29. Iqtisodiy axborotlarni qayta ishlash jarayoni quyidagilarni taqozo etadi:

- A) o'rta miqdorlardan foydalanish;
- B) nisbiy miqdorlardan foydalanish;
- C) maxsus metodik usullardan foydalanish;
- D) mutlaq miqdorlardan foydalanish.

30. O'zbekiston Respublikasida qanday moliyaviy hisobot shakllari amal qilmoqda?

- A) Buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot, debitorlik va kreditorlik qarzi to'g'risida ma'lumotnoma
- B) Buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot, debitorlik va kreditorlik qarzi to'g'risida ma'lumotnoma, xususiy kapital to'g'risida hisobot
- C) Buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot, pul oqimlari to'g'risida hisobot, xususiy kapital to'g'risida hisobot

D) Buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot, debitorlik va kreditorlik qarzi to'g'risida ma'lumotnoma, asosiy vositalar harakati haqida hisobot, pul oqimlari to'g'risida hisobot, xususiy kapital to'g'risida hisobot

31. Iqtisodiy tahlil metodlarini ta'riflang.

A) Iqtisodiy adabiyotlarda tahlil metodiga firma (kompaniya)larning xo'jalik faoliyatini o'rganishga idealistik yondashuv sifatida tavsif beriladi.

B) Iqtisodiy tahlil metodlari tabiat va jamiyat hodisalarini o'rganishga demokratik yondashuv sanaladi.

C) Iqtisodiy tahlil metodlari xo'jalik jarayonlari va hodisalarni o'rganishga tizimli yondashuv hisoblanadi.

D) Iqtisodiy tahlil metodlari xo'jalik jarayonlari va iqtisodiy hodisalarni o'rganishga yondashuvning dialektik usuli hisoblanadi.

32. Kimlar tahlil natijalaridan bevosita manfaatdor foydalanuvchilar sanaladi?

A) auditorlik firmalari va OAV

B) tashqi va ichki

C) To'g'ri javob yo'q

D) bank va soliq

33. Taqqoslash (qiyoslash) ning qanday shartlari mavjud?

A) ko'rsatkichlarni taqqoslama ko'rinishga keltirish

B) qimmat omilini neytrallashtirish

C) iqtisodiy mazmuniga ko'ra bir xillik

D) Barcha javoblar to'g'ri

34. Iqtisodiy tahlil turlarini tasnif qilish asosida nima yotadi?

A) jamiyatning taraqqiyot qonuniyatlari,

B) bozor iqtisodiyotining asosiy qonunlari;

C) boshqaruv funktsiyalari;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

35. Marketing tahlilining vazifalarini sanab bering.

A) sotish bozorlarini o'rganish;

B) talabni shakllantiruvchi omillarni o'rganish;

C) mahsulotlarning raqobatbardoshligini baholash;

D) Barcha javoblar to'g'ri

36. Tovar raqobatbardoshligi ko'rsatkichlari?

A) yagona;

B) integral;

C) guruhli;

D) To'g'ri javob yo'q.

37. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahliliga quyidagilarning qaysi biri aloqadorligini aniqlang.

A) joriy ta'mir bo'yicha xarajatlar tahlili;

B) asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari tahlili;

C) investitsiyalash uchun qarzlarni jalb qilish samaradorligini baholash;

D) uskunalarni ish vaqtidan foydalanish tahlili

38. Asosiy vositalar samaradorligiga investitsiyalarga quyidagilarning qaysi biri aloqadorligini aniqlang.

A) kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash;

B) asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar hajmi va tarkibini baholash;

C) uskunalardan foydalanishning integral baholash;

D) qarzlarni jalb qilish samaradorligini baholash

39. Asosiy vositalarni joriy qilish koeffitsiyentini (Kj) hisoblashda qanday formuladan foydalaniladi?

$$A) K_j = \frac{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}$$

$$B) K_j = \frac{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Qayta tushum qilingan asosiy vositalar qiymati}}$$

$$C) K_j = \frac{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Qayta tushum qilingan asosiy vositalar qiymati}}$$

$$D) K_j = \frac{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}{\text{Yangi asosiy vositalar qiymati}}$$

40. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish koeffitsiyentini (Kch) hisoblashda qanday formuladan foydalaniladi?

$$A) K_{ch} = \frac{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}}$$

$$B) Kch = \frac{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}$$

$$C) Kch = \frac{\text{hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr oxiri uchun asosiy vositalar qiymati}}$$

$$D) Kch = \frac{\text{Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar qiymati}}{\text{Davr boshi uchun asosiy vositalar qiymati}}$$

41. Yaroqlilik koeffitsiyentini (Kya) hisoblashda qanday formuladan foydalaniladi?

$$A) Kya = \frac{\text{Asosiy fondlarning qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati}}$$

$$B) Kya = \frac{\text{Asosiy fondlarga hisoblangan eskirish miqdori}}{\text{Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati}}$$

$$C) Kya = \frac{\text{Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati}}{\text{Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati}}$$

$$D) Kya = \frac{\text{Asosiy fondlarning qoldiq qiymati}}{\text{Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati}}$$

42. Quyida sanab o'tilgan aylanma mablag'lari turlarining qaysi biri likvidiroq aktivlar guruhiga kirishini aniqlang.

- A) kassadagi pul mablag'lari;
- B) tayyor mahsulot qoldig'i;
- C) ishlab chiqarish zahiralari;
- D) qisqa muddatli debitorlik qarzi

43. Quyida sanab o'tilgan aylanma mablag'lari turlarining qaysi biri "Tez sotiladigan" aktivlar guruhiga kirishini aniqlang.

- A) kelgusi davr xarajatlari;
- B) qisqa muddatli debitorlik qarzi;
- C) tayyor mahsulot qoldig'i;
- D) ishlab chiqarish zahiralari

44. Quyida sanab o'tilgan aylanma mablag'lari turlarining qaysi biri «qo'yimalarning kichik riskiga ega aylanma mablag'lar» guruhiga taalluqli?

- A) debitorlik qarzi;
- B) qisqa muddatli moliyaviy qo'yimalar;
- C) ishlab chiqarish zahiralari;

D) kelgusi davr xarajatlari

45. Tovar mahsulot balansini tuzing.

Davr boshi uchun tovarlar qoldig'i – Qb

Tovar mahsulot ishlab chiqarish – T

Sotish – S

Davr oxiri uchun tovarlar qoldig'i - Qo

A) $Qb+S=Qo-T$;

B) $Qb+T=S-Qo$;

C) $S-Qo=T-Qb$;

D) $Qb+T=S+Qo$.

46. Quyidagi ma'lumotlar asosida mahsulot narxining mahsulot sotishdan foydaga ta'sirini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri	Hisobot davrida bazis narxlarda va bazis tannarx asosida sotish
1. Mahsulot sotishdan tushum	$\sum q_0 p_0$	$\sum q_1 p_1$	$\sum q_1 p_0$
2. Sotilgan mahsulotlar tannarxi	$\sum q_0 S_0$	$\sum q_1 S_1$	$\sum q_1 S_0$
3. Sotishdan foyda	n_0	n_1	n_{10}

A) $\sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0$; C) $\sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0$;

B) $\sum q_1 p_0 - \sum q_1 p_1$; D) $\sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0$

47. Tannarx o'zgarishining mahsulot sotishdan foydaga ta'sirini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Bazis davr	Hisobot davri	Hisobot davrida bazis narxlarda va bazis tannarx asosida sotish
1. Mahsulot sotishdan tushum	$\sum q_0 p_0$	$\sum q_1 p_1$	$\sum q_1 p_0$
2. Sotilgan mahsulotlar tannarxi	$\sum q_0 S_0$	$\sum q_1 S_1$	$\sum q_1 S_0$
3. Sotishdan foyda	n_0	n_1	n_{10}

A) $\sum q_0 S_0 - \sum q_1 S_1$

B) $\sum q_0 S_0 - \sum q_1 S_0$

C) $\sum q_1 S_1 - \sum q_1 S_0$

D) $\sum q_1 S_0 - \sum q_1 P_0$

48. Mahsulot sotishdan foydaga qanday omillar ta'sir qiladi?

A) mahsulot sifati va ishlab chiqarish hajmi, narxi, sotish hajmi;

B) sotish hajmi, mahsulot tannarxi, sotilgan mahsulotlar hajmidagi strukturaviy o'zgarishlar;

C) sotish hajmi, bozor talabi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi, mahsulot raqobatbardoshligi;

D) ishlab chiqarish maromiyligi, mahsulot sifati, mahsulot rentabelligi, sotilmagan mahsulot hajmi.

49. Ishlab chiqarish maromiyligini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni belgilang:

A) maromiylik koeffitsiyenti, variatsiya koeffitsiyenti, oylik ishlab chiqarishda har bir o'n kunlikning ulushi;

B) mahsulot yaroqsizligi, variatsiya koeffitsiyenti, mahsulot sotishning o'sish koeffitsiyenti;

C) maromiylik koeffitsiyenti, variatsiya koeffitsiyenti, mahsulot hajmining o'sish koeffitsiyenti;

D) oylik ishlab chiqarishda har bir o'n kunlikning ulushi, variatsiya koeffitsiyenti, mahsulot hajmining o'sish koeffitsiyenti.

50. Ishlab chiqarish maromiyligi koeffitsiyentini aniqlang

Kvartal	mahsulot ishlab chiqarish hajmi		Salmog'i, %		Rejaning bajarilishi, %
	Reja	Haqiqatda	Reja	Haqiqatda	
I-kvartal	20 000	24244	25	29	121,2
II-kvartal	20 000	18392	25	22	92,0
III-kvartal	20 000	17556	25	21	87,8
IV-kvartal	20 000	23408	25	28	117,0
Jami	80 000	83600	100	100	104,5

A) $83600 : 80000 * 100 = 104,5 \%$;

B) $29+22+21+28 = 100 \%$;

C) $(121,2+92,0+87,8+117,0) : 4 = 104,5 \%$;

D) $25+22+21+25 = 93 \%$.

51. Korxonalarining nomaromiy ishlashi nimalarga olib keladi?

A) sifat yomonlashadi, mahsulot tannarxi qimmatlashadi, shartnoma majburiyatlari buziladi;

B) yaroqsiz mahsulot yuzaga keladi, mehnat resurslaridan to'liq foydalanilmaydi, jarimalar to'lanadi;

C) ishlab chiqarish pasayadi, ishlab chiqarish uskunalari ishdan chiqadi, mahsulot ishlab chiqarish hajmi kamayadi;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

52. Quyidagilarning qaysi biri mehnat resurslariga kiritiladi?

A) korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi tahlili;

B) ish kuchi harakati tahlili;

C) mehnat unumdorligi tahlili;

D) Barcha javoblar to'g'ri.

53. Qaysi koeffitsiyent mulkdan foydalanish samaradorligini ko'rsatishi, aylanma tezligini (korxonada jami kapitalning davr uchun aylanmasi miqdorida) aks ettirishini aniqlang.

$$A) K_{01} = \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Balans valyutasi}}$$

$$B) K_{02} = \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Aylanma aktivlar}}$$

$$C) K_{03} = \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Asosiy vositalar}}$$

$$D) K_{04} = \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Zahira va xarajatlar}}$$

54. Korxonaning ishbilarmon faolligini qanday ko'rsatkichlar tavsiflaydi?

A) xususiy kapital, aylanma kapital aylanuvchanligi;

B) material zahiralar, debitorlik qarzi aylanuvchanligi;

C) rentabellik ko'rsatkichlari, unumdorlik ko'rsatkichlari;

D) barcha ko'rsatkichlar to'g'ri.

55. Korxonada mulki rentabelligi qanday aniqlanadi?

$$A) R_{i1} = \frac{\text{Sof foyda}}{\frac{\text{Korxonada mulkining o'rtacha qiymati}}{\text{Sof foyda}}}$$

365

Joriy aktivlar

$$B) R_{i2} =$$

$$C) R_{i3} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati}} \cdot \text{Sof foyda}$$

$$D) R_{i4} = \frac{\text{Material aylanma mablag'larning o'rtacha qiymati}}{\text{Material aylanma mablag'larning o'rtacha qiymati}}$$

56. Asosiy vositalarning fond qaytimi qanday aniqlanadi?

$$A) F_{q1} = \frac{\text{Foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati}}$$

$$B) F_{q2} = \frac{\text{Sotishdan tushum}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati}}$$

$$C) F_{q3} = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Ishlab chiqarish uskunalari}}$$

$$D) F_{q4} = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati}}$$

57. Korxonada aktivlari rentabelligi darajasiga qanday omillar ta'sir qiladi?

- A) fond sig'imi koeffitsiyenti va sotish rentabelligi;
- B) fond sig'imi koeffitsiyenti va ishlab chiqarish tannarxi;
- C) mahsulot rentabelligi va ishlab chiqarish tannarxi darajasi;
- D) fond sig'imi koeffitsiyenti va alohida buyumlar rentabellik darajasi.

58. Alohida buyumlar rentabelligi darajasiga qanday omillar ta'sir qiladi?

- A) foyda va alohida buyumlar tannarxi;
- B) mahsulot birligi tannarxi va narxi;
- C) foyda va mahsulot narxi;
- D) foyda, mahsulotlar tarkibi va assortimenti

59. Material sarflar miqdoriga qanday omillar ta'sir qiladi?

- A) ishlab chiqarish hajmi, mahsulot tannarxi, foydalanilayotgan xom ashyo sifati;
- B) foydalanilayotgan material narxi, tannarx, ishlab chiqarish hajmi;

C) mahsulot birligi uchun sarf-xarajatlar, material narxi, bir materialni boshqasi bilan almashtirish;

D) mahsulot birligi uchun sarf-xarajatlar, material narxi, foydalanilayotgan material tarkibida strukturaviy o'zgarishlar.

60. Quyidagi ma'lumotlar bo'yicha materiallarni sarflash me'yori va material narxining material sarflar miqdoriga ta'sirini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha	Hiso bot bo'yicha	Og'ish (+-)
1. Mahsulotlar birligiga materiallar sarfi (me'yor omili), kg.	10	12	+2
2. Mahsulotlar birligi narxi, so'm.	500	490	-10
3. Materiallar sarfi, so'm.	5000	5880	+880

A) $+2 \times 490 = +980$

$-10 \times 12 = -120;$

B) $+2 \times 500 = +1000$

$-10 \times 12 = -120;$

C) $+2 \times 500 = +1000$

$-10 \times 10 = -100;$

D) $+2 \times 490 = +980$

$-10 \times (+2) = -20.$

61. Tovar mahsulotning 1 so'miga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?

A) Tovar mahsulot hajmi va tarkibi o'zgarishi, materiallar narxi o'zgarishi, transport-tayyorlov xarajatlari o'zgarishi;

B) Tovar mahsulot tarkibi o'zgarishi, mahsulot tannarxi o'zgarishi, xom ashyo tayyorlash hududlari o'zgarishi;

C) Tovar mahsulot hajmi va tarkibi o'zgarishi, i materiallar narxi o'zgarishi, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi o'zgarishi;

D) ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi, materiallar narxi o'zgarishi, foydalanilayotgan xom ashyo turi o'zgarishi.

62. Tovar mahsulotning 1 so'miga xarajatlar qanday hisoblanadi?

- A)
- B)
$$\frac{\text{Mahsulotning to'liq tannarxi}}{\text{Mahsulot hajmi}}$$
- C)
$$\frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Mahsulot hajmi}}$$
- D)
$$\frac{\text{Mahsulotning to'liq tannarxi}}{\text{Tovar mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi}}$$
- Korxonaning ulgurji narxdagi tovar mahsuloti

63. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qanday mehnat omillari ta'sir qiladi?

- A) xodimlar soni, ishlangan kishi-kunilarning umumiy soni, ishlangan kishi-soatlarning umumiy soni, mehnat unumdorligi;
- B) xodimlar soni, bir ishchining bir yilda ishlagan kunlari soni, ish vaqtining o'rtacha davomiyligi, o'rtacha soatlik ishlab chiqarish;
- C) xodimlar soni, ishlangan kishi-kunilarning umumiy soni, ishlangan kishi-soatlarning umumiy soni, mehnat unumdorligi;
- D) xodimlar soni, ish kuchi qo'nimsizligi, mehnat unumdorligi, bir ishchining bir yilda ishlagan kunlari soni

64. Mahsulot sotish hajmi o'zgarishiga qanday omillar ta'sir qiladi?

- A) yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldig'i, tovar mahsulot ishlab chiqarish, yil oxiri uchun tayyor mahsulot qoldig'i
- B) yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldig'i, tovar mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish tarkibi;
- C) yil oxiri uchun tayyor mahsulot qoldig'i, tovar mahsulot ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish tarkibi;
- D) yil boshi uchun tayyor mahsulot qoldig'i, yil oxiri uchun tayyor mahsulot qoldig'i, mahsulot ishlab chiqarish tarkibi

65. Assortiment bo'yicha reja bajarilishini aniqlang, ming so'm.

Mahsulot nomi	Hisobot yili uchun reja	Hisobot yili uchun haqiqatda	Salmog'i, %		Assortiment hisobida qabul qilingan	Rejaning bajarilishi, % da
			Reja	Haqi - qatda		
A	300	300	30	29,4	300	100,0

B	200	220	20	21,6	200	110,0
C	400	390	40	38,2	390	97,5
D	100	110	10	10,8	100	110,0
Jami	1000	1020	100	100	990	102,0

- A) 100 %;
 B) 99,0 %;
 C) 102,0 %;
 D) 104,3 %

66. Asosiy vosita qiymati o'zgarishining mahsulot hajmiga ta'sirini hisoblang.

Ko'rsatkichlar	Reja davri	Hisobot davri	Og'ish (+-)
1. mahsulot hajmi, ming so'm	10000	9000	-1000
2. Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati, ming so'm	4000	4500	+500
3. Fond qaytimi, so'm	2,5	2,0	-0,5

- A) +1000; C) -1000;
 B) +1250; D) -2000

67. Quyidagi ma'lumotlar asosida o'z aylanma mablag'larining naqd miqdorini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'm
1. Uzoq muddatli aktivlar	40 000
2. O'z mablag'lari manbalari	55 000
3. Uzoq muddatli kreditlar va qarzlilar	15000

- A) $55000+15000-40000=30000$;
 B) $40000+15000-55000=0$;
 C) $55000+40000-15000=80000$;
 D) $55000-40000-15000=0$

68. Quyidagi ma'lumotlar asosida qo'nimsizlik koeffitsiyentini aniqlang.

Xodimlar soni – 168 kishi.

Ishga qabul qilingan – 50 kishi.

Ishdan bo'shatildi – 20 kishi.

Jumladan:

- o'z xohishiga ko'ra – 10 kishi.

- mehnat intizomini buzganligi uchun – 2 kishi.

A) 0,09;

B) 0,12;

C) 0,07;

D) 0,77

69. Korxonada aktivlari rentabelligi darajasiga qanday omillar ta'sir qiladi?

Omillar	Javoblar			
	A	B	C	D
1. Mulk qiymati.		+	+	
2. Sof foyda.	+	+		
3. Yalpi foyda.			+	
4. Ishlab chiqarish fondlari qiymati.	+	+	+	
5. Sotish rentabelligi	+		+	+
6. Balans aktivlari aylanuvchanligi koeffitsiyenti				+

70. Mahsulot yetkazib berish bo'yicha majburiyatlar bajarilishini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	Majburiyatlar	Haqiqatda
1. Sotish hajmi	260450	280380
2. Mahsulotlarni yetkazib berilmasligi.	X	20950
3. Yetkazib berishlash bo'yicha majburiyatlarni hisobga olgan holda sotish hajmi.	X	239504
4. Majburiyatlarning bajarilishi, %	X	?

A) 107,6 %;

B) 91,9 %;

C) 85,4 %;

D) 8,0 %

71. Ishchilar mehnat haqi fondiga qanday omillar ta'sir qiladi?

Omillar	Javoblar			
	A	V	S	D
1. Ishchilar sonining mutlaq og'ishi.		+	+	
2. Ishchilar sonining nisbiy og'ishi.	+	+		+
3. Mahsulot hajmi.			+	+
4. Xodimlarning umumiy sonida ishchilarning ulushi.	+	+	+	
5. Bir ishchining o'rtacha oylik mehnat haqi.	+		+	+

72. Qanday korxonada o'z aylanma mablag'lari bilan etarlicha ta'minlangan?

Omillar	Korxonada			
	A	V	S	D
1. O'z mablag'lari manbalari + Uzoq muddatli kreditlar va qarzlari.	26000	24000	20000	18000
2. Uzoq muddatli aktivlar.	22000	21000	15000	14000
3. O'z aylanma mablag'lari mavjudligi.	?	?	?	?
4. Zahira va xarajatlar.	7000	6000	5000	3000
5. O'z aylanma mablag'larining ortiqchaligi (+) yoki etishmasligi (-).	?	?	?	?

73. Zanjirli o'rin almashtirish usulidan foydalangan holda "me'yor" omilining material sarflar o'zgarishiga ta'sirini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida
1	2	3
1. Materiallar, kg	850	860
2. 1 kg narxi, so'm	30	30
3. Jami xarajatlar,	25500	25800

so'm		
------	--	--

- A) -300
- B) -250
- C) -200
- D) +300

74. Asosiy vositalar o'zgarishining mahsulot hajmiga ta'sirini aniqlang.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Og'ish, +,-
1	2	3	4
1. Mahsulot hajmi, ming so'm	10000	9000	-1000
2. Asosiy vositalar, ming so'm	4000	4500	+500
3. Fond qaytimi, so'm	2,5	2,0	-0,5

- A) 1250
- B) -1250
- C) +1000
- D) -1000

75. Moliyaviy tahlilning asosiy maqsadi....

A) korxonalarining moliyaviy holatini har tomonlama o'rganish va baholash

B) to'lov qobiliyati, moliyaviy barqarorlik, likvidlik, mablag'lar aylanuvchanligi, hisoblashishlar holatini baholash

C) o'z va qarz mablag'lari nisbatini baholash, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlikni tekshirish, moliyaviy holatni yaxshilash yo'llarini ishlab chiqish

D) Barcha javoblar to'g'ri

76. Material sig'imini hisoblang va uning darajasini tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida
1	2	3
1. Mahsulot sotishdan tushum	9790	10670

2. Material sarf-xarajatlar	2140	2730
3. Material qaytimi	?	?

- A) 4,575; 3,908
- B) 4,574; 3,914
- C) 4,574; 3,911
- D) 4,576; 3,909

77. Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlar bo'yicha guruhlang.

- A) doimiy va o'zgaruvchan
- B) material sarflar, mehnat haqi xarajatlari, ijtimoiy sug'urta ajratmalari, amortizatsiya ajratmalari, ishlab siqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar;
- C) ishlab chiqarish va noishlab chiqarish
- D) ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari

78. Korxonaning moliyaviy holati quyidagi bilan tavsiflanadi:

- A) o'z mablag'larini joylashtirish va ularning shakllantirish manbalari
- B) kapital joylashtirish
- C) aylanma kapital harakati
- D) uzoq muddatli aktivlarni joylashtirish

79. Quyidagi ko'rsatkichlar korxonaning moliyaviy holatini tavsiflaydi.

- A) O'z aylanma mablag'lari mavjudligi, to'lov qobiliyati darajasi, likvidlik, moliyaviy barqarorlik, aylanma mablag'lar aylanuvchanligi
- B) mutlaq likvidlik koeffitsiyenti, joriy likvidlik koeffitsiyenti, qoplash koeffitsiyenti
- C) joriy va istiqboldagi to'lov qobiliyati
- D) ichki, tashqi, umumiy va moliyaviy barqarorlik

80. Quyidagilardan korxonada mulki shakllanadi:

- A) uzoq muddatli va joriy aktivlar
- B) qisqa muddatli majburiyatlar va doimiy passivlar
- C) ustav kapitali va taqsimlanmagan foyda
- D) doimiy passivlar

81. Moliyaviy natijalar tahlilining asosiy axborot manbalari?

A) 1-shakl “Buxgalteriya balansi”, 2-shakl “Moliyaviy natijalar to‘g‘risida hisobot”

B) 2-moliya shakli-“Asosiy vositalarning mavjudligi va harakati hamda boshqa nomoliyaviy aktivlar to‘g‘risida” statistik hisobot shakli

C) 5-shakl “Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot”

D) barcha moliyaviy hisobot shakllari

82. Debitorlik qarzi aylanuvchanligi qanday nisbat sifatida namoyon bo‘ladigan tushuncha hisoblanadi?

A) mahsulot sotishdan sof tushumning o‘rtacha debitorlik qarzigacha nisbati

B) debitorlik qarzining joriy aktivlarga nisbati

C) muddati o‘tgan qarzdorlik ulushining debitorlik qarzigacha nisbati

D) shubhali qarzdorlik ulushining joriy aktivlarga nisbati

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2018.
2. "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 2014 yil 6 may.
3. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonuni(yangi tahriri)2016 yil 13 aprel, O'RQ-404-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi T. 2018. Rasmiy nashr.-T.: Adolat, 2019 yil. -692 b.
5. O'zbekiston Respublikasining "Bankrotlik to'g'risida"gi qonuni. 1998 yil 28 avgust.
6. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. 1998 yil 4 dekabr. www.lex.uz
7. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi Qonuni. 1998 yil 30 aprel. www.lex.uz
8. O'zbekiston Respublikasining "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va himoya choralari to'g'risida"gi Qonuni. 1998 yil 30 aprel. www.lex.uz
9. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni. 2012 yil 2 may,O'R-328-son.
- 10.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 27 sentyabrdagi "Qimmatli qog'ozlar bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-475 sonli Qarori.
- 11.Prezident I.Karimovning "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2015 yil 24 aprel. www.press-service.uz
- 12.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 14 martdagi "Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashtirish, texnik va texnologik qayta jihozlashtirishni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-114 sonli Farmoni;
- 13.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish

bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" PF-4947-sonli Farmoni

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovaiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3698-son Qarori. 7 may 2018 yil
- 15.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Faol tadbirkorlik va innovaion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3697-son Qarori 5 may 2018 yil
- 16.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil etish to'g'risida» 2017 yil 17 avgustdagi PQ-3225-sonli qaroriga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida.
- 17.O'zbekiston prezidenti Sh. Mirziyoev, 2018 yilda amalga oshirilgan asosiy ishlar yakuni va O'zbekiston Respublikasini 2019 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi a'zolariga Murojaatnoma.- T.:28.12.2018 y. Xalq so'zi. 29.12.2019.
- 18."O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 29.06.2018. PF-5468.
- 19.O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2002 yil 27 dekabrda "Moliyaviy hisobot shakllari va ularning to'ldirilishi bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risida" gi 140-sonli buyrug'i.
- 20.O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan «Buxgalteriya hisobining milliy standartlari» 1998-2010 yillar.
- 21.O'z R BHMS larga sharhlar to'plami Toshkent 2010y.
- 22.Karimov I.A. "Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida". T.: O'zbekiston, 2005. - 528 b.

23.Karimov I.A. "2012-yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi ". "Xalq so'zi" gazetasi, 20 yanvar 2012 yil.

24.Karimov I.A. "Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish". Xalq so'zi" gazetasi, 19 yanvar 2013 yil.

25.Karimov I.A. "2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berish – ustuvor vazifamizdir" T.: "O'zbekiston" 2015 y. 72 bet.

26.Mirziyoev Sh.M. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". T., 2017. 104 b.

27.Akromov E.A. Korxonaning moliyaviy holati tahlili. O'quv qo'llanma. –T.: 2003.

28.Axmadjonov X.I., Ishonqulov N.F., Nurmanov U.A. "Pul mablag'larining hisobi va tahlili". T.: "Iqtisod-moliya", 2009 y. 251 b.

29.Басовский Л.Е., Басовкая Е.Н. и др. «Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности»: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 366 с.

30.Бариленко В.И., Плотникова Л.К, Кузнецов С.И., Скачкова Р.В, Плотникова В. «Анализ хозяйственной деятельности»: –М.: Издательство «Омега - Л» 2009. – 414с.: табл.

31.Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособие. –М.: ИНФРА –М 2010-215 с.

32.Бочаров В. В. Финансовый анализ. Краткий курс. 2-е изд. — СПб.: Питер, 2009. - 240 с.

33.Vahobov A.V., Ishonqulov N.F., Ibroximov A.T. "Moliyaviy va boshqaruv tahlili". Darslik. T.; Iqtisod-Moliya, 2013. -600 b.

34.Войтоловский Н.В. Экономический анализ: Основы теории. Комплексный анализ хозяйственной деятельности организаци. Учебник.-М.: Высшее образование, 2005.

35. Гальчина О.Н., Пожидаева Т.А. Теория экономического анализа. / Учебное пособие. – Воронеж.: ИТК «Дашков и К'», 2009, 236 с.

36. Донцова Л.В. Анализ финансовой отчетности: Учебник.-М.: Дело и Сервиз, 2005.

37. Жилкина А.Н. Управление финансами. Финансовый анализ предприятия: учебник.-М.: ИНФРА-М, 2005.

38. Ibragimov G'.A., Yakubov U.K. Tashqi iqtisodiy faoliyat tahlili. O'quv-uslubiy qo'llanma. T.; TMI, 2012y. - 140 b.

39. Калинина А.П. и др. Экономический анализ: Основы теории. Комплексный анализ хозяйственной деятельности организatsii. /Учебник – М.: “Высшее образование”, 2005. – 382 ст.

40. Ковалев В.В., Ковалев Вит. В. Анализ баланса или Как понимать баланс. Учебно-практическое пособие – М.: Проспект, 2010-560 с.

41. В.В.Ковалёв, Вит. В.Ковалёв. Анализ финансовой отчетности. «Проспект» М.: 2007.

42. Любушин Н.П. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.: 2005.

43. В.М.Макарьева, Л.В.Андреева. Анализ финансово-хозяйственной деятельности организatsii. М.: «Финансы и статистика» 2005.

44. Pardaev M.Q., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. /O'quv qo'llanma -T.: Iqtisod va huquq dunyosi, 2005. – 320 b.

45. Ронова Г.Н., Ронова Л.А. Анализ финансовой отчетности: Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ. 2008. – 240 с.

46. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. /Учебник. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА – М, 2009. – 536 с.

47. Shog'iyosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: “Fan va texnologiya” 2012. – 278 b.

48. Соколова Н.А., Каверина О.Д. Управленческий анализ. /Учебник –М.: «Бухгалтерский учет», 2008. – 345 с.

49. Титов В.И. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности. Учебник.-М.: Дашков и К, 2005.

50.Фляйшер К. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе. Учебное пособие.-М.: БИНОМ, 2005.

51. Л.Н.Чечевицынв, И.И.Чуев – Анализ финансово-хозяйственной деятельности. Учебник М.:2004.

52.Шагиясов Т. «Теория экономического анализа». ТФИ., 2005.

53.Шагиясов Т., Сагдиллаева З., Файзиев Б. Финансовый и управленческий анализ. /Учебник –Т.: Иқтисод-Молия, 2008. – 352 с.

Internet saytlari

54. <http://www.gov.uz>. (O'zbekiston Respublikasi hukumat portali)

55. <http://www.mf.uz> (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi).

56. <http://www.ziynet.uz> (Axborot ta'lim tarmog'i)

57. <http://www.lex.uz> (O'z. Resp. qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi)

58. <http://www.stat.uz> (O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi)

59. <http://www.norma.uz>;

60. <http://www.soliq.uz>.

61. <http://www.buhgalt.ru>.

62. <http://www.audit-it.ru/>

63. <http://www.books/bankir.ru/>

64. <http://www.finanaliz.kiev.ua/>

MUNDARIJA	
Kirish	3
I bob. IQTISODIY TAHLILNING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI	5
1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanish tarixi	5
1.2. Iqtisodiy fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning o'рни	9
1.3. Iqtisodiy tahlilning asosiy tamoyillari	11
1.4. Iqtisodiy tahlilning mazmuni	12
1.5. Iqtisodiy tahlilning predmeti va vazifalari	17
Nazorat savollari	19
II bob. IQTISODIY TAHLIL METODI VA UNDA QO'LLANILADIGAN USULLAR	21
2.1. Iqtisodiy tahlil metodi, uning o'ziga xos xususiyatlari	21
2.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan usullar	24
2.2.1. Taqqoslash usuli	25
2.2.2. Nisbiy va o'rtacha miqdorlardan foydalanish	28
2.2.3. Iqtisodiy tahlilda guruhlash usuli	30
2.2.4. Iqtisodiy tahlilda balans usuli	32
2.2.5. Zanjirli o'rin almashtirish usuli	33
2.2.6. Mutlaq farqlar usuli	38
2.2.7. Nisbiy farqlar usuli	40
2.2.8. Indeks metodi	41
2.2.9. Korrelyatsion tahlil usullari	44
2.2.10. Integral usul va uning iqtisodiy tahlilda qo'llanishi	47
Nazorat savollari	50
III bob. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI, TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH VA MANBALAR BILAN TA'MINLASH	53
3.1. Iqtisodiy tahlilning shakllari va turlari	53
3.2. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Ichki va tashqi tahlil. Tahlilni tashkil qilish va uning xususiyatlari	55
3.3. Tahlilni o'tkazish bosqichlari va ularning tizimliliigi. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish tartibi	59
3.4. Tahlil uchun kerakli manbalar tizimi va ularning turlari	62
Nazorat savollari	65
IV bob. XO'JALIK SUB'YEKTLARINING MARKETING FAOLIYATIDA TAHLIL	67
4.1. Xo'jalik sub'ektlarining marketing faoliyatida tahlilning maqsadi va vazifalari	67
4.2. Talab va taklif. Marketing tizimidagi tahlil turlari va ularning	68

asosiy usullari	
4.3.Talab va taklifga ta'sir etuvchi omillar tahlili	73
4.4.Raqobat darajasi ko'rsatkichlari va ularni aniqlovchi omillar tahlili. Korxonada mahsulotning raqobatbardoshligi tahlili.	77
Nazorat savollari	83
V bob. MAHSULOT(ISH, XIZMAT)LAR ISHLAB CHIQRISH VA SOTISH HAJMINING TAHLILI	84
5.1.Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining mazmuni va vazifalari	84
5.2.Ishlab chiqarish rejasi bajarilishi va dinamikasi tahlili	87
5.3.Strukturaviy o'zgarishlarni mahsulot hajmiga ta'sirining tahlili	90
5.4.Mahsulotlar nomenklaturasi va assortimenti tahlili	92
5.5.Mahsulot ishlab chiqarish maromiyligi tahlili	95
5.6.Mahsulot sotish mohiyati, vazifalari va tahlil manbalar	97
5.7. Mahsulotni sotishdan tushumni shakllantirish omillari	100
5.8. Sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili	101
5.9. Mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha shartnoma majburiyatlari tahlili	104
5.10. Mahsulot sifati tahlili	107
Nazorat savollari	112
VI bob. ASOSIY VOSITALAR HOLATI VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH TAHLILI	115
6.1.Asosiy vositalar tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot manbalari	114
6.2. Asosiy vositalar tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili	116
6.3. Asosiy vositalar harakatining tahlili	119
6.4. Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari	124
6.5. Fond qaytimining omilli tahlili	127
6.6. Uskunalardan foydalanish tahlili	130
Nazorat savollari	136
VII bob. MODDIY RESURLAR BILAN TA'MINLANGANLIK VA ULARDAN FOYDALANISH TAHLILI	138
7.1. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik hamda ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining vazifalari va axborot ta'minoti	138
7.2. Moddiy resurslar bilan ta'minlanganlik tahlili	139

7.3. Ombor zahiralar holati tahlili	142
7.4. Material resurslardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar	143
7.5. Material resurslardan foydalanish tahlili	145
Nazorat savollari	151
VIII bob. KORXONALARNING MEHNAT RESURSLARI BILAN TA'MINLANGANLIK VA MEHNAT UNUMDORLIGI TAHLILI	150
8.1. Mehnat resurslari tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot manbalari	151
8.2. Korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi tahlili	152
8.3. Xodimlar qo'nimsizligi tahlili	156
8.4. Ish vaqtidan foydalanish tahlili	158
8.5. Mehnat unumdorligi tahlili	161
8.6. Bir ishchining o'rtacha yillik ishlab chiqarishiga omillar ta'sirini hisoblash	167
8.7. Mahsulotning mehnat sig'imi va soatlik ishlab chiqarish tahlili	171
Nazorat savollari	176
IX bob. MAHSULOT ISHLAB CHIQRISH VA DAVR XARAJATLARI TAHLILI	176
9.1. Mahsulot ishlab chiqarish va davr xarajatlari tahlilining vazifalari, asosiy yo'nalishlari va axborot ta'minoti	176
9.2. Korxonalar xarajatlari tasnifi	178
9.2.1. O'zgaruvchan xarajatlar, doimiy va doimiy-o'zgaruvchan xarajatlar	182
9.3. Ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy miqdori tahlili	182
9.4. Mahsulotning 1 so'mi uchun xarajatlar tahlili	183
9.5. Tannarx elementlari va moddalari bo'yicha xarajatlar tahlili	186
9.6. Moddiy xarajatlarning omilli tahlili	190
9.7. Mehnat haqi xarajatlari tahlili	194
9.7.1. Mehnat haqi fondining mutlaq yoki nisbiy tejalishi yoki ortiqcha sarflanishini aniqlash	199
9.8. Mahsulotlarning alohida turlari tannarxi tahlili	202
9.9. Yaroqsiz mahsulot tufayli yo'qotishlar tahlili	204
9.10. Mahsulot tannarxini pasaytirish zahiralarini aniqlash metodikasi	206
Nazorat savollari	207
X bob. BUXGALTERIYA BALANSI KO'RSATKICHLARI VA MOLIVAVIY HOLAT TAHLILI	208
10.1. Buxgalteriya balansi ko'rsatkichlari va moliyaviy holat tahlilining mazmuni va vazifalari	208
10.2. Moliyaviy tahlil bosqichlari va standart usullari	210

10.3. Buxgalteriya balansi mazmuni va tarkibi	216
10.4. Balans aktivi moddalari tahlili	219
10.5. Balans passiv moddalari tahlili	224
10.6. Joriy aktivlar tarkibi va dinamikasi tahlili	228
10.7. Balans bo'yicha o'z aylanma mablag'lar mavjudligi va korxonaning ular bilan ta'minlanganligi tahlili	231
10.8. Likvidlik ko'rsatkichlari tahlili	234
10.9. Balans likvidligi tahlili	238
10.10. Korxonaning moliyaviy barqarorligi tahlili	244
10.11. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligi tahlili	258
Nazorat savollari	264
XI bob. MOLIYAVIY NATIJALAR VA RENTABELLIK TAHLILI	265
11.1. Moliyaviy natijalar va rentabellik tahlilining mazmuni va vazifalari	265
11.2. Moliyaviy natijalarni shakllantirish va hisoblash	266
11.3. Umumiy moliyaviy natijalar darajasi va dinamikasi tahlili	270
11.4. Yalpi foyda tahlili	274
11.5. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foydaning omilli tahlili	277
11.6. Davr xarajatlari tahlili	282
11.7. Moliyaviy xarajatlar va daromadlar tahlili	286
11.8. Rentabellik ko'rsatkichlari tahlili	287
11.9. Sof foyda taqsimlanishi va undan foydalanish tahlili	298
Nazorat savollari	302
XII bob. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZI TAHLILI	304
12.1. Debitorlik va kreditorlik qarzi tahlilining mazmuni va vazifalari	304
12.2. Debitorlik va kreditorlik qarzi tarkibi va dinamikasi tahlili	305
12.3. Debitorlik qarzi holatining tahlili	309
12.4. Kreditorlik qarzi holati tahlili	313
Nazorat savollari	315
XIII bob. PUL MABLAG'LARI HARAKATI TAHLILI	318
13.1. Pul mablag'lari harakati tahlilining mazmuni va vazifalari	318
13.2. Pul oqimlari tasnifi	320
13.3. Pul mablag'lari kirimi tahlili	324
13.4. Pul mablag'lari chiqimi tahlili	327
13.5. Pul mablag'lari harakati tahlili (bilvosita usul)	330
13.6. Valyuta mablag'laridan foydalanish tahlili	334
13.7. Pul mablag'lari taqchilligi (ortiqchaligi)ni tartibga solish	337
Nazorat savollari	338
XIV bob. XO'JALIK SUB'EKTLARI XUSUSIY KAPITALINI TAHLILI	341
14.1. Xususiy kapital tahlili mazmuni va vazifalari	341
14.2. Xususiy kapitalning o'zgarish sabablari tahlili	343

14.3. Xususiy kapital tarkibi, tuzilishi va dinamikasi tahlili	347
14.4. Xususiy kapitaldan foydalanish samaradorligi tahlili	350
Nazorat savollari	351
Testlar	355
Foydalanilgan adabiyotlar	375

Z.Sagdillayeva,U.Yuldasheva, S.Xamidova

IQTISODIY TAHLIL

darslik

Toshkent - "NIF MSH" - 2023

Muxarrir: Xolsaidov F.B.

Bichimi 60x90. "Cambria" garniturası.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 16. Nashr bosma tabog'i 16.

Adadi 250 nusxa.

"METODIST NASHRIYOTI" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy ko'chasi, 5-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyotroziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.